A MAGYAR

ORVOSI REND TÖRTÉNETE

TEKINTETTEL

A GYÓGYÁSZATI INTÉZMÉNYEK FEJLŐDÉSÉRE

MAGYARORSZÁGON

A XVIII. SZÁZAD VÉGÉIG.

A MAGYAR ORVOSOK ÉS TERMÉSZETVIZSGÁLÓK VÁNDORGYŰLÉSÉNEK ÁLLANDÓ KÖZPONTI VÁLASZTMÁNYA ÁLTAL A **POÓR IMRE**-FÉLE 100 ARANYNYAL JUTALMAZOTT PÁLYAMŰ.

ÍRTA

Dr DEMKÓ KÁLMÁN,

A LŐCSEI MAGY. KIR. ÁLLAMI FŐREÁLISKOLA IGAZGATÓJA,
A MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGÁNAK KÜLTAGJA.

A SZERZŐ SAJÁT KIADÁSA.

BUDAPEST.

DOBROWSKY ÉS FRANKE.

1894.

Nyomatott Reiss Józs. T. könyvnyomdájában Lőcsén.

TARTALOM.

Oldal

Bevezetés. Az ember viszonya a természethez. Természeti vallás . . . 9

I. Őskori gyógyászatunk: (20—77.)

Ős-vallási elemek. A szem, a szó hatása. Varázsoló, kuruzsoló, orvos. Természetes okokból credő és mesterségesen támasztott betegségek: igézés; szemmel verés; szemről esés vagy szemtől jövés; kötés — megkötés; megrontás; megtevés; öntés. — Természetes gyógyító módok: beadás; kenés — íralás; gyúrogatás — dauzsolás; fürösztés; — természetellenesek: ráolvasás; rálehelés; köpés; kötés; öntés. — Égi testek, természeti tárgyak és tünemények mint betegségeket okozó és gyógyító tényezők. Összefoglalás 20

II. Az Árpádházból származott királyok kora 1000—1301. (78—127.)

a) Orvosok. A kereszténység hatása, Salerno, Monte-Casino, a veszprémi egyetem. A szerzetesek mint orvosok hazánkban. Az orvosi tudomány állása. Magyarországi orvosok. Kórházak. Csodák, kuruzsolás, boszorkányság. Orvosok személyi viszonyai. Orvosrendőrség 78

b) Gyógyszerészek és gyógyszertárak 109

c) Seborvosok, fürdőzők, fürdők 111

d) Politikai, társadalmi, közerkölcsi viszonyok, Járványok: Telepítések, paráznaság, büntető törvények, társadalmi-, közgazdasági viszonyok. Pestis, szt. Antal tüze, szt. Vitus táncza, flagellansok. Királyaink halálának okai 116

III. A vegyes házakból származott királyok kora. 1301—1526. (128—178.)

a) Orvosok. Philosophia és orvostudomány. Pécsi, ó-budai, budai, pozsonyi egyetemeink. A humanismus hatása. Magyarországi orvosok: királyi, főúri, városi orvosok és társadalmi állásuk 128

b) Gyógyszerészek. Gyógyszerészi könyvek. Magyarországi gyógyszerészek és gyógyszertárak 149

c) Seborvosok. Fürdőzők. A sebészet általános állása. Magyarországi sebészek. Fürdők, fürdősök 151

Oldal

d) Kórházak, szegényházak, jótékonyság. A városok és a czéhek szerepe 157

e) Balhiedelmek. Járványok. Orvosrendőrség. Humanismus és astrologia. Bűvölés, boszorkányság. Fekete halál, bújakór, szt. János táncza, angol láz, süly 160

f) Politikai, társadalmi, közmívelődési viszonyok 170

Második rész. A tizenhatodik század. (179—328).

Általános irányok a tudomány és a közélet terén 181

a) Orvosok. Főbb irányok az orvosi tudományban: philologus-, philosophus-, természettudós orvosok. Hazánk politikai és társadalmi viszonyai. Iskoláink itthon, külföldi iskolázás. Orvosok képzése itthon, orvosi családok. Orvosi irányok és iskolák. Paracelsus. Orvosi társulatok. Tudományos levelezés. Anatomia, klinikai oktatás. Kórboncztan. Tanárok egyetemek szerint. Magyar ifiak a külföldi egyetemeken — név szerint —, orvostól kivánt ismeretek. Magyar orvosok életrajzai. Orvosaink irodalmi működése: 1. az orvosi tudomány terén. 2. Más tudományágak terén. Orvosaink a külföldön. Az orvosaink által követett irányok. Magyar orvosi írók — (Frankovith Gerg., Melius Péter) — Kalendariumok, csiziók. Orvosok száma. Királyi, fejedelmi, főúri, városi orvosok. Orvosok társadalmi állása, fizetése, gyakorlata, esküje. Zsidó orvosok. Kuruzsolás, reclam . . 193

b) Gyógyszerészet. Gyógyszerek, gyógyszertári leltár, gyógyszertanok. Gyógyszerészek képzése. Gyógyszertárak 294

c) Sebészek. Fürdők. A sebészet általános állása. Seborvos-czéhek. Tábori sebészek. Fürdők 304

d) Szülészet: általános állása, gyakorlat nálunk 318

Harmadik rész. A tizenhetedik század. (329—414.)

a) Orvosok. Általános irányok az orvostanban. Tudós társaságok. Philosophiai rendszerek: Bacon, Hobbes, Locke, Descartes, Rózsa-keresztesek. Physiologia. Orvosi rendszerek: paracelsusi, iatrochemiai, iatrophysikai. Sydenham Tamás. — Orvosaink képzése itthon. Ösztöndíjak a külföldi egyetemeken. Tanárok egyetemek és irányok szerint. Magyar tanulók a külföldi egyetemeken — névszerint —. Magyar orvosi irodalom — Apáczai, Pápai —. Kalendariumok. Orvosaink irodalmi működése: 1. az orvosi tudomány-, 2. más tudomány-ágak terén. Magyar orvosok életrajzai Orvosok társadalmi állása, fizetése 331

b) Gyógyszerészet. Pharmakopoeák. Gyógyszerészek képzése. gyakorlata, társadalmi állása. Vándor gyógyszerészek. 389

c) Seborvosok. Fürdők. A sebészet állása. Sebészek képzése, társadalmi állása, alkalmazásuk bűnügyi vizsgálatoknál. Fürdők 396

d) Szülészet. Képzés, gyakorlat, szülészeti irodalom nálunk 401

e) Egészségügyi intézmények. Járványok. Orvosrendőrség. Babona. Népesség, járványok, vesztegzár, kór- és szegényházak. Boszorkányság, Vampyrismus (befoglalva a XVIII. század is) 420

Negyedik rész. A tizennyolczadik század. (415—546.)

Oldal

Hazánk általános politikai viszonyai 417

a) Orvosok. A philosophia hatása: Condilac, Bonnet, Leibnitz, Darwin. Orvosi systemák és theoriák: eclecticismus, animismus, mechanico-dynamismus, irritabilitas, neuralpathologiai, antisepticus, infarctus, vitalismus, mesmerismus, phlogistikus, antiphlogistikus, galvanismus, brownianismus, stimulistikus, contrastimulistikus, realismus. — Anatomia. Physiologiai anatomia. Gyakorlati orvostan. Göttingeni kör. Bécsi iskola. A gyakorlati orvostan nevezetesebb vívmányai. Új egyetemek. Tanítás. Tudóstársaságok. Orvosok magán képzése itthon. Tanárok és orvostant tanuló magyar ifiak a külföldön — név szerint —. Magyar orvosi kar a nagyszombati, majd budai egyetemen, annak szervezete, tanárai. Kolozsvári orvos-sebészi collegium. Magyar orvosok életrajzai. A külföldön is híres magyar orvosok. Magyar nyelvű orvosi irodalom. Orvosaink irodalmi működése: 1. az orvosi tudomány-, 2. más tudományágak terén. Orvosi képzés és gyakorlat szabályozása. Tiszti orvosok intézménye, társadalmi állásuk, fizetésük 420

b) Gyógyszerészet. Általános viszonyok. Új gyógyszerek — köztük hazaiak —. Gyógyszerészeti irodalmunk. Gyógyszerészek képzése. Gyógyszertárak. Gyógyszertárak vizsgálata. Gyógyszerészi árszabályok. Vándorló gyógyszerkereskedés 485

c) Sebészet. Fürdők. Sebészek képzése, hatásuk köre. Tiszti sebészek. Anyagi helyzet. Lithotomusok. Fürdők. Balneologiai irodalmunk. Fürdősök. Balaton-Füred. Ásványvíz-kereskedés 500

d) Szülészet. Szülészek és szülésznők képzése. Tiszti szülésznők. Szülészeti irodalmunk. 519

e) Egészségügyi intézmények. Járványok. Orvosrendőrség. Országos és helyi egészségügyi bizottságok. Országos főorvosi állás. Kór- és szegényházak, jótékony alapítványi ügyek rendezése. Tébolyda ügy. Járványok. Törvényszéki orvostan, orvosi közigazgatás 525

Befejezés 540

Név- és tárgymutató 547

A dolgozatnál használt művek jegyzéke.

Munkám folyamában a forrásokúl használt műveket csak egyszer-egyszer idéztem teljes czímük szerint. Hogy az idézetek ellenőrzését, és a további feldolgozóknak munkáját megkönnyítsem, teljes jegyzékét adom itten azoknak:

1. **Acsády Ignácz dr.** Közgazdasági állapotaink a XVI XVII. srázadban. Budapest, 1886.

2. **Acsády Ignácz dr.** Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest, 1886.

3. **Apáczai Csere János.** Magyar encyclopaedia. Ultrajectum 1655.

4. **Ábel Jenő dr.** Egyetemeink a középkorban. Budap. 1881.

5. **Baas Joh. Herm.** Grundriss der Geschichte der Medicin und des heilenden Standes. Stuttgart, 1876.

6. **Ballagi Aladár dr.** A magyar nyomdászat történeti fejlődése 1472—1877. Budapest, 1878.

7. **Balogh Kálmán dr.** Orvosi műszótár. Budapest, 1883.

8. **Beőthy Zsolt. dr.** A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. Budapest, 1887.

9. **Bod Béter.** Magyar Athenás stb. 1766.

10. **Bodnár Zsigmond.** A magyar irodalom története. Budapest, 1891—1893.

11. **Corpus juris hungarici.** edit. Tyrnaviae, 1751.

12. **Csánky Dezső dr.** I. Mátyás udvara. Budapest, 1884.

13. **Czógler Alajos.** A physika története életrajzokban Budapest, 1882.

14. **Deák Farkas.** Magyar hölgyek levelei. Budapest, 1879.

15. **Demkó Kálmán dr.** A felső magyarországi városok életéről a XV.—XVII. században. Budapest, 1890.

16. **Fekete Lajos dr.** A gyógytan rövid története. Pest, 1864.

17. **Fekete Lajos dr.** A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid történelme. Debreczen, 1874.

18. **Felkai orvosi tanácsadó.** Kézirat a XVII. század elejéről.

19. **Ferenczy Jak.** és **Danielik Józs.** Magyar írók életrajzi gyűjteménye. Pest, 1856.

20. **Frankl Vilmos.** Hazai és külföldi iskoláztatás a XVI. században. Budapest, 1873.

21. **Frankovith Gergely,** Hasznos és fölötte szikseges könyv stb. Monyorókerek, 1588.

22. **Grünwald Béla.** A régi Magyarország 1711—1825. Budapest. . . . .

23. **Gyógyászat.** 1867.

24. **Gyógyszerészi Közlöny** 1891.

25. **Haeser H.** Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten. Jena, 1875—1881. I.—III. Bd.

26. **Hahn Lajos.** Jena hungarica.

27. **Horváth Mihály.** Magyarország története.

28. **Ipolyi Arnold.** Magyar mythologia.

29. **Irodalomtörténeti közlemények.** Szerk. Ballagi Alad. dr. Budapest, I.—III. évf.

30. **Jakab Elek.** A kalendariumokról történelmi és politikai tekintetben. Akad. értek. Budapest, 1881.

31. **Kemény János** erd. fejed. önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1856.

32. **Kerékgyártó Árpád dr.** A míveltség fejlődése Magyarországon. Budapest, 1871.

33. **Kozma Ferencz.** Mythologiai elemek a székely népköltészet és népéletben. Akad. értek. Budapest, 1882.

34. **Lewes György H.** ford. Bánóczy József dr. A philosophia története Thalestől Comteig. Budapest, 1876—78. I—III.

35. **Linzbauer Xav. Ferencz.** Codex sanitario medicinalis Hungariae. Budae, 1852—1856. I—III.

36. **Linzbauer Xav. Ferencz.** A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Buda, 1868.

37. **Magyar könyvszemle.** Majláth B. A sorvető könyvekről. XVI. évfolyam.

38. **Magyar történelmi tár.** X. XII. köt.

39. **Maizner János dr.** A kolozsvári orvos-sebészi tanintézet történeti vázlata 1775—1872. Kolozsvár 1890.

40. **Manardo Joh.** Medicinales epistolae. Argentorati 1529.

41. **Melius-Horhi Juhász Péter.** Herbarium stb. Kolozsvár, 1578.

42. **Michnay Andr. Lichner P.** Ofner Stadtrecht von 1244—1421. Presburg, 1845.

43. **Molnár Aladár.** A közoktatás története Magyarországon. Budapest, 1881.

44. **Nádasdy Tamás** nádor családi levelezése. Kiadt. Károlyi Árpád dr. és Szalay József dr. Budapest, 1882.

45. **Nyelvemléktár.** Kiadja a m. tud. Akad. II. VII. köt.

46. **Oláh György.** A boszorkányperek Békésvármegyében. Gyula, 1888.

47. **Pauler Tiv. dr.** A budapesti m. kir. tud. egyetem története I. Budapest, 1880.

48. **Pápai Páriz Ferencz.** Pax Corporis, az az az emberi test nyavalyáinak okairól, fészkeiről s azoknak orvoslásának módgyáról való tracta stb. Kolosváratt 1695.

49. **Preller L.** Griechische Mythologie.

50. « .« Römische Mythologie

51. **Regiomontanus** — Königsberger — **János.** Cizio, az az astronomiai tudománynak rövid értelemmel való leirása 1580-ból. Az 1825-iki kiadást használtam.

52. **Rupp Jakab.** Magyarosrzág helyrajzi története. Pest és Budapest 1870—1876. I—III.

53. **Schwandtner Ján. György.** Scriptores rerum hungaricarum. Pozsony, 1745.

54. **Schwimmer Ernő dr.** Orvosi tudomány és gyakorlat az ó korban. Budapest, 1876.

55. **Szabó Károly.** Magyarország történetének forrásai. 2. kiad. Pest, 1860.

56. **Századok.** 1872, 1873, 1874, 1883, 1892. évf.

57. **Szepes-szombati orvosi tanácsadó.** Kézirat a XVI. századból.

58. **Szilágyi Sándor.** Erdélyország története Pest, 1866.

59. **Szinnyei József** és **dr. Szinnyei Jőzsef.** Magyarország természettudományi és mathematikai könyvészete 1472—1875. Budapest, 1878.

60. **Symonds J. Add.** ford. **Pulszky Károly.** A renaissance Olaszországban. Budapest, 1881.

61. **Természettudományi Közlöny** 16, 20.

62. **Toldy Ferencz.** A magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1872.

63. **Történelmi tár.** 1878, 1879, 1880, 1881.

64. **Trausch József.** Schriftsteller-Lexikon. Kronstadt, 1868,

65. **Vas József.** Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt. Pest, 1862.

66. **Vámbéry Ármin.** A magyarok eredete. Budapest, 1882.

67. **Wallaszky Pál.** Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria. Posonii, 1785.

68. **Weszprémi István.** Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Lipcse, 1774. Bécs, 1778, 1781, 1787.

A jelen munkának czéljáról és a hozzá eredetileg fűzött várakozásról nem tájékoztathatom jobban a tisztelt olvasót, mintha egyszerűen hivatkozom a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése állandó központi választmányának az 1888-ban Tátrafüreden tartott nagy gyűlés elé terjesztett jelentéseire. A központi választmány a XXIV-ik vándorgyűlésen sajnálattal jelentette, hogy a XXIII-ik vándorgyűlésen kitűzött két specialis orvostudományi kérdésre nem akadt pályázó, majd igy folytatja: »Ha már két oly fontos, az orvos gyakorlati és tanulmányi körébe eső kérdésnek nem akadt földolgozója, majdnem joggal tarthatjuk valószinűtlennek, hogy a harmadik, a dr. Poór Imre-féle (100 arany) pályadíjra kihirdetett kérdés kidolgozására orvos vállalkoznék, pedig olyannak kell vállalkoznia. E pályadíj megkivánja, hogy *„az orvosi tudomány magyarhonbeli fejlődésének története a legrégibb időtől a mai napig irassék meg“*. A központi választmány a kérdés nehéz voltán aként iparkodott könnyiteni, hogy a kész pályakérdés helyett olyan tervezetet kivánt, mely ama kérdés sikeres megoldásának mintegy biztositékát nyujtotta volna. Hiába, e pályázatra vonatkozólag sem tehetünk kedvező jelentést; még azok is,

kik e tekintetben kisérletre felbátorodtak, elálltak szándékuktól, mert már maga e kérdésre vonatkozó források kutatása és összegyűjtése magas díjra méltó, mert sok időt és fáradságot igénybe vevő munka«.

Az orvosi szakosztály a pályadíjat eredetileg a következő tárgyra tűzte ki: „*Megírandó az orvosi tudomány magyarhonbeli fejlődésének története a legrégibb időktől a mai napig*". A pályázat nem kész munkát, hanem csak tervezetet kivánt, a melynek alapján a pályázó a munka megírásával lett volna megbízandó. A hosszabb időközben jelentkezett két pályázó egyikének dolgozatát sem fogadták el s a másfél évtizedes sikertelen pályázatok után azon kérdés előtt állott a vándorgyűlés orvosi szakosztálya, hogy mi történjék a hazafias alapító által kitűzött pályadíjjal a jövőre? »Az előzmények után annak beismerésére kell, hogy jussunk — mondja a jelentés — hogy a kitűzött kérdés felülhaladja intentioiban azt, a minek esetleg valaki megfelelni képes volna. Ha tehát az egész szép és fontos kérdés megoldásra nem talál, megfontolandó, nem volna-e czélszerű magyar orvosi történelmünknek egy kisebb részletére szorítani kérdésünket, a mely kisebb, de mindenesetre fontos résznek monographicus megírása, míg egyrészt a *tátongó nagy űrben,* a jelenleg *semminek* mondható idevágó szakirodalomban „*valamit*" képezne, egyúttal alakja, conceptiója által mintául szolgálhatna más hasonló munkálatoknak is, melyeket az egész czélt szem előtt tartó magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése kötelességének fogja tartani a mennyire lehet támogatni, kiadatásukat segíteni, lehetővé tenni«. »A választmányt csak azon czél vezetheti, hogy a kitűzött kérdés, ha csak részben is, az eddigi meddő kiírások teréről, a megvalósulás útjára jusson«.

A szóban forgó pályázatról egyáltalában nem volt tudomásom, mikor a tátra-füredi nagygyűlésre jelentkezve ajánlkoztam felolvasást tartani »A közegészségügyről városainkban a XV.—XVII. századokban«. Ekkor figyelmeztettek a pályázatra és a felolvasás után dr. Poór Imre tanár úr és mások kérdést intéztek hozzám, nem lennék-e hajlandó pályázni? Miután egyéb tanulmányaim mellett a múlt századok közegészségügyi viszonyainak történetével is foglalkoztam, hajlandó voltam kisérletet tenni.

A már-már elejtett kérdést a központi választmány 1888. okt. 12-én újra felvette és a pályázatot így tűzte ki: *„Irassék meg a magyar orvosi tudomány történelme Mátyás korától 1848-ig, különös tekintettel az orvosi rend történetére Magyarországon"*. A nyilt pályázatnak, — melyre nem kész munka, hanem csak tervezet kivántatott, melynek alapján a pályázó a munka megírásával megbízandó volna, — határidejéül 1888. évi deczember hó 31-ike tüzetett ki. Erre jelen szerény tanulmányomnak minden részét felölelő vázlattal jelentkeztem. A központi választmányhoz ekkor írt levelemben a részletes kidolgozásnak két útját jelöltem ki. Az első út, — minthogy hazánkban a XVI. század elejétől a XVIII-nak végéig nem volt orvosi iskola, hiányzott a tér, melyen orvosaink önálló kutatás alapján önálló fefogásra és új felfedezésekre juthattak volna — az lenne, hogy részletesen ismertetnők az orvosi tudomány fejlődését külföldön s ennek kifolyásaként tekintve orvosaink képzettségét, irodalmi működésüket amazok köré csoportosítanók. A másik: az orvosi tudomány általános fejlődését rövidebben, de azért eléggé áttekinthetően nyújtani és azután orvosaink műveiből állítani össze az egyes betegségek symptomáit, kór- és

gyógytanát, alkalmazott gyógyszereit. A beosztás történhetnék századonkint, vagy az egyczímű részletek összefüggően tárgyalhatók a legrégibb kortól végig. A végpontra nézve véleményem az volt, hogy amennyiben a magyar egyetem orvosi facultásának alapítása gyógyászatunknak hatalmas lendületet adván, orvosaink önálló felfogása és irodalmi működése nagymérvű lett; annak méltatását nem történetíró, hanem szaktudós orvosnak feladatául kellene kijelölni és így végpontúl vehetnők a XVIII. század végét.

A központi választmány kívánságára az általam kijelölt két út között egy közép utat kellett választanom. Az 1890. febr. 7-én tartott központi választmányi gyűlés jegyzőkönyvének 8. pontja szerint: »Titkár a Poór Imre féle pályakérdésre beérkezett munkát biráló bizottság jelentését felolvasta. A Poór Imre, Szabó Dénes, Vidor Zsigmond, Ágai Adolf és Schächter Miksa tudorokból álló biráló bizottság a Poór Imre féle 100 aranyas pályadíjjal jutalmazandó *„A magyar orvosi tudomány történelme, különös tekintettel az orvosi rend történetére Magyarországon a XVIII. század végéig“* czímű pályakérdésre beérkezett egyetlen munkatervezetet beható bírálat alá vette, a tervezet szerzőjét, Dr. Demkó Kálmán lőcsei reáliskolai tanárt és történészt a munka megírásával megbizandónak ajánlja. A bírálati jelentéshez a szerzővel közlendő útmutatást csatol, mely különösen arra való tekintettel, hogy a munkát nem orvos, hanem történész írja meg, erre vonatkozólag *directivát kiván nyújtani*“.

A biráló bizottság jelentése directiváúl adta mindenek előtt, hogy, amennyiben a munkát nem orvos írja, ne az *orvosi tudomány,* hanem az *orvosi rend* történetét hangsúlyozzuk már a czímben is. Továbbá a bí-

ráló bizottság véleménye szerint »szerző nagybecsű irodalmi és művelődés történelmi feladatot old meg, ha az egyes századok szerint megírja az *orvosi rend történelmét.* Az orvosok kiképzésének módját, ide számítva az orvoslással foglalkozókat is, (sebész, szülésznő, gyógyszerész, fürdőző etc.), azok társadalmi állását általában, valamint az egyesek életrajzában részletesen lehetne vázolni a munkában. Az orvosok irodalmi működése ismertetés szempontjából tárgyalandó. Bírálatot vagy beható ismertetést csak azon munkák kivánnak, melyeknél a társadalom befolyása az orvosra vagy az orvos szándéka, hogy a társadalomra valami czélból hasson, nyilván valón kitűnik. A törvényhozás és a városok rendezésével ezek hatóságának intézkedései a közegészségügy terén, az orvosi működés vagy kuruzsolás ect. szabályozásában, a kórházak működésének történelme etc. a munka keretébe illesztendő«.

Ezen directiváúl adott megjegyzések után állapitottuk meg azután a czímet is, mely alatt ezen tanulmányomat a tisztelt olvasónak átadom.

A biráló bizottságnak a vázlatra vonatkozó, esetleg csekélységemre vonatkozóan kedvező megjegyzéseit nem emlithetem, mert a vázlat és a részletes kidolgozás közt nagy a különbség. De meg kell jegyeznem, hogy munkám a teljességre számot egyáltalában nem tart. Egy eddig teljesen műveletlen téren utat törő munkától ezt nem is lehet kivánni. A fent idézett jelentés szavaival élve: azon *Valami* akar ez lenni, mely az eddig *Semminek* mondható ide vágó szakirodalomban *tátongó űrt* van hivatva, nem betölteni, hanem csak áthidalni. Ha megfelelek a biráló bizottság azon reményének, hogy »ha a munka nem is meriti ki mindazt, a mi az orvosi tudományok historiájából

Magyarországra vonatkozik, mégis biztos alapot fog nyujtani a továbbiak kidolgozására«, — az elém tűzött czélt elértem.

Az itéletet mindenesetre kérem a munka teljes megjelenéséig függőben tartani.

Lőcsén, 1892. julius 1-én.

A szerző.

BEVEZETÉS.

A gyógyászatnak alanyát kiválóan az ember képezvén, ennek testi és szellemi állapotát, életének összes viszonyait; viszonyát a természethez, családja tagjaihoz és más környezőiéhez, foglalkozását, életmódját, neveltetésének körűlményeit, műveltségének fokát számításba kell vennie az orvosnak, ha szenvedő embertársának a tudomány eszközeivel vissza akarja adni elveszített testi és szellemi épségét. Ezen sokoldalú feladat megoldása természetesen sokoldalú képzettséget igényel. Napjainkban, midőn a magas fokra fejlett tudományosságnak oly sok eszköze áll rendelkezésünkre, az orvosi tudomány sokszor bámulatba ejtő gyógyításokat eszközöl, másrészt azonban az is igaz, hogy akadnak esetek, melyekkel szemben még a mai tudomány is tehetetlenül áll. Ha ez korunkban is így van még, nem csodálhatjuk, hogy az egyes népek történetében valamint a műveltség fejlődésében általában, úgy a gyógyászati ismeretekében különösen sokféle fokozattal találkozunk, sőt azt is tapasztaljuk, hogy ugyanazon korban ugyanazon népnek különféle osztályai körében igen különböző felfogások uralkodnak.

Az ember mint a természet összességének tagja, nem vonhatja ki magát a természeti tényezők hatása

alól. A földrajzi fekvés, magassági- s az ezek által feltételezett állat-, növényélet, az ásvány-, kőzet- és egyéb talajviszonyok, a légkörnek összes, nemcsak az érzékek közvetlen felfogása alá eső tüneményei, hanem annak vegyi összetétele is hatnak az ember élettani és egészségi állapotára. »Az ember nemcsak él a földön, hanem születni is a Földtől születik, az ember, mint a népek valamennyi mythologiái mondják, a Földnek a gyermeke. Ő tőle vesszük testünk anyagát; ő éltet bennünket tápláló nedveivel, ő szolgáltatja tüdőnknek a levegőt s adományozza nekünk az életet, mozgást és létet. Lehetetlen tehát, hogy a földalakzatok, melyekkel a flóra és fauna oly csodálatos harmóniában áll, szintén vissza ne tükröződjenek a fauna azon kiegészítő részének az életjelenségeiben is, melyet emberiségnek neveznek«.[1]) Az embernek kétségen kivül van hatalma átalakitó befolyást gyakorolni természeti környezetére, de ez, míg egyrészt a természet hatalmas erőivel szemben aránylag igen csekély és lassú, másrészt az öntúdatos átalakitás csak magasabb szellemi fejlettség kifolyása lehet. A műveltség alacsony fokán álló ember ma is rabja a természetnek. A szülőföld, mint a jó anya gondoskodik gyermekeiről. Orvosi irodalmunkban Poór Imre tudor *„Adatok a természet orvosi czélszerűségéhez“* vagyis minden vidék megtermi az otthonos betegségek gyógyszerét«,[2]) című tanúlmányában hazánkat illetőleg is igen szépen kimutatja, hogy a járványi és tájhoni betegségek gyógyszereiről czélszerűleg gondoskodott a természet. A hol járványi és tájhonos betegségek uralkodnak, ugyanott ugyanazon betegségek ellen gyógyfüveket is terem az anya-

[1]) Reclus: A föld és életjelenségei. Budapest, 1880. II. köt. 514.

[2]) Gyógyászat 1867. 30—37. számok.

föld ember és barom számára«. Mielőtt azonban az emberiség az anyaföld ezen jótékony gondoskodását felismerte, a szellemi fejlettségnek magasabb fokára kellett emelkednie, hogy megtalálhassa az okozati összefüggést a saját testén és testében előforduló változások és az őt környező külvilág hatásai közt. Hosszú utat kellett meghaladnia, míg oda emelkedett, hol a természet tényezőit saját czéljaira, különösen egészsége fentartására, és méginkább az elveszített testi épségnek visszaszerzésére öntudatosan fel tudta használni, a mikor öntudatos ismeretei már tudománynyá, — *orvosi tudománynyá* váltak.

A test természeti szükségleteinek észszerű és czélczerű kielégitése első feltétele az egészség, az élet fentartásának. Táplálkozás, ruházat, lakás jelölik az emberiség útját a kultura felé. Napjainkban is vannak még a természetnek oly ember-szülöttei, kik öntudatnak nevezhető ismerettel nem bírva úgy fogadják a természet adományát, a mint az eléjök kerül. Gyümölcs, gyökér, emlős állat, madár, hal, hüllő, rovar minden válogatás nélkül szolgál éhségük csilapítására s mondhatni ez az egyedüli érzés, melynek elnyomása őket tettre kényszeríti. A ruházatnak, lakásnak szükségét nem érzik. A gyermeket születése után rövid idővel elhagyja anyja s az ápolás nélkül elpusztúl vagy nyomorban nő fel, senki sem törődik vele. Az így felnőtt nemzedéknek aztán mások szenvedései iránt sincsen érzéke. A beteg és elhagyott család- vagy törzstag egyszerűen elmarad valahol és meghal anélkül, hogy elvesztése fájdalmat okozna bárkinek. Az ilyen népeknél a természet adományainak gyógyászati czélokra kihasználásáról szó sem lehet. Nem is kell Ausztrália és a nagy oczeán vidékére mennünk, hogy lássuk, meny-

nyire nem használja ki az ember a természet jótékony kincseit. A czivilizált világ minden magas hegyek közé és mély völgyekbe rejtett zugában, hová az újabbkori ismeretek még vagy épen nem hatottak be, vagy csak kezdetlegesen érvényesültek, feltaláljuk az emberi élettel és az egészséggel nem törődő közönyösséget. Pedig a gyermeknek születése, ápolása, gondozása, míg az élet különféle körülményei közt csak odáig is fejlődik, hogy a természet által önkényt nyújtott táplálékot elérheti és legkezdetlegesebb szükségleteit kielégítheti; megfigyelésen alapuló gondosságot igényel. Az élet későbbi szakaiban nincsen az ember biztosítva a testének felszínén mutatkozó kiütések, sebek, fekélyek, valamint a véletlen esetek, az állatok vagy az emberi kéz által okozott külső sérülések ellen. A belső szervek bajait pedig még kevésbbé kerülheti el. Ezek ellen elővigyázati intézkedéseket és gyógyitó szereket keresni a tapasztalásnak jutott természetes feladatúl.

A természet ölében élő, a művelődésnek még alacsony fokán álló ember azonban nem önmagában, hanem rajta kívűl és pedig rendesen a véleménye szerint magasan fölötte álló hatalmakban keresi támaszát s attól várja bajában a segélyt. Az emberiség történetének legkezdetlegesebb korszakaitól kezdve napjainkig tapasztaljuk, hogy a nagy tömeg a természet minden jelenségét természetfölötti erőknek tulajdonítva teljesen átengedi magát azok intéző befolyásának vagy, a jobbik esetben, egyedűl azokra hallgat, a kik azoknak nevében szólanak hozzá. A görög, római, germán és más népek mythologiái a természet erőit személyesítő isteneknek egész sorozatát tárják elénk. S ha akadt ember, a ki megfigyelte az ásvány-, növény- és állatvilág termékeinek kezdetben a véletlen által esz-

közölt gyógyító erejét, a szerencsés megfigyelő magára vonva a közfigyelmet, tiszteletet, vagyont szerzett, maga iránt babonás félelmet gerjesztett s nem egyszer isteni erőt tulajdonítottak neki. A legrégibb mythosok fentartották a félistenekül tekintett, csodás gyógyításokat végzett emberek emlékét. A thessaliai Melampus egy kigyófiútól melynek megölt szülőit eltemette s melyet aztán felnevelt, hálából nyerte az adományt, hogy az állatok beszédét megérthesse. Ezen adomány segitségével meggyógyította Phylakos Ottrysi királynak fiát, a nemzésre képtelen Iphiklost. Az argosi Polyidos Minos királynak meghalt fiát, a madarak és méhek szava után találta fel, s a halottat egy fűnek véletlenül felfedezett csodaerejével támasztotta fel, midőn látta, hogy egy általa megölt kigyót társa egy füvel újra életre hozott, ugyanazon füvel tett sikeres kisérletet. A sárkány által megölt lydiai hős Tylost is egy kis kigyó által hozott fű, melylyel az anyját támasztotta fel, adta vissza az életnek.[1]) A füveknek ilyen csodás gyógyitó erejét ismerték az arabok és más népek. Népmondáinkban sem szokatlan a füvek gyógyitó erejének csodás módon felismerése. Ezek szerint a kigyók ismerik a füveknek gyógyitó erejét s ha a fehér kigyót megfőznék és valakinek enni adnák »mindenféle füvek megszólalnának s ki vesztésre, ki gyógyításra való megtudhatnék s kinyilatkoznék«. Szent György és szent János éjjelén, tehát épen a pogány napfordulati ünnepek alkalmával, *megszólal a fű* s megmondja mi hasznát lehet venni. Midőn Csaba, Attila fia 15 ezer elesett vitéze közt sebesülve maradt a csatatéren, végső erőfeszitéssel még kilőve nyilát, ezzel egy füvet talált el, a fűből jövő nedvvel meggyógyította magát és új életre élesztette

[1]) Preller: Griechische Mythologie II. köt. 474 stb.

vitézeit. (Csaba ire)-Szent László a kúnokkal csatázva, seb- és döghalál következtében elhúlt seregét a nyilával talált fű bűvereje által támasztotta fel s így üldözte tovább a kúnokat.[1]) Az ilyen titkok birtokában levő emberek az első orvosok.

A »mundus vult decipi« közmondás még magát felvilágosultnak nevező korunkban is lépten-nyomon érvényesűl, ma is tág tere van még mindenféle előítéletnek, babonának a művelt osztályok körében is; hogyan vehetnők rossz néven a tudományos ismeretek legkezdetlegesebb elemeivel is alig biró népek és néposztályok köreitől, ha a véletlen nyomán szerzett tapasztalatok útján nyert gyógyászati ismereteket — nem védetvén azok szabadalmak által — az egyesek nem tették közkincscsé, hanem azokat apáról fiúra átszármaztatva saját hasznukra fordították. Nehogy a féltékenyen őrzött titkot tőlük valaki egykönynyen ellesse, a gyógyításnál szándékosan félrevezették a betegnek és környezetének figyelmét. Értelmetlen szavak, rendkívüli taglejtések stb. adták meg a bűbájt, a titokszerűséget s létrejött a kuruzsolás- legkezdetlegesebb neme az orvosi praxisnak.

A czivilizált világ embere ma már jóformán meg van óva az időjárás és az égalji változásoknak egészségére káros hatású viszontagságaitól. Szilárdan épített s jól fűthető lakása, meleg ruházata, villámhárítója s a tudományok és ipar egyéb találmányai védik őt. A földművelés, az ipar és kereskedelem számtalan ága és eszközei megoltalmazzák az éhhaláltól, az orvosi tudomány vívmányai és az állam hatalmas eszközei lehetőleg távol tartják tőle a pusztító járványokat vagy legalább meggyöngítik azoknak romboló erejét. De

[1]) Ipolyi: Magyar mythologia. 77, 78. 440.

az isten szabad ege alatt egykor lakások nélkül tanyázott, élelmöket helyről-helyre vándorlással a természettől szerzett népek minden pillanatban érezték a természeti erőknek létükre elhatározó befolyást gyakorló működését: a napnak éltető és perzselő hatását, a viharoknak a légkört felüditő és romboló erejét, az évszakoknak váltakozóan termékenyitő vagy a növényi életet fejlődésében megakasztó hőmérsékleti változásait. Az eső, szél, vihar, a hatalmas dörgésektől kisért égiháborúk mind fent a magasban keletkeztek, meg nem fejthető hatalmas erők által idézve föl. A természet egyszerű gyermekei önkénytelenül érezték ezen felsőbb hatalmaknak életük menetére elhatározó befolyását, azokat imádat tárgyaivá tették, s a természeti erőket személyesitő istenségeket vallási rendszerekbe szedték a *természeti vallásokban.*

Minden nép körében akadtak a természet erőinek és tüneményeinek megfigyelői, kik aztán többször előre megjósolva az időjárás változásait, törzsüket nem egy veszélytől óvták meg. Az ilyen *jósok* nagy tiszteletben állottak mint a nép bölcsei. A természet tüneményeit, a növényvilág gyógyitó erejét, az állatok testi szervezetét, természetét, betegségeiket ismerő és így a szükségben segitségre mindig kész emberek a nép hite szerint egyenes összeköttetésben állottak a szellemi világgal. Ha a jósló, a kuruzsoló szerencsés sikerrel űzte mesterségét, abban a jó szellemek segiték, ha varázslata balúl ütött ki, valamely rossz szellem zavarta meg számitásait. A népet balhiedelmeiből kiábrándítani épen nem állott a jós-varázslóknak érdekükben, de sokszor ők maguk is meg lehettek győződve a szellemi világgal való összeköttetésükről. Igy keletkezett a természeti vallás alapján a bűvölésbe, boszorkányságba, babonába vetett hit.

Ugyancsak a természeti vallásnak kifolyásai az *astrologia,* a *magia,* a *nekromantismus.* Ezek is fenmaradtak az előbbiekkel, mikor egyes pogány népek a kultura magasabb fokára emelkedve többé már nem hittek isteneik hatalmában, sőt fentartották magukat a keresztény világban is egész napjainkig. A görögöknél és rómaiaknál rendszerint chaldaeusoknak nevezett csillagjósoknak, lélekidézőknek sohasem volt jobb dolguk, mint a császárságnak legvallástalanabb korszakában. Már a köztársaság utolsó századának legkiválóbb elméi sem voltak mentek a csillagoknak az ember sorsára befolyást gyakorló hatásába vetett hittől. Augustus Octavianus, kinek mindjárt születésekor fényes jövőt jósolt a hires astrologus Nigidius Figulus, erősen meg volt győződve csillagzatának hatalmáról. A császárok politikájában is jelentékeny szerepe van az astrologiának, mágiának Septimus Severus, Alexander Severus, Nero, Marcus Aurelius, Caracalla mind buzgó hivei, nemcsak hazai papjaiknak adnak hitelt, hanem a gallok, brittek, germánok jósait, druidáit is kikérdezik jövőjük felől, mint Aurelián és Diocletianus. Szent Ágostonnak az astrologia, mágia stb. bűvölés ellen felemelt szava nyomtalanúl hangzott el.[1]) A néphit átszállitotta a balhiedelmeket századról századra. És ez magában az emberi természetben gyökerezik.

A hit oly régi mint maga az emberiség, legalább oly réginek mondható, a mennyire történeti hagyományaink visszanyúlnak a múltak homályos évezredeibe. Habár a természettudományok befolyása következtében az iskolázott és tudományosan képzett emberre nézve megszüntnek mondhatjuk a csodák világát; mégis alig hiszem, hogy ma, mikor az ismeretek megszerzése czél-

[1]) Preller: Röm. mythol. 763 - 767.

jából oly sok eszköz áll rendelkezésünkre, akadna valaki, a ki joggal állithatná, hogy ő ment minden előitélettől, és ha nem is babonától, de a természettel szemben legalább is némi elfogultságtól. Mikor a természettudós a természet nagyszerüségének, a legkisebb természeti tárgyban is föllelhető tökéletes szépségnek s a beléje rejtett, részben már ismert, részben még ismeretlen erőknek tanulmányozásába és kutatásába merül: akkor kell legjobban s legöntudatosabban éreznie végességét és függését egy végtelen hatalomtól. A természet egyszerű gyermeke, kinek nem adatott meg behatolhatnia a természeti erők működésének ismeretébe, a ki magas hegyein, mély völgyeiben vagy a mérhetetlen síkságon naponta ki van téve a küzdelemnek azokkal, elmerülve képzelme világába, az előtte okaiban ismeretlen tüneményeket magánál hatalmasabb lényeknek tulajdonitja. Nem okoskodik, de hisz azoknak az ő életviszonyaira gyakorolt hatásában.

Legkevésbbé sem szándékozom a hit elveinek, sem a vallási rendszereknek tárgyalásába bocsátkozni, de az orvosi történetben, különösen annak kezdetleges időszakában egy népnél sem lehet említés nélkül hagyni a hitnek szolgáit. A papságnak fogalma több évezreden át össze volt forrva a tudományosság fogalmával, de egyszersmind a mysticismuséval is. A római augurok és haruspexek, a germán druidák és a magyar táltosok, rabonbánok népeik kulturai bölcsője fölött a természet csodákat tevő erőinek ismerői gyanánt mint jósok, lelki szenvedésekben mint tanácsadók, a testiekben mint orvosok állanak. És ez természetes. Jóslataikat természeti tünemények alapján végezve, tanulmányozniok kellett azokat. Az áldozatok, melyek közt nem ritkán voltak emberáldozatok is, a műveltség magasabb fokán

állott papoknak bő alkalmat nyujtottak az állati test boncztani sajátságainak megismerésére. A szent állatok, a növények és források tulajdonságainak átértése igen jól hasznositható gyógyászati ismeretekké váltak kezeikben. A néphit felruházta őket a hatalommal, hogy a gonosz szellemeknek az ember testi és szellemi jólétének megrontására irányozott törekvését ellensulyozhatják, a jó szellemeket pedig az embereknek segitségére felidézhetik. Az ember és a szellemvilág közt az összeköttetésnek egyedüli eszköze a nyelv lehetett. Minden bajnak okozói a rossz szellemek. Minden népnél feltaláljuk az ördöngösségbe, a boszorkánynyomásba, a lidérczekbe s más hasonlókba vetett hitet. Ezen gonoszok elrettentésére leghathatósabb eszköz a velök ellenséges viszonyban élő s náluk rendesen erősebbeknek képzelt jó szellemeknek segitségül hivása. Ez volt a pogánykorban uralkodott s onnan reánk átszármazott *ráolvasás*, ez a keresztény kornak gyógyitó erejü *imádsága*. Fontos szerep jutott ezeknek a gyógyászat azon korában, mikor a látható külső okok nélkül keletkezett betegségeket, különösen az egyszerű megtekintés által nem észlelhető belső bajokat, az emberek százezereit elragadó járványokat egyszerűen isten, vagy istenek csapásának tekintették. Ezen felsőbb haraggal szemben természetesen nem maradt más segély, mint a kiengesztelés, imádság, áldozatok és más vallásos gyakorlatok által. És a hit üdvözit. Ma is hathatós szerül fogadják ezt az emberek. A hitbuzgók isten segitségébe, a skeptikusok az orvos tudományába vetik hitüket, reményüket s az orvosnak, a ki maga iránt bizalmat gerjesztett, rendesen már félig nyert ügye van.

Az embernek a tudományos ismeretek által még épen nem, vagy csak kevéssé érintett őstermészetéből

lélektanilag kimagyarázható ezen tévhiteket, balhiedelmeket röviden felemlitendőknek véltem, mielőtt különösebben foglalkoznánk a nemzetünk életében előforduló hasonló tünetekkel.

A magyar orvosi rend történetének és gyógyászati intézményeink fejlődési menetének ismertetésénél elkerülnünk nem lehet más népek hasonló viszonyainak ismertetését. Nemzetünk őskorának gyógyászati ismereteit, a gyógyitással foglalkozók képzettségét, társadalmi állásukat, s más viszonyaikat csak is összehasonlitás útján ismerhetjük fel. Az államot alkotó és kereszténynyé lett magyar nemzet beilleszkedik Európának a kultura magasabb fokán álló népei közé. Művelődésünk történelmének egyetlen ágánál sem zárkózhatunk el a szomszédok hatásának méltányolása elől. A magyar orvosi történetben ezt annál kevésbbé tehetjük, mert hazánknak gyógyászati viszonyai szerves kapcsolatban állanak a nyugati országokéival, minthogy orvosi ismereteinket és gyógyászati intézményeinket azoktól nyertük.

I.

Őskori gyógyászatunk.

Az eddig általánosságban elmondottakat alkalmazva nemzetünkre, igyekezzünk őskori gyógyászatunknak képét nyerni.

A magyar nemzet Európába beköltözése előtt századokon át lakhatott közép Ázsia térségein. Nála is érvényesült a műveltség kezdetleges fokán élő nomád népekre általánosan szóló törvény, hogy a természeti viszonyok határozzák meg nyelvét, vallását, életmódját szokásait. Nem lehet itten célunk a magyar nemzet származását bizonyitgató nyelvészeti iskoláknak adatait bírálgatni. Elfogadjuk egyszerűen tény gyanánt azon általánosan ismert véleményt, hogy a magyar nemzet a régi iróknál skytháknak nevezett népnek egyik ágát képezte és rokon volt a húnokkal, avarokkal, bolgárokkal és a népvándorlás más ázsiai népeivel. Hagyományos mondák, magukat évszázadokon át fentartott népszokások, mythologiai elemek adják meg csak a fonalat, mely után indúlva némileg behatolhatunk mindazon népek őskorába. Az ujabbkori összehasonlitó nyelvtudomány sokat foglalkozván nemzetünk eredetével, az őskori vallásos fogalmak, szokások és intézmények megnevezésének ott található értelmezéséből az őskori gyógyászatra vonatkozólag is vonhatunk le némi tanulságot.

A magyar nemzet, mint rokonai is általában, nomád életet élve nagy tiszteletben tartotta a természet tüneményeit. Az ég, melyből áradott a fény, mely dörgésével megreszketteté a földet, napjával, csillagaival, villámával, felhőivel, esőjével csodálatának, tiszteletének és részben imádatának tárgya volt. Az *isten* fogalmát azonositá a minden létezők forrásául tekintett világossággal, fénynyel. Mindeneknek eredő okát, atyját tisztelte és imádta benne, neki mutatott be áldozatokat, tőle várta az áldást, tőle ellenségeinek romlását.

Erre mutatnak a magyar nyelvben az Isten tulajdonságainak jelzésére szolgáló szavak: *úr, egy, élő, édes, jó, szerelmes,* (szerető), *bosszuló, boldog, teremtő, nagy, való, öreg.* Ezen tulajdonságoknak felelnek meg tettei, melyek szerint: *ad, segít, ment, őriz, haragszik, megbocsát, fizet, áld ver* stb. Az isteni haragnak, csapásnak, verésnek következménye minden baj, különösen a nyomor, betegségek, halál. Innen erednek a betegségek és halál alkalmából a nép között rendes közmondások: *„rá nehezedett isten keze"; „Isten keze van rajta" „magához vette isten"; utolsó betegségnek isten az orvosa"* stb. Mind kifejezői ezek a néphitnek, mely szerint a testi szenvedések isteni akaratból erednek. A köznép által gyógyitó szerekül használt növények közül számosnak elnevezése van isten nevével kapcsolatba hozva: *istenfája* = artemisia abrotanum; *isten haragja* = gratiola repert.; *isten kegyelme-fű* = gratiola officinalis; *isten lova farka* = asparagus offic.; *isten pohárkája* = cisampelos parciva; *isten szakála* = aron maculatum stb.[1]) Ellenségéül tekintette az isten jótéteményeit ellensúlyozni kivánó gonosz szellemet, az *ördögöt.* A természet különböző tüneményeit személyesitette

[1]) Ipolyi: Magyar mythologia 6—17.

meg az *óriásokban, tündérekben, manókban*. A *guta*, a *fene*, személyesítői egyes betegségeknek. Az ördög nemcsak szellemileg, de testileg is megronthatja az embert, ha belé búvik, sőt halálát is okozhatja. Mutatják ezt a fenmaradt átkok: „*Az ördög bujjék beléd. Vigyen el az ördög.*" A manó is sokszor elvihette az embereket, minthogy ő volt a föld alatt levő túlvilág uralkodója. „*A manó vigyen el*" átokforma megmaradt. „*A guta üssön meg,*" „*a fene egyen meg*" szintén ősrégi időkből maradt átkozódások. Voltak betegségek, melyeknek természetét és gyógyitásuk módját nem ismerték s azokat is személyesitették a *nyavalyá*-ban, mást egyszerűen *rossz*-nak neveztek s ezekkel is megfogatni kivánták ellenségeiket.

A mythologia, de egyszersmind az őskori gyógyászat szempontjából is irodalmunkban legérdekesebbek ezekre vonatkozólag Ipolyinak fejtegetései: Az emberek megrontására az eszközöket az *ördög* szolgáltatja. Tőle ered a varázsolók, boszorkányok hatalma, kik ezt az ő nevében gyakorolják. Nevével szintén számos növénynév áll kapcsolatban: *ördögborda* = aspidium filix mas; *ördögharapta-fű* = scabiosa succisa; *ördögméz* = gentiana; *ördögszar* = assa foetida; *ördögtej* = esula major stb.[1]) A *fene* kétségtelen mythosi vagy legalább mythosunkba mélyen behatott sajátságos szavunk, melylyel a nyelvszokás, mint az isten, ördög, manó s a többi pogány vallási lények neveivel különös kifejezéseket alakitott s ellentétben az isten nevével a tagadást erősiti és a rosszat hatályosabban fejezi ki. Egyes súlyos betegségek egyenes okozójául tekinti a néphit, innen aztán a betegségeket nevével jelöli: *fene* = gangraena; *fenerüh* = elephantiasis; *farkasfene* = herpes; *holt fene*,

[1]) U. ott. 56. 29—34.

fenerák = gangraena; *elfenül* = in gangraenam abit. A fenének mint személynek tulajdonitott cselekvések, hogy ő az embert *megeszi, megrágja, megöli* egészen jellemzőek és természethűen megfelelnek az emlitett betegségeknél mutatkozó jelenségeknek. — A *nyavalya* szintén súlyos és egészen sajátságos betegségek elnevezéseként különös cselekvéseket végezve fordul elő. Igy a nyavalya az embert *hányja, töri, gyötri, veri* stb. Ezen jelenségek után különösen az epilepsia jelölésére használtatik. De használják a súlyosabb betegségek általános elnevezésére is. A vele alakitott közmondások: *„megtanit a nyavalya“*, *„nyavalya belé“*, *„a nyavalya párosan jár“* stb. szintén arra mutatnak, hogy benne mythosi személyt kell keresnünk. Ipolyi őseredeti magyar szónak tartja. — A *guta* személyi jelentése és ereje szintén a szólásmódokban nyilatkozik: *„üssön meg a guta,“* *„megsimitotta a lapos guta,“* *„mi a guta?“* Jelentésére nézve ismét egy halálos betegség, melyet határozottan az apoplexiára, a szélhüdés, szélütésre alkalmaznak. Maga a *szélütés* (székely tájszólás szerint »rossz szél érte«) egy halált hozó, sajátságos cselekvésnek a mythologiában főlényként személyesitett és elem gyanánt tisztelt *szél* által eszközlésére utal. Mint fentebb a fenerágást, a nyavalyatörést úgy itt a gutaütést egy főlényi fogalomra, egy rossz szellemre gondoljuk visszavihetőnek, kinek ütése, szele érintése okozza a rögtöni halált. — Ide tartoznak még a *mirigy* és a *csoma, csuma*, mely épen úgy elviszi az embert, mint az ördög. Egyes betegségek nevei különös cselekvéseket fejeznek ki: *nyilalás, öklelés, hideglelés*, mind külön-külön személyesitett rossz szellemek működésének következményei.[1])

[1]) U. ott. 56. 29—34.

Ezekből látjuk, hogy az ősidők magyarjai testi bajaikat mindig az ember megrontására törekvő gonosz szellemeknek tulajdonították. Meg voltak arról győződve, hogy hozzájok intézett szavukat azok megértik és kéréseiket meghallgatják. Mutatják ezen elnevezések azt is, hogy közöttük a betegségeknek súlyos nemei uralkodtak, melyek ellen úgy védekezhettek legjobban, ha sikerült az azokat okozó rossz szellemeket távol tartaniok, vagy ha a baj már meg volt, az okozókat elűzniök.

A szellemvilág és az emberek nagy tömege közt az érintkezést őseinknél is a papok közvetítették. A hunok „*attakam*"-ja, az avarok „*bokolabr*"-ja, a magyarok „*táltosa*" egyformán varázsló, bűvölő, jósló papot jelentenek,[1]) oly egyéneket, kik a szellemekkel érintkezve, ismerik azoknak akaratát s azt az emberekkel közölni képesek. A népmesékben a táltos mint ember és mint állat fordúl elő. Az előbbi rendesen a nagy tömegtől elvonúlva magányos erdők, mezők ölében él, hajlott korú aggastyán, minden bajban kész jó tanácsadó. Maga a megtestesült bölcseség. A másik felismeretlenűl éldegél, ló alakjában — mint a görög mythoszok kentaurja, — míg egy-egy hősnek, nincsen szüksége szolgálatára. Ezt aztán híven szolgálja, ellátja jó tanácsokkal, elviszi a világ legrejtettebb helyeire, hogy az örökifjúság vizéhez, az életet visszaadó füvekhez juttassa azt. Mindkét esetben a természet elrejtett, csodákat tevő, gyógyító erőinek ismerőit látjuk bennök.

Az ősidők gyógytörténetének szempontjából érdekesnek találom két kiváló tudósunkat meghallgatni, hogyan fejtegetik a régi magyaroknál az orvoslást kezelő *táltosok, javasok, bűvölők, igézők*, elnevezésének

[1]) Vámbéry: „A magyarok eredete". 40, 41, 385.

értelmét. Ipolyi a *táltos, tátos* nevet azonosnak tartja a *tat, tata, ata, atya,* szavakkal és analogiákat keresve felhozza, hogy Brahma mellékneve *tat* = *az, amaz* vagyis *levő, lény;* Budhát is *tat*-nak, *atyának,* a tudás őskútfőjének nevezik. A magyaroknál is bírjuk a táltosnak papi hivatalt viselő minőségéről szóló nyomokat. A táltost illeté a *tan, tanítás, tana, tanács, dana* = danolás, danolva tanítás és e szerint a táltosok nemcsak tanítók de egyúttal költők is voltak. A tájszólásban használt *táté* = dőre, bohó, elámult, a ki száját feltátva bámúl az előtte érthetetlen dolgon s a ki ezen *tát*-ást előidézi, az a *tátos* azaz a bűvész. *Tát* szerinte továbbá azonos a hiat, hiatum fecit = nyerít szóval.[1]) Igy megértenők aztán, miért azonos tulajdonságú a táltos ember a táltos lóval. Ezen véleményem szerint igen merész szómagyarázatnál sokkal több értékkel bír a keleti népek szokásai egyik legalaposabb ismerőjének ugyanezen tárgyra vonatkozó magyarázata, melyben több dologra nézve találunk felvilágosítást.[2]) E szerint a *tátos,* melyhez a magyar nép hite még ma is a legtarkább regéket és csodálatos meséket fűzi, értelmének megfejtéséhez török példa útján közelebb juthatunk. »A középázsiai török *jajči,* kirgíz *žajši,* bűbájos jósló a ki esőt, szelet és vihart támaszt, szóval titokkal teljes személy, a milyen csak a régi sámán hitből maradhatott az újabb korra. *Jajči* tőszótagja *jaj,* megnyitni, kifejteni, tisztába hozni; ez az alapfogalom egyrészt ugyan a titkos dolgok megfejtésével, kinyilvánításával függhet össze, másrészt azonban az áldozati állatok fölbontására is vonatkozhatik, és a magyar *tátos* szó mellé azért állítható megfelelőképen, mert *tátos* tő-

[1]) Magyar mythol. 447—449.

[2]) Vámbéry id. mű 385—387.

szótagja, *tát* szintén annyi, mint kinyitni; tisztába hozni, és a *j* meg *t* hangcseréjének szabályai szerint egészen egybe hangzik a török *jaj* tővel. A mi véleményünk szerint a régi magyarok tátosa mint a mai törökök jajči-ja vagy kam-ja áldozópap- vagy haruspex féle volt, ki az áldozati állatot levágta, beliből vagy megüszkösödött lapoczkájából jövendölt, az imádságokat a hívők előtt elmondta, a bűbájos szertartásokat és a tulajdonképen való istentiszteletet elvégezte.«

»A *jövendőlőre*, *bűbájosra* a magyarnak még más szava is van, t. i. *javas*, *javos* vagy *jós*, melynek tőszava *jav*, *jau*. A magyar *javas*, *jós* szónak a török *jaurči*, illetőleg *juučі*, jel- vagy álomfejtő, azaz jövendőlő felel meg. A *jou* tőszótag alapfogalmára vonatkozólag a török *jak*, a magyar *jó*, azaz jó, illő szót sejtem benne; innen van a magyarban *javasol*, azaz a *jóra figyelmeztet*".

»Mily szépen és mily tisztán mutatkozik a *bűbáj* fogalmának eredete és jelentése a török-tatár eredetű népeknél! Halljuk példáúl, hogy a török a megbűvölt emberről azt mondja, hogy meg van kötve, meg hogy a bűvölettől való megszabaditás tettét ezzel írja körül: *föloldani, fölmenteni, fölszabadítani.* Ha az ide vonatkozó szókat egymással összevetjük, azt találjuk, hogy a török *bag*, magyar *bog*, kötelék, csomó, a török *baji*, *böjü*, *büjü*, büvölet a magyar *báj*, *büv* szóval félreismerhetlen rokonságban van és, hogy e szók:

magyarul	törökül
bájol	*bajil, bajla,* megbűvölni, bűvölni
bűvöl	*büjüle*

a legszorosabb kapcsolatban vannak. Azt találjuk, hogy az önkivületi állapot elnevezésében, a török *bajil* és a

magyar *ájul* szóban (mely utóbbiban csak a szókezdő ajakhang veszett el), a bűvölet alapgondolatából indúltak ki, mert ezen népek azt gondolták, hogy az öntudatlanság állapotában a bűvölet egy nemét kell látni. Mint a kötés ez alapgondolatából, mely a bűbáj fogalmában ki van fejezve, látható: a török-tatár népek a bűbájt valamely titkos hatalom kötelékének képzelték; ez oly föltevés, melyet a mai magyarban előforduló más kifejezés megerősít. Például ez a magyar kifejezés: *kötés, megkötés*, az az megbűvölés, melyből a babona a fiatal házasok terméketlenségét magyarázza meg, a mennyiben azt az állapotot a fiatal házasok ágyában talált gombolyag czérnának vagy más csomónak tulajdonítják, mivel a képzelődés a feledésbe ment ősi hiten segített; azután a magyar *vajakol*, mit a régibb szótár írók az incantare igével fordítanak és miben szintén a török *bajkala*, kötözgetni, bűvölni, ismerhető fel«.

Hasonlóan érdekesek az „*igéz*" = átkoz, szóval megront; továbbá a *boszorkány, sárkány, tündér* szavak értelmezései.[1]) A szóknak ethymologiai helyességét megbirálni nem a mi feladatunk, reánk nézve az bír itt kiváló érdekkel, hogy a napjainkban is felmerülő népies szokások és babonáknak ősrégi eredetét ismerhetjük fel, összehasonlítva oly népeknek hasonló fogalmaival, melyek a civilisatio mozgalmaitól távol állva, sértetlenül őrízték meg az ősi hagyományokat. A táltosoknak a néphitben és meséiben élő szerepét már említők. Javas asszonyt, a kihez a nép minden bajában több bizalommal fordúl, mint az orvoshoz és a ki a segitségre, a maga módja szerint, mindig készen áll,

[1]) U. O. 383, 388—389.

mondhatni minden faluban találhatunk. Mindig jót vár tőle a hozzá folyamodó, a maga szempontjából még akkor is, ha másnak megrontására tör.

A bűvölés, bájolás, a magyar népdaloknak egyik legkedveltebb és leghatásosabb alakzata. »Szép szemeddel *bájoltál* el angyalom« s ettől aztán: »Bogár hajad, gyöngysor fogad, rózsa ajkid, éd méze, mind oly kedves én előttem; mert megvagyok *igézve*«. A szép lélek a szemnek *bűvös, bájos* tükrében mosolyog. A szemnek a népdal szerint megrontó hatása is van, *elégeti, megveri*, sőt *meg is öli* azt, kire bűbájos hatását gyakorolja. Mindezekben nyilvánúl a bűvölésnek azon tulajdonsága, hogy bizonyos önkivüli állapotot idéz elő, elveszi a megbűvöltnek önuralmát. A szónak ugyanilyen hatást tulajdonít a népdal és a néphit. Szemmel, szóval egyaránt lehet igézni és bűvölni, lekötni valakit. Ezen hitből ered a *szemmel verés, szemrül esés, szemtül jövés* nevek alatt ismert többféle betegség. Tudjuk, hogy az emberi testrészek között egynek sincsen annyi indulatot kifejező jelzője, mint a szemnek. Van: *szelid, haragos, vad, kihivó, daczos, beszédes, mosolygó, csintalan, hamis, alattomos* stb. kifejezésű szem, melyre egy tekintet sokszor hosszú időre kiható, sőt legyőzhetetlen rokonszenvet vagy ellenszenvet ébreszt. Ez képezheti psychologiai és physiologiai magyarázatát a néphit szerint a szemtől jövő betegségeknek s ha azokon különféle fogásokkal akarnak segiteni, az ilyes gyógyitómódnak első alkalmazói alig ha nem azt czélozták, hogy azokkal elvonják, eltérítsék a beteg figyelmét a bajnak vélt okától. A képzelődésnek sok esetben nagy hatása van az egészségre. Láttam, különösen nőket, kik egy-egy sajátságos tekintetű egyén láttára összerezzentek s ha hosszabb időn át kellett arra néz-

niök, rosszúl lettek. — A műveletlen ember képzelme igen élénk, nem csoda ha a szemnek bűvös erőt tulajdonit. A tudomány emberei között is vannak hívei a szem delejes hatásának, az újabb korban a gyógyászat terén oly nagy hírű hypnotizálásnál szintén jelentékeny szerep jut a szemnek.

A szónak bűvölő hatalma alól korunknak magas műveltségű embere sem vonhatja ki magát, sőt minél műveltebb valakinek kedélye, annál erősebb hatása van rá akár a *jó,* akár a *rossz* szónak. Már magában véve az, hogy a magyar köznép különbséget tesz a *jó* és a *rossz* szó között, kifejezi a szó hatását. A jó szó kedélyünkre és így testi szervezetünkre is üditőleg, a rossz pedig leverőleg hat. A szónak is sok lelki állapotot kifejező jelzője van: *szelid, bús, komoly, komor, vad, ijesztő* stb. s ezek nem annyira a szó jelentésére, mint hangzására s reánk gyakorolt hatására vonatkoznak. A *meg*szólás = rágalom; *rá*szólás = parancs; *szó*szólás = közbenjárás, kérés; *le*szólás = lebeszélés, a feltett szándéktól eltéritès; a szónak sokféle gyakorlati alkalmazására mutatnak. A szó eszköze az *áldásnak* és *átoknak.* A kire reá parancsolnak, a ki másért emel szót, a megáldott és a megátkozott, kik a szó, az ige hatása alatt állva tesznek, éreznek olyasmit, mit máskülönben nem tettek, nem éreztek volna, *meg vannak igézve.* Egy a rendestől eltérő hangon kiejtett szó sokszor rendkívüli hatást gyakorol különösen a gyengébb idegzetűekre, s egy biztató, bátoritó szó nem ritkán hoz javulást a betegnek. Ha ezek lélektanilag állanak korunk művelt osztályaira is, mennyire alkalmazható azok hatása a nomád életet élt ősök kedélyére, kiknek fogalomköre az őket közvetlenül környező jelenségeken túl nem terjedt.

A természeti erőkben: a villámlás, menydörgés, szél, viharban, az évszakok váltakozásaiban, a napnak termékenyitő, a források, fák, füvek üditő és éltető hatásában mindenütt szellemek működését látták. Azoktól kezdetben ajándékúl fogadtak mindent, s ha szükségleteik fedezve voltak, megköszönték a szellemeknek; ha valaminek hiányát érezték, tőlük kérték azt.

A szellemekkel érintkező papok, bárminő néven nevezzük őket, közvetítik a hálát és a könyörgést, megtudják a szellemektől a jövőt, így előre látják a betegnek javulását vagy bekövetkező végét. A saman vallás papjai a *kam*-ok képesek voltak a rossz szellemek fölött uralkodni, kiűzni őket a megszállott betegnek testéből. Nemzetünk őseinél is feltaláljuk a *kam*-okat, papokat, a húnok *Eš-kam* és *Atta-kam* nevü áldozó, jós és gyógyító papjaiban, kiknek emlékét látjuk a székely nyelvjárásban a *kuruzsolóval* egy jelentésű *kanta* szóban, melyben Vámbéry szerint az altáji *kamota, kam*-ot (sámánt) működtetni, magát bűvös mondással gyógyíttatni, ismerhető fel; innen van a magyar kanta-ír, kuruzsoló szere, és *kontár*, a ki valamihez nem ért és mégis csinálja.[1]) E szerint a kam, a táltos, szóval a papnak jelentése, tekintve a betegekhez való viszonyát, teljesen azonos a kuruzsolóval, varázsolóval. Ezen két utóbbit véleményem szerint ismét azonosnak tekinthetjük, leszármaztatva a szláv *vražiť, vorožiť*-ból. *Vrag* = ellenség, megrontó. A *g*-nek *ž* re változása a szlávban rendes, így lesz a *vrag* főnévből *vraž* magyar varázs, *vražiť*, varázsolni, tulajdonképeni értelmében pedig: ellenséges indulattal megrontani. Felvidéki tótjaink közt az *urobiť, porobiť* ma is azt jelenti: valakit titkos szerekkel megrontani, megbabonázni. A *b* és *ž*, meg az *a* és

[1]) Vámbéry 384.

o betűknek rendszeres cserélődése által a *voroži*-ból *varažiť, vürobiť* annyi mint kicsinálni, kieszközölni. A szláv *voroživo*, tehát valamit kieszközölő. Ebből a varázsoló és vuruzsoló, a régi magyar nyelvben az *o* gyakran ejtetvén *u*-nak is, könnyen keletkezett. A hangkezdő *v* elhagyásával keletkezett *uruzsoló* kiszorította a régi *kanta* használatát s az *u* hangzók *o*-ra cserélődvén vissza, lehetett az *orosoló* = orvosoló. A székelyeknél a népies gyógyászatot kezelők ma is *urus* emberek, *urus* asszonyok.[1]) Ipolyi a *kuruzsolás* szó értelmét keresve nem akarja elfogadni, hogy ez bűvös módon való gyógyitást, vagy azt jelentené, hogy »valakit boszorkányos mesterséggel megkötni, elbolonditani«. Ezen a nép körében régi idők óta elfogadott értelmezés helyett a *kur* gyökü magyar szavakból igyekszik az értelmet kihozni. Igy *kurhol* = reprehendit, objurgat, verbis castigat, (korhol); *kurittol* = grassatur, errat, oberrat; *kurittoló* = grassator, circulator, ambulo, circumforaneus, medicaster, pseudo medicus; *kurrogat*, kurjongat, hurrogat = vociferatur, clamat. A kurholás, kurrogatás lett volna szerinte a szóval vagy énekkel gyógyítás és a kuruzs = incantatio, a kuruzsoló meg kurittoló azaz vándorló gyógyitó. Összeköttetésbe hozza aztán ezzel a *kurucz* nevet, mely szerinte a Vatha-féle pogány lázadás alkalmával az ősi áldozást újra megkezdő kuruzsolóktól származnék és végre az *orvos*-nak régi nyelvemlékeink szerint *urus* elnevezését a sajátlag pogánykori orvostól, a kuruzstól véli származottnak.[2])

Némelyek a *kuruzsoló*-t legegyszerűbben a német *Kurpfuscher*-nek, magyarosan kurfusoló = kuruzsolónak tekintik.

---

[1]) Kozma Fer. Mythologiai elemek a székely népköltészet és népéletben. Akad. értekezés. X. köt. VI. sz. 33. [2]) Magy. myth. 395—396.

Gyógytörténetünk egyik buzgó kutatója az orvos szót az *aruspex*-ből, mely jelent *bél-* vagy *húr*-nézőt = *húrost,* azaz oly személyt, ki állatok vagy madarak beleiből = *húr*-jaiból, zsigereiből jóslással foglalkozott, származtatja. Nem-e, kérdi, e *hurus* elnevezéstől jön le *orvos*, régi nyelvemlékeink szerint *urus* szavunk?[1]) Ugyanő a *gyógyít* szót a *jó*-tól származtatja, ettől jövén le a jovas- vagy javasnő, vagy jósnő, jelentvén olyan személyt, ki valamit jovall, javall, jósol, jóvá tesz, tehát *jóit*, jójit = gyógyít.

Ezen szómagyarázásoknál mellékes az, megfelelnek-e azok az ethymologia szabályainak. Fontos azonban az, hogy az orvoslás keletkezésére vonatkozólag mindezek egy fogalomra vezethetők viszsza s ez a hittel szerves kapcsolatban álló papság fogalma. Ebben pontosul össze az isteni akaratnak és a természet titkos erőinek kinyilatkoztatása és azoknak az emberek javára fordítása.

Honnan szerezték a papok gyógyászati ismereteiket és miből állhattak azok? — erre részint őseink vallási rendszerében, részint életmódjukban kell keresnünk a feleletet és támaszkodnunk kell a korunkig fenmaradt, ma kuruzsolásnak, babonának jelzett népies gyógymódokra.

A magyarok ősvallása természet-imádás volt. Ezen vallás papjainak okvetetlenül tanúlmányozniok kellett a kultus tárgyául szolgáló természetnek jelenségeit. A nomád népre nézve életkérdés volt a légkör, a talaj, a víz, a fű és más növényzet sajátosságainak ismerése. Alig szenvedhet kétséget, hogy a papi állás őseinknél is apáról fiúra szállott át és így a jövendőbeli pap már kora ifjúságában bevezettetett a vidék természetének

[1]) Fekete: Gyógytan a régi magyaroknál. Századok 1874. VI. 382.

tanulmányozásába. Idegen vidékre kerülve, aztán csakhamar beleélte magát az új viszonyokba, kiismerte azokat, mikor mások még tájékozódni sem voltak képesek. Vezéreinek adhatott tanácsot a letelepedésre vagy tovább vándorlásra, embert állatot gyógyíthatott az új helyen is megtalált gyógyító füvekkel, hamar felismerte az új vidék helyi járványait s azoknak gyógyítási módját. Mesterei voltak az őseitől örökölt ismeretek és az ezek alapján bővitett tapasztalás. Az áldozatok bemutatása gyarapítja orvosi ismereteit.

Áldozatúl istennek rendesen azt hozták, a mit nagyra becsültek. Állataiknak javát vágták le, felbonczolták azokat, a belek, az izmok, a csontok alakjából, egymáshoz való viszonyából, helyzetéből jósoltak. Mennyi alkalmuk volt megfigyelniök az állati test részeinek rendes vagy rendellenes állapotát! Áldoztak vizet, füvet, mindenből csak olyant, a mi kellemes, hasznos volt az embernek, állatnak; nehogy tisztátalan áldozat által felidézzék az istenek haragját. Felismerniök és ki kellett válogatniok a hasznos növényeket, az egészséges vizet. Maga a papi állás kivánta tehát a természet ismeretét és így az orvosi tudomány elemeinek megszerzését.

A mysticismus a mai keresztény istentiszteletnek épen olyan tartozéka, a milyen volt a régi kor bármely pogány népénél. A vallási szertartások titkaiba a nagy tömeget sehol sem avatták be, miért is ez az istentiszteletet végző egyéneket az istenekhez tartozókúl tekintette és tisztelte Az istentisztelettel együtt járt az emberek bajain segítés. A pap útján nyerte a beteg a gyógyulást, de üdvét nem az alkalmazott gyógyítószer természetének, hanem a gyógyítás közben fölötte végzett vallásos szertartások hatásának tulajdonította. Szándékosan vezették-e ezzel félre a népet, hogy így

biztosítsák maguknak a titok kizárólagos birtokát, vagy meggyőződésük volt, hogy a természeti tárgyak hatása csak akkor érvényesül, ha ahhoz az istenek beleegyezésüket külön is megadják; eldönteni bajos volna, különösen mikor látjuk, hogy az ilyen felfogás a keresztény világban ma is széltiben meg van.

Az urusolás mesterségét a természettől vagy a papoktól ellesték más szerencsések is s a haszon kedvéért, vagy ők is meggyőződésből, a titokzatosság fátyolába burkolták ismereteiket. A tapasztalás rávezette az embereket egyes szereknek hasznos, másoknak ártalmas voltára s így képesité őket később öntudatosan használni vagy ártani másoknak. Az ártalmas hatást, szemben a jótékony orvosolással tekinthetjük a tulajdonképeni *kuruzsolásnak*. Ennél a titkolódzásra okvetlenül volt és van is szükség. Igen helyes vélemény az, hogy, a mennyiben a nomád nép férfiait a vadászat, halászat, a harczok folytonosan igénybe vették; a házi gondok, sebesült férjeik, beteg gyermekeik ápolása a nők vállait terhelték: különösen az aszonyok szereztek gyógyászati tapasztalatokat, melyekkel aztán gyógyítottak vagy megrontottak, *urusoltak* vagy *kuruzsoltak*. S minthogy az erre szolgáló bővebb tapasztalatok egy előhaladottabb életkort tételeznek fel; így lettek az egész magia-kör typusaivá a *vénasszonyok banyák*.[1]) Azonban mint a későbbi kor boszorkánypörei mutatják, a férfiak sincsenek kizárva a titkos szerek ismeréséből.

A vándorlás közben, majd a honfoglalás idejében és a mai hazánkban történt állandó letelepedés után a magyar nemzet sok viszontagságnak volt kitéve. Az éghajlat, a helyi viszonyok folytonos változása, kellett, hogy befolyással legyenek a népnek egészségi állapo-

[1]) Kozma: Mythol. elemek stb. 31.

tára. Endemikus jellegű járványok, különösen lázak gyakran fordúlhattak elő s ezek képezhették a *természetes* betegségek első csoportját; természetes okokból keletkeztek a harczban kapott sebek, a zúzódások, csonttörések, ficzamodások, az állatok harapása, marása s minden más bajok, melyeknek okát, keletkezését *látták*. Az előbbieket épen úgy isteni akaratból eredt csapásoknak tekintették, mint az utóbbiakat. Voltak azonban a néphit szerint *mesterségesen* támasztott betegségek is, melyeknek keletkezését az emberek rossz akarata idézte fel. Itt megint két csoportot különböztethetünk meg. A varázsolók, kuruzsolók bosszúból hoztak valakire betegséget, *megrontották* az illetőt, vagy az urusolók az általok gyógyítás alá vett szenvedőről *áthajtották* a betegséget másra, arra a kit a sors véletlenül áldozatúl kiszemelt.[1]) A mai népies babonák legalább erre mutatnak. A csillagok is okozhatnak betegségeket, például a csillagok megszámlálásából erednek a szemölcsök.

Rosszakaratból származottakúl vehetjük: az igézés, szemmel verés, szemről esés, megkötés, öntés útján keletkezőket.

Az **igézés** *különféle betegségeknek átkozó értelmű szavakkal felidézése.* Ezen értelmezést találjuk a budai jogkönyvben is, hol a »Sagae et maleficae« czím alatt németül áll: »von *ansprecherin*, zaubern und liplerin.«[2]) Nem osztozom azoknak véleményében, kik az »igézést« a »szemmel verés«- és »szemtől jövés«- vagy »szemről esés«-sel azonosnak tartják.[3]) A néphit, mely itten egye-

[1]) Kiválóan érdekes erre Kozma Ferencz id. mü. 28 stb. „A boszorkányokról" szóló része.

[2]) 331. pont.

[3]) Fekete: Századok: 1874. VI. 384. — Kozma id. mű. 35.

dűl lehet iránytadó, mást bizonyít. A szemmel való *igézést* ismeri ugyan a nép, dalában is előfordul: »Én beléptem, ő rám nézett; alig hogy *meg nem igézett;* (Petőfi) vagy ebben: »Nem is mertem jól ránézni, mert féltem, hogy talán *meg fognám igézni.*«[1]) De ezekben hajlandó vagyok csak vonatkoztatást látni az oly szemek tekintetére, melyeket *beszédes* szemeknek szoktunk nevezni, melyekből, mint mondani szokták, olvasni lehet. A régi boszorkányperekben az igézés nem épen ritkán fordúl elő. Nézzünk meg egy pár egy-kétszáz év előtti példát, hasonlitsuk össze azokat a mai néphittel és épen nem fog hihetetlennek látszani, ha azt állítjuk, hogy a tizenhatodik század néphite azonos volt nemzetünk kereszténység előtti idejéével; mert hiszen az 1000-dik évtől kezdve a XVII. század végéig korántsem haladtak előre a tudományok annyit, a mennyit az utólsó két évszázadban. A népneveléssel pedig hazánkban a múlt századig senki sem gondolt és ha különösen századunknak a nép felvilágositására forditott gondjai sem vezettek sikerre, hogyan várhatnók azt, hogy a XI.—XVII. századok később részletesen ismertetendő szelleme változtatta volna meg a népben meggyökerezett ősi babonás szokásokat. Egy, 1683. május 16-án Nagy-Enyeden felvett boszorkányvallatási jegyzőkönyvben egy oláh pásztorasszonyról, kit mint boszorkányt elfogtak, a többi közt ezek vannak feljegyezve. Bement az oláh asszony Lippai János udvarára, meglátta a polczon a szalonnát s kérni kezdett belőle, mikor nem kapott, *morogva* távozott és a gazdának harmadnapra *fájni kezdett a szeme*, annyira, hogy hat hétig nem látott. — Hatházi Ferenczné, Szelindeki Anna korcsmájában ugyanaz kér vala hitelbe egy ejtel bort,

[1]) Magyar nyelvtörténeti szótár I. 1555

hogy nem adtak neki, elmene *nagy zúgolódással* mondván, *„meglásd mit csinálok a gyermekednek, hogy nem adál,“* és, mint a tanú mondja: »nem ére egy hetet, *az kis lyánkámat kilelé a hideg, fájni kezde az nyaka,* maga is fekünni esék, mint az kigyó az fájdalom után megvetkezék az bőréből, az nyaka pedig lyánkámnak felenségre marada, most is úgy vagyon«. — Lakatos Judithnétól korpát, kenyeret és lisztet kért, de mert ez nem adott, a mint az oláhnő elment, Judith asszonynak úgy *„eldagadozott“ a lába,* hogy a férje a csizmát alig birta lehúzni róla. — Matócsi János uram leánya nem adott káposztát a banyának, arra mondá a vén pásztorné: *„no megtagadod, de tarts eszedbe cine minte“.* Másnap éjjel *fájni kezde a bal karja* megdagadt s fájt, hogy ugyan orditott bele. Egy szegvári, Csongrád m. boszorkánypör iratai szerint Szőke Tamásné így *olvasott rá: „Elindula Krisztus urunk szent Jánossal, érkezett a* **fene asszonyhoz,** *szállást kért, adott szállást, csinált kőből párnát, vasból lepedőt; elmene onnat az erős oroszlánnal.“* Többet a tanú nem értett, de tény (?) hogy ettől Boldogné asszony, gyermekei és lakója *megbetegedtek.*[1]) A ki figyelemmel kiséri a népet, lehetetlen, hogy a mondottakban fel ne ismerje hazánk bármely vidékének uralkodó hiedelmét. Különösen ha vén czigánynő vetődik az udvarba, annak kérését ritka gazdasszony tagadja meg, ha még is akad arra eléggé bátor, a *morogva* visszavonuló kéregető után egy marék sót, lisztet szór, vagy egy bögre vizet önt, vagy utána köp, hogy megsemmisítse az *igézés* hatását.

Ipolyi az *igézés*-nek gyógyító erőt is tulajdonít, azonosnak vévén azt a *ráolvasás, kiolvasás* bűv neveivel. Az *igézés* szónak általa adott magyarázata azonban

[1]) Századok 1873. I. 72.

sokkal alkalmasabb arra, hogy az *igézést* a véleményünk szerint kifejtett megrontó értelemben vegyük. Szerinte ugyanis az *igézés* szó magában eléggé értelmes jelentésének felismerésére, és nyilván az *ige* általi varázs neme volt s így azonos értelemben veszi a a *kuruzs*-zsal, a mennyire ez szóval, rákiáltással való bűvölést jelent s ekkép némileg az, mi a latin *incantatio* = ének által bűvölés s még jobban a német *beschreien, beschwatzen* = kurrogatás, kiáltás, megbeszélés, megigézés általi varázs; tökéletesen hasonló a szlávban az *urok* = megigézés, *ureknuť* = megigézni, (és nem megszólani, mint Ipolyinál van; mert megszólani = ohvariť) — Az igézés szerinte csak annyiban kaphatta mint a szemtől jövés, megkötés stb. — az általános bűvölés és varázs értelmét, amennyiben valószínűleg más bűvölési cselekvények is *igével* kisértettek. Nézetem szernit a német *beschreien, berufen,*[1]) és a szláv *ureknuť* szavak egyformán ártó jelentésüek, szóval való bűvölést jelentenek s mind ezeket akkor szokták alkalmazni, ha például valami jól sikerült, de a sikert az elbeszélés, eldicsekvés által megrontani nem akarják vagy ha a kis gyermeknek, a lábbadozó betegnek kinézését dicsérik, utána mondják: »wir wollen es aber nicht beschreien« »unberufen gesagt« *„ne ureku“*, a mik azonosak a magyar »jó órában legyen mondva« kifejezéssel és mind arra mutatnak, hogy a dicsérő szavaknak nem gyógyító, hanem inkább rontó hatást tulajdonítanak.

A szemre ruházott tulajdonságokat fentebb említettem. A **szemmel verés**-nek példáját látjuk a most említett nagyenyedi boszorkány pörben, hol Moldován Gergely mint tanú vallja, hogy öcscsének egy tehene

[1]) Grimm; Deutsches Wörterbuch. I. 1533, 1596.

elveszvén a csordából, felszólította az említett oláh pásztorné fiát, keresnék fel az öcscse tehenét. Azon este mikor lefeküdt, csak rá jöve a tehénpásztorné, *„szeme kimeresztve rút állapottal, melyen megirtózván“* felkölté a feleségét, azonban két újja fájni, dagadozni kezdett.

A **szemről esés, szemtől jövés**, ártatlanabb dolgok és nem tételeznek fel mindig határozott rosszakaratot, ártó szándékot. Ártó tulajdonságúnak tartják az alattomos, komor, merev, kancsal nézést. Sokszor elég arra, hogy ártson, ha valaki mást megbámul és az ily káros hatásnak leginkább ki vannak téve a kis gyermekek és a fiatal marha. Művelt körökben is észleltem, hogy az anya nem veszi szívesen, ha alvó újszülött kis gyermekének arczát kitakarják a látogató barátnők, nem mondja ugyan, de sok hiszi, hogy a nézés megárthat a gyermeknek. Érzi ezt a látogató is és saját szemének hatását ellensúlyozandó, úgy tesz, mintha megköpködné a gyermeket. Nem egy anya meghagyja a kis gyermekkel kimenő cselédnek, hogy a gyermeket senkinek se engedje megnézni. A köznép e tekintetben annyira megy, hogy a koldusok, czigányok elől elrejti gyermekét, nehogy azok nézése megártson. Mások, hogy szemről ne essék a gyermeknek, nyakára vagy ruhájára feltűnő színű, különösen vörös szalagot tesznek, hogy az ártó szemnek első tekintetét arra irányítsák és így elvegyék annak erejét. A szemről esés, szemtől jövés rendesen erős fejfájást, lázakat szokott okozni (?).

A nép némely vidéken a szemmel verést, szemről esést, szemtől jövést egyszerűen igézéssel is fejezi ki. Az igézésnek a szemmel való bűvöléstől egészen eltérő jellemét Ipolyi is elismeri, mondván: hogy a sajátlagi igézéstől egészen különböző szemmeli bűvölés mikép

vette fel nevéül az előbbit, csak úgy magyarázható meg, hogy az igézés, mint egyike az ismert bűvcselekvényeknek, nevével a többinek is jelelésére szolgált.[1])

A **kötés, megkötés,** mint rosszakaratú megrontásnak vagy gyógyításnak eszköze szerepel. A bog, csomó az ázsiai népeknél ősi idők óta tiszteletben állott mint szent jelvény. Az emberek azonban a legszentebb dolgokat is felhasználták rossz czélokra, mint azt a kereszténység korában a szt. ostyával űzött babonák is mutatják. Ha az elhagyott leánynak sikerül hűtlen kedvese menyasszonyának ágyneműjébe egy-egy czérna gombolyagocskát, vagy egy csomócskába összekötött füveket becsempészni, szörnyű bosszút állott; mert vetélytársnőjét magtalanná tette, vagy annak gyermekei halva fognak születni. Ezt tartja a néphit. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmet az általa kivégeztetett Báthory Boldizsár anyja *megkötötte* s azért maradt magtalan.[2]) A lázban, kelésekben, fekélyekben szenvedők ma is gyógyítják magokat úgy, hogy a kelések, fekélyek kötelékeit a temető keresztjeire, fejfáira, útszéli fák- és bokrokra akasztják; a hideglelős egy szalagot vagy madzagot köt a fejfára s a ki ezen kötéseket leoldja, arra megy át a betegség. Gyermek koromban magamat is óva intettek az ilyen kötések érintésétől, nehogy valami betegség ragadjon rám. Hogy a kötést csinálónak használ babonája, azt a nép közt sokan hiszik, hogy a kötéseket érintő sok-féle betegségeket szerezhet, azt kétségbe vonni senki sem fogja. »A néphit azt is tartja, hogy a minő kötések vagy csomók vannak a fonalon vagy kötelen, a megátkozott embernek vagy barmának úgy csomósodnak össze

[1]) Magyar myth. 400.
[2]) Magyar myth. 438.

belei, inai zsigerei, mely állapotot vagy betegséget nyelvünk e műszóval fejezi ki: *„rontás"* vagy *tétemény van rajta; megrontották, száraz kötése van"*. Erős hite a népnek, hogy ily módon a tagok elszáradása vagy megrontása eszközölhető«.[1])

Az **öntés** mint szintén megrontó szer, a gyógyítás czéljából is alkalmaztatott. A kelések, fekélyek kimosására használt vizet, fürdőt az útra öntik s a ki abba belelép, átveszi a betegséget.

A néphit, sokféle betegségnek okozójául tartja a boszorkányokat, kik legjobban értik, hogyan kell a betegségeket nyomás, megrontás, szemmel verés, kötés stb. által előidézni. Kezök érintése alatt a megrontottnak tagjai kifordúlnak, összezsugorodnak. Képesek az embernek eszét elvenni, csontjait kiszedni, tagjait elcserélni. A betegágyas asszonynak igen kell ügyelnie, nehogy a boszorkány megrontsa vagy kicserélje az újszülöttet.

A betegségek más nemeit egyenesen a rossz szellemek okozták.

Valamint a betegségek keletkezéseinek okáról táplált néphitet századokra lehet visszavezetni, úgy látjuk azoknak orvoslási módját is századokról-századokra átszállani. Nem mellőzhetjük fel a gyógyászatban előfordúlt és ma is létező babonák fentartásának vádja alól a keresztény egyházat sem, sőt azt fogjuk látni, hogy ennek a néphit fentartására jelentékeny befolyása volt. A kereszténységben ezen téren nem a fogalmak változnak meg, csak a nevek. Ezeket is számításba véve az őskori orvoslás módjáról következő képet nyerhetünk.

---

[1]) Fekete: Századok 1874. VI. 391.

Nemzetünk őstörténetéből a szó mai értelmében vett orvosoknak emléke nem maradt ránk. Már említők, hogy régi hagyományok a magyar nemzetet a skytha nép ágának tekintik. Nem tartozunk azon iskolához, mely megragadott minden alkalmat arra, hogy nemzeti hiuságból nagy férfiaink közé soroljon mindenkit, a kit csak lehet s így *Abaris, Anacharsis,* és *Toxaris,* állítólagos híres skytha orvosokat sem akarjuk a magyar orvosi tudomány ősei gyanánt bemutatni.[1]) Csak felemlítjük őket, mint olyanokat kik a barbárokul tartott népek közől a tudomány szomja által vonzatva elmentek a művelt görögök közé orvosi tudományt tanúlni. *Abaris* korára nem egyeznek meg az írók, némelyek Solonnak, mások Pythagoras, mások Cyrus idejébe helyezik működését. A híres jós és orvos egy pestis alkalmával Görögországba küldetett a jósdától tanácsot kérni. Azt mesélik róla, hogy a földrengést, zivatarokat megjövendőlte, a jégesőt meggátolta, a viharokat lecsendesítette, és a betegeket »pro more *incantationibus*", tehát *ráolvasással,* gyógyította. *Anacharsis,* kiről szintén egész irodalom keletkezett, Kr. e. 584 táján ment Görögországba. Nagy tudománynyal megrakodtan tért haza, hol a görög *mysteriumokat* megakarván honosítani, fivére Saul király által nyíllal megöletett. *Toxaris* skytha philosophus és orvos, Solonnak barátja, Athenaeben, a hol sokáig élt és meg is halt, anynyira vitte dolgát, hogy Aesculap utódának tartották. Halála után is gyógyított, amennyiben az areopag tagjának Architelesnek nejét álmában megtanította, hogy lehet megszüntetni a Görögországban dühöngő pestist. A sírjához bizalommal

[1]) A rájok vonatkozó irodalmi ismertetések Weszprémi „Succincta medicorum Hung. et Transilv. Biogr. cent. II. pars prior 1, 12. 196.

járuló lázbetegek meggyógyultak. — Mindenesetre szép lenne a magyar orvosi tudomány őseiül tisztelnünk őket, de előbb nemzetünknek a szakálas, »pileatus«, vagy a nyolczlábú — »octipeda« skytháktól egyenes leszármazását kellene igazolnunk. E helyett, mint könnyebb és egyszersmind hitelesebb dolgot, fogadjuk el alapul a mithologiai elemeket és a népszokásnak reánk maradt emlékeit. Annyit látunk az említett skytha orvosoknál, hogy egykor híres tudományuk nem zárta ki a mysticismust, az incantatiót és a csodákat.

A magyar gyógyászat őstörténetében a gyógyítás módjainak magyarázatát csak a betegségek keletkezési módjának alapján lehetséges megkisérteni. A *kamok, táltosok,* papok már említett állásából kifolyólag ők, mint a felsőbb hatalmakkal érintkezésben állók és a természet legavatottabb ismerői lehettek az istenek akaratából, a gonosz szellemek megrontó szándékából, a harcz és más esélyekből eredő betegségek első gyógyítói. Gyógyító szereik voltak az ásvány-, növény- és állatvilágból a tapasztalás útján gyógyító hatásúaknak felismert szerek. A hol ezek nem segítettek, ott az imádság és az áldozatok. Ezen végső eszközre vonatkozólag ma is mondják, hogy »nem segít rajta az imádság sem«. A táltosokhoz járultak később a gyógyító szerekkel megismerkedett nem papok, a laikusok.

A népszokás után itélve alig szenvedhet kétséget, hogy a papok és utánuk a laikusok is kezdetben vallásos szertartásokkal kötötték össze a gyógyítást. Ezekből keletkezett azután a gyógyító szerek természetadta hatásának eltitkolására, helyesebben mondva, a tudatlan nép félre vezetésére szánt különféle kuruzsolás.

Természetes gyógyító módok lehettek: a gyógyszer *beadása,* a *kenés* vagy *iralás, gyúrogatás, fürdőzés.*

Természetellenesek vagy kuruzsolók: a *ráolvasás, ráleheléss, köpködés* és a fent említett *kötés* és *öntés.*

A természetes gyógyító módokról alig mondhatunk valami magyarázót. Füvekből, ásványokból, állati testrészekből, sokszor hulladékokból kicsavart, főzött szereket bűvös mondások kiséretében beadtak. A szerek a papok vagy kuruzsolók legjobb tudomása szerint feleltek meg az adott betegségnek és a vidék természeti tulajdonságainak. Hogy a gyógyító szerek készítése kevéssé felelhetett meg a mai orvosi tudomány igényeinek, onnan is képzelhetjük, hogy a mostani népies gyógyászatban is nem annyira a szerek gyógyító ereje, mint bizonyos bűvös számok combinatiója jön számításba. Ilyen számok a 3, 7, 9. Igy például a székelyeknél váltóláz ellen a recipe így hangzik: 9 félszem szilvának mindenikében 9—9 szem paprikamagot, vagy 9—9 szem borsot, szert és szegfűt összetörve egy félfertály pálinkában vagy borban meginni, mikor a váltóláz gyötörni kezd.[1]) Fürdőkhöz 3-, 7- vagy 9-féle fának ágairól galyakat, vagy annyiféle füvet, vagy 3 szemétről szemetet, 3 puszta szérűről füvet, 3 sárnyomó veremből 9-szer rocskával vitt vizet kell venni.[2])

Az **iralást** Dr. Fekete Lajos többször idézett tanulmányában *„írott jelek csinálása általi gyógybűv"*-nek tartja, abból indúlva ki, hogy az őskorban bizonyára vallási tudományként gyakorolt írásban vagy rovásban gyógyerőt látott a nép; minélfogva az írott vagy rovott jeleknek csodás, titkos gyógyerőt tulajdonított. Ipolyi itten is igen helyesen mythologiai elemeket keresve fejtegeti az *iralásnak* kétféle jelentését, melyek szerint az lehet írás (scriptura), bizonyos irott jelek csinálása

[1]) Kozma id. mű. 32.

[2]) Fekete: Századok 1874. VI. 393.

által eszközölt bűv, minő bűvgyakorlatokról a necromantia bőven tud és minővel nálunk összefüggésben áll a garabonczás deákokra vonatkozó néphit. A szláv čarodennik = bűvös név egyenesen az irásra vall: čari = vonások, irásjelek, deje = csinálás. Némely vidék szláv lakói a garabonczást čarnokňežnik-nek, fekete könyvesnek nevezik. Népünk babonái közt ma is nagy szerepet játszanak egyes sympatheticus iratkák, melyek egyes bajok ellen segítenek s azoktól óvnak, mint a keleti iratos talizmanok és amulettek. A vallási tudományként gyakorolt irásban a pogánykorban a nép vallási erőt látott, minélfogva csodás, bűvös erőt tulajdoníthatott annak.[1]) Az írás bűverejének keresésében nem is kell a pogánykorig visszamennünk. Látni fogjuk, hogy az írásnak, mint gyógyító szernek sokkal közelebbi időben is jelentékeny szerepe van. Fekete a saját és Ipolyi véleményének támogatására felhozza, hogy a néphit még ma is tud az irott jelek bűverejének hatásáról; a hideglelésben szenvedő beteg ugyanis lakása ajtajára felírja vagy mással felíratja saját nevét s utána ezen szavakat »nincs itthon« s elmegy a szomszédba azon időre, melyben a hideglelés megszokta látogatni és hiszi, hogy a hideg ily módon nem talál rá s elmarad.[2]) Igen élénken emlékeztet ez a híres debreczeni tudós tanár, Hatvaninak ajtajára írt »Cras«-ára, melylyel az ördögöt oly furfangosan rászedte volt. Egyébiránt a népszokás magyarázatát találhatja a *„hideglelés“* elnevezésben, mely szerint a betegség mintegy felkeresi az embert. — Azonban más értelemben is vehetjük az íralás szót — mondja ugyanő — jelesen *ír* = ungventum értelmével is állhat ez, mely esetben

[1]) Magy. mythol. 399.

[2]) Id. tanulmány századok 1874. VI. 391.

jelent oly gyógyszert, melylyel a beteget mintegy beírták, beíralták, bemázolták. Ezen értelem helyesebb, erre mutat a *„se írja, se szelenczéje“* példaszó.[1]) Székely István 1538-ban kiadott magyar kalendáriumának a régiek után írt *csizio* részében pünkösd havában »*Zöld írat főz* Ilona Orbánnak sérelmére.«[2]) A már említett 1683-iki boszorkánypör szerint a megrontott Lakatos Judithnak megdagadozott lábát »király-*irával*« kötözték be s úgy szűnék a fájdalma.[3]) Mind ezek az *ír*nak a mai kenőcs értelmet adják, ezért tartom egynek a kenést az íralással.[4]) A kenéssel iralással foglalkozó nőket Ipolyi parkai mythoszunkba tartozóknak tekinti s eredetileg a bűvölésnek íralás által gyakorlását az ősi pogány vallás papnőinek tulajdonítja, kiknek *íraló* nevét az ősi irásmódot találóbban kifejező eredetibb és ősibb rovástól *rovó, rovaló, rovásoló* leányok, asszonyok elnevezésben vélné találóan visszaállíthatni. A kenéssel íralással eredetileg foglalkozó papnők utódai a hasonló foglalkozást űző boszorkánynők, kik csodás hatású ireket tudnak készíteni, minő példáúl a repülő-boszorkányzsír, melylyel a tündérhonba járó leányok esténkint megkenik vállaikat s ettől szárnyuk nővén, elrepülnek a tündérekhez mulatni.[5])

A kenés, íralás ma is igen szokott és pedig nem csak népies, de a tudományban is bevett gyógyításmód. Alkalmazása kétféle, vagy egyszerűen bekenik és bekötik a sebet, fekélyt, kiütést, vagy a kenést egybekötik a **gyúrogatás**-sal, ó-székelyesen **dauzsolás**-sal.

---

[1]) U. o. jegyzet.

[2]) Jakab E. A. kalendariumokról. 33.

[3]) Századok. 1881. VII. 597.

[4]) Az „ír“-nak ungventum, kenőcs értelemben régi idők óta használására l. Magy. nyelvt. szótár. I. 1604—5.

[5]) Magyar myth. 64. 89. 399.

A nép körében mindenki ismeri ezen ősrégi gyógymódot. Ha valaki megcsömörlik, bal keze tövén az ütőeret a vérkeringés ellenében kell a megnyálazott hüvelykújjal erősen gyúrni. A kólika ellen legjobb orvosság a hasra fektetett betegnek hátát jól megtaposni. Használ a gyúrás számos más bajban is, és nem csak a falusi bábák, mint Fekete mondja, ez újabbkori táltosok és pythonissák, de újabb időben — massage név alatt — tudós orvosaink is sikerrel alkalmazzák.

A **fürdőzés.** A folyók partján legszivesebben tanyázó magyaroknak a fürdés kétségkívül kedvelt szokásuk volt. A víz tisztelete szerves kapcsolatban állott az ősi pogány vallással, melynek emlékei szerint az oltárokat rendesen források mellett, patakok partján állították fel. Ezen tisztelet átment a kereszténység korába is és azt országos törvénynyel kellett korlátozni.[1]) Népmondáink igen sokat beszélnek a források csodás keletkezéséről: szt. László lándzsája, lova patkójának nyoma; az óriások, törpék varázsvesszeje forrásokat nyitnak. A számos szent-kút, sárkány-kút, medve-kút stb. elnevezésekben mindenütt egy-egy monda rejlik. A víznek gyógyításra alkalmas alkotó részeit a tudomány igen későn ismerte fel, különösen nálunk, hol arra — mint látni fogjuk — csak a XVI. század végén kezdenek némi gondot fordítani; de a népet a tapasztalás igen régen rávezette egyes források használa. Egyes forrásokhoz egész csodás mondakörök fűződnek és a gyógyító erőt itt is inkább a használás módjának, mint a különben nem ismert alkotó részeknek tulajdonítják. Ipoly-Ödémesnél van egy kút, melynek vize a szemölcsöt és egyéb kinövéseket meggyógyítja, de ha a vizet a kútból elviszik, nem szabad azt

[1]) Ladisl. I. decr. 1. c. 22.

fedél alatt tartani, hanem a kertben elásva kell őrízni, különben elveszíti gyógyító erejét. A völgyi kútról az a hit, hogy a benne megfürdő torzszülöttek rendes alakot nyernek. Szt. László egyik oklevele Weszprém mellett »puteus leprosorum«-ot — bélpoklosok kútja — említ. Szirmay Zemplén megye ismertetésében említi, hogy egy vak koldus a taharóczi völgyben egy kutacskából ivás közben véletlenül megnedvesítette szemét és a kútban azonnal egy keresztet látott és azóta állandóan megtartotta szeme világát.[1]) A vízzel való babonának igen sokféle módját ismeri népünk. Itt azonban gyógymódúl inkább a fürösztést kell értenünk, a mi hajdan gyógyfüveknek, gyógyító anyagoknak fürdésre babonás módon alkalmazásában állott. A fürdőzésnél alkalmazott babonákat látjuk például az úgynevezett *váltott* gyermekeknél. Igy nevezi a köznép a folytonosan síró, rívó, a sovány, száraz és az angolkórban szenvedő gyermekeket. A síró rívó gyermeket *szólatlan* vízben fürösztik. Ez olyan víz, melyet úgy hoznak, hogy a vízhozó, míg a kútról meghozza, senkihez egy szót sem szól.[2]) A sovány, száraz, beteges gyermeket *megfőzik*. Ez abban áll, hogy a gyermeket mezítelenül egy nagy cserép edénybe állítják s jó távolra a tűz mellé teszik. A vén asszony egyik kezével a gyermeket tartja, a másikkal egy fakanalat forgat a gyermek körűl levő üres térben. A gyermeknek anyja ezalatt megkerűli a házat, majd benéz a konyha ajtaján s kérdi a gyermeket főző asszonytól: *„mit főz kend?“* *„aggottat“*, feleli a főző, az anya vissza feleli »ifjú váljon belőle«. Ez így megy háromszor s azzal vége a

[1]) Ipolyi: Magy. myth. 202—204.
[2]) U. o. 1874. VI. 394.

főzettetésnek.[1]) Ki nem ismerné Arany Jánosnak a mai népies babonás fürösztést oly felségesen festő, »A bajusz« című költeményét. A bőrbetegségek ellen készített fürdőket a fentebb ismertetett *öntés*-re is használták. Noha ezen gyógyító módokba is belekevere dett a vallásos szertartás és a babona; mint természetes alapon állóknak hasonlíthatatlanúl felsőbbséget kell nekik adnunk a következők fölött, melyekben csak az emberi képzelődés kóros kinövéseit láthatjuk.

A **ráolvasás** a vallási mysticismus szülötte. A papok a beteg fölött imádkozva az istenek segélyét kérték vagy az istenek és a jó szellemek felidézésével el akarták rettenteni a betegnek testébe rejtőzött és így a betegséget okozó gonosz szellemet. Ezen vallásos szellemű imádság később a laikusok szájában értelmetlen, de épen azért hatásosnak vélt szóhalmazzá vált. Az egyptomi papok például a beteg fölött elmondták: »Hatalmas a gyógyszerek varázsereje, jönnek a gyógyszerek, jön a gyógyulás a szív és test részeibe«. Vagy »Emelkedjél fel jó és teljes egészségben minden örökké! semmisüljenek meg mindazon betegségek, melyek benned vannak, nyittassék meg szemed Ptah (isten) és szájad Sokaris által«.[2]) A római papok a lázbetegekért „*Febris*“ istenhez könyörögtek, kinek a lázak által zaklatott Tiberis völgyében volt három templomát megtöltötték a gyógyultan távozottak ajándékai.[3]) A zsidók »Zebaoth«-jának és »Adonai«-ának segítségül hívása csodákat művelt. A finnek kalevalájának szavai a tengerbe űzték az embereket

[1]) A „Magyar Kurir 1794. I. után mint Somogy megyei babona közölve a Természettud. Közlöny 1887. decz. füz. 516.

[2]) Schwimmer Ernő: Orvosi tudomány és Gyakorlat az ókorban. 24.

[3]) Preller: Röm. mythol. 605.

kínozó szellemeket, elállították a vérzést stb.[1]) A laikusok által bűvös szavak segélyével gyakorolt gyógyítás a tulajdonképeni ráolvasás. Ez egyik népnél épen oly értelmetlen, mint a másiknál. A rómaiaknál annyira dívott ez, hogy a szigorú erkölcsű Cato censorius rabszolgái részére tartott orvosi iskolájában azokat egész komolyan tanította. Így a szemhéj árpájának gyógyításánál a fájó részt a balkéz három újjával kellett körűl kanyarítani, a másik marokba vett árpaszemet eldobva s egyet köpve e gyógyító szavakat háromszor elmondani: »nec mula parit, nec lapis lanam fert; nec huic morbo crescat caput, aut si creverit tabescat« Más hasonló bűbájos mondásai: »daries, dardaries, astaturies, huat, huat, huat ista pista sista, domiabo damna castra et luxato«, vagy: »huat, huat, huat is tasis tarsis, ardanuabon donna ustra«.[2]) A középkornak jelesekűl tartott orvosai sem mentek ettől. Petrus Bayrus (1486—1518) két savojai herczegnek házi orvosa a nehéz szülés alkalmával füvekből főzetet csináltatott, ebből beadott a betegnek, aztán a vajudót a főzettel telt edényre ültette és rá kiáltott »Su, Ca, Midur« s ez használt (?).[3])

A ráolvasásnak mai népies formái igen erősen emlékeztetnek az őseredetű szokásokra. Azok is melyek keresztény színezetűek, magukon viselik a pogányság jellegét annyira, hogy a buzgó keresztény előtt akár istenkáromlás számba is elmehetnének. Ezen ráolvasások megismertetnek egy pár ősi szellemmel, melyeknek az emberek a betegségeket köszönhették. Természetesen ezek ellen irányúlt aztán a ráolvasás.

[1]) Idézve Századok 1874. VI. 390.

[2]) Fekete L.: A gyógytan története. 61, 62.

[3]) Baas: Grundriss der Geschichte der Medicin und des heilenden Standes. Stuttgart 1876. 236.

A ráolvasás igen különféle szertartások közt történik a betegség természete szerint. A *hideglelésnél* szokás *bodzát,* vagy székelyesen *borzát vágni.* Ennek módjai a következők. A beteg elmegy a bodzafához s azt így szólítja meg: »Jó napot bodzafa! vendéget hoztam neked, (harmad- vagy mindennapos) hideglelést, itt egyen meg a *fene* vele együtt, te reád hagyom, többé vissza sem nézek«.[1]) A székely meg olyan gyalogbodzát keres, mely egy tőről *három* ágat hajtott. Az egyik ágból vág egy darabot s *napfeljötte előtt* kimegy egy folyóviz partjára, a viz folyásával szembe áll s így szól: »Akkor rázzon ki engemet a hideg, a mikor ezt a bodzát meglátom« s ekkor a fején át, háta mögé a vizbe dobja.[2]) Mindkét esetben lényeges, hogy hátra ne nézzen. A hideglelésre írás útján is rá lehet olvasni. Már említettük azon módot, melylyel a lakásáról elmenő beteg rászedheti (l. 45. o.). Más módja az, hogy öt czédulára ráírjuk a beteg nevét, születése helyét, idejét s azt, hogy minő hideg rázza s aztán ezen szavakat: »Ezennel admoneállak tégedet, hogy ha nyolczad napok alatt vele a hideget el nem hagyatod, összekötözlek, megszárasztlak, kemenczébe vetlek és a széllel elfútatlak«. Ezen öt czédu'át egymásután következő öt reggel egyenkint a tüzelő felé dobjuk s a nyolczadik napon a tűzben elégetjük[3]) — Az írás bevéve is, külsőleg alkalmazva is használ a hideglelés ellen. Hogy a ráolvasás nem csak a nép közt talált hitelre, de a főurak között is, mutatja az 1670—1740 közt élt gróf Esterházy Ferencznek saját kezével írott, ráolvasásokat és babonás gyógyítási módokat tartalmazó könyvecskéje. Ebben a hideglelés ellen két recipe van.

[1]) Századok 1874. VI. 384.

[2]) Kozma id. mű. 36.

[3]) U. ott.

1. A. AB. AB. C. ABCD. Ezen betűket kilencz siflire
ABCDE. ABCDEF. kell írni, az első betűt az elsőre,
ABCDEFG. ABCDEFGH. a másikat a másodikra és így tovább,
ABCDEFGHI. és *megenni* hideglelés ellen.

2. Abracadabra x. N. B. Eztet
Abracadabr x. vissza köll
Abracadab x. írnyi nem
Abracada x. szokás szerint;
Abracad x. íh gyomorra, a mikor
Abraca x. írja; semmit se szóljon;
Abrac x. ha le írja, be ne po-
Abra x. rozza, magától száradjon;
Abr x. ha férfi: jobb hóna alá, ha
Ab x. nüstény: bal hóna alá kösse akármikor
A x. *Ezzel sok száznak használtam hideglölés ellen.*[1])

A Bornemissza Péter superintendens által 1578-ban kiadott „*Ördögi kisértetekről*“ írt egyházi műben számos ráolvasás van, melyeket ő Tardoskeddi Szerencse Benedekné javas asszony után írt, a ki azokat saját vallomása szerint nagyanyjától tanúlta. Ezen nagyanya azokat a XV. század végén tanúlhatta, talán szintén nagyanyjától. Szövegük mutatja, mennyire össze van szövődve az ősi pogány vallás a kereszténységgel. A *czúz ellen* való ráolvasás:[2]) »Uram mindenható Isten, mulék rögös nagy út, rajta megyen vala áldott Urunk Isten, elő talála hetven hét féle veres Csúzt. Monda áldott Urunk Úr Isten: hova indultatok ez rögös régi nagy úton? Meg szólala hetven hét féle veres Csúz: Ha minket azon kérdesz Urunk Úr Isten, hova megyünk úgy mond: Mink is elmegyünk úgymond, ez fekete föld színére. Áldott ez testbe, teremtett ez lélekbe: szálas húsát szaggatjuk, piros vérét megisszuk, száz tetemét

[1]) Századok 1883. IV. 365.

[2]) U. o. 1874. VI. 588., hol a régi XVI. századból való helyesírással van. Könnyebb megértés végett ezt és a következőket a mai helyesírással közlöm.

tördeljük, száz ízit, száz forczikáját (porczikáját). Hogy azt hallá áldott Urunk Isten: Tik se mehessetek úgymond ez fekete föld színére, ez én adottam testbe, teremtettem lélekbe, tik is siessetek az tenger szigetibe kegyetlen óriásoknak szálas húsát szaggassátok, piros vérét megigyátok. Azt meghallák, elsietének, menének tenger szigetiben. Ez embernek szeméből, szájából, fejéből, orczájából, piros véréből, szálas húsából, száz tetemiből kisiessen és eloszoljon hetvenhét féle csúz: folyó csúz, veres csúz, kék csúz, fejér csúz, köszvény, fájdalom, kelevény, kioszoljon, kiromoljon hetvenhét féle nyavalya ez emberből. — A beteget meg kell nevezni.

Fejfájás ellen: »Nemes Asszonyom Boldog Anya be mene szent templomba, leüleple az ő áldott aranyos szent székibe, az ő áldott szent fejét megesé fenye füst csúz, fenye füst kelevény, lefüggeszté az ő áldott szent fejét rajta, szent kedve könyörödék, szent szíve szomorodék. Azt látá az ő áldott szent fia, monda: oh én szent anyám, mire szent fejed lefüggeszted, szent kedved megkönyörödött, szent szíved megszomorodott? Hogy azt hallá asszonyunk Mária, mondá: Oh én áldott szent fiam, hogy ne szomorodjék az én áldott szent szívem, hogy ne függesszem az én áldott szent fejemet, hogy ne könyöredjem az én áldott szent színemben. Az én áldott szent fejemet megesse (megeste) fenye füst csúz, fenye füst kelevény, hetvenhét féle fájdalom befogta száz tetememet. Hogy azt hallá áldott urunk Isten: Ne ijedj én szent anyám Mária, ím én megszorítom az én aranyos kendőtlen kezkenőmmel az te áldott szent fejedet, belőle kifusson fenye füst csúz, fenye füst kelevény, benne meg nem maradhasson hetvenhét féle fenye csúz. Ez mai dicsőséges napon én is megszorítottam ez embernek fejét ez kendőtlen

kezkenővel, bűnös szájamból szent igéket reá mondottam: Ne ijedjél szent anyám Mária én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bajos«. Miben állott itten a fejfájás gyógyításánál a lényeg? látjuk abban, hogy a betegnek fejét bekötötte kendőtlen, az az kendőzetlen, festetlen, tehát tiszta fehér kendővel és jól összeszorította, hogy a vérnek a fejbe tolulását akadályozza s ezen egyszerű orvoslásnak kellett a hosszú ráolvasással megadni a csodatevő erőt.

Öklelet = nyilalás ellen: »Kergetik vala mi Urunkat az gonosz zsidók, megfogák, felfeszíték magas keresztfára, tövis koronával koronázák, hegyes czuczával öklelék, vas szegvel szegezték, az ő áldott szent szívéből felindíták, az ő ökleletit, az ő szent meredöket, az ő kelvényit, azt meglátá az ő szent anyja, oh én áldott szent fiam, téged megfogtak az gonosz zsidók, felfeszítettek magas keresztfára, tövis koronával koronáztak, hegyes czuczával ökleltek, vas szeggel szegeztek. Ím én megnyomom a te áldott öt mély sebeddel az én hét épességemmel (fájdalmammal), szent Jánosnak ő arany györőivel. A mint megnyoma Szűz Mária az ő áldott szent fiának, én is ez embernek ugyan megnyomom Ur Istennek öt mély sebével asszonyunk Máriának szent hét épességével, szent Jánosnak ő arany györőivel«. (Az embert meg kell nevezni) A gyógyítás módját itten az »amint *megnyoma* Szűz Mária . . . . én is ez embernek ugyan *megnyomom*« kifejezésben kell keresnünk. A megnyomás azonos lehetett a nyilalásnál ma is követett eljárással, mely szerint a fájó testrészt zsírral megkenvén, kézzel erősen nyomogatva dörzsölik.

Menyelés, marjulás = ficzamodás: »Urunk Ur Isten felüle az ő szent szamarának nyergetlen hátára, elin-

dula Paradiczomba, be nem mehete Paradiczom kapujába, lába megbotlék, lába megczokék (megcsuklék?), csont mene ki helyéről, velő mene ki helyéről vér mene ki helyéről, Urunk Isten lefüggeszté az ő áldott szent fejét, szíve szomorodék, kedve könyörödék. Azt meglátá az ő szent anyja . . . (stb. az eset elbeszélve, mint a fejfájásnál). . . . Hogy ezt halla az ő szent anyja Mária. Ne ijedj én áldott szent fiam, én az én szent kezemmel megfogom szent szamaradnak lábát, szent szájamból szent igét reá mondom, szent lehelletemet reá lehelem, csont megyen csonthoz, velő megyen velőhez, ér megyen érhez, in megyen inhöz, vér megyen vérhöz. Én is e mai napon megfogtam az én bűnös kezemmel az embernek (avagy oktalannak = állatnak) lábát (vagy kezét), én is szent igét reá mondom, bűnös szájamból *lehelletemet reá fúvom,* hogy helyekre menjenek«. A gyógyítás módját itt is magyarázza a ráolvasás szövege a »megfogtam . . . kezemmel az embernek lábát, kezét« szavakkal, csak azt nem teszi hozzá, — és helyére igazítottam. Csak a rálehelés szorúl majd magyarázatra.

Mennyire nem változtatott az idő az ilyen ráolvasáson, szembeszökővé lesz, ha mindjárt ide állítunk egy a XV-ik századból való, szintén a ficzamodás ellen használt ráolvasást: »Urunk Krisztus szamár hátán Jeruzsálembe ha ment (e. h. mikor ment,) szamara megsántult vala, azt meglátá boldog asszony, az szót mondta vala, fiam Jézus Krisztus, nam (e. h. lám) megsántult lovad, Krisztus hallá az szót, monda, Én édes szülém, anyám, megsántult, mert lába ki marjult. Én édes fiam Jézus Krisztus parancsolok te szent híreddel és te akaratoddal, hogy az te lovad megvigassék«. Utána van írva »procul dubio«, azaz kétségen kívűl használt. Ez

1488-ból való, tehát épen száz évvel régibb a fentebb felhozottnál.[1]) Az eszmemenetben, a felfogásban legcsekélyebb változás sincsen, az utóbbi csak valamivel rövidebb.

Még feltűnőbbé lesz a ráolvasásnak és a velejáró szertartásoknak századokon át változatlanúl fenmaradó szívós élete, ha a *XV. század* végéről és a **XIX-ik század** végéről állítunk egymásmellé két teljesen egyező gyógyítási módot. Fentebb felhoztam, hogy a *székelyek közt* ma is szokás a hideglelésre *borzát* (bodzát) *vágni,* azt fején át hátra a vízbe dobni, mondván: »Akkor rázzon ki engemet a hideg, mikor ezt a bodzát meglátom«. A XV-ik század végén *Párkány környékén* dívott a szemdaganat ellen *gyalogfenyőt vágni,* ezt mondva: »ffenie vaglak, mire arra hogy te vesey Janosrol az semdegete«[2]) azaz: »fenyő váglak, mire, arra hogy te veszejtsd Jánosról a szemdaganatot«. Itt nem csak igen nagy idő-, hanem nagy térbeli különbséget is látunk, és a babona ugyanaz.

Vajjon akadna-e ma betegség, melyet az orvosi tudomány ugyanazon módon kisértene meg gyógyítani, a mint azt tették a tudományos gyógyászat gyermekkorában négyszáz év előtt? A tudomány óriási lépésekkel halad előre, a néphit állandó.

Ne vegye rossz néven a szíves olvasó, ha még néhány népies gyógyítási módot hozok fel. Sok ilyennek ismerésére lenne szükségünk, hogy az ős magyar gyógyítási módnak megközelítő képét állíthassuk össze.

A ráolvasással kapcsolatban láttuk már a bodza-, a fenyő vágást, az írást, megkötést, dörzsölést, szorítást, rálehelést. Társulnak még vele: a *köpés,* az *öntés.* A köpés mint varázsoló mód ősrégi idők óta sze-

[1]) Ipolyi, Századok, 1892. évf. 2.
[2]) U. o.

repel. Apollo a trójai Kassandrának adott jósló tehetséget szerencsétlenségek, bajok forrásává változtatta az által, hogy szájába köpött. Az argosi Polydos Minos királynak halottaiból feltámasztott fiát Glaukost kénytelen megtanítani a jóslásra és varázsolásra, elmenetele előtt felszólítja azt, hogy köpjön a szájába. Glaukos megtette és erre egyszerre elfeledte minden tudományát.[1]) Grimm a német mythologiából számos példát hoz föl. Mi csak egy pár nálunk szokásosnak említésére szorítkozunk: A kinek szemén árpa nő, kezébe vesz egy szem árpát, ezzel háromszor megkerüli a kutat, ez alatt háromszor elmondja: »árpa árpa lekaszállak, a kút fenekére doblak«, azután háromszor utána köp. Akinek náthája van, az mondja valakinek gyorsan: »fakó szekér kender hám, te rád hagyom a náthám«. És ha aztán ő köp előbb háromszor, a betegség a másikra ragad. Szokás a pólyás gyermeket, ha megnézik, megköpködni, nehogy szemről essék neki. — Az öntést láttuk alkalmazni a bőrbajoknál, egyszersmind mint mások megrontása által ható szert. A szemről esést is öntéssel gyógyítják. Így a székelyeknél kézzel húzott keresztre egy vízzel töltött poharat tesznek s abba egy eleven szenet, három, darabra törve, bele vetnek s mondják: «Kék szem fekete szem. Kézzel vízzel lemosom. Hogy ha férfi igézet van rajta, hasadjon meg a . . . . , ha asszony ember, hasadjon meg a csicse.« Ekkor a pohár tetején háromszor keresztbe fúnak, a vízből a beteggel háromszor itatnak s hátgerinczét, homlokát, orrát, talpát és tenyerét megmosván, a megmaradt vizet nappal a házfedélre, estve pedig az ajtó mögött álló seprőre öntik, nehogy abba valaki bele lépjen, mert az ettől is bőrbetegséget kap.

[1]) Preller: Griech. Myth. I. 478.

Ha vízvetésnél — így hívják ezt a székelyek — a pohár fenekére két szén megy le, akkor férfi, ha pedig egy, akkor nő igézte meg a beteget.[1]) Egy másik módnál 9 izzó szenet dobnak a vízbe s így olvasnak »nem egy, nem kettő — — — nem kilencz, aztán a betegnek a szenes vízből inni adnak, majd a kéztőt kifelé fordítva balról jobbra húzott vonásokban megmossák a beteg homlokát, kezeit s a megmaradt vizet az ajtó sarokra öntik. Ha a betegséget szemről esés okozta, e kúrától bizonyosan meggyógyúl a beteg. Az igézéstől, szemtől jövéstől sorvadó gyermeket a vízzel, melyben kenyérsütéskor az izzó pemetét, szénvonót, lapátot eloltják, megmosni igen hasznos, különösen ha a mosás megfordított kézzel visszájára történik. A szemről esést úgy is fel lehet ismerni, ha cserép födőbe vizet öntenek s ebbe három darab izzó szenet dobnak, ha a szén leszáll, biztos, hogy a baj szemtől jött s ekkor a betegnek a vizet az udvar közepén a fején át hátra kell locscsantania s a betegségtől bizonyosan megszabadúl. Az is igen hathatós, ha a gazda *napfelkölte* előtt vizet merítve, a megigézett gyermeket vagy marhát az eszterhéja alá állítja s aztán a fedélről leönti. A még kereszteletlen gyermeket hamar meg kell mosni, nehogy a boszorkány kicserélje.

A *tűz*-nek a régi magyar vallásrendszerben szintén fontos szereplése magyarázza, hogy a népszokásokban a tűz által való testi és erkölcsi megtisztulásba és így a tűznek gyógyító hatásába vetett hittel szintén gyakran találkozunk. A juhászok szent György éjszakáján bizonyos, általuk ismert fák ágaiból tüzet raknak s ettől a földből kijönnek azon füvek, melyek a sóba kevertetve a juhokat megóvják a dögtől. Nógrád-Lu-

[1]) Kozma, 35.

dányban szent Iván napján az esti harangszókor a palócz legények és leányok zsúppal kezökben kimennek a rétre s ott a szalmát 7 vagy 12 rakásba rakva meggyújtják, a gomolygó füst felé egy-egy köteg tisztes füvet tartanak s mondják: »kelés ne legyen a testemen, törés ne legyen a lábomon«. Ha valakinek még is baja támad, a megfüstölt tisztes füvel készített fürdőt használ. Az ijedtség következtében keletkezett betegséget legbiztosabban úgy lehet gyógyítani, ha az illető tárgyból, melytől valaki megijedt, veszünk egy darabkát s azt elégetjük s a beteget azzal megfüstöljük. A szemről esésnél már láttuk az izzó parázs szerepét. Egy kecskeméti babona szerint az is igen használ ez ellen, ha a bajt férfiszem okozta, lábravalójának madzagjából, inge kötőjéből és hajából kell egy-egy darabkát szerezni, ezt vöröshagymával összekeverni s ennek füstje fölé tartani a beteget. Az újszülött gyermek mellett, mig megkeresztelve nincsen, folytonosan gyertyát kell égetni, nehogy a boszorkány felváltsa. Ha pedig már gyanús lenne a gyerek, akkor az égő kályha tüze elé kell állítani, s ha váltott, rögtön megszólal s ilyenkor a rossz lélek a tűzbe rántja vagy pedig a boszorkány azonnal visszahozza az igazi gyereket, hogy a sajátját megmenthesse.[1])

Az égi testeknek az emberre gyakorolt hatása felől általános hitnek kifolyása, hogy azokat, valamint képeseknek tartják betegségek előidézésére, a babonás gyógyításnál is igénybe veszik. Igy a *föld*-nek a torokfájásnál mint édes anyának panaszolja el a beteg baját s Isten hatalmából, boldog Anya parancsolatával úgy kergeti ki a torok gyíkját, békáját stb. Vagy elmondja: »Édes anyám föld, te neked mondom, torkom fáj!«

[1]) Ipolyi: Magy. myth. 195—197.

erre a földet csókolja meg háromszor és mondjon el egy imádságot.[1]) A szemmel megvertet meggyógyítja, ha 9 buczkából vagy vakandturásból vett 2 marék földet megfőznek s ebben megfürösztik a beteget. A gyermeket a felváltástól megóvja, ha mindjárt születése után a földre teszik s atyja onnan emeli fel. A *hold*nak változása a néphit szerint nem csak az időjárásra, de a betegekre is nagy hatással van. Alig találnánk egyhamar falusi anyát, a ki szívesen venné, ha az orvos a gyermeknek giliszta ellen való szert a hold növekedése idején adna, mert ez nem csak nem használ, hanem előmozdítja a giliszta fejlődését. A szer csak holdfogytán használ. A fiút új holdkor kell elválasztani, hogy erős, izmos legyen, a leányt jobb elválasztani holdfogytakor, nehogy nagymellűvé és begyessé váljék. Mindent, mitől szabadúlni kivánunk, holdfogytakor kell elővenni, így a kelések daganatok, szemölcsök, varak elleni sympatheticus szereket. A szemölcsöket csak a holdvilág segélyével lehet elveszíteni, ha a csordából hazajövő marhának szájában talált füvet megtisztítjuk, aztán napfelkölte előtt szedett harmatba áztatjuk s ezen harmattal a szemölcsöt három új hold vasárnapján megmossuk.[2]) Még egyszerűbb szer ez. Egy szalmaszálat a bütykén átvágni, ezen bütykös véggel háromszor megszorítani a szemölcsöt, aztán a szalmát a trágyadombra hajítani ezt mondva: »Mire a hold elfogy, fogyjon el az én szemölcsöm is.« A fogfájást két újhold *pénteken* kell gyógyítani és pedig az ajtó közepibe állva és a holdra nézve ezt kell háromszor elmondani: »Isten jó napot új hold, új péntek; akkor fájjon az én fogam, mikor hust én eszem: gyíkhust, kígyóhust, békahust!«

[1]) Századok 1874. VI. 384—386.

[2]) U. o. 1883. 634.

A ki *napszúrást* kapott, annak *vak nap* van a fejében. Ezt ki lehet űzni, ha egy csuprot egy folyóból, ott, hol abba egy másik folyó ömlik, víz mentében megmerítünk. A csuporba 9 csepűcsomót és 9 szalmaszál bogot dobva, azt a tűzhöz teszik. A betegnek fejére illesztett tálba tesznek egy varró tűt, arra rá öntik a forró vizet, a csuprot betakarják és mondják: »Fejér nap, vörös nap, zöld nap, kék nap, sárga nap, fekete nap! Menj ki vak nap a fejéből, mert a nagy nap úton ér!« Ezt kilenczszer ismételvén, a beteg elmondja a »Miatyánk«-ot. Ekkor a vizet ismét felforralják s az egész műtétet kilenczszer hajtják végre. Végűl megmosogatják a beteg fejét s a megmaradt vizet a folyó vízbe öntik — lefelé — hogy az a betegséget vigye el. A betegnek pedig felgyógyulásáig mindig *napfeljötte előtt* kell felkelnie. A napnak a babona és kuruzsolásnál általában igen kevés szerepe van. Minden kuruzsolásnak, a varázs szerek és bűvös füvek szedésének mindig nap kelte előtt kell történnie; mert a felkelő nap megsemmisíti a bűvös hatást. Talán vonatkozásban áll itten a napnak fénye a szellemi fénynyel, mely előtt a babonának bűvölésnek hatalma szintén megszűnik.

Vannak oly ráolvasások, melyeknél csak a szavak bűvös ereje használ, minden gyógykezelés nélkül. Ilyenek például a **kikiáltás,** melylyel a székelyeknél a forrólázban szenvedőt szokták gyógyítani, úgy, hogy valamely hozzá közel álló személy este meztelenre vetközik, aztán egy lepedőt borít magára, ki megy a kapu elébe, vagy a kürtő, a kémény alá áll s így kiált: »Halljad falu, halljad! az én fiamat (bátyámat vagy mást) a forró hideg rázza. A ki hallja, ragadjon arra!«[1]) Ilyenek

[1]) Kozma id. mű. 37.

továbbá *a babonás imádságok* például a *támadás* = kelés ellen. A támadásra keresztet kell vetni, mondván: »Én tégedet keresztellek a Jézus, Mária nevében semminek!« ekkor a beteg résztől le kell húzni a kezet a láb fejéig s ott a földre keresztet vetni.[1]) — Ilyen a *tále* = tályog ellen való imádság, melyet Ipolyi egy 1656-iki kéziratból így közöl: »Fejér tale, kék Tale, szederjes Tale, piros Tale, ződ Tale, can Tale, czus (csúzos) Tale, hetvenhét féle Tale, ias-fias Tale, folyó Tale, minden féle Tale, hetvenhét féle fájdalom. Adjon lap-fának, lapfa adjon szelemennek, szelemen adjon szarufának, szarufa adjon lécznek, lécz adjon léczszegnek, léczszeg adjon somának, soma adjon póznának, pózna adjon szélnek, Ur Isten mondom az te szent parancsolatoddal, Boldog Asszony az te szent igéddel, valahol (valamint) szél meg nem maradhat iziben czongaban (csontjában?) termő tetemiben Nagy Péternek, meg ne maradhasson ez a hetvenhét féle Tale, szent Illés próféta fejszével vágta, furójával fúrta, ezer angyalával megoszlatta, oszlik romlik termő tetemiben meg ne maradhasson (N. N-nek) ez a hetvenhét féle fájdalom iziben czongaban termő tetemiben meg ne maradhasson. Szuhul ez a hetvenhét féle Tale. Amen«.[2])

Ide sorozható még *az átok*. A legborzasztóbb betegségűl tekinti a nép az általa rossz betegségnek, nehéz nyavalyának nevezett eskórt (epilepsia). Ezt a javas asszony a beteg felett állva először szépen kéri, hagyja el a beteget. Mikor ez nem használ, szörnyű átkot mond rá s azzal végzi, »szemétdombon dögölj meg, a mi kutyánk egyen meg«.[3])

---

[1]) Századok 1874. 384.

[2]) U. ott. 1872. 116. itt a mostani kiejtéssel és helyesirással közöltük.

[3]) U. ott. 1874 385.

Az itt felhozottakhoz hasonló népies, babonás gyógyító módok megérdemelnék, hogy az ország minden vidékén a legnagyobb gonddal összegyűjtetve kiadassanak. Csakis ezeknek igen részletes ismerete alapján lehetne megállapítanunk nemzetünk ős korának vallási rendszerét, őseink hajdani szellemi műveltségének képét és a nép szellemi fejlődésében mutatkozó fokozatokat.

Az eddig felhozott ráolvasások, noha kétségkivül látszik rajtok a keresztény vallás hatása, semmi összeköttetésben nem állanak a keresztény egyházzal, sőt az őket, mint babonát elitéli. Nézzük meg magát a középkori egyházat, mint gyógyító tényezőt s azt találjuk, hogy az egyház emberei sok tekintetben egy színvonalon állanak e téren a néppel. A papoknak mint a gyógyászattal tudományos alapon foglalkozóknak méltatását a következő korszak leirásának tartva fenn, itten csak az előbbiekkel összehasonlításúl említsünk fel egy pár imádságot. A XVI. század elejéről való Peer codexben a dög halál ellen: »Örök mindenható istennek hatalma, az meg feszült cristusnak hatalmának érdeme: jézusnak békessége, hitnek erőssége: nemes asszonyunk szűz Máriának tisztasága: oltalmazzon védelmezzen engemet simont minden nemő dög halaltul: és az hertelen halaltul atya, fiu, szent lélek dicsőséges szent háromság. Ez után mondj 5 pater nostert és 7 ave Máriát.« Ugyanott *„Contra febres"* czímen: »Christus országol †, cristus parancsol †, cristus győz †, oroszlán juda nemzetéből szabadoitsad meg simont menden nemő gonosztul és ez hideg leléstől, atyának fiúnak és szent léleknek nevében, pater noster, ave maria, credo«. Utána van írva, hogy: »morbos curat, febres sedat demonesque fugat et membra paralitica glutinat.«[1]) A

[1]) Nyelvemléktár. II. 85, 88.

szintén a XVI. századból eredő Thewrewk codex egy bizonyos »újlaki szent atya« által lelki és testi döghalál ellen való imádsággal ismertet meg, mely egyenesen kéri istentől a hatalmat, hogy a papok: »mi te szolgáid, kik azon szent sebeket (Krisztusnak sebeit) naponként tiszteljük, azon drágalátos szent vérnek *orvassagaval* (orvosságával) döghalált, fekélyes halált, főfájdalmat, hirtelen halált és örök kárhozatot, érdemeljünk eltávoztatni.«[1]) A bújakór ellen az esztergomi 1512-iki misekönyvben a Jób tiszteletére szentelt misét találjuk[2]) Ezen imákban és később felhozandó számos egyházi ténykedésben megtisztúlva látjuk az egyház embereinek keresztény felfogását, mig a ráolvasásokban megmaradt a számos pogánykori elem. De mindkét gyógyítás módnak közös alapja van, — a hit.

Kisértsük meg ezek után mythologiai, physiologiai, psychologiai és ethikai alapokon összeszerkeszteni őskori gyógyászatunk képét.

Noha ősvallásunkat teljes egészében ismertető magyar mythologiáról nem beszélhetünk, és az ennek megírásához szükséges régi emlékek hiányában alig lehet ahoz reményünk; ha végig tekintünk nemzetünk művelődésének fejlődésén, a népszokásban, néphitben meggyökerezett egyes szavakból, babonákból a legrégibb korra vonatkozólag legalább megközelitőleg helyes következtetéseket vonhatunk le. Az őskori gyógyászatban mythologiai elemekűl találjuk az égi testeket; a földet, napot, holdat, csillagokat, a szelet, a vizet és tüzet mint betegségeket okozó és gyógyító tényezőket. Ez a nomád népek természeti vallásának egyenes kifolyása. A tudomány is kellően méltányolja a talaj- és

[1]) U. ott. 326.

[2]) Weszprémi II. Cent. 408.

éghajlati viszonyoknak az egészségre gyakorolt befolyását s felhasználja azokat a gyógyítás czéljaira. Az ős természeti vallásban élt ember csak ösztönszerűleg érezte az égi testeknek és elemeknek kedvező vagy kedvezőtlen hatását s az istenített nap, hold, föld mint imádat tárgyai követelték meg az áldozatot és könyörgést. A kereszténység istenének tisztelete lassan lett nemzetünk körében általánossá. A kereszténység első kezdetétől másfél száz év eltelte után is találkozunk még az ősi vallás kultusával. Még az egész XIII-ik századon át is folytonosan telepűlnek be hazánkba az ősi hittel rokon vallási fogalmakkal bíró népek, különösen a kúnok, újra meg újra feleleventve az ősi istenek s az azok tiszteletére tartott szertartások emlékeit. A középkor első századainak keresztény egyháza nem volt alkalmas arra, hogy a nép kebeléből kiirtsa az ősi vallással járt szokásokat. Törvényeink megparancsoltak a mise hallgatást, az imákat, bőjtöket, az ünnepek megülését; az egyház kérlelhetlenül írtotta a régi vallás külső emlékeit; de a lényeg a nép körében annál is inkább fentartotta magát; mert a népnek tanítására, felvilágosítására senki sem gondolt és a kereszténység első századaiban nálunk is beérték azzal, ha a nép megtartotta az új vallás külsőségeit. Az egyház emberei megtámadták a régi babonákat, de megtartották a kereszténységbe az ó szövetségből átvetteket, példáúl, hogy az ördög megszállhatja az embert és arra különféle betegségeket hoz és szorgalmasan űzték az exorcismust, az ördögűzést imádság által; hogy a betegségek, különösen a nagy erővel fellépő járványok, nem természetes okoknak következményei, hanem isten csapása s ezeknek ellenszerei az imádság és más vallásos gyakorlatok. Lényegileg tekintve a dolgot, alig talál-

hatunk különbséget a két felfogás közt. A nép, mely mindig szívósan ragaszkodik régi szokásai és intézményeihez, nem láthatta át, miért kellene szakítania az ősi mythosokból fennmaradt szellemeivel a *gutá*-val, *fené*-vel, *nyavalyá*-val, melyek épen úgy szállották meg az embert, mint a kereszténység *ördöge* és melyek ellen épen úgy védekezhetett, mint ez ellen. Fentebb láttuk, hogy a XV-ik század végén divott és a XIX-ik század végén divó babonák közt semmi különbség nincs. Később folytonos fejlődésben fogjuk látni az orvosi történetben fontos babonákat és balhiedelmeket. Az eddig mondottak is meggyőzhetnek arról, hogy a ma uralkodóknak gyökereit évezredek előtti időben kell keresnünk.

Mythologiai elemekűl említők a *guta, fene, nyavalya, rossz, hideg* neveket. Ezeket mind betegségeket okozott szellemekűl tekintette az ősi hit s a betegségek jellege szerint felruházta őket különféle jelzőkkel s hatásukat is különbözően jelzi. Így a guta *megüti* az embert, ennek alfaja, az enyhébb *lapos* guta, csak *megsimítja*. A fene *megette* az embert az által, hogy rajta a testet elenyésztető fekélyeket támasztott, ezeknek minősége szerint volt aztán *fekete* fene, *fészkes* fene stb. De azt látjuk, hogy általában is használták az egyes betegségek legsúlyosabb, leggonoszabb indulatú fajainak jelzésére, így a fejfájás gyógyítására használt, fentebb közölt ráolvasásban: »*fene* csúz, *fene* kelevény«. Épen úgy mint a vásott, rossz gyerekre, emberre ma is széltiben használják a *fene gyerek, fene ember* jelzést. A fenének romboló, elenyésztő hatását mutatják a népies szólásmódok: »Egyen meg a fene«, az az = pusztúlj el. »Megette a fene«, mondják arra, a mi elveszett.

A „*nyavalya*“ általános neve a betegségeknek. A magyar köznép a beteges embert nyavalyásnak mondja. Megkülönbözteti aztán a »rossz nyavalyát« vagy rövidesen a »rossz«-at. A nyavalya törős embert ma is a rossz szellemektől, az ördögtől megszállottnak tartja, épen úgy mint a törökök és más keleti népek.

A „*hideg*“ a nép felfogása szerint nem jelzi a test belső melegének a hiányát, hanem szintén egy lázas betegségeket okozó régi szellemnek emléke, mely fölkeresi az embert, hogy gyötörje. Mutatja ezt az, hogy a hideg lázat egyszerűen hideglelésnek, a forró lázakat pedig *forró hiedeglelésnek* nevezi. A gyógyításnál hogyan személyesítik, azt fentebb láttuk.

A keresztény és pogány mythologia sajátságos keveredését találjuk fel a közölt ráolvasásokban. A keresztények istene szóba állva a „*Csúz*“-zal, megtudja annak szándékát s nem engedi, hogy ez az ő hivébe menjen, de elküldi a pogány világ emlékeként élő *óriások* ellen. Az örök boldogság hazájában, hol a keresztény felfogás szerint nincs semmi fájdalom, élő istenanya fölött is hatalmat ad a néphit a fene csúznak, fene kelevénynek. Akár csak az ősi vallásnak jó és rossz szellemeit látnók egymással harczban állani, vagy a hatalmas Zeust olympusi trónusán a mythologiai fejfájással.

Azt is látjuk, hogy a néphit szerint ezen betegségeket okozó szellemek nem laknak a föld szinén, hanem valahol valamely szellemországban. Az úr isten ugyanis egy réges régi nagy úton találkozik a „*Csúz*“-okkal s ezek, kérdésére, hogy hova indúltok? felelik: »Mink is elmegyünk ez fekete föld *színére*«.

Az *áldás* és *átok*, mint betegségeket okozó és gyógyító tényezők, szintén mythologiai elemek, noha azoknak általános lélektani magyarázatot is adhatunk.

A physiologia, mint a természettudományoknak egyik ága, egészen új keletű tudomány. Hajdan az embert, mint isten képmására alkotott lényt az állatvilág fölött álló kivételes teremtménynek tekintették, kinek életnyilvánulásai nem a test természeti tulajdonságainak, hanem a lélek erkölcsi életének szempontjából képezhették a vizsgálódás tárgyát. A test mindenütt, hol a lélek halhatatlanságába vetett hit meg volt és meg van, alárendelt szerepet játszik. Nem a test egészséges vagy beteg állapotától függ az embernek lelki állapota, hanem megfordítva a lelki állapotok gyakorolnak döntő befolyást a testre. A műveltség alacsony fokán álló népeknél, és köznépünknél ma is, legnagyobbrészt azt tapasztaljuk, hogy a testnek gondozása igen alárendelt jelentőségű; mert egyrészt a tudatlan ember nem ismeri testének szervezetét, az egyes szervek élettani feladatait és azoknak igényeit, hogy a rendes életműködés végzésére szükséges épségben megtartassanak, másrészt azon hite, hogy teljesen alá van rendelve a magasabb hatalmaknak, melyeknek akarata reá nézve egyedül irányadó, hiába való törekvésnek tünteti föl a test gondozását, a mi csak a lélek rovására történhetik. Látjuk ezen felfogást különösen a keleti népeknél, hol a keringő dervisek az önkivületi állapotig kínozzák magukat. A hindu bálvány-istenének szekere által elgázolva boldognak érzi magát, mert testi szenvedései árán megmenti lelki életét. Az ős magyar vallás híve a túlvilági életben a testi gyönyörök fokozott mérvű élvezését reménylette; miért gondozta volna tehát testét itten valami nagyobb mértékben? A középkori keresztény felfogás a lélek üdve biztosításának legbiztosabb módjául szintén a test sanyargatását tekintette. A »mens sana in corpore sano« elve csak

a képzettség magas fokán álló népeknél érvényesülhetett s ma is csak az olyan egyéneknél érvényesül, a kik a lélek rendszeres működésének alapfeltételéül a megfelelő testi szervek épségét tekintik.

A psychologiát physiologiai alapra fektetni csak az újabb időknek jutott feladatúl s ma is vajmi kevesen értik át tisztán a kettő közötti összefüggést. A természettudományokban jártas ember ismervén testi szervezetének a reá ható természeti tényezőkhöz való viszonyát, könnyen feltalálja az egészségére károsan ható okot és tudatosan igyekszik annak hatását ellensúlyozni vagy ellensúlyoztatni azok által, kiknek tudásáról meg van győződve. A műveltség alacsony fokán álló képzeli betegségének okait s a mint ezeknek megállapításánál képzeletéé a fő szerep, úgy a gyógyításnál is a képzeletből eredő hit és nem a tudásból származó meggyőződés hat reá. Az átok, igézés, szemmel verés, szemről esés vagy szemtől jövés következtében támadó betegségekbe vetett hit élet- és lélektani okokra vezethetők vissza. A kötés-, öntés, kikiáltásban is feltalálhatjuk a lélektani alapot.

A művelt társadalmi körökben a szitkozódást, átkozódást egyszerűen csak illetlen dolognak tekintjük s az általok felidézett kellemetlen hatás csak olyan, mint a melyet bármely más illetlen szó vagy tett kelt föl. A kedélyéletre, a testi szervezetre állandó, rossz hatást az nem gyakorol. De a vallásos meggyőződésébe és képzelme világába egészen elmerülő, mondhatni szellemi életet egyedül abban élő tudatlan tömeg azokban istenének vagy isteneinek közvetlen sértését, azok haragjának felidézését látva, annál erősebben meg van győződve arról, hogy a megtorlás nem marad el, minél kevésbbé tisztúltak az istenségről való fogalmai.

A természeti vallásrendszereknek jó és rossz szellemei benépesítették az ember egész környezetét, megértették az embernek hívó szózatát s a néphit szerint meg is hallgatták azt. A közölt ráolvasások arra mutatnak, hogy a nép hiszi, miszerint a neki bajt okozó szellemek az embernek engedelmeskedni tartoznak és engedelmeskednek is annak, a ki tudja a módját, hogy lehet őket arra kényszeríteni. A szellemeket aztán felidézik vagy azért, hogy általok mást megrontsanak vagy, hogy a megrontottnak elhagyására kényszerítsék és így az illetőt meggyógyítsák. Az ilyen meggyőződés mellett az átkozó, igéző szavak nem ritkán hatnak csodálatosnak látszó, de lélektanilag természetes módon az embernek élettani működésére s a megátkozott, megigézett, túlcsigázott képzelmének hatása alatt valóban megbetegszik. Ugyanezen lélektani alapon keletkező meggyőződés ad gyógyító erőt a ráolvasásnak s a kuruzsolás számos fajának. A boszorkány perekből látjuk, hogy az képes leginkább elvenni az átok, az igézés hatását, a ki azt felidézte.

A szemnek, a szónak lélektani és élettani hatása szintén különböző a műveltség különböző fokán álló emberekre. A szemre ruházott jelzők mind megannyi lelki állapotnak kifejezői. A szem kifejezése iránt való fogékonyság nagyban függ a kedélyhangulattól, vérmérséklettől és a képzelemtől. A magyart ma is jellemzi sangvinicus vérmérsékletéből kifolyó könnyen hevülő kedélye és képzelme. A pusztákon élt, életüket vészes harczok és békés pásztorkodás közt mindig a szabad természet ölében élt ősök nem voltak kitéve sem a más népfajokkal való keveredésnek, sem a civilisatio által az ember eredeti természetére gyakorolt hatásoknak. Lelki életöket helyesebben lehet kedélyinek, mint

szelleminek nevezni. Ismereteik inkább a képzelem, mint a tudás szüleményei. A természeti hajlamoknak egészen átengedett népnek túl csapongó képzelete igen fogékony minden iránt, a mit megmagyarázhatlannak, csodásnak lát. Valamint a gyermek nem bírja elrejteni érzelmét s szülőinek, tanitóinak tekintete képes egész lelke világát átkutatni és felfedezni ebben a jó és rossz tulajdonságokat, mi által a gyermek kedélyvilágára és közvetve testi állapotaira is hat; úgy a műveltség alacsony fokán álló embernek lelkébe is könnyen behatolhat szemén át a lélekbúvár vizsgáló tekintete. Igen gyakran látjuk, hogy a köznép, ha mindenki más előtt képes is eltitkolni tetteit és érzelmeit, lelki atyjának szemei előtt, nem képes azt tenni. Képzelme oly magas polczra állítja Istennek helyettesét, hogy ezt képesnek tartja kiolvasni lelkének legtitkosabb gondolatait is. Az ősidők papjainak, papnőinek s az ezek tudását elleső későbbi utódaiknak a kuruzsolóknak, — boszorkányoknak tekintete hasonló lélektani okokból hasonló hatást gyakorolhatott. A kitől bármi ok miatt tartanunk kell, annak tekintetét ösztönszerűleg kerülni szoktuk s egy-egy élesebb pillantásánál már-már látni véljük, hogy titkunkat felismerte s beáll a félelem érzetével egy idejüleg fellépő lelki és testi nyugtalanság, sokszor betegség. Ezen és hasonló lélektani okok igen könnyen megérthetővé teszik a szemnek ártó hatásáról táplált véleményt. De ugyancsak ezen alapon megfejthető, hogy miért érzi magát sok beteg azonnal jobban, mihelyt orvosa, kiben bízik, csak reá tekintett.

A vallási érzelemmel együtt járó alárendeltség érzete biztosította az ős vallás papjai részére a hitet nem csak vallási ténykedéseikben, hanem a nép lelki

és testi bajaiban való gyógyító képességében is. Kezdetben ezen hit kétségkivül tiszta volt, mint a gyermek bizodalma szülői iránt. Később, mikor a mysticismus leplébe burkolva a papi renden kivül állók is kezdik gyakorolni a vallási ténykedésből ellesett gyógyítást, az általánosabbá lesz ugyan, de a tudatlanság kezei közé kerülve épen úgy elveszíti eredeti jellegét, mint maga az ősi vallás, mikor a kereszténység elveivel és világnézetével keveredésbe, majd összeütközésbe jön. Az orvoslást űző papok és papnőknek, — kik közt őseinknél, igen könnyen feltételezhetően, épen úgy szállottak a gyógyászati ismeretek nemzedékről nemzedékre, mint az egyptomiaknál — mestersége egészen elfajúlt. A kereszténység behozásával megkezdődött az ős vallás üldöztetése, minek következtében a titkolódzás s ezzel a régi vallási szertartások titokszerűsége növekedett, de ki nem pusztúlt. Nagy értékűek erre vonatkozólag a *Magyar mythologia* tudós írójának, a ki egyszersmind nagy nevű katholikus főpap is volt, nyilatkozatai. »A varázs mai eszméje s lényegének vizsgálatára nézve — úgymond — fontos a historiai momentumok szemmel tartása. Midőn egész népségek régibb vallásukat újabbakkal felcserélték, számos régi hiteszméket és cselekvényeket tartának még fel, melyek mintegy a köznapi élet szokásai és teendőivel az ős vallásban összekötve, ezekkel egészen elvegyűltek. Ezeknek további összefüggéstelen s okozatlan gyakorlása idővel egészen értelmetlenné levén s nélkülözvén az egykori vallás által gyakorlásuknak a megfelelő módon és czélra való intézését s alkalmazását, mint szakadozott, öntudatlan s nem értett cselekvény egészen érthetetlen s az okozatot nélkülöző magia, varázs, babona színét vette föl s mai alakjában ezzel elvegyűlt. A mai varázs s ba-

bona nyomokban a régi istenségekről képzetek, azok nevei elvegyűlnek. Számos mai babonás tény, ige, szer amazok neveire, tulajdonságai és tiszteletére ó vallási eszközökre, szokások s teendőkre vonatkozik, melyek csak az említett módon aljasúltak varázszsá. A varázs vizsgálata a mythologiákban csak e tekintetben bír eredménynyel; mindazon egyes varázsúl vett jelenségek, mint a *fetis, magia,* samanismus stb. egy és más mythologiai hitágazatok közt feloszthatók, mint: a természettiszteletre, a papok jós tehetségébe vetett hitre stb. s az mit ma mi varázsnak tartunk s ilyennek nézünk, az ős vallásra nézve a legdúsabb értelemmel áll elő, annak hitczikkei magyarázatául«. (392—393. old.) »Az *igézés* az az szó általi bűvölés, mi mellett legjobban magyarázza meg a bűv gyakorlatát az olvasás szó, miszerint t. i. ezen igézés = igék elmondása kurrogatás bizonyos irásból vagy könyvből kiolvasás által történt volna, minőt, hogy már a pogány korban csak a papok és papnők gyakorolhattak; nyilván való lesz. Sok érdekeseket is tudnak még nálunk e tekintetben a népmondák s általában a képzet a garabonczásokról, kik mindig könyvvel képzelvék, melyből a bűvöt kiolvassák, valamint az önállóan is még nevezetes bűvös könyvek s íratokról. Lényegük egyszerűen abban áll, hogy azok a pogány vallás imádságai, áldásformulái voltak, melyek a szükségben, baj és betegségben alkalmazva a tárgyra, melytől a menekedés, szabadulás kivánatos, vagy minek megnyerése óhajtott volt, elmondattak. Innét képzelhető egyszersmind, mennyire becsesek ezen emlékek mythologiai tekintetből, miután nem csak eredetre az ó vallásból folynak ki, de különösen annak istenségi neveire, azok tulajdonságaira s általában pogány vallási képzetekre vonatkoznak. A

mint ezek közől számosan *maig*, vagy legalább a középkori emlékekben s mélyen azontúl utóbbi időkig fentarták magukat, természetesen eredetiségükből igen sokat vesztettek, sőt a pogány istenségek nevei s képzetei helyébe már keresztényekéi tétettek«. (396—397. old.) »Mind ezen elnevezések — t. i. *igézés, vesztés, megvesztés, megverés, megtevés* vagy *tétemény, megrontás, megkötés* stb. — a mennyire még maig jelentésük kivehető, nyilván bizonyos cselekvésekre vonatkoznak; a varázs még végzeties tündéri tulajdonság értelmével állhat; a *kuruzs, igézés, olvasás:* a szó, ének, ima elmondásában lelik megfejtésüket; míg az *íralás, vajakolás* talán az írást, jel csinálást s valószínűleg egyiránt az ír általi gyógyítást fejezik ki; ezekben állott a *megcselekvés* s ezeknek kifolyása volt a *megcselekedett állapot,* mely ma épen úgy a rosszra, mint a bűvtől eredő bajra használt kifejezés, miként magok a fentebbi nevek csak rossz értelemben szolgálnak már a bűv, varázs, kuruzs jelentésére. Sajátlag és eredetileg azonban, mint látni, azok nem egyebek voltak mint *a pogány vallási tisztelet részletei és cselekvényei;* a vallás által hitt végzeties varázs, a vallási s istenitiszteleti imák elmondása, az az igézése, éneklése, olvasása, a papok és papnők által gyakorolt íralás, gyógyítás, vajakolás. Mire az ó vallás s vele ezen gyakorlatoknak vallásos eszméje, kifolyása megszűnt; azok még tovább is, mint gyakorlati vallás folyvást gyakoroltatának. Nem sokára értelemvesztve, bűbáj s ördögi, ellenségesnek magyarázott cselekvésként maradtak fen már csak, melyeknek azontúl csak rossz értelem tulajdoníttatott s a mi még csodás, természetfeletti, emberi erőn túli fogalmakban nyilatkozott, az az ördög, a rossz szellem művének tartatott. Így lőnek az ó-vallás sajátlagi cselekvényei,

szertartásai, gyakorlata bűbájjá, varázszsá«. (402. old.) Boszorkányokká lettek a kiszolgált papnők. Kezükben a gyógyszerek, írek, italok méreggé, kantérozássá, bájitallá; a szertartások, áldozatok, jóslat — bűvöléssé, varázszsá. Már csak titkos, aljas, rossz ügyekben, gonosz, ártani kivánó szándékból folyamodtak hozzájok és ők aljas s bűnös módon segítének; így lőn, hogy egész cselekvésük amaz előbbi, mintegy józan s áldásosnak tekinthető helyébe vétkessé s kárhozatossá vált. Kizárva az istenség tiszteletéből, ördögszolgálattá lett; mert nem a jó, de a gonosz főbb lények segítségével űzték hatalmukat s befolyásukat. Az ősvallási hitczikkek, szertartások, cselekvények az ős vallás gyakorlata kimúltával a babonába aljasodva maradtak fen; mi annál természetesebb volt, hogy fenmaradtak, mert *az ős vallásokba az élet s természet bizonyos kellékeiből tértek át* s így ezekkel összefüggőleg még azután is fenmaradhattak, midőn a vallásból kitértek volt. Így lőnek a papok és áldozárok titkos, bűvös gonosztevőkké, (malefici), a jós papnők a gonosz szellemtől megszállott boszorkányokká (pythonissa); kikhez azonban a megszokottság, az ősi, nemzeti szokásokhoz természetes ragaszkodás, az új állapotok által megsértett köz- és személyes érdek, vakhit, tudatlanság, nyomor és vétek még sokakat vonzott. Ezen tényezők eszközlék, hogy akár valóban egy ily bűvös, boszorkányinak jelzett, ártalmas szemfényesztők, kuruzsolók személyzete és gyakorlata csakugyan fenlétezett; akár pedig, hogy az egyes ily rossz akaratúakra vagy öntudatos és öntudatlan vakhitben élőkre ezen összevágó események által keletkezett, nagyítottan s túlzottan képzelt ábrándok reájok képzeltettek«.[1])

[1]) Ipolyi: Magyar myth. A szövegben ()-be tett oldalok, és 408—409.

Ismervé már a magyar ősvallás és általában a keleti népek papjainak a természethez való viszonyát, az idézett mythologiai fejtegetéseket bízvást alkalmazhatjuk az őskori magyar gyógyászatra is. A kereszténység fejlődési menete mutatja, hogy általában több évszázadra volt szükség, míg az az őskori babonás és balhiedelmektől megtisztúltan, mint tisztán szellemi vallás lépett előtérbe. A magyar nemzet elfogadva a kereszténységet, sokáig csak ennek külsőségeiben nyilatkozott keresztény volta, lényegben az ősvalláshoz ragaszkodását többször erőszakosan nyilvánította s a berkekben, patakok mellett áldozást s az ősvallás egyéb szertartásainak gyakorlását még a XI. század végén is törvénynyel kellett tiltani, de fentartotta az magát még sokkal később is. A vallás titkos gyakorlásával századról századra átment az azzal kapcsolatban állott orvosi gyakorlat is. A keresztény egyháznak nálunk megalapitása, szemben az ősi hittel, forradalmi tény volt s mint az rendesen történni szokott, a győztes új rendszer üldözte a régit s annak emlékeit kiírtani törekedett. Az ős vallás szertartásainak helyére könnyen lehetett a nép elé állítani az újéit, melyek ekkor már teljesen kifejlődve készen állottak, de oly intézményei nem voltak a kereszténységnek, melyekkel azonnal helyesebb irányban pótolhatta volna a néphitbe kitörölhetlenül bevésődött, a vallással szoros kapcsolatban állott meggyőződéseket, minő volt a papok orvosi tudományába vetett bizalom. És az új egyháznak nálunk kezdetben a képzettség nem magas fokán állott papjai, hogy a nép lelkében egészen betölthessék a régiek helyét, a népnek nem csak lelki, de testi orvosaivá is akarnak lenni. Az ezen czélra választott eszköz lényegileg miben sem különbözik a régitől, csak a forma

lett a keresztény felfogáshoz alakítva. A pogánykor igézése, ráolvasása és kiolvasásának helyébe lép a keresztény ima, exorcismus, a régi istenek és szellemeknek neveit az újakkal cserélve fel, mint azt már láttuk és még lesz alkalmunk látni. Tudományosan képzett orvosaink nincsenek, az orvos nevet méltán érdemlő szerzetesek hatása kezdetben igen kis körökre terjed ki, a nép századokon át tudatlanságban van és így nem találunk semmi oly tényezőt, mely az ősi szokásokat kiírtani s a többi között a nép körében elterjedt régi gyógyításmódot észszerűbbel, jobbal s a mi a legfőbb, a nép által elfogadhatóbbal pótolni képes lett volna.

Tárgyalásunk fonalán lépésről-lépésre fogjuk látni, mily alakokban megy át az ősi gyógyítási mód, vagy nevezzük azt babonának, kuruzsolásnak, a tudomány körébe és hogyan tartja az fen magát az egyes századok legműveltebb köreiben is. Ezen történeti fejlődés legjobban bizonyítja, hogy őskori gyógyászatunk nem különbözhetett a nép körében ma széltében dívó gyógyítási módoktól. A falusi néppel gyakran érintkező orvosaink bizonnyára számos olyan egyént ismernek, kihez messze vidékről mennek, természetesen nagy titokban, a betegek. Ha az ilyen kuruzsolóknak nevezett paraszt orvosolók elárulnák féltékenyen őrzött titkaikat, nem annyira szereiket, mint inkább az azok használatánál alkalmazott, bűvös erejűnek vélt jeleiket és mondókáikat s ezek híven összegyűjtetnének; csak akkor láthatnók világosan őskori gyógyászatunkat, — *a mai népies gyógyászatnak tűkörében.*

II.

Az Árpádházból származott királyok kora 1000—1301-ig.

a) Orvosok.

Az általános orvosi történetben nem tartanám indokolhatónak az ezen fejezet fölébe írt címet; mert ottan csak az orvosi tudomány haladásában korszakot alkotó irányzatok föllépése szerint lehet helyesen megtenni a felosztást. Feladatom nem az orvosi tudomány fejlődésének, hanem a magyar orvosi rend és a közegészségügyi intézmények történetének ismertetése lévén; oly eseményeket kell a beosztás alapjául vennem, melyek a mi viszonyainknak leginkább megfelelnek. Nálunk a közművelődés legfontosabb mozzanatai elválaszthatlan kapcsolatban állanak történelmünk kiválóbb politikai eseményeivel. Ha ezektől elakarnánk tekinteni, a keresztény korszak első időszakának záró pontjául vehetnők itten az 1276-ik évet, mint nálunk az első egyetemi ranggal bírt főiskolának keletkezését. De az Anjouknak hazánk történetében fellépése a tudományos élet minden terén sokkal nagyobb hatású volt, mint hogy azt egy kevéssé jelentékeny szerepet játszott főiskolánk mellett mellőzhetnők. A kereszténységnek nemzetünk által felvételét veszem a második

korszak kinduló pontjának; mert ez vezette be nemzetünket az európai kultur nemzetek sorába s a mint állami intézményeinket a műveltség magasabb fokán állott szomszédoktól vettük át, úgy mindig ezek gyakoroltak hatást művelődésünk minden ágának fejlődésére és pedig rendesen oly mérvben, a minő politikai összeköttetéseink voltak egyik másik állammal.

Ezen általános hatások érezhetők orvosi történetünkön is. Ezért, habár az általános orvosi történetnek részletezésébe nem bocsátkozunk, elkerűlhetlennek tartom itt és a következő időszakokban is rövid jellemzését adni az orvosi tudomány általános állásának és az orvosi gyakorlattal foglalkozók helyzetének; mert hazai viszonyaink csakis ezeknek segítségével világíthatók meg.[1])

A nyugatrómai birodalom bukása után hosszú időre megszakadtak a görögök és rómaiak által sok századon át gondosan ápolt tudományosságnak s ezzel az orvosi tudomány fejlődésének fonalai. A kereszténység kezdetben természetes ellensége volt az ókor pogány vallási eszméinek és világnézetének alapján fejlődött műveltségnek. Hippokrates, Plato, Aristoteles Galenus tanai nem merűlnek ugyan egészen feledésbe; mert egyes keresztény egyház-atyák nemcsak gondosan őrízték a régi írókat, hanem orvosi munkák irásával magok is foglalkoztak[2]): de azon általánosan uralkodott fel-

[1]) A bíráló bizottság által adott directiva helyesen jegyezte meg, hogy: „Ha a munka részletesen fejtegeti az orvosi tudomány fejlődését külföldön, úgy a munka nagyobb részét oly fejezetek foglalják el, melyek az orvosi tudomány fejlődésének már megírt s megjelent történelmeinek kivonatát képezve sem eredetiek, sem a tulajdonképeni feladatnak meg nem felelők.“ Ezért szorítkozom csak a mi viszonyaink megértéséhez elkerűlhetetlenűl szükséges általános részleteknek közlésére.

[2]) Péld. Alexandriai Kelemen. l. Haeser; Gesch. der Medizin und der epidemischen Krankheiten. Jena 1875. I. 431.

fogás, hogy a földi lét csak előkészület a mennyei életre és így a hit egyedül vezethet a boldogság útjára, elhanyagolja a tudást, el a testnek gondozását és ennek következtében az orvosi tudományt is. Ez azonban csak az emberiség nagy tömegének ismeretkörére vonatkozólag mondható ilyen általánosságban. A keresztény egyház, mint a középkori intézményeknek alapköve, épen az újabb orvosi tudománynak is alapjává lett az által, hogy az orvosi gyakorlatot szoros kapcsolatba hozta a vallással.

Az ókor leghatalmasabb birodalmában, a rómaiban, a császárság korában aláhanyatlott erkölcsök között a nagy tömeg szenvedései iránt nem volt semmi érzék. Az elgyengült, elaggott vagy elbetegesedett rabszolgát eladták, vagy veszni hagyták, mint értéktelen tárgyat. Ezen önző felfogással szemben lép föl Krisztus elve: *„Szeresd felebarátodat mint önnön magadat“*, és *„A mi jót testvéreim közől a legkisebbel tesztek, azt velem teszitek és mennyei atyám visszatériti azt nektek“*. Ezen alapon fejlődik ki a kereszténvi szeretetnek azon sokoldalú nyilvánulása, melyen felépűlnek a középkor emberbaráti intézményei. A szeretet ezen tanaiból következett, hogy már az első keresztény hitközségekben voltak a segélyezésre szorulók, különösen a betegeknek gondozására rendelt diakonusok és diakonissák. Mikor a kereszténység uralkodó vallássá lett, nagy mérvű tevékenységet fejt ki a jótékonyság gyakorlása körül. Keletkeznek kórházak, szegény- és árvaházak, elhagyott gyermekek felfogadására szolgáló szeretetházak, a zarándokok ellátására fogadók, fürdők, mind mint istennek tetsző keresztényi intézmények. Ezekben mindig gyakorlott ápolók, ápolónők, fürdőzők állottak rendelkezésre. Az érseki, püspöki iskolákban mindenütt tanították az

orvosi ismeretek elemeit egyházi szempontból, mint medicina pastoralist, hogy a papok hiveiknek ne csak lelki, de testi bajaikban is segitői lehessenek. Majd a szerzetesi élet szervezése után a kolostorok iskolái tünnek ki az orvoslás terén.

Tárgyunk szempontjából kiváló figyelmet érdemelnek a szent Benedekről nevezett szerzetes rendnek monte-casinoi és salernoi orvosi iskolái. A rendnek és a monte-casinoi zárdának alapítója Nursiai szent Benedek († 544) hódolva a kereszténység első korában uralkodó elvnek, hogy valamint a betegség, úgy a gyógyulás is Istentől jön, rendtársainak megengedi a gyógyítást *imádság* és más *vallásos cselekedetek által.* De már egyik közeli követője Cassiodorus (470—560), a hires történetíró, belépve a rendbe, ajánlotta Hippokrates, Galenus, Celsus, Dioscorides tanulmányozását s így a régi híres orvosok művei csakhamar meghonosodtak a zárda falai között, honnan aztán ismeretük Európa-szerte terjedt. A rend apátjai közől mint orvosi írók kitűntek: *Bertharius* († 883), *II. Alphanus, Desiderius,* a ki 1086-ban III. Viktor néven pápává lett. Mindnyájokat túlszárnyalta hírben az arab tudományosságnak Európába átültetője *Constantinus Africanus* († 1087). A zárda híre messze földről vonzotta az orvosi tudományt tanulni vágyókat és a gyógyulást keresőket, közöttük II. Henrik császárt.[1])

Monte-Casinot elhomályosította Salernonak híre. Ezen, már a rómaiak korában nevezetes fürdőhely a keresztény korban híres búcsújáró helylyé is lett s az ott megtelepedett szent Benedek-rendű szerzetesek gondos művelőivé váltak az orvosi tudománynak. A salernói orvosi iskola keletkezésének kora ismeretlen. A

[1]) Haeser id. műve. I. 614—615. Baas id. m. 205—207.

X. század végén már virágzik az. Nem tisztán szerzetesi iskola, tanítottak ottan világiak és pedig nemcsak férfiak, hanem a tanárok nejei és leányai s más nők is, kik közől az orvosi tudomány terén mint írók többen hírnévre tettek szert. Az iskola nagy hírnevét leginkább annak köszönhette, hogy hosszú időn át egyedűli intézet volt a keresztény nyugaton, hol magasabb orvosi képzettséget lehetett szerezni.

A XII. században már több helyen tanitották az orvosi tudományt; a montepellieri egyetemen 1141, Bolognában 1156-tól, majd a következő században Páduában 1221-től. Az 1224-ben Nápolyban II. Frigyes császár által alapított egyetem erős versenytársává lett Salernonak, melynek híres iskolája ezen túl erősen hanyatlott. A párizsi egyetemen 1213 óta említtetnek orvos tanárok, az 1235—1270 közti időben szintén kifejlődött az orvosi kar (»École de physique«). Valenciában 1199-ben, Salamancában 1243-ban alapíttatott az egyetem, az oxfordi és cambridgei főiskolában már 1200 előtt tanították az orvosi tudományt.[1]) Hazai közoktatásügyünknek az első királyok idejére vonatkozó gyér adataiból is kitűnik, hogy Veszprémben a kolostori és püspöki iskolákat nagyban felülmúló főiskolánk volt, melyet valószínűleg III. Béla (1173—1196) királyunk, a párizsinak mintájára szervezve azt, egyetemi rangra emelt.[2]) Arra, hogy itten már a XII. században tanították volna az orvosi tudományt, nincsen semmi adatunk, de azt sincs okunk feltételezni, hogy legalább a XIII. században, mikor az orvosi karokat általánosan szervezik, csak hazánknak főiskolája maradt volna el

---

[1]) Haeser I. 645—658.

[2]) Ábel: Egyetemeink a középkorban Budapest, 1881. 4.

a haladó kornak szellemétől és itten nem honosították volna meg az orvosi tudományt.

A kereszténységnek nálunk első kezdeteivel csaknem összeesik szent Benedek szerzeteseinek hazánkban meghonosítása. A római műveltség maradványaként a germán népek között mindenütt van nyoma annak, hogy laikusok folytonosan űztek orvosi gyakorlatot részint mint a fejedelmek udvari orvosai, részint mint vándor orvosok.[1]) Mai hazánk dunántúli része hosszú időn át tartozott a római birodalomhoz, majd ennek felbomlása után különféle germán törzseknek szolgált lakó helyűl, míg a IX. század elején a Frank-Német birodalom részévé lett. A régi római életnek bőven található nyomai mutatják, hogy a római közegészségügyi intézmények itten is meghonosodtak. (Római fürdők). A kifejlett városi élet mellett alig kételkedhetünk a fölött, hogy a római uralom bukása után is fentartották azok magokat, épen úgy, mint máshol a germánoknál s itt is feltételezhetjük a laikus orvosokat. Mennyire hathattak ezek a bevándorlott magyarok közt az ősi vallásos szertartásokból kifolyó papi orvosi gyakorlat mellett a közegészség ügyére, megállapítani nem lehet. Az orvosi gyakorlatnak, mint tudományos foglalkozásnak kimutathatóan kezdő pontjául csak a benczések betelepűlésének idejét fogadhatjuk el.

Ezen rendnek szabályai, mint már említők, a rend tagjainak kötelességükké tették a betegek ápolását és gyógyítását, a mi kezdetben imádság, kézfeltevés és a szent ereklyéknek tulajdonított csodás hatás mellett mosás, fürösztés által eszközöltetett később a montecasinoi és salernoi iskolák hatása alatt tudományos alapon buzgón folytattatott. Szent István király 1015-

[1]) Baas. 196—198.

ben a benczés szerzetesek részére a pécsváradi kolostort alapítva, annak a szántóföldek, rétek, erdők, halastavakon, szőlők és falvakon kívül 200 szabad alattvalót ad s 3 szolgát a vendégek, 4-et a *betegek* kiszolgálására és 6-ot a *fürdők szolgálatára* rendel.[1]) Ezen intézkedésnek csak akkor van értelme, ha a kolostor alapításakor már rendelkezésre állottak a betegek gyógyításában jártas szerzetesek, minőket a rendnek Olaszországból annál inkább kellett ide küldenie, minél fontosabb volt annak térítő hivatása a kereszténységben még meg nem erősödött magyar nemzet közt. A benczések kolostorai régi okmányainkban rendesen *Xenodochium* néven szerepelnek s mindenütt el vannak látva a betegek ápolására szánt infirmariumokkal és fürdővel. Hasonlóan áll a dolog később keletkezett más rendeknek zárdáival is, melyek mutatják, hogy a szerzetesek legelsőkül járnak jó példával elől a keresztény szeretet gyakorlásában.

Az 1000-től 1300-ig terjedő időszak nálunk a zárdák keletkezésének kora. Szent István a benczések részére alapította a pannonhalmi, pécsváradi, szalai, zoborhegyi és bakonybéli apátságokat, melyeken kívül ezen korban a benczéseknek számos apátsága ismeretes. A pécsváradinak kórházát már említők. II. Endre 1221-ben megerősítve a pannonhalmi apátságot bírtokaiban, ezek közt említ egy szolgát fiaival együtt, kiket egy bizonyos Katló ajándékozott a testvérek *kórodájának* szolgálatára. IV. Béla egy határjárási okmánya szerint a Pannon szent hegye a körülfekvő földet bírja Sabariáig, hol szt. Márton született s ott a völgy közepén *szent forrás* van, mely Panzsa (Pannosa) eré-

[1]) Linzbauer X. Fer. Codex sanitario medicinalis Hungariae. Budae 1852—1856. T. I. 4.

nek mondatik.[1]) A Zoborhegyi benczés iskoláról 1036-ban van már szó, a tapolczait 1217-ben »bonarum literarum domicilium«-nak nevezték.[2]) Ezen utóbbi hely kies fekvése és gazdag természetes meleg forrásaival kiválóan alkalmas is volt gyógyászati czélokra. Kórháza Miskolczon volt a Mindszent útczában. A jásdi vagy jászti (Zirczhez közel Veszprém megyében) benczés kolostor (alapítva 1164-ben) temploma mellett levő *Szent-kút*-hoz már a XIII. században zarándokolni járt a nép egészségének helyreállítása végett. 1198-ban III. Incze pápa egy levelében írja, hogy a boldogúlt emlékű Belus herczeg a kalocsai érsekség alá tartozott saját kői birtokán szt. István vértanú tiszteletére a Benedek rendű szerzetesek számára kolostort alapított s azt oly bőkezűséggel adományozta meg, hogy 30 szerzetes élhetett ott s a zárdához fordúló utasok és szegények kellő ellátásra találtak.[3]) A szt. Benedek rendű szerzetesek részére tett adományokban mindenütt találkozunk a rend által a betegek gyógyítása körül szerzett érdemeknek emlegetésével. Ezen rendnek hazánkban a XI. században 22, a XII-ikben 41, a XIII-ikban már 64 apátsága és kolostora volt.[4]) Hogy ezek közül mindenikben állandóan lett volna kiképzett or-

[1]) Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története I. köt. 2-ik fele 442.

[2]) U. o. II. köt. 105 és Kerékgyártó Árpád: A miveltség fejlődése Magyarországon. Budapest, 1871. 305, 483.

[3]) Linczbauer, Cod. I. 29.

[4]) Rupp. id. műve szerint: *A XI. században:* Pannonhalma (999) Pécsvárad (1000), Bakonybél (1000), Zoborhegy (1000), Szala (1019), még szt. István idejében: Csanád, Kalocsa, Tata. Saár (1042), Visegrád (1047—1061 közt), Tihany (1055), Szörém (1057), Kolos-Monostor (1061—1063), Szegszárd (1061), Szilicz (1061), Garam-Szt.-Benedek (1075), Pográny (1075), Pécs (1076), Mogyoród (1077), Szent-Jobb (1078), Sümeg (1091), Bizére (XI. szd). — *A XII. században:* Földvár (1131—41), Dömölk (1131—41), Csatár (1138), Széplak (1143), Madocha (1145), Német-Ujvár (1157), Bata (1158), Jászt (1164) Meszes (1165), Kő és Telki (1198), Ludány (Imre idejében) u. azon században még:

vos, határozottan állítani, véleményem szerint bajos lenne; de ha tekintetbe vesszük, hogy az újonnan alapított rendházakba többnyire Olaszországból, gyakran egyenesen a casinoi zárdából hozták a szerzeteseket, ha továbbá tekintjük, hogy már a Kálmán korabeli, majd az 1279-iki budai zsinatok a főbb rendű papoktól magasabb tudományosságot, különösen azt követelik, hogy az egyházjogon kívül más művészetekben vagy tudományokban jártasak legyenek: közel áll a föltevés, hogy az apátoknak érteniök kellett a rend egyik főczélját képező betegápoláshoz.

A XII. és XIII. században nálunk meghonosodott szerzetes rendek hasonló jótékony irányt követnek. A *keresztesek*-nek, különösen a szt. Jánosról czímzetteknek és a templariusoknak szintén egyik legfőbb feladatuk a betegek ápolása. Ezen korszakban Magyarországon mintegy 70 rendházuk volt,[1]) melyek mellett több kórháznak emléke maradt fenn. A keresztesek is rendesen gyógyító erejű források mellett telepedtek le. Kórházaik közt legrégibb az, melyet a hagyomány szerint szent István az augsburgi ütközetből megmenekülésük miatt a közmegvetésnek kitett, »gyászmagyarkák« utódai részére »Szent Lázár szegényeinek háza« néven Esztergomban a 1000-ik évben alapított. II. Géza király (1141—1161) itt a szt. János vitézek részére klastromot alapított s rájok bízta a régi szegény- és kór-

---

Ják, Kapornok, Kereki, Koppán-Monostor, Peczöl, Szék, Vaska. — *A XIII. században:* Lébény (1208), Terecske (1209 előtt), Kolos (1215 el.), Poroszló (1216), Pankota és Tapolcza (1217), Skalka (1220), Bulcs (1233 el.), Hahót (1234), Mező-Telegd (1243), Zeer (1247 el.), Dombó (1247), Kaposfő (1252), Zebegény (IV. Béla idejében), Kompolt (1280), Szerencs (1299 előtt). *A XII. vagy XIII. században:* Almád, Babolcha, Báth-Monostor, Borchi, Bucsa, Monostor, Rudina.

[1]) Kerékgyártó id. mű 305.

ház gondozását, mely ott feküdt, hol a vár aljában a hévvíz fakad. Hogy ezen kórház a kor igényeihez képest minden szükségessel el volt látva, mutatja Orbán pápának 1262-iki oklevele, melyben ő II. Géza király alapító levelét megerősítve mondja, hogy az említett király az építendő házakra és a szükséges officinák — (betegszobák, gyógyszertár, fürdők?) szervezésére bőséges alapítványt tett. IV. Béla király 1238-ban a kereszteseknek, adományozta a Győrben, az egykori vár helyén levő fürdőket és azon közfürdőket Esztergomban, melyeket nagyanyja Anna alapított volt.[1]) A pécsi kórház, mely 1796-ban az irgalmas szerzetesekre szállott, hajdan szintén a János keresztes lovagoké volt. Bodajkon a csodatevő szent kút mellett, hova a hagyomány szerint már szent István kezdeményezésére építtetett szűz Mária kápolnája, telepedtek meg a keresztesek.[2]) Nagy-Szeben hatósága 1292-ben keresztelő szent János napján átadta a kereszteseknek a városnak egy, már régi idők hospitalisúl használt házát, hogy a rend abban a hívek adományaiból tehetsége szerint ápolja a szegényeket, betegeket, nyomorékokat.[3]) A szt. Antalról nevezett keresztesek Daróczon (Szepes) létezett kórházuk mellé 1288-ban templomot építettek és I. Lajos királynak 1363-ban kelt okmánya szerint szintén ők akarták kezökre keríteni a keresztesek által Kassán bírt kórházat templomával együtt.[4])

A XII-ik században hozzánk Franciországból behozott *cisztercziták* kórházairól is vannak túdósításaink.

---

[1]) Linzbauer I. 69, 82. Rupp, I. 18—19. 427.

[2]) U. o. 251.

[3]) Linzbauer I. 80.

[4]) Rupp. II. 178—179. A kereszteseknek — különböző czíműcknek — nevezetesebb kolostorai voltak ezen időben: XII. század: Esztergom, Sz.-Fehérvár, Bodajk, Csurgó, Keszthely. XIII. század: Dravecz, Pécs, Győr, Sopron, Beregszász stb.

Ilyen volt az egri szt. Jakab kórház, melyet az egri püspökök, noha az szegények és betegek befogadására alapíttatott, egy időben használatra világi papoknak engedtek át. IX. Gergely pápa 1240-ben Cletus egri püspök kérésére és káptalana beleegyezésével eredeti rendeltetésének megfelelően visszaadatta a cziszterczitáknak.[1]) A cziszterczitáknak az orvosi gyakorlat terén kifejtett működését igen jellemzi IX. Gergely pápának 1234-ben kelt rendelete, melyben a Pozsega melletti cziszterczita conventnek és apátjainak meghagyja, hogy J. prenestei választott püspöknek, az apostoli szék magyarországi legatusának, a ki a kalocsai érsekek által Bácson alapított, a betegek és szegények ellátására bőven megadományozott kórházat gondjai alá akarja venni; mindenkor bocsássanak rendelkezésére kolostorukból két alkalmas, a kórház vezetésében jártas szerzetest.[2]) Ebből nem alaptalanúl lehet azt következtetni, hogy a rendnek pozsegai háza olyan kórházzal rendelkezett, melyben egyszersmind a betegek ápolásában jártas szerzetesek kiképeztettek, különben nem lenne értelme a pápai rendelet azon szavainak, hogy a mondott bácsi kórház mindig — in perpetuum — a pozsegai kolostorból időről-időre küldendő jártas szerzetesek által kezeltessék. A cziszterczíták is, valószínűleg betegápolási czélból, szintén gyógyító erejű források mellett szerettek letelepedni. Így Egerben, Apátfalván, hol a rend kolostorát a *Bélkő* alatt, a szintén ős pogánykorra valló nevű *Áldozókő* és *Hamuhegy* közelében, a Bélkő alól eredő három forrás mellett építette fel. A hegyek pogánykori nevei mutatják, hogy ezen áldozó helyet hajdan sokan kereshették fel vizének gyógyító hatása

[1]) Linzbauer I. 86. sz. Rupp II. 24.

[2]) Linzbauer I. 80.

miatt s ezen szokás maig fentartotta magát, mikor Nagyboldogasszony napján évenkint sok ezer ember zarándokol a csodás hatásúnak tartott szent forrásokhoz.[1]) A Hárs-kút, a Béla-forrás melletti apátságok is hasonlókra vallanak.[2])

A *karthausiak* részére V. István király 1259-ben ajándékozta az Otokár stiriai őrgróf által a gyengélkedők üdülése-, betegek ápolása- és utasok befogadására alapított zerewaldi hospitalist.[3])

A betegek ápolása képezte feladatát a nálunk a XII. században már meghonosodott *szent Klára* és *szent Katalin* rendű apáczáknak is.

Az eddig említetteken kívül voltak már hazánkban a XII. században szt. Ágoston, szt. Pál rendű és premontrei szerzetesek, a jeruzsálemi szt. sír lovagjai; cziszterczita, benczés, premontrei, szt. Ágoston rendű apáczák. A XIII. században meghonosodtak a dominikanusok, minoriták, szt. Ferencz-rendiek s a XIII. század végén mintegy harmadfél százra tehető a szerzetes és apácza apátságok és kolostorok száma. A következő századokban látni fogjuk, hogy a premontreiek, ferenczrendiek is tartanak fenn kórházakat és gyógyszertárakat s ha arra határozott adatunk nincsen is, tekintve a kornak uralkodó irányát, feltehetjük, hogy mindenik rend nem csak beteg tagjainak gyógyításáról gondoskodott, de hivatásszerűleg kiterjesztette gondoskodását a hívekre is.

A szerzetesek kórházai voltak ekkor az orvosi ismeretek terjesztésének gyakorlati iskolái. A legtöbb rendnek első tagjai legnagyobbára Olasz- és Franczia-

[1]) Rupp II. 43.

[2]) Rupp a 12., 13. századból 20 cziszterczita zárdát említ. .

[3]) Linzbauer I. 103.

országból jönnek hozzánk, az újonnan alapított rendházakba is jobbára onnan hozzák a tagokat és így folytonos az érintkezés az anya-kolostorral és az abban uralkodó tudományos irányzattal. Szerzetes orvosainknak ismereteire csakis más országok hasonló viszonyainak mértékét alkalmazhatjuk.

Az orvosi tudománynak fejlődése a középkorban szoros összefüggésben áll a bölcsészettel. Az alexandriai Philon által megkezdett és Proklossal bevégződött új platonismus, mely a II-ik századtól Kr. u. az V-ik század közepéig uralkodott, a magyar nemzetnek Európába betelepülése előtt már régen elveszítette uralkodó állását, de a lényegét képezett mysticismus kifolyásaként megmaradtak az orvosi történetben később nagy szerepet játszó astrologia, magia, alchymia, kabbalah, álomfejtés, szellemidézés. Hiába való volt ezek ellen a legszigorúbb rendszabályok alkalmazása, átmentek ezek a kereszténység körébe s a pogánykori szellemidézést, varázsolást a kereszténység szentjeinek nevével űzték tovább.

A keletrómai birodalomban a Kr ut. IV ik században egészségesebb irányzat kezd uralkodni midőn Oribasius (IV. század), Amidai Aëtius (VI. század) majd Aeginai Pál (VII. század) az ókor híres orvosainak, Hippokrates, Celsus, Dioscorides, Galenusnak műveit felkarolták és tanaikat összefoglalva új lendületet adtak az orvosi tudománynak. Újra jelentékeny szerepet kezdenek játszani a diätetika, az aetiologia, gymnastika, a fürdők alkalmazása. Az arab uralomnak megszilárdulása után különösen a Nestorianusok útján a keleten ismeretesekké lesznek a régi orvosi irók művei s az arab birodalom ketté válása után az európai kalifatusban az Omejadok meghonosítják az arab műveltséget. Aristotelesnek ne-

storianus orvosok által a IX. században arab nyelvre fordítása túlsúlyra juttatta ennek elveit és Avicenna (980—1037-ig) *„Orvostudományok canonja"*-nak, mely századokon keresztül kézi könyve volt az európai iskoláknak, megjelenése után Aristoteles a legfőbb tekintély.

Az orvosi iskolák közt a X.—XII. századokban legtekintélyesebb volt Salerno. Itten a XII. század végéig uralkodott a Cassiodorus által meghonosított görög irány. Kiválóan gyakorlati volt ez, melynél fősúlyt a kórtünetek felismerésére, a betegnek életrendjére és kezelésének módjára, az orvosnak a beteggel szemben bizalmat keltő viselkedésére helyeztek. E mellett nagy gondot fordítanak a gyógyszertanra. Az ember lelki állapotainak megfigyelése mellékes, a bonctani ismeretek igen gyarlók; mert a hullák megsértését tiltja az egyház. Így, a mint Galenus hajdan majmokat bonczolva szerezte anatomiai ismereteit, a salernoi iskola emberei is az állatok teste után ítélték meg az emberét és a XI. századbeli salernoi *Copho*-nak *„Anatome porci"* című műve soká örvendett nagy hírnévnek. Constantinus Africanus az arab philosophiai irányt kezdi terjeszteni, de ezt Salernoban csak a XIII. században fogadják el általánosan. Voltak a salernoi iskolának tudományos orvos-írói,[1]) de az iskola általános hatást

[1]) *Gariopontus* († 1056 előtt): Passionarius. De febribus. *Petroncellus* Practica. — *I. Alphanus* (XI. század): De 4 elementis corporis humani. De unione corporis et animae. — *Copho:* Anatome porci. Ars medendi. — *Joh. Platearius* (XI. század): Practica brevis. *Tortula* (nő orvos XI. század): De mulierum passionibus ante, in et post partum. De compositione medicamentorum. — *Bartholomaeus Salernitanus:* Introductiones et experimenta in practicam Hippocratis, Galieni, Constantini, graecorum medicorum. Practica — ját már a XIII. században németre, dánra lefordították és ma is német fordításának 11 példánya ismeretes. — *Johannes Afflacius:* De febribus. Curae Afflacii. — *Archimatthaeus:* De adventu medici ad aegrotum. Practica — *Petrus Musandinus* (XII. század): De cibis et potibus febricitantium. De dieta morborum acutorum. — Arab

nem ezeknek művei, hanem a „*Regimen sanitatis Salernitanum*“ című, versekbe szedett életrendi szabályai által ért el.

befolyás alatt: *Nicolaus Praepositus* (1140 kör.): Antidotarium. — *Mathh. Platearius I.*: De simplici medicina. — *Maurus:* Regulae urinarum. — *Aegidius Corboliensis* (1180—1223); De urinis. De pulsibus. De virtutibus et laudibus compositorum medicamentorum. De signis et symptomatibus aegritudinum. — Később nevezetesek: Constantinus Africanus; Gerardus de Cremona (1114—1187) mint az arab írók terjesztői és fordítói.

Arab írók: A régi görög írók fordítói közt kivált a 300 éven át (754—1006) virágzott *Bachtischua* család. — *Alkindus* (813—873): De medicamentis compositis. Opuscula illustrium medicorum de dosibus. — *Mesûe — Janus Damascenus* (780—875); Aphorismi. Selecta artis medicae. — *Honëin Ben Isak* (809—873): Aphorismák Hippocrates fölött stb. 3 fia is ismeretes az orvosi irodalomban. A *Korra* család Mesopotámiában. Önálló írók: *Rhazes* (850—923): el Hawi az orvosi tudomány minden ágát felölelő mű 30 könyvben. Ketaab altib Almansuri (Liber medicinalis Almansoris) 10 könyvben. De variolis et morbilis. Antidotarium. Introductio in medicinam etc. — *Isaac Judaeus* (830—932): De diaetis particularibus. De febribus. Dux medicorum az orvos magaviselkedésének szabályai. *Ben-el-Farabi* († 994): el-Maliki (Regalis dispositio)-ja a X. századtól Avicenna „Kanon“-jának megjelenéséig az arab orvosi tudomány legfőbb kézi könyve. A XI-ik században: Mesüe az ifiabb († 1015): De medicinis laxativis. Autidotarium s. Grabadin medicamentorum compositorum. Practica medicinarum particularium. etc. *Abulkasem:* az orvoslat minden ágára kiterjeszkedő Altasrif-je, különösen nevezetes a sebészetre nézve. — *Avicenna* (980—1037): Canon medicinae. Tractatus de syrupo acetoso. De venenis et eorum curatione. etc. — *Serapion* (XI. század végén): Liber de medicamentis simplicibus. — *Abengnefit* (997—1075): u. arról. Ali ben Isa a szemgyógyászatról. A XII. században: *Avenzoar* (1113—1162): Autidotarium. Excerpta de balneis. De morbis renum. Liber medicamentoruum et ciborum. De febribus. — *Averroës* (1198): Kitâb el-Kollijât (Liber universalis de medicina.) Tractatus de Theriaca. De febribus. — *Maimonides* (1135—1204): De regimine sanitatis Aphorismi 25 könyv. De venenis. De haemorrhoidibus. De causis et indiciis morborum. A XIII. században: *Ibn el-Beitar* († 1248): Corpus simplicia medicamentorum et ciborum continens. Praxis officinarum. De ponderibus et mensuris ad medicinae usum. *Oseibia* († 1203—1273) és követői chirurgiai és szemészeti munkák.

Bologna, Padua, Páris hatása a következő századokban nyílvánúlván, azokról később szólunk.

Ezen felsorolás nem tartozik ugyan szorosan tárgyunk keretébe, de szükségesnek tartom azt a jegyzetben felhozni; mert nekünk orvosi iskolánk nem lévén, csak az orvosi tudomány általános állását ismerve itélhetjük meg hazai orvosaink képzettségét. A szakemberre nézve az ily rövid felsorolást is tanúlságosnak tartom. Az egyes művek tartalmi ismertetésére l. Haeser id. műve I. kötet.

Főpapjaink sorában már a XII. században találunk orvosokat, kik a gyógyászat terén szerzett érdemeik folytán emelkedtek magas egyházi méltóságokra. *Péter,* Kitilen comesnek fia, magyar származású, előbb narniai püspök volt Umbriában, 1181-ben III. Béla király őt spalatói érsekké nevezte ki. Életirói beszélik róla, hogy az egészséges ember arczára tekintve megtudta mondani, minő betegségre van hajlama, mikor jöhet az rá és minő módon kerülheti el annak kitörését. — Tamás spalatói főesperes krónikájában beszéli, hogy midőn II. Endre király 1217-ben Spalatóba érkezett, felszólította a káptalant, válasszon ez az elhalt Bernát érsek helyére a király környezetében lévő papok közől és kiválóan ajánlotta a tudós *Alexander physicust,* de a király ajánlása sikertelen volt. *Mutinius* — Muthmerus — IV. Béla és V. István királyaink udvari papja és IV. Lászlónak nevelője, orvos, 1264—1281-ig szepesi prépost, tudományossága által lett nevezetessé. Vajjon *Draco,* kit krónikáink Kálmán király orvosa gyanánt emlegetnek és *Gerardus* IV. Béla, V. István és IV. László királyaink orvosa, ki ezen utóbbitól egészsége helyreállításáért hálából 1272-ben Zágráb közelében Ternava nevű falut kapta, szintén papok voltak-e? nem tudjuk, de igen valószínűnek tarthatjuk azt.[1]) Ismerjük még ezen korból *Tamást,* IV. István orvosát; *Fülöpöt,* ki II. Endrének harmadik nejével Beatrixel jött be Olaszországból 1234-ben. *Bonaventura* mestert, ki 1254-ben a vasvári káptalan prépostja, physicus capellanus; *Petrus* physicus és apothecarius Budensis 1303-ban említtetik.[2]) IV. Béla Zágráb-

[1]) Weszprémi Istv.: Succincta medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia. Lipsiae 1774—1787 centuria I. 138. Tom. IV. 42. — Cent. I. 118. 32. II. 63.

[2]) Kerékgyártó id. m. 304.

nak 1242-ben adott kiváltság levelében említi, hogy ha valaki mást késsel, karddal, lándzsával, vagy nyillal, megsebesít; a megsértettnek *orvosát* díjazni tartozik. IV. László egy, 1274-iki oklevelében írja, hogy Jakab comes a németek ellen vívott csatában súlyos sebeket kapva, azokból csak tapasztalt *orvosok* gondozása folytán gyógyúlt fel.[1])

Kevesebb viszontagságot szenvedett nemzetek története sem bővelkedik az orvosokra vonatkozó adatokban. Noha ez itt felhozott orvosok legrégibb névszerinti emléke csak a XI. század elejéig terjed vissza, abból, hogy az említett orvosok papok és hogy egy részük kimutathatóan olasz eredetű, nem lehet kétes azon állítás, hogy hasonló olasz pap orvosok hazánkban már a XI-ik század elejétől, a szerzetes rendek behozatalától kezdve voltak. A főpapi méltóságokat viselő és a királyok orvosai gyanánt működő papok kétségkívül magasabb tudományos képzettséggel bírtak, melyet Olaszország egyetemein szereztek. *Bolognában* 1265 óta a 14 nemzetből alakúlt egyetemi egésznek, melynek igazgatójává az 5 éves tanfolyam alatt a 2-ik és 4-ik évben magyar is választathatott, a magyarok egyik ágát képezték. *Páduában* is volt magyar collegium. A *Páris*-ban tanult magyarok közől Jakab, Mihály, Adorján és Bethleem nevű magyar nemes ifiak emléke maradt fenn 1175-ből. *Jacobus magister,* magyarországi czisterczita *Toledo* egyetemén tanúlt; a magyar bolgárok Aleppoba mentek az egyházjogot tanúlni.[2]) Olaszország egyetemein a magyar mint külön nemzet csakis azon esetben szerepelhetett önálló kollegiumokban, ha a magyar tanulók száma ál-

[1]) Linzbauer I. 90. és 124.
[2]) U. o. 491.

landóan jelentékeny volt. A philosophiának az orvosi tudománynyal és ennek a vallási intézményekkel szoros kapcsolatát tekintve még akkor is bátran állíthatjuk, hogy az orvosi karokkal bíró egyetemeken a nagy számú magyarok közől számosan foglalkoztak a physicának nevezett orvostannal, ha állításunk igazolása végett nem hivatkozhatunk is nevekre.

A külföldi egyetemeken tanúlt orvosaink Salernoban a görög, Bologna és Paduában az arab befolyás alatt álhattak. Képzettségük fokát egyenlőnek kell tartanunk Európa más országainak orvosaiéval, kik mindnyájan csak a mieinkével azonos forrásból meríthették ismereteiket. Bármelyik iskolának voltak hívei, ismereteiknek gyarlóknak kellett lenniök, mert a természet beható ismerete még nem állott az orvosi tudománynak rendelkezésére. Avicenna szolgailag követte Aristotelest s így ennek minden hibája átment az utókorra, mely a XII.—XIII. században a tekintélyek korának mondható, mikor a vallási téren mindenütt korlátlan uralmat nyert a hit és az észt csak ennek szolgálójául tekintették. Avicenna, »Kanon«-ja magában foglalta a görög és arab bölcsek főbb gondolatait, a kor emberei pedig elfogadták azokat mindaddig, míg a természet törvényeinek kutatása meg nem dönti a régi tekintélyeket. Ezeknek uralma azonban igen soká tart és Avicenna alapos ismeretét némelyek még a XVI. században elengedhetlen kelléknek tartották ahoz, hogy valaki jeles orvossá legyen.[1]) A bolognai és paduai egyetemeken a XIII. század második felében túlsúlyra jutott scholasticismus még jobban megerősíti a tekintélyek sérthetlenségét.

---

[1]) Lewes-Bánóczy: A phylosophia története. Budapest, 1877. II. 251.

A gyógyászattal hivatásszerűleg foglalkozó, *orvos* névvel illetett szaktudósunk a XIII. században már nem lehetett ritkaság. A szent Margit legendájához fűzött csodás gyógyítások felsorolásánál olvassuk, hogy soror Candida annyira megbetegedett, hogy *oruos* is kétségbe esett meggyógyulása fölött. Egy predikator szerzetbeli fraternél »*oruosok*n-ak semegy oruossagok csak valami kevéssé sem használt.« A 13 éves IV. László király fölött »négy jeles *orvos doktorok* kik a királylyal bánnak vala, kétségbe esének.«[1]) Látjuk itt, hogy a nyulak-szigetén a beteg apáczákat orvos gyógyítja. A predikator — szt. Domonkos rendű — szerzetnek szabályai tiltották az orvosi gyakorlatot és a szerzetnek egyszerű, mint a legenda mondja, paraszt frátéret is orvosok gyógykezelték. Igy kellett ennek lennie a többi szerzetes rendeknél is. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy minden klastromnak lett volna orvosi iskolát végzett orvos-doktora; de a rendek főnökeinek székhelyén és a népesebb zárdákban, hol rendesen, ha nem is kórház, de rendezett infirmariumok vannak, mindenesetre voltak olyanok. Ugyancsak a Margit legendából látjuk, hogy a szent nő sírjához *minden vidékről* vittek előbb orvosok által kezelt betegeket. Igy: Károly vitéz leányát Ágnest negyednapos hideglelésből 3 *orvosdoktor* nem tudta kigyógyítani, pedig szülei sokat költöttek rájok. Mihályfy Jakab *nyitrai* főispán elveszté jobb szeme világát és kétségbe esett *orvosoknak* segedelméről. Albert bán, ki bélpoklosnak mondatott, és kinek betegségét az *orvosok* nem tudták meggyógyítani. Benedek *váczi* szabó poklosságban szenvedett s az *orvosok* életéről kétségbe estek. A negyednapos hideglelésben

[1]) Nyelvemléktár VIII. köt. 44, 48, 61.

szenvedő Miklós, mikor betegsége poklosságba ment át, elhagyaték az *orvosoktól.*

A rendi kórházak képzett orvosai mellett tanúlják el aztán a segédek a gyakorlati gyógyászatot a a salernói iskola szabályai szerint. A „*Regimen sanitatis*" számtalan példányban lehetett elterjedve a szerzetesek közt.[1])

[1]) Haeser id. műve szerint a Regimennek most is 81 régi kézírata ismeretes Az első kézírat keletkezését a XII. század elejére teszik. Kezdődik diätetikai szabályokkal:

„Si vis incolumem, si vis te reddere sanum,
Curas pelle graves, irasci crede profanum.
Parce mero, coenato parum; non sit tibi vanum.
Surgere post epulas; somnem fuge meridianum.
Non mictum retine, nec fortiter comprime anum.
Haec bene si serves, tu longo tempore vives.
Si tibi deficiant medici, medici tibi fiant.
Haec tria: mens hilaris, requies, moderta diaeta".

Ez után az élelmi szerek használására vonatkozó versek. A 150. verstől kezdve fel vannak sorolva a legtöbbnyire egyszerű u. nevezett házi gyógyszerek. A 230-tól a betegségek és orvos szereik; 255-től anatomiai jegyzetek ilyen módon:

„Ossibus ex denis bis centenisque novenis
Constat homo, denis bis dentibus et duodenis,
Ex tricentenis decies sex quinque venis
Os, nervus, vena, caro, cartilagoque, corda,
Pellis, et axungia tibi sunt simplicia membra.
Hepar, fel, stomachus, caput, splen, pes, manus et cor,
Motrix et renes, et vesica sunt officialia membra".

A vérmérsékletre vonatkozó jegyzetek, a 296-tól az érvágásra kedvező időről:

„Ver, autumnus, hyems, aestas dominantur in anno
Tempore vernali, calidus sit aër madidusque,
Et nullum tempus melius sit phlebotomiae", etc. vagy:

„Sit brevis aut nullus tibi somnus meridianus
Febris, pigrities, capitis dolor atque catarrhus
Quatuor, haec somno, veniunt mala meridiano
Mensibus inquibus R. post prandia fit somnus aeger,
In quibus R. non est, somnus post prandia potest."

Az ezek és hasonlókból álló eredeti szabályokat később sokan sokkal toldották meg, míg végre azok 3526 versre szaporodtak. A könyvnyomtatás kezdetétől fogva 1846-ig a *Regimen*-nek 240 kiadása volt ismeretes. Minden európai nyelvre, sőt héberre, arabra és perzsára is le volt az fordítva. Régi

Ezen szabályokat ismerve közülök sokan gyakorolhatták a gyógyítást. A józan életrendi szabályok közé vegyült természetesen az egyházi felfogás az ereklyék, imádság stb. csodatevő hatásáról.

A dogmatika szolgálatába állott scholastikus bölcsészet virágzása korában az egyház ellene szegűl a természet kutatásának s ekkor több ízben igyekszik a papokat elvonni az orvosi tudománytól is. Már az 1131-iki reimsi zsinat határozatai mondják, hogy a szerzetesek szent Benedek és szent Ágoston szabályait megvetve szerte kóborolnak és pénzvágytól vezettetve gyógyítanak. A papokat eltiltják a vándor orvosi gyakorlattól s azon püspököket, apátokat, priorokat, kik az ily gyakorlatot megengedik, méltóságuktól megfosztani rendelik. Az 1131-iki rheimsi, 1139-iki laterani, 1163-iki toursi, a montpellieri 1162-, az 1212- és 1215-iki laterani stb. zsinatok ismételve tiltották a papoknak az orvosi gyakorlatot.[1]) Nálunk azonban az 1279-iki budai zsinat a papoknak csak az égetéssel és vérzéssel járó sebészi műtétek végzését tiltotta.[2])

Egyenesen világiakúl jelzett orvosokról nincs tudomásunk, de ha tekintetbe vesszük, hogy az arab philosophiának és orvosi tudománynak megteremtői jó részben, a Spanyolországból Franciaországon át egész Európát áthatott arab kulturának közvetitői pedig leg-

---

magyar fordítását nem ismerjük és amennyiben nálunk az összes tudományos élet a latin nyelvvel élő egyháziak kezében pontosúlt össze, nem is tartom valószínűnek, hogy a múlt századokban valaki azt magyarra fordította volna. 1859- vagy 1860-ban mint gyermek Szabó Román akkori minorita rendfőnöktől Miskolczon kaptam egy kis könyvecskét, melyben életrendi szabályok voltak általa magyar versekbe szedve. Úgy emlékszem, hogy azok azonosak a salernoiakkal. Nem tudom, található lenne-e még az valahol?

[1]) Weszprémi Cent. II. Pars. 1. 181. Baas 204.

[2]) Kerékgyártó id. mű. 304.

inkább vállalkozó szellemű zsidók voltak;[1]) ha továbbá tekintjük a magyar nemzetnek mindig kiváló vallási türelmét és azt, hogy nálunk a keresztények és zsidók közötti házasság a magyar kereszténység első századában még mondhatni napi renden volt; azon időben, mikor a nyugat európai fejedelmeknek orvosai legtöbbnyire az arab iskolákban kiképzett zsidók voltak,[2]) nem tételezhetjük föl, hogy nálunk is nem lettek volna ilyenek. — A decretum Gratianumnak 1151-ben vallási türelmetlenség által sugalt azon intézkedése, mely szerint keresztény betegnek nem szabad magát zsidó által gyógyíttatnia sem attól orvosságot elfogadnia; mert ha ez ellen pap vét, letétetik, a világi az egyházból kiközösíttetik,[3]) nálunk épen oly kevéssé érvényesülhetett, mint a papokat az orvosi gyakorlattól eltiltó egyházi rendeletek. A későbbi korban többször lesz alkalmunk ezt igazolni.

Városainkban nem papi kórházaknak nyomaira már a XIII. században találunk, minő volt az említett nagy-szebeni, melyet 1292-ben adott át a város a kereszteseknek. Pozsonyban 1309-ben dőlt el a város és a szt. Ágoston rendű szerzetesek közt a vita a *régi* kór- és szegényház fölött, melynek kormányzását a városi hatóság, *régi* joggyakorlatára hivatkozva, nem akarta kezéből kiadni és a kórház felügyelőjét továbbra is a város választotta s ennek útján látta el betegeit és szegényeit, a rendnek csak a lelki ügyek ellátását engedve át.[4])

Az Árpádkorszak iskolázási viszonyainak írója az orvostudományokról szólva mondja, hogy arról, vajjon

[1]) Lewes-Bánoczi id. mű II. 242.
[2]) Baas id. mű. 200.
[3]) Linzbauer I. 44.
[4]) Linzbauer I. 150.

az orvostudományok tanintézeteinken rendszeresen taníttattak-e, egykorú emlékeink mélyen hallgatnak. »De ha tekintjük azoknak mindennapi nélkülözhetlen hasznát a közéletben; minthogy továbbá tudjuk, hogy a középkorban nálunk is majdnem kizárólag az egyházi férfiak körére szorítkozott azoknak gyakorlása s erre vonatkozólag gyakran emlékeznek is régi okmányaink magas állású orvosokról: alig vonhatjuk kétségbe, hogy az orvostudományok nálunk is — fejlettségi szinvonalukhoz emelkedett mérvben — a különösen hivatottak részére tárgyaltattak. Egyébaránt mint jelentesen kifejlett s határozott rendszerbe öntött tudományról ez idétt szó sem lehet róluk. A tárgyalt korszakban ugyanis még csecsemőidejöket élték a természettudományok. A fűvészetet a rengetegirtó s vad természetet szabályozó szerzetesek űzték, melynek segítségével *itt-ott lassankint az orvoslást is megkisérték;* de ez kezdetben alig volt egyéb kuruzsolásnál. Gyakran jó adag babona is vegyűlt az orvosi eljárásba. Ezek s hasonlók szolgálhattak alapjául a magyar középkorból a Csisióba is átment azon emle-verseknek, melyek életszabályokat tartalmaztak s úgy látszik, deákkaptához voltak idomítva. Az orvostudományok csak az európai egyetemek keletkezési korában nyertek némileg határozott tudományos alakot, érdemök szerénti méltatást pedig csak a tudományok ujjászületésének szerencsés időszakában. E korszakig tehát az orvoslatról értekezni, valamint egy részről meddő és gyümölcstelen foglalkodás, úgy más részről az ember lelkére nézve örömtelen dolog«.[1]) Az eddigiek után hazánkban az orvosi tudomány állását nem tekinthetem ily sötét

[1]) Vas J.: Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt. Pest, 1862. 63—65.

színben. Az orvoslással foglalkozókat természetesen nem tarthatjuk mind tudományosan képzetteknek, de megkülönböztethetjük első sorban azon leginkább papi orvos-doktorokat, kikről az említett Margit legenda is szól, kik a külföldi egyetemeken nyerve kiképeztetésüket, itthon mint a szerzetes rendek főnökei, a királyok orvosai, érsekekké, püspökökké lettek és épen tudományosságuk miatt nagy becsültetésben állottak. Második sorba helyezhetjük azon szerzeteseket, kik apátságaik kórházaiban az orvos-doktornak segédei és így tanítványaiként foglalkozva, ha nem is részesültek szorosan vett tudományos orvosi kiképeztetésben, annyi különösen gyakorlati ismeretet szereztek, melylyel — mint azt a pozsegai cziszterczita zárdából szétküldött atyáknál láttuk — alkalmasakká lettek a fiók kórházakat orvosokúl ellátni. Csak harmadik sorban lehet szó azon szerzetesekről, kik a salernói *Regimen* olvasásának hatása alatt orvosi gyakorlatot jogosíttatlanúl űznek s főleg ezek ellen irányúltak a fent említett zsinati végzések. Hogy ilyen hazánkban sok lehetett, azt a kolostorok nagy száma mellett könnyen elképzelhetjük. Hogy ezeknek működésébe sokszorosan beléjátszik a babona, azon legkevésbbé csodálkozhatunk, ha ismerjük a kornak a mysticismushoz erős vonzalmát, mely még az ex professo orvosokat sem mentesíti a babonától. Ezek gyógyításaiknak alapjául nem annyira a tudományt veszik, mint inkább a nagy tömegnek jó irányú hiszékenységét, a vallásos hitet; eszközűl pedig a vallás tárgyait: az imádságot, szentelt vizet, szent ereklyéket.

A vallásos rajongás ezen századaiban, mikor a keresztes háborúkba a szülők ezerével küldték 4—10 éves gyermekeiket elveszni egy, véleményök szerint

szent eszméért, mi csodálatosat sem láthatunk abban, ha a vallás eszközeinek nemcsak a lelki, de a testi szenvedésekben is gyógyító hatást tulajdonítanak. De hogy téves lenne ezen régi kor magyar orvosait, azzal bélyegezni meg, mintha ők általában felhasználták volna az említett vallási eszközöket, legjobban mutatja a Margit legenda, melynek több helyéből kitűnik, hogy a vallás által nyújtott erős hitet orvoslási czélokra a műveltebb papok is csak a végső szükség esetében, inkább lelki megnyugtatásukra vették igénybe. Így mikor a már említett praedikator szerzetbeli paraszt fráternél az *orvosoknak* semmi orvosságok nem használt, a vele volt Marcellus pronvinczialisnak a beteggel *messze való helyre kellett volna mennie* — alkalmasint más kolostor orvosaihoz — inkább elküldte a beteget szent Margithoz, kinek imádsága aztán használt. Mikor IV. László király 13 éves korában nehéz kórságba esett és olyan fejfájást kapott, hogy magán kivűl feküdt és *négy jeles orvos-doktorok,* kik a királylyal bánnak vala, kétségbe estek a király életéről, a királynak nő-rokonai elküldtek a király nővéréhez Annához a nyulakszigeti kolostorba, kérték, küldené el szt. Margit fekete leplét, melylyel holta után fejét bekötötték. Ezzel betakarták a beteg király fejét s ez meggyógyúlt. — Sőt maga szt. Margit sem igen bízhatott imádságának erejében — noha a legenda szerint azzal gyógyította meg a frátert, — mert egy alkalommal, mikor egy soror a klastromban megbetegedett »néminemű *orvosságot* hallott vala szt. Margit asszony és megcsinálá a beteg sorornak. De alig vette ez be azt, elvesztette eszméletét, mire szt. Margit igen megijedt, hogy halálát okozza annak, kit meg akart gyógyítani«. Csak ekkor, miután az orvosság nem

használt, hozatta el arany tábláját, melyben sok szentnek ereklyéje volt »es az eleven zent keresztfa«, és ez előtt végzett buzgó imádsága meggyógyította a beteg sorort.[1])

A szt. István, szt. László, szt. Margit és mások sírjainál történt csodákat, hogy miként támadtak fel a halottak, gyógyúltak meg bélpoklosok, sánták, bénák vakok és más nyavalyában sínylődők; hogyan gyógyított ki számtalan beteget szt. István az általa megáldott almával, felsorolni nem akarom. Manapság már minden képzett ember eléggé ismeri ezen legendáknak tudományos értékét és tudja, hogy azok a felizgatott vallásos képzelődésnek később korú szülöttei. A szent forrásoknak tartott gyógyvizek csodákat művelő hatását ma már a tudomány világánál igen könnyen megértjük s ezen forrásokkal majd csak egy későbbi korban, mikor azokat már öntudatosan használják gyógyászati célokra, fogunk foglalkozni.

Az orvosoknak társadalmi állását papi állásuk határozta meg és a mint láttuk a képzett orvosokat igen nagy becsben tartották.

Az orvosi gyakorlatnak elfajulása a kuruzsolás a kereszténység behozatalával nem szünt meg. A nép lelkébe mélyen bevéződött ős vallási intézményekkel szerves kapcsolatban állván az, annál is inkább fentartja magát, mivel egy részt az ős vallás gyakorlása nem enyészett el egyszerre, másrészt a nyugati kulturalis intézmények is csak lassan foglalnak tért. A legmagasabb társadalmi réteget érintik ezek első sorban és, egy pillantást vetve legrégibb törvényeinkre, látjuk, hogy magok a bölcs törvényhozók sem mentek a kornak előítéleteitől. Első nagy királyunknak szt. István-

[1]) Nyelvemléktár VIII. 48, 65, 46.

nak törvénye mondja, hogy ha valahol *boszorkányt* találnak, azt a templomhoz kell vezetni és bőjtöltetés, meg a hitben való oktatás végett át kell adni a papnak. A bőjt után bocsáttassék szabadon, de ha másodszor ugyanazon bűnben találják, a bőjt kiállása után a templomnak megtüzesített kulcsával kereszt alakot kell mellére, homlokára és lapoczkái közé sütni Harmadik ízben adassék át a bíráknak.[1]) Ezen törvényből kitűnik, hogy boszorkányságra csak a keresztény hitben még gyengéket tartják képeseknek, továbbá, hogy a reá sütött kereszt alak megmentheti még az ördögtől, ha ez sem használ, halált érdemel a szerencsétlen, a ki pedig talán egyedül az ősi hit iránt való buzgalmának lett martyrjává. I. Lászlónak 1192-diki decretuma már irgalmasabb s a boszorkányt a püspöknek rendeli átadni, a ki a fölött belátása szerint ítélhet.[2]) Kálmán király kimondta, hogy a boszorkányok ellen, minthogy azok nem léteznek, kereset nem indítható«.[3]) De hova lett a bölcs király szelleme? — Több száz év múltával is fel fogjuk találni a boszorkányokat — és pedig nemcsak nő nemben, mint az idézett törvények latin szövege őket képzeli, hanem férfi alakban is — mint az emberek és állatok gyógyítóit vagy megrontóit, a mint azt ismereteik, érdekeik vagy a közhit hozza magával. Nem kellett valakinek épen boszorkánynak lennie, hogy a szó mai értelmében kuruzsolónak tartsuk. Volt ilyen elég a papok közt, sőt még a hivatásszerű orvosok között is.

De ebből nem szabad egyedül a mi viszonyainkra vonni le kedvezőtlen következtetéseket. Európa mű-

[1]) Corpus juris hung. edit. Tyrnaviae 1751. Decr. Sti. Steph. Lib. II. cap. 31. pag. 130.

[2]) U. o. decr. Lad. I. cap. 4. p. 137.

[3]) U. ott. Col. decr. lib. I. c. 57.

veltebbekűl tartott más államaiban sem voltak ekkor sokkal jobbak a viszonyok. Már említők az új platonizmusnak a mysticismus kifejlésére gyakorolt hatását, melynek következményei az astrologia, alchimia, magia, cabballah, oneiromantika (álomfejtés), chiromántika (lélekidézés) exorcismus (ördögűzés) — csakhogy most mind ez keresztény formába öltöztetve — Európaszerte divatoznak. Vegyük csak például sorra a híres montpellieri iskola kiváló embereit. *Angliai Gilbert* — eltekintve más hasonlóktól — 1290-ben megjelent Compendiumában a férfi erő visszaszerzésére egy cabalisticus mondásokkal beírt lapot ajánl viselni. *John Gaddeus* 1305—1317 közt megjelent orvosi munkájában a vérfolyás ellen sertés ganéjt, a húgykő fájdalmai ellen azt ajánla, hogy a beteg naponkint egyszer dugja újját az alfel nyílásába. A görvélyt — scrophula — az angol király kezének reá tevése gyógyította. De mindenek fölött ajánlja, hogy az orvos a valódi szert el ne árúlja, nehogy értéke csökkenjék. *Villeneuvi Arnold* (1235—1312), a ki azt hirdeti, hogy a pápai bullák is csak emberi művek és isten jobban szereti az irgalmasság cselekedeit a hekatombáknál, meg van győződve a boszorkányok létezéséről, az orvosnak pedig a betegnek félrevezetését ajánlja; mert az orvos sikereinél sok függ attól, hogy meg ne értsék.[1]) A montpellieri iskola angol tanítványainak ezen felfogását azonban nem általánosíthatjuk és csak a mi esetleg kedvezőtlen viszonyainknak mentségére hoztam fel.

Az orvosoknak hivatását nemesebb oldalról fogják fel más írók, különösen a salernóiak és az arabok. Reánk a tárgyalt korban leginkább a salernoiaknak levén hatásuk, orvosaink a gyógytanok mellett az or-

[1]) Haeser I. 433. Baas 215—216.

vos állásáról táplált fogalmakat is leginkább tőlük vehették át és pedig előbb mestereik Hippokrates és Galenus elvei, majd az arab hatás alatt e szerint. Hyppokrates eskü mintája szerint az orvosi tudományba csak azokat szabad beavatni, kik az orvosi társulatba be vannak írva és felesketve, mást senkit. A gyógyításnál csak egy féle szert kell alkalmazni, kerülve az ártalmast és egészségtelent. Mérget senkinek sem szabad adni, még ha kérne is, e részben tanácsot sem szabad adni, úgy a magzatot elhajtó szereket sem. Az orvosnak életét és mesterségét tisztának és szentnek kell tartania s tartózkodnia kell minden szándékos vétek, romlottság vagy bujálkodástól. A mi nem közbeszédre való dolog, azt elhallgatnia és titokban kell tartania.[1]) A IX-ik században élt *Ishak ben Soleiman* — Isaac Judeus (830—932) az orvosok részére hasonló szabályokat állít föl. Szerinte az orvosnak legnagyobb elővigyázattal kell munkájához látnia, hasonlóan ahoz, a ki igaz gyöngyöt akar átfúrni, nehogy a sietséggel elrontsa a kincset. A orvosnak legfőbb feladata megelőzni a megbetegedést. Minthogy a legtöbb beteg orvos nélkül is meggyógyulhat a természet segélyével, a hol csak lehet, a gyógyítást inkább tápszerekkel kell végezni, mint orvossággal. Egyszerre mindig csak egyféle gyógyszert kell alkalmazni. Az orvos a mértékletességnek mindenben mintája legyen, más orvosokról ne nyilatkozzék kedvezőtlenül, ne nyelve, hanem tettei dicsérjék őt. Díjazásáról akkor beszéljen, mikor a betegnél van; mert az egészséges ember hamar megfeledkezik róla. Honorariumát szabja oly magasra, a mint csak lehet, mert a mit ingyen tesz, senki sem köszöni meg. Hasonlók a XI-ik századbeli saler-

[1]) Fekete: A gyógytan története 22.

noi *Archimatthaeus*-nak *„De adventu medici ad aegrotum“* című könyvében foglalt szabályok.[1])

Orvos rendőrségnek nyomaira Olaszországban is csak 1140-ben akadunk először, mikor Roger sziciliai király meghagyja, hogy az orvos, mielőtt gyakorlatát valahol megkezdené, köteles a hatóságnál jelentkezni, nehogy tapasztalatlan orvosok veszélyeztessék az alattvalók egészségét. II. Frigyes császárnak 1224-iki orvosrendőri szabályzata már részletesen kiterjeszkedik az orvosok képzésére, képesítésére, a gyógyszerészethez való viszonyára, díjazására.[2]) Ezen rendelet szolgál alap-

[1]) Haeser. I. 574. 665.

[2]) A rendelet, melyre több alkalommal kell hivatkoznunk, következő: Tekintve a súlyos hátrányokat és helyrehozhatlan károkat, mik az orvosok tapasztalatlanságából keletkezhetnek, meghagyja, hogy az orvos címet viselnie és gyakorlatot űznie senkinek nem szabad, a ki Salernoban a magisterek nyilvános gyülekezetében meg nem vizsgáltatik és megbízhatósága és elégséges ismeretéről irásbeli bizonyítványt nyerve a császár vagy helyettese jelenlétében fel nem avattatik s attól az orvosi gyakorlatra engedélyt nem nyer. Az ez ellen vétő jószág vesztéssel és egy évi fogsággal bűnhődik.

Minthogy az orvosi tudományban haladást nem tehet az, a ki logikát nem tanúlt, tehát mindenkinek előbb legalább 3 éven át kell logikát (általában philosophiát) tanúlnia, csak ez után mehet orvosi tanulmányokra, hol a chirurgiát is, mint az orvosi tudomány egyik ágát — tanúlnia kell. Öt évi tanulás és egy évig felügyelet alatt végzett praxis után az említett módon megszerezhette a jogosítványt. Letette az előírt esküt s megesküdött arra is, hogy ha valamely gyógyszerész rosszúl készíti a szereket, azt a hatóságnak bejelenti, a szegényeket ingyen gyógyítja Betegét naponta kétszer tartozik meglátogatni nappal, kivánságra egyszer éjjel. Lakó helyén egy betegtől kap egy napért $^1/_2$ arany tarrenumot (1 tarr. = $1^1/_2$ franc). más községbe menve, ha költségeit a beteg fedezi, 3 tarrenumot, saját költségén menve 4-et. A gyógyszerészszel közösségben állania vagy saját gyógyszertárt tartania nem szabad.

A gyógyszerészeknek esküt kellett tenniök, hogy szereiket az orvos rendelete szerint készítik. A saját költségükön beszerzendő gyógyszerekért — egyszerűek és összetettekért — melyeket a vétel napjától számított egy évnél tovább tartani nem lehet, vehetnek uncziánként 3, a több éven át tartatni szokottakért 6 tarrenumot. Gyógyszertárak csak a szabályzatban megállapított helyeken lehetnek.

Sebészeti gyakorlatot is csak vizsgálat alapján gyakorolhat az, a ki legalább egy éven át tanúlta az emberi test anatomiáját és az orvostan azon részét, melyre a sebészetnél szükség van.

jául Európában az orvosrendőrségnek és intézkedéseinek hatását városainkban is feltaláljuk a későbbi századokban. Az Árpádok korából fenmaradt történeti emlékeink közől mi sem mutat arra, hogy törvényhozóink orvosrendőri felfogásra emelkedtek volna. Törvényeink egyformán csak mint közönséges bűntényről beszélnek a mérgezésről és a bűvölésről, melylyel ha valaki mást megront, adassék át a megrontottnak, vagy szüleinek, rokonainak, hogy azok vele tetszésük szerint bánjanak el. Rendőriekűl vehetnők a sebesítés, emberölés büntetéseire, a halottak eltemetésére, a parázna-ságra vonatkozó törvényeket és határozatokat.[1]) Ezek azonban az orvosoknak sem képeztetésére, sem társadalmi állására, díjazására vagy a törvényes vizsgálatoknál alkalmazásukra nem vonatkoznak, hacsak ilyenűl nem tekintjük IV. Bélának Zágráb részére 1242-ben adott kiváltság levelében említett intézkedést, mely szerint a sebesítő a megsértettnek *orvosát* kielégíteni tartozik.

Nem állíthatjuk ugyan, hogy a veszprémi főiskola megalapítása alkalmával nálunk is kiadatott a salernoiéhoz hasonló vizsgálati és az orvosok személyi viszonyait rendező szabályzat, de az ellenkező állításra sincs okunk. Ha azonban csakugyan nem volt oly szabályzatunk, azt viszonyaink közt könnyen magyarázhatónak vélem azzal, hogy orvosaink rendesen papok voltak és ezekre nézve irányadók voltak a pápák és a rendek szabályzatai, a csekélyebb számú világiak a

---

Velenczében 1258-ban, Spanyolországban 1283-ban kelt hasonló szabályzat, IV. Károly császár a nápolyi alapján 1347-ben adott ki Németország részére orvosi szabályzatot. — Haeser id. mű 807. Baas 221.

[1]) Decr. szt. Steph. II. cap. 31. lib. II. cap. 11, 13, 16, 26, 48. Ladisl. I. decr. lib. II. c. 25. Colomanni decr. lib. I. c. 73. és az 1151-iki Decretum Gratianum ezekre vonatkozó pontjai.

XIII. század végéig Olasz- és Franciaországban tanúltak, képesíttettek és jogosíttattak és nálunk elfogadtatván, már letett esküjök értelmében működtek.

b) Gyógyszerészek.

A gyógyítás czéljaira használt anyagokkal való kereskedés igen régi eredetű. Nálunk ezen téren is az olasz befolyás érvényesült kezdetben és történetünk folyamában gyakran fogunk találkozni a római gyógyszerészetből felmaradt kereskedők elnevezéseivel. *Rhisotomusok* voltak a gyógynövények és gyökerek gyűjtői; *ungventariusok, myropola*-k a kenőcsökkel kereskedők; *pharmacopola*-k, *thurrariuso*-k, a gyógyszerárúsok, ezek már Galenus idejében is foglalkoztak sebészettel és mint vándorló gyógyszerészek — Quacksalber — jártak a vásárokra; *pharmacopoeus*-ek voltak a mérgeket árulók; míg az *aromatarius*-ok fűszerekkel, illatszerekkel kereskedtek.

Történetünk idejében az araboknál már magas fokra fejlődött volt a gyógyszerészet. A felsorolt (92. old.) arab orvos-írók művei között többet említettünk, melyek az egyszerű és összetett gyógyszerekkel foglalkoznak. Noha a rómaiaknál és Alexandriában is már régóta voltak önálló gyógyszertárak, Európában a gyógyszereket rendesen az orvosok készítették. Az araboknak Cordovában és Toledoban szervezett legelső gyógyszertárainak mintájára a XII-ik században kezdenek Olaszországban is gyógyszertárakat szervezni s azokat, mint II. Frigyes 1224-iki szabályzatában láttuk, orvosi felügyelet alá helyezték. Ekkor kezd kifejlődni a gyógyszerészek osztálya és a gyógyszertárak intézménye, melyekben a szereket *stationarius*-ok = *apothecarius*-ok

készítették, a gyógyanyagokat az orvosok utasításai szerint és ellenőrzése mellett a *droguisták* = *confectionarius*-ok tartották készletben. Olaszországban már Roger szicziliai királynak 1140-iki rendelete említi a gyógyszertárakat. A XIII. században Franczia országban is volt már egy instructio a gyógyszerészek részére, kik külön czéhet képezve, ezek közt rangra nézve az ötödik helyet foglalták el. Németországban az első rendes gyógyszertárt Münsterben egy Willekin nevű nyitotta meg 1246-ban, addig a gyógyszerészet droguisták kezén volt.[1])

A gyógyszerészet ezen általános európai állása mellett nálunk sem képzelhető a dolog másként, mint hogy a kórházakat fentartó szerzetes rendek ápoldáik részére gyógyszertárt — officinát — is tartottak. A rhisotomusoktól, aromatariusoktól beszerzett anyagokból olasz és arab mestereik utasításai szerint maguk készítették a gyógyszereket. Ugyanígy tettek a nem szerzetes orvosok is.

De hogy hazánk nem maradt sokkal hátra Európa nyugati államai mögött a haladás terén, mutatja a budai jogkönyv, — melyet 1244-ben kezdtek szerkeszteni —, melynek 102-ik pontja „*Von den Apothekern*" szól és mondja, hogy a gyógyszerészek ruhaneműeket és mást, a mit rőffel mérnek, ne áruljanak, hanem csak azt a mi *régi idők óta* — von alter — a gyógyszertárba tartozik. A ki ez ellen vét, törvény szerint bűnhődjék. Vasár- és ünnepnapokon üzletüket esti harangozásig ne tartsák nyitva. A betegek részére orvosságokat adhatnak, de mást semmit sem árulhatnak. 1303-ban *Petrus* physicus et *apothecarius* budensisről van szó. Minden kétséget kizárólag igazolhatjuk tehát,

[1]) Baas id. mű. 273—274. Haeser 404. 497 stb.

hogy a XIII-ik században hazánkban is volt legalább annyi kimutatható rendes gyógyszertár — t. i. egy — mint a nagy Németországban.

II. Frigyes császárnak ismert rendelete a gyógyszertárak fölött a felügyeletet a hatóság által kiküldendő két esküdt emberre bízza. Nálunk a XVI-ik században már kimutatható, hogy a gyógyszertárt rendesen a városi hatóság közegei ellenőrízik s így azon körülményből, hogy Budán a város törvénykönyve rendelkezik a gyógyszerészekről, csak azon következtetésre juthatunk, hogy az olasz mintát városaink erre nézve már a XIII. században átvették.

Gondolom azt is bizvást kimondhatjuk, hogy a vándorló gyógyszerárusok üzlete nálunk épen úgy virágzott, mint bárhol másutt.

c) Seborvosok, fürdőzők.

Az életét vándorlása kezdetétől a kereszténység befogadásáig szakadatlan harczok közt töltött magyar nemzet épen úgy folytonosan ki volt téve a külső sérülések veszélyeinek, mint a keresztes hadjáratok lovagjai. Ha a gyakorlati sebészetnek a középkorban épen a keresztes hadjáratok adtak nagy lendületet, úgy azt is mondhatjuk, hogy a gyakorlati sebészetnek nemzetünk körében a vándorló és hóditó hadjáratok idejében kellett élnie virágzása korát. Tisztán a tapasztalat útján szerzett ismeretek alapján, egymástól eltanúlva gyakorolták azt az egyes nemzedékek és ezen tapasztalati ismeretek átöröklődtek a keresztény korra is. Egész Európában látjuk a XIII. század elejéig, hogy a sebészetben egyes gyakorlottabb mesterek képezik ki tanítványaikat és segédeiket, mig azok a kellő ügyességet megszerezve szintén mesterekké és tanitókká lettek.

A görög és római orvosok írataiból a középkor arab és olasz *orvosai is* megismerkednek a sebészettel úgy, amint annak elveit azoknál találják. Ezen túl az orvosok is, és pedig nemcsak világiak, hanem egyháziak is foglalkoznak vele. II. Frigyes császárnak 1224-iki szabályzata értelmében az orvosok kötelesek voltak chirurgiát is tanulni. Ugyanazon rendelet szerint a sebészetre készülőknek legalább egy éven kellett az egyetemen chirurgiai előadásokat, különösen anatomiát hallgatniok és 3 tanár meg a saját nemzetökbeli prosyndikus és prorektor előtt latin nyelven vizsgát tenniök, így lettek első osztályú chirurgusokká. A második osztályúaknak elég volt 2 tanár előtt olaszúl vizsgázniok. Az ilyen okleveles chirurgusok száma azonban rendesen csekély, a legnagyobb rész csak gyakorlatilag képzett.

A papok, daczára annak, hogy az orvosok már a XIII. század kezdetétől magukra nézve lealázónak tekinték a sebészetet és daczára az orvosi tanulmányokat általában tiltó zsinati határozatoknak, folytonosan űzték azt, annyira, hogy az 1247-iki Le Mans-i zsinat egyenesen megtiltva minden égetést és vágást; mert az egyház emberének vért ontania nem szabad, eltiltja őket a sebészettől. De ezen tilalomnak eredménye nem volt, mint azt *Teodorico Borgognoni* példája mutatja, a ki 1230 táján lépett a predikátor — dominikanus — szerzetbe, oly rendbe, melynek szabályai a sebészetet különösen is tiltották, — és ő mégis mint IV. Incze pápának gyóntatója, később bitontii majd cerviai püspök, nem csak folytonosan gyakorolta a sebészetet, hanem 1266-ban írt „*Chirurgia*"-ja a leghíresebb e nemű művek közé tartozott. Nálunk a papokat az 1279-iki budai zsinat tiltotta el az égetéssel és vérzéssel járó sebészi műtétek gyakorlásától. Mutatja ez,

hogy pap-orvosaink foglalkoztak a sebészettel, másrészt, hogy az egyházi tilalom a sebészetnek csakis egy részére vonatkozott. És a legközelebbi században névszerint is említünk főpapi méltóságokat viselő chirurgusokat. Papjaink sebészeti ismereteiket, úgy mint az orvosiakat, Olasz- és Franciaország egyetemein szerezték, különösen Salernoban és Bolognában, ezen iskolák íróinak műveiből,[1]) és így képzettségük egészen egyenlő lehetett az olasz orvos-sebészekével. Az orvosi és sebészeti gyakorlatnak rendszerint egyesített voltát mutatja IV. Bélának Zágráb részére 1246-ban adott — már említett — szabadság levele, mely szerint a sebesítő a megsebesítettnek *orvosát* kielégíteni tartozik. Emlékeink szólanak Kálmán király *magicus minister*-éről, a kinek a király megparancsolta, hogy öcscsét Álmost és ennek fiát Bélát vakítsa meg és herélje ki. A magicus minister végrehajtotta a király parancsát, de Bélát megsajnálva, ki nem herélte.[2]) Mi lehetett ezen magicus minister? — Talán már azonos a későbbi korban nálunk medicus testiculorum néven is ismert lithotomusokkal; vagy azt tételezzük-e fel, hogy a királynak udvari orvosa vállalkozott volna azon műtétekre?

A nem orvos-sebészeknek oly czéhekbe egyesülésével, minőket azok Franciaországban már a XIII. században alakítottak, nálunk csak a XVI. században találkozunk.

Hazánknak kiváló hévvizei és ásványos forrásai már régi időkben felköltötték a közfigyelmet. Már a

[1]) *Salernoiak: Rogerius Salernitanus:* Practica Chirurgiae 1180. — A „Glosulae quatuor magistrorum super chirurgiam Rogerii et Rolandi" irói gyaníthatólag a már említett *Archimatheus, Petronsellus, Platearius és Ferrarius.* — *Bolognaiak: Hugo Borgognoni* († 1252 táján). *Bruno Longoburgo:* Chirurgia magna 1252. *Teodorico Borgognoni,* Hugónak fia: Chirurgia 1266. — *Guilielmus de Saliceto:* Cyrurgia. — Ismertetésüket lásd Haeser I. köt. 754—762.

[2]) Linzbauer I. 34.

rómaiak fürdőkre használták fel a budai, mehádiai és más meleg forrásokat. A római műveltség lehanyatlásával elenyésznek a vizeinknek gyógyító célokra használásáról szóló tudósítások, de újra felelevenednek azok a kereszténység behozatalával, mikor a szerzetesek veszik kezökbe a gyógyászatot. Ismét utalok itt arra, hogy kolostoraink rendesen hévvizek, gyógyító erejű ásványos források mellett keletkeznek, melyeknek vizét a betegeket ápoló szerzetesek gyógyászati célokra használták. A számos szent kútnak nemcsak a nép közhite ad fontosságot, de inkább a szerzetesek által fürdőzés útján elért gyógyeredmények. Királyainknak a szerzetesek részére tett adományokról szóló okleveleiben az ilyen gyógyforrások nem ritkán említvék. I. Géza a garam-szt.-benedeki apátságot alapító, 1075-iki oklevelében említést tesz egy forrásról, mely »habet aquam quasi *acidam*. (Savanyú-víz forrás.) I. László 1082-ben a veszprémi szt. Mihály templom birtokainak határlevelében „*puteus leprosorum*"-ot, a bélpoklosok kútját említi. Imre 1198-iki oklevele szerint a szt. gothárdi apátság Bottyán nevü pusztáján egy szent forrás — fons sacer — volt kápolnával. II. Endre 1299-ben a Domokos bán által (1195-ben) alapított hegyi, máskép bors-monostori cziszterczita apátságnak Strebs nevű földet adományozza a rajta levő szőlőkkel, rétekkel és *meleg forrással*. Buda és Esztergom meleg forrásait a XI. század elejétől többször emlegetik mint jövedelmezőket, úgy, hogy a budai hévvizek tizede fölött az esztergomi keresztes lovagok s a veszprémi püspök és káptalan közt per folyt, mig 1329-ben a tized felében ítéltetett meg a perlekedőknek. 1212-ben a jeruzsálemi szt. sír-kanonokrend keresztes-komlósi káptalanának birtoka »Hidegkút«. A bél 3 kúti cziszterczita apátságot, a tapol-

czai meleg forrásokat már említők. A Vasmegyében levő *váthi szent-kút* mellé szerviták telepedtek. (1734.)[1])

A fürdőzőkről — balneatores — mint a gyógyászat külön foglalkozási ágát űző mesterekről a XIII. század végéig nincs tudomásunk. Azon körülmény, miszerint szt. István 1015-ben a pécsváradi benedictinus apátságnak a fürdő ellátására külön négy szolgát adott, arra látszik mutatni, hogy a kolostorok fürdőit ezen czélra begyakorolt fürdőzők kezelték. Ezekről mondja az említett oklevél »quos a *stuba* **stubarios** vocare possumus«. I. László 1082-ben a veszprémi szt. Mihály templomnak Scerente nevű falujában a templom egyéb birtokai közt 4 *calefactores stubae*-t említ, kiket szintén csak fürdőzőknek tekinthetünk.[2]) Városi életünk ezen korban még fejletlen, a czéh-élet csak később honosúl meg és így fürdőző czéhhel sem találkozhatunk. Városi fürdőknek azonban már ezen korból vannak nyomai. Győrben az egykori vár helyén volt fürdőket és Esztergomnak IV. Béla által alapított köz-fürdőit már említők. (87.) A Pozsony városa által fentartott kórháznak külön fürdője volt. A tatárok által elpusztított podolini scultetia újjá szervezője Henrik scultetus Podolinban egyebek közt fürdőt is épített, melynek birtokjogában őt Wenczel cseh király mint Krakó és Szandomir herczege 1292-ben megerősítette.[3])

A fürdőknek közhasznú intézményűl igen korán elismerését látjuk Máté slavoniai bánnak 1270-iki rendeletében, melylyel a fürdőknek adózással terhelését megtiltja.[4])

[1]) Linzbauer I. 21., 22., 74., 84. sz. Rupp I. 10., 18., 19., 22., II. 42., 105., 295.

[2]) Linzbauer I. 8. 22.

[3]) Linzbauer I. 150. 139.

[4]) U. o. 114.

d) Politikai, társadalmi, közművelődési, közerkölcsi viszonyok. Járványok.

A kereszténység behozatalával és a monarchia megalapitásával megszűnik a magyar nemzetnek Európát remegtető kalandozása. A kalandos hadjáratok közben veszített emberanyagnak a békésebb időkben természetes szaporodása mellett királyaink szent István utasítása és példája nyomán, ki az idegenek és jövevények iránt az előszeretetet kiválóan ajánlja fiának[1]) nagy számú idegent fogadnak be és ezen beözönlés az egész ismertetett korszakon át tart. A szaporodást azonban tetemesen gátolják a belviszályok, melyeknek, sajnos, szintén szakadatlan lánczolatával találkozunk történelmünkben. Hazánk állandó czélpontját képezi a német császárság, majd a keletrómai birodalom hódítási törekvéseinek, útjába esik a keresztes hadaknak és a mongolok világpusztító áradatának, mely hazánkat lakosainak nagy részétől megfosztván, újabb nagymérvű betelepítéseket tesz szükségessé.

A népességnek különböző elemekből kialakulása nagy befolyást gyakorolt a vallási nézetekre, az életmódra, a társadalmi és közerkölcsi viszonyokra. A keresztény vallás és ezzel a felebaráti szeretet és könyörületesség erényeinek terjesztésére kedvezően hatottak a nyugatról jött német telepítvényesek, kiket vendégekül fogadva hazánkba, királyaink oly kedvezményekkel árasztanak el, melyeknek alapján általános jólétnek örvendenek és csakhamar városoknak alapítóivá lesznek, melyekben a rendezett társadalmi élet, kényelmesebb lakások, jobb táplálkozás és magasabb fokú műveltség mellett az egészségügyi viszonyok is kedvezőbbek.

[1]) Adhortatio ad Emericum ducem caput. 6.

A vándorló pogány bolgárok, besenyők, kúnok befogadása, míg egyrészt az állandó lakásokhoz és földműveléshez csak nehezen szokott magyarokat mindig elelcsábítják attól, másrészt a még meg nem gyökerezett keresztény vallásba átment ősvallási képzeteket folyton felujítják és új meg új táplálékot adnak a pogánykorból fenmaradt babonák terjedésének. Ezen utóbbiak egyrészt a magyar nemzettel rokonságuk, másrészt az által, hogy az Alföldön a magyar ajkúak közt telepednek meg és ezek közé olvadnak be, minden tekintetben nagyobb hatást gyakorolhatnak a nemzetre, mint az ország határszéli vidékein letelepült németek. Királyaink igyekeznek azon, hogy a betelepültek és a magyarok közt házasság útján lehetőleg gyorsan történjék az egybeolvadás. Kálmán törvénye rendeli, hogy az ismaeliták leányaikat csak magyarokhoz adhassák férjhez.[1]) IV. Béla, hogy a kúnok és a magyarok közt a házasodásra példát mutasson, fiát Istvánt a kún Erzsébettel házasitá össze. A zsidók és keresztények között a házasság még a XI. században napi renden volt. A fajok ezen keveredése egészségügyi szempontból jó hatású lehetett.

Első királyainknak a paráználkodás gátolására gyakran alkotott törvényei nem a legkedvezőbb erkölcsi állapotokra engednek következtetni. A vándorló népnek befogadása ezen irányban is kártékonyan hatott, amennyiben lazább erkölcsi fogalmaik sok panaszra szolgáltattak okot és példájok nem egyszer gyakorolt vonzó hatást, mint azt különösen IV. László korában látjuk. A papság körében sem állhatott az erkölcsi érzet valami szilárd lábon, mikor a kétnejű és az ágyasokat tartó papok ellen ismételve kellett

[1]) Decr. Col. Lib. 1. c. 48.

szigorú törvényeket alkotni.[1]) A prostitutio és annak fészkei a nyilvános házak ha nálunk nem szerepelnek is oly mértékben mint Olasz- és Németországban, hol azok ezen korban hallatlan mérveket öltöttek,[2]) de nyomaikat feltaláljuk a budai jogkönyvben, mely már szintén intézkedik a szabad nőknek a tisztességesekétől eltérő ruházatáról.[3]) A keresztes hadaknak általános erkölcstelensége kétségkívül szintén rombolólag hatott az erkölcsi érzetre. A gyermekgyilkolásra vonatkozólag ezen korszakból egyetlen törvényünk igen enyhe, mikor a magzatát megölő nőt *egyházi vezeklésre* a főesperesnek rendeli átadni.[4]) A szabad embernek szolgálóval paráználkodását azért tiltja a törvény, hogy az szabadságát érintetlenül fentarthassa. Vétkezés esetében első és másod ízben lenyíratik, harmadik ízben szolgaságra jut vagy kiváltja magát. Ha a teherbe ejtett szolgáló a szülésbe belehal, másat ad a gazdának.[5]) A szabadok közt folyó paráználkodásról szó nincsen.

Büntető törvényeink szigorúak ugyan, de az emberi élettel nem bánnak oly könnyelműen, mint a következő korszakokban. A boszorkányokra vonatkozókat már említők. A bűvölőket — malefici — és a méregkeverőket a gonosz lélekkel való szövetkezéstől az által akarja a törvény elrettenteni, hogy a ki valakinek eszét elveszi vagy valakit megöl, adassék át a megrontott szüleinek vagy rokonainak, hogy azok vele tetszése szerint bánjanak el. A jövendőmondó bűbájosokat a püspök ostorozással javítsa meg. A emberölő és gyilkos vérdíjat fizet. A tolvajlásnak bünte-

[1]) Ladisl. I. decr. L. I. c. 1. 2. és Colomanni decr. Lib. I. C. 67 és lib. II. c. 9.12.
[2]) Haeser III. 224 stb.
[3]) Ofner Stadtr. 186 p.
[4]) Colom. decr. L. I. c. 58.
[5]) Steph. I. decr. L. II. c. 26.

tése orrlevágás, olykor szemeinek kiszúratása; a rágalmazónak nyelve vágatik ki, azt azonban pénzen megválthatja. A kínzó vallatást Kálmán törvénye korlátolja. Az istenitélet is sok embert tehetett nyomorékká.[1]) De ezek mind szelidek a XVI.—XVII. századok itéleteinek borzalmasságaihoz képest.

A rendi alkotmány magával hozta a társadalmi széttagozódást és osztálykülönbséget. Nemes és nem nemes közt, ha törvény által nincs is tiltva a házasság, tiltja azt a társadalmi felfogás és a különböző rendűek közötti házasságból eredőkre háruló köz- és magánjogi hátrányok. Városi polgáraink is magukkal hozták Németországból az »ebenbürtig« és nem ebenbürtig házasság fogalmát, minek következtében ők sem keverednek idegen elemekkel. A jobbágyság és a szolgák osztályai meg épen teljesen elzárvák a magasabb rendekkel való társadalmi érintkezéstől.

Előkelőink ugyan korán megszokták a több kényelmet nyujtó állandó lakást, de a köznépet részben még a XI. század végén is kényszeríteni kellett arra, a jövevény nomád népek még a XIII-iknak végén sem akarják azt megszokni. Mint a keresztes hadjáratokat megelőző időkben általában egész Európában, úgy nálunk is sok kivánni valót hagytak még az előkelőknek lakás és táplálkozási viszonyai, a köznépnél az egészségügyi kivánalmaknak figyelembe vételét hiába keresnők, a mi Európa szerte legfőbb oka volt az ezen századokban pusztított járványoknak.

A ma elemiekűl tekintett ismeretek nem terjednek túl a papság körén, sőt az alsóbbrendű papoktól sem követelték, hogy írni tudjanak, elég volt az olvasás is. Az előkelő világiak közt ritkaság számba ment,

[1]) I. István, I. László és Kálmán törvényei.

a ki megbarátkozott a betűkkel, a köznépnek nevelésével senki sem gondolt. Ezen szellemi korlátoltsághoz járulnak a hiányos közgazdasági viszonyok. Hosszú időbe telik, míg a kereszténynyé lett magyar nép földművelésre adja magát. Iparunk igen kezdetleges, kereskedelmünknek akadályai a népnek teljes tájékozatlansága és pénzünk értékének örökös ingadozása mellett a jó közlekedési utaknak teljes hiánya. Ilyen viszonyok között egy száraz vagy esős nyár, egy igen enyhe vagy túl szigorú tél, a folyók áradásai méltán nevezhetők oly elemi csapásoknak, melyek egész nagy területek lakosságát mindenféle betegségeket előidéző éhségnek tették ki.[1])

A hazánkat ezen korszakban dúló járványok közől legborzasztóbb pusztításokat vittek végbe a *pestis* [1015, 1062, 1065, 1100, 1117, 1193, 1224, 1242, 1270,] és az *éhinség* [1007—1010, 1015, 1051, 1062, 1065, 1117, 1126, 1143, 1193, 1217, 1242, 1263, 1264, 1270], mely kettő legtöbb esetben társulva lépett fel; az 1071-től 1089-ig uralkodott *szent Antal tüze* — ignis sacer, ign. sti. Martialis, Beatae Virginis, ignis invisibilis seu infernalis, pestis ignea —; a nyomor, rossz táplálkozás és tisztátalanságnak szülötte a nálunk bélpoklosságnak nevezett *lepra* (Aussatz); az áradásos területeken és a túlságosan nedves években járványosan fellépő *lázas* betegségek.

A kornak a műveltség alacsony fokán álló népei nem ismerték fel az egyes betegségek okát és gyógyítási módját. Európa összes népei egyaránt isten csapását látták azokban és minthogy az orvosi segít-

[1]) A hazánkat sújtott elemi csapásokat és járványokat összeállította: Fekete Lajos „A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid történelme" című tanulmányában. Debreczen 1874.

ség részint nem használt, részint, mint már arra esetet említénk, az orvosok cserben hagyták a ragályos járványban szenvedőket; azon forráshoz fordúltak segedelemért, melyből a bajt eredettnek lenni vélték. Az egyház soha sem kapott annyi adományt és hagyományt, mint a ragályos járványok idejében, de meg kell vallanunk, sohasem is szolgált rá jobban. Az egyház emberei voltak ilyenkor, kik a híveket lelki vigaszszal, a betegeket tehetségük szerint gyógykezeléssel, az éhezőket egészséges táplálékkal ellátták. Innen ered egyes kolostorok és források szentségének híre, nálunk épen úgy, mint más országokban. Ha egyszerűen úgy tekintjük a dolgot, hogy a papoknál »imádkozás, bőjtölés, misehallgatás és tartás, szent helyekre való búcsújárás, templomok és zárdák számára teendő ajándékok voltak az egyetemes gyógyszerek, mi a betegtől követeltetett«, akkor a dolog természetesen nevetséges;[1]) de beleélve magunkat a kornak viszonyaiba és szellemébe, másként látjuk a dolgot. A középkornak már említett társadalmi és közgazdasági viszonyaival szoros összefüggésben állottak a betegségek. Ezt korán felismerték, így például, hogy a *szt. Antal tüze* rendesen olyan években és legnagyobb erővel közvetlenül aratás után lépett fel, mikor a túlságos esőzések következtében a gabonaneműekben sok volt az anyarozs és az üszök. Capet Hugo a 945-iki ignis sacer járvány idején a *Nôtre-dame templomban* naponként 600 beteget élelmeztetett s ezeknek nagy része kigyógyult, míg a kik haza menve előbbi élelmükhöz láttak, újra visszaestek. A szerzetesek inség idején megnyitották magtáraikat, a hozzájok forduló betegeket egészséges táplálékkal élelmezték, fürdőikben meg-

[1]) Fekete: A gyógyt. tört. 81.

tisztították a szennytől és észszerű életrendet tartatva velök meggyógyították őket. Hogy e mellett, nem hanyagolták el a vallási gyakorlatokat, sőt ezeket a beteg bizalmának felébresztésére használták fel, ez a kor hitbuzgó irányának természetes kifolyása. Ugyanennek tulajdonítandó, hogy az egyes betegségekben szenvedők külön-külön védőszentnek oltalma alá adták magokat, a mi egyes új betegápoló szerzetesrendek keletkezésére szolgáltatott alkalmat, mint a szent Antal tüze a szt. Antal betegápoló rendére 1098-ban[1]), mely rend nálunk is meghonosodott Daróczon, Szepesmegyében.

A vallásos túlbuzgóságnak kétségkívűl oly kinövései az egyes betegségek ellen való imádságok, mint a kuruzsolásnál a ráolvasás. A döghalál, hideglelés, fejfájás és más nyavalák gyógyítására használt imádságokat már említettük (51—56). Kárhozatosaknak és visszaélést tartalmazóknak azonban csak úgy tekinthetnők azokat, ha az egyház emberei nem valódi belső hitből eredően, de a nép félrevezetésére, a balhiedelmek szándékos terjesztése czéljából alkalmazták volna azokat. Sokkal későbbi korban, mikor a műveltség általánosabbá lett, is találkozunk ilyen imádságokkal, épenúgy, mint az említettekkel. Ilyen például a nyil ellen való imádság, mely az embert mindenféle ellenséges fegyvertől oltalmazni volt hivatva;[2]) ilyen később a bujakór ellen mondott »szt. Jób miséje«. A hitbuzgóság által túlcsigázott képzelemnek erős meggyőződésen alapúló kóros következményei ezek épenúgy, mint a középkornak ezen századaiban általánosan uralkodott egyéb vallásos kórságok: a *flagellansok kör-*

[1]) Haeser III. 92.

[2]) Nyelvemléktár II. 88.

menetei, a szt. Vitus táncza, a gyermekek keresztes hadjárata.

Nem lehet megindúlás nélkül olvasni a vallásos rajongás által felizgatott azon szerencsétleneknek önkényt magukra vállalt szenvedéseit, melyeket a *flagellansok* — önostorozók — elviseltek, hogy bűneikért eleget téve megengeszteljék az emberiségre pusztító dögvészt bocsátó Istennek haragját. Gyermekek és aggok, nők és férfiak, alacsony és magasrangúak, világiak és egyháziak egyaránt ragadtatják el magukat. Felveszik a bűnbánók fehér öltönyét, étlen, szomjan bejárják az országot, megvetik a nyugalmas szállást, a korbács által barázdákra szaggatott vérző testtel, de erős lelki meggyőződéssel hirdetik buzgó imájok, énekeik és predicatioikban a bűnbánat és elégtétel szükségességét. 1260-ban Olaszországból indúl ki az áradat, bejárja egész Európát és úgy látszik hazánkat sem kerülte az ki. Nyomát látjuk krónikáinkban, melyek általánosságban említik, hogy 1262-ben a bűnbánó önostorozók nagy csapatokban jártak országról-országra.[1]) Mily mérvben terjedt ez el nálunk, nem lehet megállapítani; de tekintve, hogy a magyar nemzetben mindig oly kevés volt a hajlandóság a vallásos rajongásra, hogy a *keresztes hadjáratoknak* közel két száz éven át uralkodott eszméje sem volt képes körében lelkesedést ébreszteni; képzelhetjük, hogy ezen kór sem tett nálunk nagyobb hódítást. Annak sincsenek nyomai, hogy tőlünk gyermekek tömegesen mentek volna a szent földre harczolni vagy, hogy a nyugati országokban 1021, 1278, 1375-ben járványos szent Vitus táncza, mint *tánczdüh* uralkodott volna. Ezen utóbbi mint betegség jelentkezik később.

[1]) Márk krónikája.

Az árpádházból származó királyainkról szóló krónikáinkban helyenként akadunk egyes királyaink betegségeinek, leginkább a halált okozóknak említésére. Itten nem lehet érdek nélküli ezeknek összeállítása. *Szent Istvánnak* többszöri betegeskedéséről tudósítanak emlékeink. A nagyobb legenda szerint a szent király egy ízben 3 esztendeig folytonos betegségben sinlődött, de ebből isten kegyelmének orvossága által kigyógyult. Azon körülményből, hogy ez gyermekeinek halála előtt történt, kiknek elvesztéseért megmaradt fiában Imrében keresett vigasztalást,[1]) látjuk, hogy az 1031 előtt volt. Az Imre herczeg halála fölött elkeseredett apa igen súlyos betegségbe esett, melyből sok nap után felgyógyúlt ugyan, de előbbi egészségét többé soha sem nyerte vissza; mert lábfájásban is szenvedett s szomorúság és gondok gyötörték.[2]) Kézai szerint élete utólján kezde testi erejében rögtön hanyatlani és érzé, hogy bágyadtság nyomja.[3]) Végre lázba esett s nem kételkedék többé, hogy elköltözésének napja közelget.[4]) Utólsó betegségében testi erejében megfogyatkozott; ugyanis hosszú gyöngélkedésének terhe alatt megsúlyosodva nem bír vala lábain állani.[5]) Némelyek a lábfájás alatt itt arthritist vagy podagrát vélnek.[6]) A legutólsó kifejezésben én az 1038-ban a csaknem emberfölötti munka, gondok és betegségek által megtört, közel 70 éves férfiúnak végelgyengülését vélem láthatni. *Péter* király 1046-ban megvakíttatván, lelke fájdalmában, — mások szerint a nagy fáj-

[1]) Legenda major c. 10.
[2]) Thuróczy: Chron. Hung. Pars I. Cap. 33.
[3]) II. fej 1. §.
[4]) Leg. maj. cap. 15.
[5]) Leg. minor. cap. 9.
[6]) Linczbauer I. 15.

dalom következtében csakhamar meghalt.[1]) *I. Endre* némelyek szerint öregségében elgyengűlve, mások szerint köszvényben halt meg, míg ismét mások szerint fivére Béla által meggyőzetve a Bakonyban bújdosott és ott ugrás közben egy kőre esett és ez okozta halálát.[2]) *I. Bélát* az összeroskadt királyi szék sértette meg oly súlyosan, hogy gyógyíthatlanúl megbetegedett és bele halt.[3]) *I. Gézáról* csak annyit olvasunk, hogy súlyos betegségbe esett.[4]) *Szt. Lászlót* a csehek ellen indított hadjáratában, mikor bement Csehországba, mások szerint mikor onnan már visszatérőben volt, súlyos betegség lepte meg és testi erejében teljességgel hanyatlani kezdett.[5]) A körűlbelől 70 éves királynál könynyű feltételezni az aggkori végelgyengűlést (marasmust). *Kálmán,* midőn súlyos fejfájások gyötörték, magához hívatta olasz orvosát Dracot, ez a királynak fülére tapaszt tett, melyet midőn a király Othmár comes előtt le vett, ez rajta a fejből kihúzott (?) sok agyvelőt látott, mire mondá a királynak: »Uram készülj az útra«.[6]) *II. István* korai halálát összeköttetésbe hozzák a kúnok iránti túlságos előszeretetével. A király ugyanis vérhasba esett, a közeli halálára számító magyarok a kegyelt kúnok közől többeket megöltek, mire azoknak vezére Tatár a már javuló félben levő királynál panaszt emelt. A felingerűlt király megfogadta, hogy ha jobban lenne, minden kúnért 10-et ölet meg gyilkosaik közől. Erre a kúnok szorongatni, csókolni kezdték a király kezét, a ki a felindulás következtében

---

[1]) Kézai III. fej. 2. Thuróczi P. I. c. 41.
[2]) Kézai III. fej. 6. Linzbauer I. 16.
[3]) Thuróczi P. I. c. 46.
[4]) U. o. c. 55.
[5]) U. o. c. 59 és szt. László legendája c. 7.
[6]) Thuróczi P. I. c. 62.

betegségébe vissza esett és meghalt.[1]) *II. Bélát* a mértéktelen borivás vitte ki a világból. *III. István* mérgezés következtében halt meg. *IV. Istvánról* írják, hogy »ultricibus furiis exagitatus interiit«, a miből azt lehetne következtetni, hogy megőrült. *IV. Bélát* a kor és a csapások gyengítették el végképen.[2]) Többi királyaink halálának okáról ezen korból nincs szó. Az eddigiek közől csak Kálmánnak orvosát említik a betegséggel kapcsolatban krónikáink, de hogy orvosok nélkül többi királyaink sem voltak, már láttuk.

* * *

A gyógyászatnak hazánkban kifejlődésére a XI.—XIII-ik századokból kevés adatunk van. Annyival azonban mégis rendelkezünk, hogy ne kelljen ezen a téren puszta conjecturák körében mozognunk. Ezen századokra nézve határozottan állíthatjuk, hogy hazánk már ekkor átvette és viszonyainkhoz alakította mindazon gyógyászati intézményeket, melyek Olaszországban e téren létesültek. Orvosaink, épen mert a külföld főiskoláin nyerték kiképeztetésüket, a kor tudományosságának színvonalán állottak. Ha az orvosi történetnek németországi írója a XIII-ik századból mindössze két német orvost tud említeni: Magister Johannes physicust, schwerini püspöki orvost, és Magister Hermanust, Wismar város orvosát s azzal vigasztalódik, hogy ez a kettő legalább tanúságot tesz arról hogy Németországban hihetőleg már előttük is bizonyos magaslaton volt az orvosi tudomány s az tiszteletben állott:[3]) nekünk, kik nemcsak püspöki orvosokat, hanem főpap-orvosokat is tudunk felmutatni, legkisebb okunk

[1]) U. o. c. 63.

[2]) Linzbauer I. 50 és 113.

[3]) Baas id. műve 231.

sincs szégyenkezve mondanunk, hogy nemzetünk ezen a téren hátramaradt volna mások mögött. Azon vád sem érhet, hogy orvosainkat ezen legrégibb korban csak kölcsönképen kaptuk. A fentebb említett (93) *Péter,* Kitilen magyar comesnek fia, a híres orvos, Olaszországban, tehát az orvosi tudományok ezen kori valódi hazájában lett püspökké a XII. században, a mi világos bizonysága annak, hogy honfitársaink már igen korán külföldön is hírnévre tettek szert ezen a téren és hogy az orvosi tudományt előkelő hazánkfiai is tanulták. Szerzetesi és városi kórházainknak a kor igényeinek megfelelő berendezéseért jót látszanak állani a nagyszerű alapítványok és adományok, melyekkel azokat királyok és magánosok ellátták. A gyógyszertárakra, seborvosokra és fürdőkre vonatkozólag felhozott gyér adatok is elegendők arra, hogy azok alapján ne tekintsük épen kétségbe ejtőnek a XI.—XIII. század egészségügyi intézményeit hazánkban. A legközelebbi század oly rohamos fejlődést mutat minden téren, hogy azt csakis úgy érthetjük meg, ha feltételezzük, hogy az intézmények már eléggé meg voltak gyökeresedve. Hogy királyaink egészségügyi rendeleteket nem adtak ki, sem országgyűléseink nem alkottak arra vonatkozó törvényeket; magyarázatát lelheti állami életünknek még új és szervezetlen voltában, mikor minden igyekezetet az állami és társadalmi élet alapfeltételeiül szolgáló kereszténységnek megszilárdítására, a személy- és vagyonbiztosság megteremtésére, a birtokviszonyok rendezésére stb. kellett fordítani.

III.

A vegyes házakból származott királyok kora 1300—1526-ig.

a) Orvosok.

A magyar nemzet művelődéstörténetében a fejlődési korszakok rendesen később következtek be, mint Európa nyugati népeinél. Természetes következménye ez annak, hogy az állami és társadalmi szervezkedés első századaiban önmagunkból fejlődő nemzeti művelődés és tudományosság nem keletkezhetett. Első berendezkedésünkhöz minden téren idegen mintákhoz kellett fordúlnunk s azokat idomítottuk, sokszor igen szerencsésen, hazai viszonyainkhoz. A külföldi hatások közől legállandóbb és legnagyobb volt a római szentszéké, mely a XIII. század végén és a XIV-iknek elején érte el tetőpontját. Ennek tulajdonítom leginkább, hogy mikor Olaszországban már a XIV. század elején megindúlt a renaissance s ezzel a positiv tudományoknak a humanismus elvére fektetett művelése, nálunk a scholasticismus még uralkodik és a humanismus csak a XV-ik század második felében nyer buzgó és kiváló híveket. Ezen szempontokból vélem helyesen felfoghatónak nálunk a tudományoknak fejlődését általában és különösen az orvosi tudományét. Az egyháznak a tu-

dományos élet minden ágában egyedül uralkodó állását és kizárólagos theologiai felfogását a scholasticusnak nevezett bölcsészeti iránynak jeles művelői *Scotus Erigena, Canterburyi Anselmus, Abelard* és követőik, habár a tekintélyek föltétlen uralmát nem helyeslik, az észnek követeléseit igen szűk korlátok közé szorítják, mikor a philosophiának czéljául tűzik ki összhangot létesíteni az észszerűen felfogható igazságok és a hit között. A XIII. század nagy scholasticusa *Bollstadti Albert* (1193—1280) — Albertus Magnus — a paduai orvosi iskola kiváló tanítványa, a természettudományoknak nagy barátja is a tekintély elvének megtestesítője és tudományos működésében mindenütt előtérbe állítja az egyházi szempontokat. A szabad gondolkodó, *„a XIII. század forradalmi szellemének energikus képviselője“*[1]) *Bacon Roger,* a ferenczrendi szerzetes, hiába mondja ki, hogy a kutatót haladásában négy féle akadály akasztja meg: 1. a megbízhatlan és érdemetlen tekintély befolyása; 2. a szokás; 3. a műveletlen érzékek tökéletlensége; 4. tudatlanságunknak eltitkolása látszó bölcsességünkkel való kérkedés által; hiába állítja szembe a tekintélyekkel a mathematika és a kisérletek alapján szerezhető positiv ismereteket: börtönének utána bezáródó ajtai a XIII. század végén a gondolat szabadságának teljes lenyügözését jelentik.

Nemcsak a keresztény világ bölcselői tekintik az ember földi létét egyedül az örökélet előiskolájának; az arab sufik ugyanazt hirdették, a mit a középkor keresztény papjai, hogy az embernek elméjét el kell vonnia a világi dolgoktól s elmélkedése tárgyául csak istent választania; mert a legfensőbb igazság nem *tanúlmány* által érhető el, hanem *elragadtatás* által —

[1]) Lewes-Bánóczi II. 299.

a léleknek *rajongásában* való átváltozása által. Ezen állapot elérésére szükséges a lelket megtisztítani minden földi kívánalomtól, kiírtani belőle minden ragaszkodást az élethez és a gondolatokat alázattal az örökké való haza felé irányozni. Igy gondolkozik a XI. század végén *Algazzali* a híres arab phylosophus és orvos s a csillagászatot és orvostudományt a profétai ihlettség körébe tartozónak, nem pedig a szellem szülemenyének tekinti; mert a ki e tudományokkal foglalkozik, észre veszi, hogy azokat csak isteni ihletés által és az isten segedelmével lehet felfogni, nem pedig tapasztalat útján. A mohamedán papság épen úgy ellene szegűl a szabad gondolkodásnak, mint Róma egyháza. *Averroest,* (1120—1198) kegyelt orvosát, Almansur kalifa állítólagos heterodoxiája miatt száműzte Kordovából és a papság kényszerítő hatása alatt rendeletében kihirdette, hogy az isten a pokol tüzébe szánta mindazokat, kik elég istentelenek állítani, hogy egyedűl az ész adhat igazságot.[1])

A scholasticismusnak szőrszálhasogató fejtegetései (nominalismus és realismus) azonban nem tűnnek el nyomtalanúl. Philosophusok és természettudósok egyaránt elismerik, hogy az általa felidézett vitatkozások, habár azoknak czélja eredetileg dogmatikus kérdések fejtegetése volt is, az emberi gondolkozás fegyelmezése mellett a természettudományok fejlődésére is nagy hatással voltak.[2])

[1]) U. o. 266. 272.

[2]) Kiválóbbak ezen a téren: *Albertus Magnus* (1193—1280): Physicorum VIII. De coelo et mundo libri IV. De generatione et corruptione libri VI. Meteororum l. IV. De mineralibus l. V. De natura locorum. De vegetabilibus et plantis l. VII. De animalibus l. XXVI. stb. melyekben a természettudományok minden ágára kiterjeszkedik, legbecsesebb a botanikára vonatkozó rész. — *Bartholomaeus Anglicus* minorita (1260 körűl): De proprietatibus rerum 19 könyvben a szt. írás magyarázására. — *Cantimpréi Tamás* (1201—1273)

A XIV-ik század történetébe bevezetésnél talán feleslegesnek is látszik ennyi tért szentelni a már-már hanyatlásnak induló scholasticismusnak. Hazánk orvostörténeti viszonyainak megértése végett azonban még szükségesnek látom közölni egy korunkbeli philosophusnak és egy orvostörténeti irónak itéletét azon tudományos irányról, mely nálunk épen a XIV-ik században jutott teljes érvényre. »Ha a scholasticismust — irja a bölcsész — oly philosophia számában vesz szük, mely az egyik vagy másik nagy kérdésre meg akar felelni, akkor értéke egyáltalában nincs s e szempontból el is van itélve már régtől fogva. A scholasticismus nagy ívrétű kötetei ásadékok (fossils) lettek. Egy letünt világnak éktelen és élettelen alakjai, melyeknek immár csak kevés közük van a mi világunk életéhez; nem keltenek bennünk másféle érdeket, mint a milyen akár a megatheriumhoz és a dinornishoz füződik stb.«[1]) Az orvos meg így jellemzi azt: »Az orvostudomány scholasticai korszaka tudományunk történetének egyik legkevésbbé vonzó fejezetét képezi. A kor irodalmának vaskos kötetei majdnem kizárólagosan csak a bibliographusok érdekét költhetik fel, a történetíróét (orvosi szempontból) csak igen kevéssé. Tartalmuk leginkább a physiologia, pathologia és therapia alapfogalmainak leleményes definitioiból és dialecticus magyarázásából; a hippokratesi, galenusi és arab tanoknak végtelen fejtegetéseiből áll. Elenyészően csekély bennök a megfigyelések és a tényekre alapí-

löweni tanár: De naturis rerum. Ebben egy részlet az emberi test anatomiájáról. — *Beauwaisi Vincze* (1264 kör.) Speculum majus. Ezeknek követője a német *Kunrat von Megenberg* (1307—1374), német nyelvű „Buch der Natur"-jával. (Haeser. I. 693—699).

[1]) Lewes-Bánóczi id. mű II. 196—197.

tott közlések száma s ezt is elfojtja az élvezhetlen és tarthatatlan theoriák és speculatiók özöne.«[1])

Ezen lesujtó itéletekkel illetett műveltségi irányhoz nálunk még hosszú időn át közvetlen kapcsokkal volt csatolva különösen az orvosi tudomány. A scholasticus irányú orvostannak kiváló írói csaknem kivétel nélkül olaszok. Mióta Salerno vezérszerepét elvesztette, az orvosi tudományok művelésének élén Bologna és Padua állanak. Mindkettőben uralkodó a scholasticismus, mely az orvosi karban a XV. századon keresztül is megtartja uralkodó állását, mikor a többi karok már befogadták a humanismus hatásait.[2]) Bologna képviseli a görög, Padua az arab orvosi irányt oly szellemben, a mint azt jellemeztük.

Az Anjou-háznak Magyarország trónjára jutása állandó érintkezésbe hozott minket Olaszországgal. Nemcsak ifiaink mennek ekkor sűrűbben az épen említett két olasz egyetemre tanúlni, hanem ezen korból ismert orvosaink nagy része onnan jön át hozzánk. Nevezetes itten különösen a bolognai híres *Varignana* orvos-tanári család tagjának *Varignana Vilmos*-nak példája, ki mint Mladen horvát és bosnya bánnak udvari orvosa 1319-ben Zárában írta: *„Practica Medicina ad Meladinum Croachorum et Bosnae Banum“* című kéziratban levő orvosi művét; majd ezután maga is tanárrá lett Bolognában. Ezen korszakban már névszerint is ismerünk Bolognában tanúlt magyar származású orvosokat, sőt *Giovani d'Ungheria* (Magyarországi János) 1461-ben a világhírű bolognai egyetemen *orvostanár*.[3]) Ilyen összeköttetés mellett orvosaink képzett-

[1]) Haeser I. 699—700.

[2]) Sysmond: A renaissance Olaszországban II. 105.

[3]) Frankl V. Hazai és külföldi iskoláztatás a XVI. században. Budapest 1873. 236.

ségének megitélésénél nem lehet közönyös ismerni az irányt, melyben képeztettek s a híresebb tanárokat, kiknek műveiből ismereteiket meríthették.[1])

Petrarca Ferencz (1304—1374), kivel — az olasz renaissance történetének írója szerint — kezdődik az új időszámítás, ki nem elégszik meg a középkori hitek és szellemi fölfogások termésével; hanem megkezdi a tu-

---

[1]) *Nevezetesebb írók: Bologna: Taddeo Alderotti* (1203—1303): Regimen sanitatis a a salernóinak alapján áll. — A *Varignana család* tagjai: *Bartolomeo*, munkái kéziratban maradtak, fia *Vilmos* — kit fent említénk —; Ad omnium interiorum et exteriorum partium morbos remediorum praesidia et ratio utendi eis pro circumstantiarum varietate. Secreta sublimia medicinae ad varios curandos morbos. Opera medica de curandis morbis universalibus et particularibus, febribus, venenis, faciei et totius corporis mundificationibus. És fent említett kéziratban maradt műve. Vilmosnak fiai *Pietro* és *Matteo* szintén orvos-tanárok Bolognában. — *Dino di Garbo* († 1327): Dilucidatorium Avicennae. Expositiones super canones generales de virtutibus simplicium medicamentorum Avicennae. Chirurgia, cum tractatu de ponderibus et mensuris, nec non de emplastris et unguentis. Recollectiones in Hippocratis librum de natura foetus. stb. — Fia *Tomasso di Garbo* († 1370): Summa medicinalis. — *Torrigiano de Torrigiani*: Comment. artis parvae Galeni. Mindnyájan a görög írók nyomain járnak, annyira, hogy Tomas di Garbo atyjára vonatkozólag írta: „secutus est Galenum sicut evangelium". — *Paduaiak: Pietro d'Abano* (1250—1315): Conciliator differentiarum philosophorum et praecipue medicorum. De venenis eorumque remediis. De febribus. Továbbá Aristoteles és Mesue magyarázatai. Elementa magiae etc. A *Santa Sophia család:* Nicolo († 1350) és fiai: *Giovanni* († 1389) tanár Paduában és Bolognában; *Marsilio* († 1405) szintén Paduában és Bolognában tanár, Hippocrates és Rhazes magyarázói. — A *de Dondi család: Giacomo* (1298—1359): Aggregator de medicinis simplicibus. etc. Fia *Giovanni de Dondi* (1318—1389) csillagász, természettudós: De fontibus calidis agri Patavini. Collectio de balneis. A XIV-ik században át változatlanúl uralkodik az irány, melyben ezek működtek és mely legnagyobbrészt régi görög és arab tekintélyek egyszerű elfogadása és némi magyarázásából áll. — A XV. században nevezetes tanárok: *Bolognában: Beroaldo Fülöp*, a ki felváltva Parma, Majland és Párizs iskoláin is tanított. *Alessandro Achillini* (1463—1512), *Berengario Carpi* (1470—1530), *Ferrarában: Nicolao Leoniceno* (1428—1524) és utóda *Giovano Manardo* (1462—1536). *Páduában: Alessandro Benedetti* (1460—1525). Reánk nézve érdekesek az itten felsorolt orvosi családok, melyekre hivatkozunk, mikor nálunk hasonlókat feles számmal mutathatunk majd fel.

Az írók felsorolása és műveik ismertetése: Haeser I. 699—728. u. o. Arnald de Villanova és követői.

dományok fölélesztését, — a mi nem csupán a klassikus irodalom iránt való érdeklődésnek megújulása, hanem az értelemnek fölszabadulása a tekintélyek bilincsei alól — az azon korbeli orvosi tudomány és orvosok fölött is éles bírálatot mond. Elitéli az Aristoteles, Hippokrates, Galenus tekintélyére való örökös hivatkozást, a scholasticus szőrszálhasogatásnak az orvosi tudományban alkalmazását, mely mellett csak az emberek ostobasága és könnyenhivősége tartják fenn az orvosok tekintélyét. Elismeri, hogy vannak korának kiváló orvosai, de a nagy rész szűkölködik tudományos alap nélkül, kivált mióta az arab írók nyomán az orvosok az astrologia, alchymia járma alatt nyögnek. Annál jogosabb volt ezen lesújtó itélet, minél inkább kitűnt, hogy az ókori híres orvosírók művei csak hiányosan és elferdítve jutottak hozzánk és minél inkább ismertekké lettek eredeti szövegeik. Mennyire igaza lehetett a XIV. század nagy humanistájának, leginkább beláthatjuk, ha ismerjük a mai orvosi tudomány alapjául szolgáló anatomiának általánosan szomorú helyzetét.

A nápolyi egyetemen II. Frigyes császár 1238-iki rendelete értelmében minden *öt* évben nyilvánosan, a *felváltva* meghívott orvosok és sebészek előtt fel kellett bonczolni *egy* hullát. Az orvosok igyekeztek többhöz is hozzá jutni. Velencze tanácsa 1308-ban az orvosi collegiumnak évenkint *egy* hulla bonczolására adott engedélyt. A XIV. század elejéről ismeretesek *Mondewille Henrik* és *Magister Richardus* montpellieri orvosok *anatomiai* kézíratai. Általános elterjedést nyert *Mondino de Liucci* (1275—1316) bolognai tanárnak „*Anatomia*"-ja, alapja minden további kutatásnak, melyet jeles követői *Bertuccio* († 1347) és *Pietro di Ar-*

gelata († 1423) bolognai tanárok végeztek.[1]) Franciaországban még szomorúbbak a viszonyok. Montpellier 1376-ban nyert engedélyt kivégzett gonosztevők hulláinak bonczolására. Párisban ezen időtájban az orvosok még kárhoztatták, hogy a chyrurgusok bonczolást végeznek. Az 1348-ban alapított prágai egyetemen a rendes anatomiai előadások csak 1460-ban kezdődnek. Bécsben *Galeazzo de Santa Sofia* 1404-ben mutatta be legelőször a bonczolást s ezen időtől 1498-ig, tehát 94 év lefolyása alatt felbonczoltak összesen 9 hullát. A tübingai egyetem 1482-ben IV. Sixtus pápától kapott engedélyt hullák bonczolására.[2])

A XIV. és XV. századokban hazánkban több főiskola keletkezett. Ezekre vonatkozó adataink, sajnos oly hiányosak, hogy főiskoláinknak szervezetéről még azt sem állapíthatjuk meg teljes biztonsággal, melyik régibb egyetemet vették mintául? A XIII-ik században keletkezett és még a XIV-ikben is létezett veszprémi egyetemnek mintául, állítólag a párizsi szolgált. Ha fejlődése menetében Veszprém mindig követhette volna Párizst, a mi épen nem történt, az orvosi tudomány művelése még sem mutatott volna nagy előrehaladást a XIV. század folyamán. Ezen egyetemünk azonban nemcsak nem haladt, hanem a XIV. század első felé-

[1]) Bolognában a XIV. században minden orvostanár köteles volt egy időre elvállalni az anatomia tanítását és minden tanulónak megkellett *nézni* a bonczolást. Az egyetem 1405-iki szabályzata szerint az orvosok és tanulók hullát bonczolás czéljából csak a rector engedélyével szerezhettek. Egy férfi hullájának bonczolásánál legfölebb 20, a nőénél 30 ember lehetett. A bonczolást csak az *nézhette*, a ki már két éven át tanúlt orvostant és a 3ik évre fel volt véve. A ki egyszer már *látott* bonczolni, ugyanazon évben másodszor nem nézhette azt meg. A ki kétszer látta a dolgot, azt Bolognában többé nem eresztették a bonczoláshoz, kivéve ha női testnek bonczolását még nem látta, azt egyszer megnézhette. Ugyan ilyenek voltak Padua, Ferrara, Pisa orvosi iskoláinak szabályzatai. (Haeser I. 744).

[2]) Haeser. I. 744. stb.

ben teljesen megszünt létezni s a felsőbb tanulmányok terén ez által keletkezett űrt volt hivatva betölteni az I. (Nagy) Lajos király által alapított és V. Orbán pápa által 1367 szeptember 1-én jóváhagyott *pécsi egyetem*. A pápai megerősítő bulla a pécsi egyetemnek ugyanazon jogokat engedi, melyekkel az 1365-ben alapított bécsi egyetem bírt, melyen Rudolf osztrák herczeg alapító oklevelének értelmében az *orvostant* is tanították. A pécsi egyetem orvostanárai közől egynek sem ismerjük a nevét. A rendszer, melyet tanításuknál követtek, szintén ismeretlen; de több okunk van arra, hogy a bolognait vagy páduait vegyük főiskolánk mintájául és nem a párizsit. Nagy Lajos nápolyi és Velencze ellen viselt hadjáratai alkalmával Bolognával baráti, Páduával szövetséges viszonyban állott; míg Francziaországgal mind a nápolyi ügyben, mind a pápai székhely kérdésében ellentétben volt. Bologna és Pádua állottak ekkor a tudományosság élén és alig tehető fel, hogy az olasz származású és műveltségű király nem ezen vele barátságban élő országoknak különben is legkiválóbb egyetemeit vette volna mintául. A Rómában székelő V. Orbán pápa sem igen lehetett volna hajlandó előnyt adni az iránta ellenséges Francziaországnak. A pápai szék 1465-ben a pozsonyi egyetem alapításnál is a bolognait rendelte mintául venni. Bologna befolyására vall az is, hogy Vilmos pécsi püspök a canonjog tanszékére *Galvano Bethinit*, bolognai egyetemi tanárt hívta meg. A bécsi egyetemen a bonctant meghonosító *Geleazzo de Santa Sofia* a bolognai híres egyetemi orvos-tanári *Santa Sofia* családnak tagja volt, később maga is tanár Bolognában. A mi új egyetemünknek mintájául szolgáló bécsin is látjuk vele érvényesülni a bolognai irányt. A *Varignana* orvos-ta-

nári családnak egyik tagjával, később szintén bolognai tanárral, mint 1301-ben hazánkban működő orvossal már találkoztunk. A egész XIV. és XV. századokon át legtöbbnyire olaszokat látunk királyi orvosokúl alkalmazva. Ezen tényezők kétségtelenné látszanak tenni az olasz befolyást a pécsi egyetemen, melyen e szerint a szellem és a tanítás iránya sem lehetett másféle, mint az olaszországi főiskolákon.

Vették bár mintáúl Bolognát vagy Párizst, mindenesetre nagy haladást jelez gyógyászatunk terén az orvosi főiskolának felállítása, mert a gyógytan tanúlása ezentúl már nem szorítkozott egyedűl a szerzetesek zárdáira és ha igaznak fogadjuk el azon állítást, hogy a pécsi egyetem tanulóinak száma olykor meghaladta a 2000 et; ezek között az orvosi tudományokkal foglalkozók száma jelentékeny lehetett.

Zsigmond király a XIV. század vége felé alapította az *ó-budai egyetemet.* Ennek *orvos-tanára* volt *Clostein* (Colstein) *Simon*, az orvostan magistere, ki a budai egyetem képviseletében részt vett a constanzi zsinaton. Volt-e kivűle az egyetemnek egykorúan más orvos-tanára? nem tudjuk; de ha — a mi ezen korban nem ritkaság, hogy egy egyetemen az orvostannak csak egy tanára van — egyedűli volt is, bizonyítja az orvostannak az ó-budai egyetemen tanítását.

A XV. század közepe táján megszünt ó-budai egyetem helyett 1467-ben megkezdődött a Vitéz János érsek közreműködésével Hunyady Mátyás király által *Pozsonyban* alapított egyetemnek működése, melybe Vitéz a. többi között *Magister Petrust*, artium et *medicinae* doctort küldte tanárúl. Ezen egyetemünk a XV. század utólsó évtizedéig állott fenn.

Hunyady Mátyás király Budán tervezett egy nagyszerű egyetemet, melynek éjszaki oldalában — Heltai szerint — szép boltok, szobák és kamarák lettek volna az *orvosok, gyógyszerészek, borbélyok* és *betegek* szá. mára. A nagy tervező halálával azonban a nagy tervek is sírba szállottak.[1])

Az eddig említett hazai és külföldi egyetemeken kívül hazánk határaihoz közel a XIV-ik században három híres egyetem keletkezett; Prága 1348; Krakó 1364; Bécs 1365-ben. Ámbár erre vonatkozólag kevés adattal rendelkezünk, nem szenvedhet kétséget, hogy ifiaink ezeket már a XIV. és XV. századokban is sűrűen felkeresték. Különösen feltehetjük ezt akkor, ha látjuk, hogy Bécs és Krakó egyetemein a XVI. században százakra megy a magyar tanulók száma. A XIV. és XV. században keletkeztek még Németországban: Heidelberg (1386), Lipcse (1409), Rostock (1419), Greifswald (1456), Tübingen (1471) és Schweiczban Basel (1459) egyetemei.

Noha a pécsi egyetem az ó-budaival és a pozsonyival egyidejüleg s ezeket túl is élve az egész tárgyalt korszakon át fennállott és így volt idő, mikor nálunk három főiskola nyujtott szakszerű orvosi képzést és Németország egyetemei hazánkra nézve Zsigmond korától kezdve kiváló fontosságot kezdenek nyerni; az előbbi századok püspöki és szerzetesi orvosi iskoláinak megszüntetésére okot épen nem látok. Azon körülmény, hogy János honti főesperes 1325-ben Esztergomban az orvostudományoknak (artium in medicinis) tanára volt, következtetni enged arra, hogy az érseki iskolában tanítottak orvostant. A múlt száza-

[1]) Felsorolt főiskoláinkról részletesen: Ábel J. Egyetemeink a középkorban.

dokban kimutatott szerzetes apátságok és kolostorok száma folytonosan szaporodott, (ezen időszakban mintegy 60 al) különösen a pálosoké, kiknek a XIV. és XV. századból való 33 kolostorát ismerjük.[1]) A pálos szerzetesek közől mint orvost említhetjük *Váradi Pált* 1484-ből,[2]) bizonyságául annak, hogy ezen rend tagjai is foglalkoztak orvoslással. A dömések körében ugyanezt bizonyítja az 1464 körül élt *Nicolaus de Dacia*[3]) orvos. A premontreiek közől ismerjük 1330-ból *Jacobus physicus*-t, mint szent Lőrinczről nevezett háji prépostot, ki egyszersmind »comes capelle ipsius domini regis« — az udvari papok főnöke — volt.[4])

A renaissance és humanismus jelszavai alatt megindúlt szellemi mozgalom a tanulás vágyát, a sűrűen keletkező egyetemek a tanulásnak lehetőségét folytonosan fokozták. A XIV. században hazánkban is nagy erővel lép fel egy a művelődés terén csakhamar hatalmassá lett tényező; a városi polgárság, melynek gazdagságával aránylagosan növekszik a közművelődési és kiválóan a közjótékonysági intézmények száma. A szegényeknek kórházak nyújtanak segélyt, a vagyonos polgároknak orvosok állanak rendelkezésükre. Már nem csak királyok, de egyházi és világi főurak is tartanak házi orvosokat és az orvosi állás jövedelmező és tekintélyes volta hazánk fiai közől is mind többeket vonz ezen pályára. Az egyház sem viselkedik már olyan ellenszenvvel az orvosi tudomány iránt, mint azelőtt. A constanzi zsinaton jelen volt magyar követek, — kiket akkor a »Natio Germanica«-hoz

[1]) Rupp id. művében.
[2]) Weszprémi, cent. I. 194.
[3]) Weszprémi, cent. II. 179.
[4]) Linzbauer I. 162.

számítottak — hozzá járultak azon határozathoz, hogy a székesegyházi kanonokságok egy hatod része csak theologiae vagy juris doctoroknak, theologiae baccalaureusoknak vagy oly *medicinae magister*-eknek adassanak, kik a magisterium elnyerése után két, illetőleg öt éven át theologiát vagy jogot hallgattak, a társas-egyházaknál fennálló kanonokságok pedig csak egyetemi rangfokkal bíró graduált egyéneknek.[1]) Ezen végzés az egyház embereit nemcsak feljogosítja az orvosi tudományokkal való foglalkozásra, hanem e szerint az orvosi magisterium lépcsőül szolgál a magasabb egyházi méltóságokhoz és egyszersmind ösztönzésül arra, hogy az orvosi tudományokban kiképzett egyének más tudomány-ágban is kiképezve magukat, szélesebb ismeretkörhöz jussanak. Ezen felfogás sokáig uralkodik aztán hazánkban. Századokon át fogjuk látni, hogy az orvosok egyszersmind theologiae, philosophiae, olykor juris doctorok. Kiterjedt szellemi látókörrel bíró egyének, kik méltó díszét képezik a magyar tudományosságnak és ennek Európa művelt államai előtt nem csak becsületet, de kitüntetést is szereznek. *Giovani d'Ungheria* már 1461-ben a világhírű bolognai egyetemen *orvos-tanár* volt.[2])

A humanismus elterjedése a XV. században Olaszországban megtermette az eszmecserék élénkítésére való akadémiákat. Nálunk Hunyady Mátyás király udvara volt a humanista tudósok gyülekező helye, de ezen kívül hazánk kiválóbb tudósai az olasz akadémiák mintájára megalakították a *„dunai tudós társaság"*-ot,[3]) mely-

[1]) Ábel id. mű 24.

[2]) Frankl V. id. műve 236.

[3]) Ismertetésére l. Ábel Jenő: „Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság".

nek tagjaiúl említtetnek: *Julius Milius* I. Mátyás király udvari főorvosa és *Bartholomaeus Scipio* orvos is.[1])

Az itten tárgyalt két századon át legnagyobbára oly királyaink voltak, kik élénk érzékkel bírtak a tudományosság iránt: Róbert Károly (1308—1342), Nagy Lajos (1342—1382), Zsigmond (1387—1437), Hunyady Mátyás (1458—1490). — Hunyady János is levelezésben áll az olasz humanistákkal, Szilágyi Mihály kormányzósága idejében kelt a századok folyamán 1458-ig egyedűli törvényünk, mely iskolai ügyekkel országosan foglalkozik, mikor a tanulókat felmenti a vám fizetésétől.[2]) A tudomány már nálunk is általános becsültetésben kezd részesülni s ezen időszakban orvosaink között számos, a külföld előtt is ismert névre akadunk. Időrendben ismeretesek a következők: 1303 *Péter* királyi orvos és gyógyszerész Budán. — 1319 *Varignana Vilmos* Mladen bán házi orvosa, később Bolognában atyjának Bertalannak utóda az orvosi tanszéken. — 1330 *Jacobus* — Longobardus és de Placentia melléknévvel — Róbert Károlynak olasz származású kedvencz főorvosa, előbb a premontreiek háji prépostja, 1332-ben pozsonyi prépost s még ezen évben csanádi püspök; mint ilyen kisérte Károly királyt 1333-ban Nápolyba. Nagy Lajos őt 1343-ban zágrábbi püspökké nevezte ki, 1349-ben Budára tett utazása közben meghalt.[3]) *Bertholdus* — Perectoldus — cirolicus seu medicus regis 1332-ben Esztergomban házat vett, hogy Visegrádról oda átjárva legyen kényelmes otthona. A királyi orvosnak, úgy látszik, módjában állott kényelemszeretetét kielégítenie;

---

[1]) Wallaszky Pál: Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria. Posonii 1785. 91.

[2]) Corp. jur. decr. an. 1458. art. 10.

[3]) Linzbauer I. 164. Thuróczi cap. 97. Weszprémi I. 178.

mert már 1327-ben Pozsony megyében egy falu uráúl látjuk, melyhez Károly azon szabadalmat adja, hogy abba mindenki szabadon telepedhet le.[1]) Magister *Johannes* physicust Pray Róbert Károly idejére említi a kalocsai kanonokok sorában. *Nagy Lajos* korából ismeretes *László* nagyváradi püspök királyi orvos. *Antonius Sirmensis* 1384-ben raguzai érsek, Máriának és Zsigmondnak orvosa. A borsodi Szirma községből származását kétségtelenné teszi Zsigmondnak 1418-iki, a Szirmai család részére a birtokot megerősítő azon oklevele, melyben Antal raguzai érsek mint a család tagja szerepel. A constanzi zsinaton Zsigmonddal megjelenvén, tagja volt a Husz és Viclef tanait vizsgáló bizottságnak, mint zsinati biztos működött a XIII. János pápa ellen hozott határozat kihirdetésénél, majd követűl ment XII. Gergely pápához Olaszországba[2]) Nevezetes itten a XVIII-ik század közepéig virágzott *Deménd*y magyar nemes család keletkezése. Róbert Károly Olaszországból magával hozott egy Benedek nevű sebészt, ki aztán itt pappá és nyitrai prépositá lett. Behívta Magyarországba két fivérét Miklóst és Bertalant s ezek egyikének unokáját *Lászlót* Nagy Lajos korában, mint királyi orvost, nyitrai püspökűl, — mások szerint kalocsai prépost és vicarius volt — találjuk, kinek kérésére Zsigmond 1419-ben a családot birtokaiban, a hontmegyei Deménd — honnan a család nevét vette — Theezer, Udvarnok, Hebeta; Pestmegyében Új-Falu Nógrádban Halászi, Ludan, Galatoth községekben megerősíti. Indító okúl Lászlónak orvosi érdemei vannak felhozva.[3]) *Colstein Simon* az ó-budai egyetemet kép-

[1]) Linzbauer I. 165. Weszprémi II. 171. II./2. 461.
[2]) U. o. II./2. 1.
[3]) Weszprémi II./2. 64.—72.

viselte Constanzban s ott a zsinat alatt Zsigmond király orvosa volt. *Stock János* boroszlói kanonok, budai, majd szepesi prépost (1433—1464) Zsigmond, Albert királyok és Erzsébet királyné orvosa, tanácsosa és aulae Familiarisa. Zsigmond korából találjuk még *Miklós* esztergomi papot (1412), *Mihály* zágrábi kanonokot (1422) és Aeneas Sylviusnál *Joannes Hunnelburgensist, János* honti és *István* nyitrai főespereseket (1422) orvosokúl említve.[1]) *De Amelia Tamás* artium et medicinae doctor 1398 körül Kanizsai János esztergomi érseknek olasz származású orvosa. *Capodilista János Fer.* (1437 kör.) Zsigmond és Albert korában. *Erhardt* Albert özvegyének Erzsébetnek orvosa. *Megerlinus János* med. dr. 1441 előtt Erdélyben in villa Humperti (Hammersdorf) plébános volt. *Marquardus* medic. drt, mint zágrábi kanonokot említik (1450—1456) Czilley Frigyes és Ulrik és V. László király oklevelei. *Thaddeus* mester Hunyady János orvosa. Az olasz befolyás legnagyobb mérvben érvényesült Hunyady Mátyás korában, ki az olasz tudósokkal valódi fényt űzött udvarában. Udvari orvosai kivétel nélkül onnan kerültek ki: *Fontana Ferencz* a szépművészeteknek is tudora, Mátyás királynak legkedvesebb olasz diplomatája, kit a király gyakran használ küldetésekre, melyek közt kiváló sikerrel járt a Corvin János és Blanka milanói herczegnő között kötendő házasság ügyében. Hasonlóan ügyes diplomata *Bressai Ferencz* orvos, a királynak nápolyi Beatrixel való házassága ügyében követ, a király és királyné előtt egyaránt nagy befolyású ember. *Canano Baptista* orvost, a szép-

[1]) Weszprémi: Succincta medicorum biographia című művét számtalanszor kellene idéznem. Ezt fölöslegesnek vélem; mert minden kötetéhez van betűsoros névmutató mellékelve, és így a hol csak egyes orvosok nevét említem, a szíves olvasót bízvást utalhatom további felvilágosításért Weszprémihez, a hol az illető nevet könnyen feltalálhatja.

művészetek doktorát Beatrix királynénak nénje a ferrarai herczegné ajánlotta, mint oly tudóst a ki a ferrarai egyetemen előadásokat tartott. Bécsújhely ostrománál 1486-ban Mátyás oldalánál találjuk a kitűnő humanista és költő orvost *Julius Aemiliust,* a ki előbb egyedűl, később a kor leghíresebb humanistája Marsilio Ficino által maga helyett ajánlott *Valor Fülöp*pel együtt gondozta a köszvényben szenvedő nagy királyt. Az osztrák származású *Tichtel János* Bécsnek magyar kézre kerülése után lépett Mátyás és különösen Beatrixnek, kit a badeni fürdők ajánlásával súlyos betegségből gyógyított ki, szolgálatába. *Antal* nevű orvosának Beatrix 1488-ban 124 frot fizettetett a körmöczi bányakamarával. Az udvarnál tartózkodott egy ideig *Joannes de Leonibus* casertai püspök is, kit egy ízben, mint a nápolyi király követét hosszabb időn át magánál tartóztatott a beteg Mátyás király és őt tudós és tapasztalt orvosúl dicséri.[1]) *Martinus* artium magister és medicinae doctor budai plébános 1485-ben Bécs elfoglalása alkalmával a király oldalánál van. Azonos ez Mátyás király és Vitéz János kedves astrologusával Ilkusch Mártonnal, a pozsonyi, majd a budai egyetemen a theologia jeles tanárával.[2])

Hunyady Mátyás király halála után aláhanyatlott a magyar királyi udvar fénye. II. Ulászló a királyi székre nem hozta magával nagy elődének hatalmas szellemét, de örökségűl reá maradt a királyi udvar nimbusa és más kitűnő férfiak mellett egy időre orvosi kitűnőséget is találunk Ulászló udvarában. Ez a ferrarai származású *Giovano Manardo* az orvosi tudo-

---

[1]) Csánky Dezső: I. Mátyás udvara Budapest, 1884. 58 stb. és Weszprémi.

[2]) Ábel: Egyetemeink 31. 41.

mánynak a XVI-ik században egyik legfőbb átalakítója. A király meghívására Budára jött udvari orvosnak, ezen állását a ferrarai egyetemen orvosi tanszékkel cserélte fel. Hazánk közéletének kiválóbb férfiaival, mint Frangepán Mátyással, Thurzó Elekkel és másokkal levelezésben állva, ezen úton közölte velök egyes betegségekre vonatkozó tanácsait s a Párizsban 1528-ban megjelent: »Medicinales epistolae« stb. című művében számos Budán kelt levele látott világot.[1]) II. Ulászló és II. Lajos királyok udvarában találjuk a nagyszebeni származású *Melchior Miklós* orvost és alchymistát. Ennek eljárása mutatja, mily szívesen látták ekkor az udvarnál a csodaszerű dolgokkal foglalkozó mestereket. Melchior: Processus universalis viae, tincturae, rubedinis et albedinis alchimicae artis magistri Nicolao Melchioris cibinensis transilvani sub forma missae feliciter incipit« etc. című művét II. Ulászló királynak ajánlotta, az alchymia segítségével igérvén kiírtani az antikrisztusokat, a törököket és orvosolni a király mindennemű baját.[2]) A szegény és gyámoltalan királyra igen rá fért volna a segítség. A mestert udvari orvosává tette és átörökítette fiára Lajosra is, a nagy tudós azonban nem igen lendített a királyi kincstáron. A sziléziai származású *Wirth György* tanúlmányai végeztével Olaszországból haza felé utazva Budán maradt II. Lajos udvari főorvosának. Később a papi rendbe lépett s Lajos őt »Budissinae Lusatiorum Decanus«-á nevezte ki. Meghalt 1524-ben.[3]) Utódául 1525 márczius 13-án *Mota Jakabot* találjuk említve, kit ekkor a király a Ráczkevén betegen fekvő Radich Bos-

[1]) Haeser II. 132. Fekete id mű. 97.
[2]) Weszprémi II. 128.
[3]) U. o. 207.

syth naszádos ezredeshez küld ki és részére 20 frt útiköltséget utalványoz.[1])

Ezen királyi orvosokon kívül már magános egyházi és világi főurak, sőt városok szolgálatában álló orvosokat is ismerünk: Váradi Péter kalocsai érsek 1492-ben az apoplexia által sújtott Kinizsi Pálhoz Temesvárra udvari orvosát az olasz *Branche*-t küldte át. Thurzó János udvarában van az olasz *Gazius Antal*. A lindaui származású *Eck Bálint* orvos Thurzó Elek gyermekeinek nevelője, később Bártfán tanár. *Vangio Francus* a XV. század végén erdélyi származású orvos. A brassói *Brenner Márton* orvos, ki a XV. század végén Bécsben és Baselben tanúlt, volt Bonfiniusnak első kiadója.[2]) *Bezdédy Miklós* orvos, 1515—1520 táján, ugocsamegyei bírtokos nemes. *Kassai János Antal* Baselben, Páduában, Tübingában tanúlt, itt lett doktorrá 1523-ban. Kiváló műveltségére vall levelezése Rotterdami Erasmussal. A mohácsi vész után Lengyelországba vonúlt, hol a főuraknak volt kedvelt orvosa. A *zsidó orvosok* helyzetére jellemző Gergellaki Buzlay Mózes országbirónak 1511-iki rendelete, melyben a budai polgároknak tudtukra adja, hogy a király által Pozsonyból Budára meghívott *Zachariás* tekintettel azon szolgálatokra, melyeket tudományával a királynak és sokaknak tett, felmentetik a zsidósüveg viselésének kötelezettsége alól.[3])

A városokban működött orvosokra vonatkozó tudósításaink száma csekély ugyan, de jellemző. Nagy-Szombat 1394-ben Stibor vajda orvosának „*Johanni* medico« 2 frtot adott. Pozsonyban 1412-ben *Andre*

[1]) II. Lajos kir. számadás könyve. Tört. tár 1879. XXII. 116.

[2]) Frankl V. id. műve.

[3]) Linzbauer I. 266.

der Artzt említtetik. Bártfán a városi számadások 1436-ban egy helyen megemlítik: »dedimus *dem Artzte* super una galea fl. auri 3«, ugyanazon év taxa kimutatásában *„medicus testiculorum"*-ot említenek. Körmöczbánya 1442-iki adólajstromában *„der Artzt"*, Nagy-Szombatban 1444- és 1447-ben *Gregor Artzt* mint a városi képviselő testület tagja szerepel.[1])

Mennyire mehet azoknak száma, kiknek emlékét elmosta a hazánk oklevél anyagában mongol, török, német ellenség és méginkább az avatatlan kezek által okozott pusztitás, — ki tudná megmondani. Az eddig felsorolt orvosokról szóló tudósítás is több érdekes tanulságot szolgáltat. Az ismert orvosok jelentékeny része a szerzetes és világi papság soraiból kerül ki most is, de most nálunk is azon máshol nem épe szokatlan jelenséget látjuk, hogy az orvosi tudomány ban kiképzett világiak kedvező alkalom adtán a papi rendbe lépnek, mely az orvostudorok előtt megnyitja a magas egyházi méltóságokat, melyeket királyaink oly bőkezűen osztogattak udvari orvosaiknak, hogy ezen pálya valóban kivánatossá lehetett. A főpapok orvosi érdemeik méltánylásáúl külön kitüntetéseket nyernek, a királynak tanácsosaivá, aulae familiarisaivá lesznek, mely állásokban nemcsak magok boldogúlnak, de rokonaikat is boldogítják. Fontana Ferencznek fivére egri püspök-bibornokká lett. Benedictus ab Italia, Róbert Károly chyrurgusa, nyitrai püspök, behívja testvéreit, kik megalapítják a gazdag magyar nemes Deméndy családot. Nem a papi állás szerez tekintélyt az orvosi tudománynak, hanem ez juttat magas méltósághoz és vagyonhoz. A királyi udvar diplomacziai küldetésekre használja az orvosokat, a városok taná-

[1]) Demkó: A felső magyarországi városok életéről. Budapest, 1890. 101.

csukba választják őket. Olasz orvosok nálunk kezdik gyakorlatukat, aztán hazájok egyetemeire mennek tanárokúl, de viszont egyetemi tanárok elhagyják székűket, hogy a magyar királyi udvarnál foglaljanak állást. Magyar származású orvosok nemcsak itthon űznek gyakorlatot, de külföldön is tekintélyes állást foglalnak el: *Giovani d' Ungheriát* a bolognai egyetemen láttuk; a szintén magyar *Praemarton Mihály* orvos 1505—1508-ig a bécsi egyetem rectora volt. Brenner Márton Bonfinius kiadása által előkelő helyet nyert a magyar humanismus történetében. A gyermek gyógyászat terén az eddig általában ismert irodalmi művek közt legelső volt a fiumei *Bagelardo Pál*-nak Páduában 1472- és 1476-ban megjelent műve: *„Libellus de infantium aegritudinibus ac remediis"*.[1])

A tudományok újra éledésével megindúlt szellemi mozgalomnak következménye volt, hogy a humanisták rendszerint több oldalúan képezték magukat. Így az orvosi tudományokat tanúlták olyanok is, kik azt nem gyakorolták. *Janus Pannonius* pécsi püspök, *Galeotti* udvari csillagász jártasak voltak benne. *Beatrix* királynéról Bonfinius Galeottival és Naldinussal egyezően állítja, hogy korának minden tudományában jártas volt és az orvosi tudományban különösen jelentékeny ismeretekkel bírt. E téren megelőzte őt Róbert Károly neje *Erzsébet,* a ki 72 éves korában köszvényben szenvedve, egy angyaltól, mások szerint egy öreg remetétől tanúlta meg a csodás hatású *királynő víz* (Eau de la reine) készítésének módját, a mi részére helyet biztosít az orvosi történetben.

[1]) Haeser I. 805.

b) Gyógyszerészek.

Az orvosi tudomány fejlődésével lépést tart a gyógyszerészeté is. A mint mindinkább alkalmazásba jönnek az összetett gyógyszerek, sürgősen előtérbe lép a gyógyszertárak szükségessége is. A gyógyszerekkel való kereskedés a XV. század végéig csaknem kizárólagosan olaszok kezében volt, kik összetett gyógyszereket is nagyban készítettek és küldöztek szét. A salernoi iskola fejének *Nicolaus Praepositus*-nak »Antidotarium«-a (1140) és az alexandriai *Nicolaus Myrepsus*-nak »Dynameron«-ja (1270—90) mellett tekintélyek: *Christoph. de Honestis* »Expositio antidotarii« (1300), *Asculumi Saladin* tarenti és *Quiricus de Augustis* vercellii orvosok »Lumen apothecariorum«-jai (XIV. század) és az 1489-iki »Ricettario fiorentino«.[1] A nálunk működött olasz, és legnagyobbrészt Olaszországban képzett magyar orvosok legvalószínűbben ezeket használták gyógyszerészeti gyakorlatuknál. Azt látjuk ugyanis, hogy az orvosok nálunk egyszersmind gyógyszertárakat is tartanak, noha már önálló gyógyszerészeket is ismerünk ezen korban. 1303-ban *Péter* budai orvos és gyógyszerész szőllejét az esztergomi szt. István kórház papjai felmentették a tized alól. Egy 1346. decz. 2-án kelt okiratban magister *Gekminus apotecarius domini regis* nevére akadunk.[2] Ennek fia volt azon László (filius Gekmeny Apothecarii), akinek — örökös nélkül halván el — hontmegyei Zaazd nevű birtokát I. Lajos király 1352-ben magister *Zerechennek,* ki »fidelis Apothecarius ipsius domini Ludovici regis et comes came-

[1] Haeser I. 480, 666, 847—849.

[2] Anjoukori okmánytár IV. id. Schwarz J. „Gyógyszerészi közlöny" 1891. 305.

rarum suarum Quinque ecclesiensium«-nak czímeztetik, adományozta.[1]) 1375-ben *Synock* és *Baranch* nevű budai gyógyszerészekről van szó; 1392-ben *Rauchar Zsigmond* és *Péter* gyógyszerészek házairól tétetik említés; 1397-ben a győri káptalan előtt *Gothfrid* budai polgár és gyógyszerésznek neje egyezséget kötött Kozma győri polgárral.[2]) Bártfán 1442-ben *Johannes apotecarius*-ról van szó; Körmöczbányán *Kristóf* »der Apotecer« 1499-ben és 1505-ben a városi tanács tagjai közt foglal helyet.[3]) II. Ulászló 1494-ben *Engerhard*, 1495-ben *Valentinus* budai gyógyszerészeknek fizetett ki mécsesekért és gyertyákért nagyobb összegeket.[4])

Budán e szerint az egész XIV. és XV. században keresztül állandóan követhetjük a gyógyszertár nyomát, sőt tekintve, hogy egyidejűleg több ízben említtetik 2—2 gyógyszerész és hol »apothecarius budensis«-ről hol meg »apothecarius regis«-ről levén szó, bízvást feltételezhetünk egy udvari és egy városi gyógyszertárt. Bártfa és Körmöczbánya gyógyszerészei mutatják, hogy kisebb városokban is van már gyógyszertár a XV. században s ez után alig lehet kétséges gyógyszertárak létezése a nagyobb városokban. A kórházak mellett szükségképen kellett gyógyszertáraknak lenniök.

Ezen korbeli »Apotheca«-ink úgy látszik se jobbak se rosszabbak nem lehettek a külföldieknél; melyek gyógyszertár mellett egyszersmind czukrászdák és füszerkereskedések is voltak.[5]) A budai jogkönyvnek már idézett helye (110) mutatja, hogy a budai gyógyszerészek ruhaneműeket és rőfös árúkat is tartottak, mitől őket

[1]) Weszprémi IV. 270.
[2]) Schwarz id. helyen.
[3]) Demkó id. mű. 105.
[4]) Weszprémi IV. 274.
[5]) Haeser I. 848.

a városi törvény tiltotta el. A XVI. és XVII. századbeli polgárnők ozsonáihoz is még a gyógyszerészek szolgáltatják a »confect«-eket.

A gyógyszerészek képzéséről intézkedő törvényünk vagy rendeletünk még nincsen. Ha azt a XVI. és XVII. században is úgy látjuk még, a XIV- és XV-ben sem lehetett másként, mint hogy a gyógyszerészek felvett tanulóikat kiképezték és önálló üzlet nyitására képesítették.

A városi gyógyszertárak fölött, mint azt a budai törvénykönyvben látjuk, a felügyeletet a tanács gyakorolta épen úgy mint Hamburgban, hol 1373-ban a tanácsnak két tagja (Die Krude Herren) volt megbízva a gyógyszerek beszerzésével. A gyógyszertárak fölött gyakorlandó orvosi felügyeletről Németország történelmi emlékei is csak 1426-ig mennek vissza, mikor Ulmban, majd 1461-ben Majnai Frankfurtban a felügyeletet a városi orvosra és két tanács-úrra bízták. Hasonló intézkedéssel nálunk csak a XVI. században találkozunk.

c) Seborvosok, fürdőzők.

A XIII. században Európa nyugati államaiban teljes erőre fejlődött czéhrendszer a tudományos életre is hatást gyakorolt. A párizsi fürdőzők és borbélyok érdekeik védelmére czéhbe állottak össze, hogy egyesült erővel biztosítsák maguknak a kisebb sebészeti műtéteket. Az egyetemet végzett orvosok ezzel szemben állást foglalva, szintén testületileg szervezkednek, mire a sebészek is megalakítják czéhüket, a sebészet terén korszakot alkotásra hivatott „*Collège de st. Côme-t,* melyet a XIV. század elején *Jean Pitard* szt Lajos király seborvosa biztos alapokra fektetett. Erre megkezdődött a küzdelem. Az orvosok méltóságukon alúl

állónak tekinték a borbélyokkal és sebészekkel vetélkedni s a párizsi orvosi kar odáig vitte a dolgot, hogy 1350-től kezdve az orvosi tudomány baccalaureusainak esküvel kellett fogadniok, hogy sebészi műtéteket végezni nem fognak. A fürdőzők és borbélyok 1372-ben V. Károlytól jogot nyertek a kisebb műtétek végzésére, mire aztán a tulajdonképeni sebészek magukra nézve lealázónak tekinték a törésekkel, ficzamodásokkal, érvágással foglalkozni és igyekeztek a magisteri czím elnyerésével jogot szerezni a belgyógyászat gyakorlására. A káros villogásnak véget vetett 1416-ban a kiegyezés, mely szerint a Collège de st. Côme-t bevették az egyetem ötödik fakultásának s ezt a borbélyok is látogathatták. Ezen küzdelem közben a Collège jeles tagja az olasz *Lanfranchi* († 1306) és követői *Henri de Mondeville* († 1315 ut.). *Yperman* († 1329 ut.), majd a középkor legtudományosabban képzett sebésze *Guy de Chauliac* (XIV. század) orvos, Mondini nyomain haladva, tudományos alapokra fektették a sebészetet és felüditő visszahatást gyakoroltak Itáliára, a hol a XV. században *Pietro di Argelata* († 1423) bolognai, *Leonardo Bertapaglia* († 1460) páduai tanár és *Marcello Comano* velenczei orvos tartják fel ezen téren továbbra is az elsőséget Olaszországnak.[1]) Guy de Chauliac érdekes példát mutat arra, hogy orvosok befolyásos állás szerzése végett belépnek a papi rendbe. Ő mint híres orvos és sebész lett pappá, VI. Kelemen, VI. Incze és V. Orbán pápák udvari orvosává és, mint maga mondja, »commensalis capellanus«-ává. Mutatja egyszersmind azt is, hogy a papokat a sebészi gyakorlattól tiltó egyházi rendeleteket még a pápai széknél sem vették szigorúan. Reánk

[1]) Haeser I. 763—788.

nézve ez annál érdekesebb, mert a XIV-dik századból ismert chirurgusaink között is van főpap.

Királyi sebészeink közől ismeretesek: *Benedictus ab Italia*, Róbert Károlylyal jött hazánkba, itt mint udvari sebész pappá lett és 1316-ban nyitrai püspökké. Meghalt 1330-ban. Az udvari tisztségben utódjául látjuk szerepelni a már az orvosok közt említett *Bertholdus-Perectoldus* »cyrolicus seu medicus regis«-t. Mátyás királynak neje Beatrix 1487-ben nénjétől a ferrarai herczegnétől kér ügyes sebészt. Eleonora herczegnő *Floreno Egano* mestert, a szépművészetek doktorát, a ki a ferrarai egyetemen is tartott előadásokat, küldte Budára. Az orvos és a sebész közötti jelentékeny társadalmi különbségre mutat, hogy míg az úgyanakkor Ferrarából Budára indított Canano Baptista orvos előlegűl 100 forintot kapott, Egano mester csak 50-et.[1]) II. Lajos király udvarában voltak 1525-ben *Sylvester* chyrurgus és a királyi fürdőben állandó lakással bíró *Gregorius* borbély.[2])

Képeztettek-e hazánkban ezen korban tudományos értelemben vett sebészek? erre semmi adatunk nincsen, sőt azon körűlmény, hogy Mátyás Budán tervezett egyetemén a *borbélyok* számára akart külön helyiségeket berendezni, arra látszik mutatni, hogy nálunk a sebészetet épenúgy borbélyok és tudományos készültség nélkül csak gyakorlati úton szerzett ismeretek alapján képzett egyének gyakorolták, mint Németországban. Mátyásnak azon borbélya, kinek, mikor Bécsújhelyt bevette, a városban értékes házat ajándékozott, egyszersmind tábori sebész lehetett. Borbé-

[1]) Csánky: id. mű. 60.

[2]) II. Lajos számadási könyve id. hely 96, 144.

lyokat ilyenekűl alkalmazva a későbbi századokban folytonosan látunk.

Benedek sebésznek a papi rendbe lépése, Perectoldus királyi orvosnak egyszersmind chyrurgusi minősége és a Beatrix királyné által Eganora halmozott dicséretek legkevésbbé mutatnak arra, hogy nálunk a sebészetet lealacsonyitó foglalkozásnak tekintették volna. Borbély és seborvos czéheink még nincsenek, — legalább tudtommal a legrégibb borbély — czéhlevél, a debreczeni 1583-ból való, — s ha a későbbi időben keletkező ilyeneket a régi czéhek lenézik, azt csak a városi polgárság minden újítástól irtózó conservativismusának róhatjuk fel.

Az előző időszakban a szerzetesek által fentartott fürdők száma a kolostorok szaporodásával növekszik. Olyan helyeken is birtokukba vették a papok a meleg forrásokat, hol székházuk nem volt. Így látjuk ezt az esztergomi kereszteseknél, kik 1392 előtt már bírták a Visegráddal szemben levő Maroson a fürdőt s azt tőlük a mondott évben Miklós fürdőző (balneator) bírta bérbe 16 frt 100 denár évi bérért.[1]) A budai felső hévvizeket a budai káptalan, az ó budai és a margitszigeti apáczák bírták.[2])

A városoknak fejlődésével a közegészségügy minden terén nagy haladást tapasztalunk. A felvidéki városaink majd mindenikében már a XV. században előforduló »Bader Gasse«-k mindmegannyi fürdőt jeleznek a falakon belűl, melyek mind városi tulajdont képeznek, oly annyira, hogy az a kiváltságlevelekben is ki van emelve. I. Lajos király 1376-ban Nagy- és Felső-Bánya városok részére adott privilegiumában megen-

[1]) Linzbauer I. 207.

[2]) Magy. tört. tár. XII. 24. 51.

gedi a polgároknak, hogy az általuk építendő fürdőket más bányavárosok módjára szabadon bírják és használják.[1]) Selmeczbánya számadása már 1373-ban (item $^1/_2$ fl in *balneo*) említi a városban volt fürdőt. Pozsonyban 1309-ben a városi kórházhoz közvetlenül volt építve a fürdő. Bártfának napjainkban híres fürdője már a XIV. században jelentékeny lehetett. 1400-ban fürdőzők bérelték azt ki évi 80 kassai forintért. 1426-ban új fürdőszobákkal nagyobbitották meg s a munkások díja, kik az *új* fürdőben dolgoztak, tetemes összegeket vett igénybe. Miklós mester az új fürdőhöz készített új kútért egy alkalommal 1800 denárt vett fel. Ez a kifejezés: »1432 der bader hat verbaut off dy badstobe *Lasla exterius* fl. 28«, arra vall, hogy a külső fürdőn kívül bent a városban is volt fürdő. Lőcsének egyik, a mai zárda-útczán volt fürdője 1470-ben csere tárgyát képezte, a város a karthauzi szerzeteseknek adván azt át. Körmöczbányának fürdője rendbehozása 1450-ben 150 kamarai forintba került. Eperjes számadásaiban 1442-től kezdve érdekesen követhetjük a városi fürdők kezelésének menetét. A mondott évben a város új caldariumot készíttet 6 frt költségen. 1450-től 1498-ig a város maga kezelte a fürdőt és fizette a fürdőzőt. Ezentúl a fürdő mindig bérbe van adva. Jellemző, hogy míg azelőtt mindig csak egyszerűen *balneator*-okról van szó, 1498-tól kezdve a fürdő többnyire *magister*-ek kezén van, kiket következetesen megkülönböztetnek az egyszerű balneatortól. 1498-ban Magister Lasellus, 1503-ban Magister Georgius, 1505-ben Magister Lucas, 1509-ben Magister Bernhardus évi 5—10 arany forint bért fizetve bírták a fürdőt; mig 1499-ben Johannes és 1500-ban Antonius egyszerűen csak balneatorokúl említtet-

[1]) Linzbauer I. 196.

nek. A fürdő rendben tartása a bérbe adás mellett is a várost terhelte. 1504-ben a város az egész bért beépítette a fürdőbe és azon felül a kemenczére 13 frtot, a mi mutatja, hogy a város nem üzleti, hanem tisztán csak közegészségi érdekből tartotta fen a fürdőt. A városi hatóságoknak a köztisztaság iránti élénk érzékére vall a Nagy-Szombatban a XV. században divatozott azon szokás, hogy a városi építkezéseknél dolgozó kőművesek és ácsok szombatonkint a várostól nem borravalót, hanem *fürdőpénzt* (padgeld) kaptak. E szokást Németország területén Ausztriában épen úgy feltaláljuk, mint a sváb felföld vagy a Rajna-mellék városaiban és Lengyelországban is.[1])

A fürdőzők czéhszerű szövetkezéséről ezen korban határozottan mit sem állíthatunk, de a felhozottakban kétséget kizáróan látjuk, hogy a fürdőket gyakorlott mesterekre bízni már rendes dolog. Az Eperjesen 1498 óta oly sűrűen emlegetett *magisterek* fürdőző mesterekre vallanak. Németországból jöttek-e ezek, vagy már itt képeztettek ki czéhszerűen? eldönteni bajos lenne. Tekintve, hogy egy városban 11 évi időközben 4 magistert találunk említve, hajlandó vagyok az utóbbit hinni. A városi élet legtöbb intézményével együtt honosúlhatott meg nálunk a fürdőzőké is és ezeket a gyógyászat terén nem tarthatjuk csekély jelentőségűeknek, tudva, hogy Németországban ezen korban a fürdőzők épen úgy végeztek kisebb sebészi műtéteket, mint a francziaországiak.

---

[1]) Demkó id. mű. 108. — A pénz értékére nézve megjegyzem, hogy Eperjesen 1498-ban 1 köböl zab ára 7 denár volt. Ma ugyanannak ára $4^1/_2$ frt.

d) Kórházak, szegényházak, jótékonyság.

A városi életnek kifejlődése mindenütt áldásosan hatott a közügyek fejlődésére. A nemesség által olykor lenézett, máskor folytonosan növekedő gazdagodása miatt irigyelt városi polgárság elkülönözött állásában önmagára volt utalva és maga gondoskodott minden szükségleteiről. És azt látjuk, hogy míg az országos kormány a közegészségügyet egészen figyelmen kívül hagyja, városaink szük körükben ezen a téren számos üdvös intézkedést tesznek. A város alapításával úgyszólván egyidejűleg alapítják meg kór- és szegényházaikat s gondoskodnak azoknak kellő ellátásáról. A czéhélet szoros kapcsolatba hozza az ugyanazon munkaágakkal foglalkozókat. A polgárok egymásra levén utalva, egész életüket a kölcsönös segélyezés elvére fektetve rendezik be. Városaink törvénykönyvei és statutumai rendesen legelső kötelességévé teszik a tanácsnak, gondoskodni a templomokról, a kór- és szegényházakról, az árvák és özvegyek ügyeinek elintézéséről, a kórházak közterheket nem viselnek, folytonos fejlődésöknek mindig megújúló forrásai az adományok és végrendeleti hagyományok, melyekre a hatóság ügyel fel.

A XIV. és XV. századon át számos városi kórház keletkezett, részint kifejlődött. A hatóság az ezek fölött való felügyeleti jogát mindig féltékenyen őrízte. *Pozsonyban* hosszú pör folyt a város és a szent Ágoston rendű szerzetesek között a kórház gondozása miatt. Az 1309 ben kötött szerződésben végre Lantelinus, a rendnek magyarországi perceptora kénytelen volt beleegyezni, hogy a gondnokot a városi hatóság válassza s ez a rend által állásától el nem mozdítható, míg a

város vele meg van elégedve. A városi gondnok kezeli a kórház vagyonát, ellátja a betegeket, a rend csak az egyházi ügyekről gondoskodik.[1]) Zsigmond király 1392-ben megerősítette *Kassa* polgárainak azon jogát, hogy az *őseik* által a betegek, a szegények ápolása és élelmezése végett alapított, jószágokkal megadományozott kórházat továbbra is magok kormányozzák. *Ujbánya* kórházához Henschmann Izienkel körmöczi kamaragróf templomot építtetett, melynek Zsigmond 1393-ban Magaspart (Hochstätten) bírtokot úgy adományozta, hogy annak jövedelmeit Henschmann közvetlenül, utódai pedig a városi hatóság közbejöttével tartozzanak a templomnak és szegényeinek átadni.[2]) A kórházak gazdag javadalmazására és különjogaira nézve kiváló *Beszterczebányának* 1303-ban alapított kórháza. Ennek II. Lajos király 1524-ben 22 jobbágytelket összes tartozékaival és 2 malommal együtt ajándékozott azon joggal, hogy a város határában a Garamon más malmot állítani, a polgárok gabonáját máshol őrölni nem szabad, a vidéki molnárok a város piaczán csak saját szükségleteikre vehetnek gabonát. A városban más kórházat állitani nem szabad és a város kórházába idegenek nem fogadhatók fel, csak városbeli 22 szegény. A kórház fölött a felügyelet itt is a hatóságot illeti.[3]) *Körmöczbányán* a hatóság 1393-ban megerősíti a kórházat eredetileg adományozott és hagyományok által növelt ingatlan bírtokaiban. *Nagy-Szeben* tanácsa 1386-ban Phaffenheim Péternek azon feltétel alatt ad kölcsön 9 arany márkát, $^1/_2$ font ezüstöt és 113 forintot, hogy azt a kórház gazdájának akkor tar-

[1]) Linzbauer I. 150.
[2]) U. o. 210 és Rupp id. mű, I. 672.
[3]) U. o. 655.

tozik visszafizetni, mikor annak szüksége lesz rá. *Eperjes* hatósága több ízben védelmezte a papokkal szemben a XV. században már állott Xenodochiumát. 1498-ban hospitalarius — a kórház felügyelője — dominus Martinus, 1502-ben Balthasar. A *pécsi* kórház 1393-ban. a *miskolczi* 1407-ben, a nagy-bányai 1408-ban említtetnek. Bakács Tamás esztergomi érsek 1505-ben teljes búcsút hirdetett mindazoknak, kik a *lőcsei* régi kórházra adakoznak. *Bártfa* XV. századbeli számadási könyvei 1431-től kezdve többször jegyeznek fel a kórházra hagyott összegeket s maga a város évenkint 100 frtnyi bért fizetett a kórháznak földje vagy házáért.

A vallásos buzgóság és a keresztény emberszeretet áthatotta a városi társadalomnak minden rétegét. A hatóság hivatalos gondoskodása mellett társulatok keletkeztek a jótékonyság gyakorlására; ilyenek voltak a szegények egyesületei — Elende Brüderschaft. — A lőcsei 1416-ban keletkezett. Szabályai közt legelső czél: Isten tisztelete és gondoskodás a szegények nyomorának enyhítéséről. Belépéskor minden tag fizetett 2 tallért, azután évenkint 12 dénárt. A jövedelemből segélyt osztogattak a kórház, a szegények háza és szegény tanulók közt, a társaságnak beteg tagját ápoltatták. Matheóczon (Szepes m.) 1823. junius 24-én ünnepelték meg az 1323-ban keletkezett Johannis Brüderschaftnak, az előbbivel azonos czélú szt. János egyesületnek 500 éves jubileumát.

Az ezen korban nálunk is kifejlődött czéhéletnek egyik legszebb jellemző vonása volt a czéhtársak közt uralkodó kölcsönös segélyezés elve. A czéh szállója a városba betegen érkező mesterlegénynek szükség esetében kórháza, mindenesetre menedékhelye; mert a czéhbe felvétel tagjává tette őt a czéhcsaládnak, mely

szükségében gondoskodik róla. A legények ládájának összerakott forintjait a szerencsétlen társak segélyezésére fordítják. A beteg mester igen ritkán szorúlt segélyre; mert a czéh a legjobb munkáslegényt állítja műhelyébe s az üzlet fenakadás nélkül folyik. A beteg és családja így nem esnek a közállománynak terhére. Az alapitványokkal rendesen jól ellátott kór- és szegény házak eléggé képesek teljesíteni nemes hivatásukat a városnak segélyre szoruló nyomorultjai irányában.

A falusi nép inkább szorúl e részben az egyház támogatására, mely nem is vonja el segélyét, sőt inkább — amint említők — még a városi kórházakat is működése körébe igyekszik vonni. Fentartja régi kórházait s az új rendházak alapitásával kórházainak számát is szaporítja.

e) Balhiedelmek. Járványok. Orvosrendőrség.

Sajátságos természete az emberi észnek, hogy nem ritkán épen akkor téved meg, mikor legszenvedélyesebben kutat az igazság után. A XIV. és XV-ik század nagy humanistái fel akarják szabadítani a gondolkodást a scholasticismus bilincsei alól, meg akarják tisztítani a tudományt a keresztény mysthicismustól és a régi görög irók iránt érzett lelkesedésük visszaragadja őket a pogánykor mysthicismusának körébe. Az arabok útján hiányosan és elferdítve megismert görög írók tökéletesebb ismerése a tudományba becsúszott balhiedelmeket: az astrologiát, cabbalát, mágiát tökéletesebb alakban fejtik ki. *Petrarca* a humanismus kezdetének legnagyobb alakja elitéli azokat a XIV. század közepén; *Marsilio Ficino* és *Pico della Mirandola* a humanismus legkifejlettebb korának legkiválóbb alakjai teljes uralomra juttatják azokat a XV-ik század

végén. »Ficino a bolygók befolyásának tanát s a lélek természetének kifejezésére alkotott mythosokat többre becsülte az ideák elméleténél, melyben az értelem a legmélységesebb problemákat logikus alakban kapja. A renaissance szenvedélyesen foglalkozott oly ködös eszmékkel, melyek képzeletét megragadták. Pico átlátott az astrologikus szemfényvesztések hiúságán, de a cabbala mysticismusának és bűbájos badarságának áldozatúl esett«.[1]) Olaszország egyetemein tanszékeket állítottak az astrologiának. Astrologusok tanácsa nélkül nem fogtak házépitéshez, üzletberendezéshez, nem fogadtak vendégeket, nem házasodtak, sőt III. Pál pápa még consistoriumot sem tartott.

Ha ezek a humanismus hazájában ennyire virágzottak, nem csodálhatjuk, hogy nálunk az olasz befolyás fénykorában, különösen mikor Mátyás király Magyarországból második Olaszországot akart elővarázsolni, ezek szintén erős lábra kaptak. Mátyás épenúgy mindenhova, még hadjárataira is magával hordta astrologusait, mint az olasz fejedelmek. Vitéz János érsek egyetemének megalapítása előtt a csillagoktól kért tanácsot.

A hiszékenység kizsákmányolására mindig és minden körből akadtak emberek. Igy orvosaink között is. *De Dacia Miklós* magyar predicator rendű orvos szerzetes; *Márton* orvos, budai plébános, épen úgy foglalkoznak az astrologiával, mint az olasz *Valor Fülöp,* kit Ficinio a csillagokból Mátyás király részére hosszú életet igérő jóslat hatása alatt küldött Budára. Hogy a nagy király a horoskopok fényes igéretei daczára oly korán elhúnyt, azt természetesen csak ellenséges csillagzatok közbejötte okozhatta. Ezen kornak orvosai

[1]) Lewes-Bánóczy id. mű. II. 273. 281.

a járványok okozóiúl a csillagok állását tekintik, a kórtünetek mineműségéről azoktól kérnek tanácsot. A XVI. század elején hazánkban II. Ulászló udvarában működő *Giovanno Manardo* a legelsők között szólal fel ezen kóros irány ellen, mondva, hogy az orvosok saját és betegeik érdekében helyesebben tennék, ha vizsgálataiknál inkább a viżeletet vizsgálnák, mint az égboltozatot és inkább figyelnék meg az érverést, mint a csillagzatok állását.

A szerte dívó alchymia ábrándjaitól sem maradtunk távol. *Melchior Miklós* orvosunk »bölcsek köve« a testi bajokat épen oly alaposan gyógyította és hosszabbította meg az életet, mint pályatársainak hasonló készítményei.

A legmagasabb műveltségű körökben divatozó babonák és balhiedelmek mellett szerte virágzott a bűvölés, kuruzsolás, és a boszorkányok üldözése már erősen felütötte fejét. Nagy Lajos 1351-iki decretumának végén a hűségi esküformában az alattvalók kötelezteznek arra, hogy az *emberetetőket, bűvösöket, bájosokat* igazán megmondják, megnevezik, kiadják.[1]) A budai jogkönyv is intézkedik a *bűvösökről, boszorkányokról,* rendelvén, hogy a kit bűvölésben találnak, fején zsidósüveggel, melyre szent angyalok vannak festve, egy létrára ültetve körül kell hordozni a városban. Azután egy pénteken, mikor legtöbb ember jár — alkalmasint hetivásárkor — reggeltől délig legyen kiállítva a szégyenoszlopnál, írják be a városi könyvbe a miben vétkezett és a bűnöst mint eretneket elevenen égessék el.[2]) Zsigmond király 1387-ben Károlyi Merhárd fiait feljogosítja arra, hogy a *bűbájosokat, boszorkányokat*

[1]) Corpus juris 170.

[2]) 331. pont.

bármely községükben szabad hatalmukban legyen vétkeik mineműségéhez képest *kínokkal faggatni, felakasztatni, levágatni, karóba húzatni* és *egyéb halálnemekkel kivégeztetni.*[1]) A boszorkányperek virágzásának koráúl nálunk a XVI.—XVII. századokat tekinthetjük, talán csak azért, mert régibb időkből arra vonatkozó adataink hiányzanak, de látjuk, hogy azon szerencsétleneket a XIV. századnak babonás szelleméből kifolyóan már akkor is kegyetlenül üldözték a hatóságok és magánosok.

A balhiedelmek áldozatainak számát ezen korban igen szaporíthatták az ekkor fellépett egészen ismeretlen járványok. Soha sem vittek végbe az emberi életben nagyobb pusztítást a járványok, mint a XIV. és XV. századokban, mikor először lépnek fel: a *fekete halál,* a *bújakór,* a *szent János táncza,* az *angol láz* és a *scorbut.*

A *fekete halál* — mors nigra, febris pestilentialis — 1346-ban jelent meg először a földközi tenger partjain. Italia éjszaknyugati partvidékéről a Baleárokon át Spanyolországba, innen Franczíaországba, Németalföldre, Angliába, majd Németországon át 1349-ben hazánkba eljutott, itt is oly borzasztóan szedve áldozatait, mint mindenütt Európában, mely 1346—1351-ig akkori lakosságának egy negyedét, mintegy 25 millió embert veszített el.[2]) Pestises évek voltak hazánkban: 1371, 1382, 1410, 1435, 1441, 1456, 1472, 1477, 1479, 1480, 1482, 1495, 1500, 1506, 1508, 1509, 1511, 1521. Semmi jel sem mutat arra, hogy országos kormányunk ezen borzasztóan pusztító és sűrűn megújuló járvány ellen valami óvó intézkedést tett volna. Heltai írja, hogy 1479-ben »nagy mirigyhalál vala egész Magyarország-

[1]) Linzbauer 1. 201.

[2]) A fekete halálnak történetét és kórtani leírását l. Haeser III. k. 97. stb.

gon, mely elől Mátyás király és neje bújdosik vala az erdőkben és a kies vizek mellett«. 1495-ben meg »II. Ulászló király kiméne az erdőkbe és mind ott vadásza és bújdosik vala a döghalál elől«.[1]) Úgy látszik, a nagy urak legczélszerűbbnek találták elhagyva a sűrűn lakott helyeket, az erdők tiszta légkörében keresni menedéket. Az orvosok általában mindenütt tehetetlenül állottak szemben e járványnyal. Óvó intézkedésekül ajánlották a levegőnek tűz által tisztítását, füstölő szerek alkalmazását. *Saltzmann János,* Ferdinand osztrák főherczegnek házi orvosa, a ki egy ideig Brassóban működött, volt az első, a ki a pestis ellen a *vesztegzárat* javasolta. »Ein nutzliche ordnung und regiment wider die Pestilenz« stb. Bécsben megjelent munkájában ajánlja, hogy a városok mellett, meglehetős távolságban egy vagy több házat kell felállítani, melyben a fertőzött helyről jövők tartózkodjanak, ruháikat kimossák, kifüstöljék s csak ha 20 napot töltöttek ott, bocsáttassanak be a városba. Említi, hogy az 1510-iki pestis alkalmával, mikor az egész környéken pusztított a járvány, Brassóban az ő utasításait követték és egyetlen ember sem halt meg pestisben. Ajánlja eltávolítani mindent, a mi a levegő nedvességét, fertőzését előidézhetné; meggátolni sok embernek összejövetelét, a fertőzött vidékről ruha- és ágyneműeknek kivitelét. A városok és falvak útczáin és a házakban nagy tüzeket kell rakni, hogy a levegő kiszáradjon. A szobák falait üröm főzettel és eczettel kell locsolni.[2])

A városokban ezen és hasonló rendszabályok keresztül vitele nem ütközött elháríthatlan akadályokba; mert a városok magok alkottak magoknak óvó rend-

[1]) Magyar krónika II, 173., 363.

[2]) Linzbauer I. 275.

szabályokat, gondoskodtak az útczák tisztán tartásáról, a lakosok élelmezéséről, egészséges ivóvízről, csatornázásról. Mindezen téren városaink nem maradtak hátrább Németország városainál, melyekben a köztisztaság még a XV. században is sok kivánni valót hagyott hátra.[1]) Városaink jegyzőkönyveiben gyakrabban akadunk a város útczáinak, az udvaroknak, a víztartó medenczék környékének tisztán tartását rendelő határozotokra. Kassa statutumai rendelik, hogy háza elől mindenki, bírság terhe alatt, tisztítsa el a sarat, a kövezetet ki kell rakni úgy, hogy az esővíz lefolyhasson és a város a régi tisztaságra jusson. Nagy-Bánya útczái 1472-ben kőből rakott járdákkal láttatván el, a város jogot kapott a heti vásárra jövő minden szekértől 1 denárt szedni.[2]) Bártfán 1432-ben többször fizettek 6—10 napszámost, kik az útczákon a szemetet összetakarították és vásár után a piaczot kitisztították.

Egészséges ivóvízről vezetékekkel gondoskodtak városaink. Beszterczebányán a XV. századból eredő szabályzattal évenkint kihirdették, hogy a víztartó medenczék körül a tisztaságra kiváló gondot kell fordítani. Bártfán 1432—34-ben több ízben kellett a költségek rovatába felvenni a vízvezetéknek és a víztartó cisternáknak javítására fordított összeget. 1436-ban Miklós „*Rohrmeister*“ a kórház mellett levő malom bére fejében köteleztetett a városban levő cisternákba bevezetni a vizet. 1437-ben pedig a víztartók rendben tartásáért heti 50 denár fizetést kapott a várostól. Selmecz- és Körmöczbánya régi idők óta nagy költséggel fentartott vezetékeikből látták el magokat egészséges ivó vízzel. Az utóbbi 1446-ban vízműveinek készítésére

[1]) l. Demkó id. mű. 96.

[2]) Magyar történ. tár. X. 239.

2673 kamarai és 2062 arany forintot adott ki. Eperjesre és Kassára, minthogy ezek meglehetős távolban épültek a Hernád és Tarcza folyóktól, a vizet a város körfalainak építésével egyidejűleg a XIV. század elején kellett bevezetni. Lőcsén a »Röhrgrund« nevű völgyből jövő régihez 1562-ben készitették a »Durst« völgyből az új vízvezetéket.

A csatornázásra városaink, azt hiszem, a város alapítása alkalmával gondoltak. Erre mutat, hogy Lőcsén (1888-ban) a falak egy részének lebontása alkalmával egy a körfalak alapja alatt kivezető, zsilipekkel ellátott igen régi csatornának maradványaira akadtak. Bártfának számadásai 1421-ben csatornatisztításért 60 denárt, 1428-ban a város árkába nyiló egyik csatorna igazításáért 100 denárt, 1429-ben ismét 150-et és a csatornák rendben tartásáért többször különböző összegeket említenek.

A városokba nem juthattak be egy könnyen a betegségek csiráit szertehurczoló idegenek, mert a kapuőrök szigoruan utasítva voltak, hogy idegen koldusokat, csavargókat ne bocsássanak be a városba. Ennyi elővigyázathoz járult még, hogy — amint kimutattuk — a városokban a betegek gondozásáról kellően gondoskodtak és hogy a hatóságnak joga volt szabályozni a polgároknak egész életmódját, ruházkodását, étkezését, mulatságait és igy könnyebben védhette azokat a káros befolyásoktól.

Ha a járványok a városokat is dühöngve támadhatták meg, mennyivel inkább pusztíthattak azok a tisztasághoz nem szokott, rosszúl táplálkozó, minden behatásnak védelem nélkül kitett és — a mi a legfőbb — tudatlan nép között. Erről nem gondoskodott semmiféle földi hatalom. Nem lehet csoda, ha nálunk

épen úgy egyedül Istenbe vetette bizalmát, mint másutt és a csapást imádság, bőjtölés, testének sanyargatása által vélte elháríthatónak. Vajjon a flagellansoknak Németországban a XIV. és XV. században meg-megujuló körmenetei (1349, 1414)[1]) nálunk is hódítottak-e, és a pestis gyakorolt-e itt is oly borzasztó erkölcsi sülyedtséget, mínőt Németországról jegyeztek fel a krónikák,[2]) nem tudjuk.

A zsidóknak, — kikről azt híresztelték, hogy zsákocskákba varrt méreggel rontották meg a kutak vizét és így idézték fel a fekete halált, — máshol nagy mérvű üldöztetéséről szintén nem tudósítanak íróink; hacsak a Nagy Lajos korában lefolyt, krónikásaink által a király hittérítő buzgalmának tulajdonított nagy üldöztetésüket[3]) nem hozzuk összeköttetésbe az ezen időben leghevesebben dühöngő járványnyal, melyet a zsidóüldözéstől elválasztva említ Küküllői János főesperes.

Az 1374-ben Brabantban fellépett *Szent János táncza* (chorea sancti Johannis) néven ismert tánczdüh némely kronikások szerint egész Európában elterjedt. Érintette-e az hazánkat is és milyen mértékben, arról hiányoznak adataink.[4])

A XV. század végén lép föl az *angol láz* — sudor anglicanus. — Hecker[5]) ennek első keletkezését 1486-ra teszi. Pethő Gergely magyar krónikája szerint 1485-ben *„sudor anglicus“*, ángliai veriték nevű betegség, avagy mérges dögleletesség mutatja magát

---

[1]) U. o. 143 stb.

[2]) Haeser III. 150—152.

[3]) Thuróczi Pars III. cap. 41. 50.

[4]) Magyarázását a hipnotizmus alapján l. Természettud. közlöny XVI. köt. 239, Története és kórtünetei Haeser III. 190 stb.

[5]) Die Volkskrankheiten des Mittelalters idézve Haesernél III. 325, a hol a betegség története van részletesen.

az idén ki.[1]) Haeser ugyan azt írja, hogy a három első — 1486, (a Gergely-féle naptár szerint) 1507, 1518-iki — járvány csak Angolországra szorítkozott, de a fenti följegyzés után ítélve, az igen korán meglátogatta hazánkat. 1494-ben mutatkozott nálunk Európának a XV-ik században a fekete halál mellett legnagyobb réme a *bújakór* — morbus gallicus. — Hozzánk Rómából hazatért zarándokok hozták be. Ragályozó természete következtében senki sem volt előle biztosítva, a testen undok és fájdalmas fekélyeket okozván, annyira félelmessé lett, hogy külön könyörgéseket tartottak a templomokban, kérve Istent, távolítaná el az emberiségről e csapást. A *szent Jób miséje* ekkor keletkezett és általánosan használták azt.[2]) Nálunk az 1512-ben Velenczében kiadott *„Missale secundum chorum almae Ecclesiae Strigoniensis"* című misekönyvben találjuk fel legrégibb alakjában a szt. Jób nevében intézett imádságot.[3]) A *süly* — scorbut — is a XV. század végén mutatkozik először és 1486-ban terjedt el járványosan Európában.

Minthogy a járványok megjelenése gyakran összeesett a nagy aszályokkal, esőzésekkel, üstökösök feltűnésével; nemcsak a köznép, de a legműveltebbek is feltétlenül hittek a csillagoknak a közegészségi viszonyokra gyakorolt befolyásában.[4]) 1317 rendkívüli áradások és havazások, pestis; 1337 nagy üstökös,

---

[1]) Id. Fekete: A magyarországi ragályos és járványos kórok. 16.

[2]) Haeser III. 287. U. o. 213—325 a betegség története.

[3]) Weszprémi II./$_2$ 409. „Hostias tibi Domine dicatas placatus assume: ut intercedente paciente Job cum omnibus sanctis tuis *ulcus pessimum* a supplicibus tuis remove" etc.

[4]) Mathias Miechovius I. Zsigmond lengyel király udvari orvosa írta: Morbus gallicus hoc anno Domini 1493 *sub oppositione* duorum ponderosorum *Saturni et Jovis* in partibus mediis inter meridiem et occidentem ubi est Dominium *Martis* . . . . apparuit. Fekete id. mű 77.

dúló járványok; 1342 éhinség, pestis; 1348 földrengések, vulkáni kitörések, ködök stb. fekete halál; 1390 üstökös, nyavalyák; 1410 földrengés, pestis; 1439 nagy szárazság, vérhas; 1472 üstökös, pestis; 1477 szárazság, pestis; 1506 zivatarok, földrengés, pestis; 1521 jan. 5-én napkeltekor egyszerre 3 nap csodálatos szivárványnyal és más tüneményekkel, pestis. Az astrologiától, különben is elfogúlt orvosok nálunk is olyan kényelmesen hárithatták át a gyógyítást a betegségeket előidéző tényezőkre, mint azt sokan máshol tették, természetesnek találva, hogy az égi hatalmakkal megküzdeni lehetetlen.

Városaink már említett óvó intézkedései mellett ugyanott találunk némi rendszabályokat, melyekre némileg lehetne alkalmazni az orvos-rendőrség nevét. A budai jogkönyv felügyelet alá rendelte a mészárosokat, halászokat, sütőket, kofákat, hogy azok csak egészséges élelmi czikkeket árulhassanak. Pozsonynak 1376-iki mészáros-czéhszabálya jellemzi a kornak felfogását, mikor a betegnek talált levágott marhának húsát elkobozni és a *kórházba a szegények számára* küldeni rendeli. Az már helyesebb, hogy a sütők ugyanakkori szabályaik szerint a mértéket meg nem ütő kis kenyereket kobozták el a betegek részére. A mészárszékeket Budán, Pozsonyban, Kolozsváron a folyó vízre kellett építeni.[1]) Az egészséges italra még épen gondosan ügyeltek a városok, meghatározván, minő alkotó részeket és melyikből mennyit kell venni a jó sörhöz. A bort hivatalos emberek kóstolgatták s a korcsmárosok minden hordóból legelőször a bírónak küldtek egy itczét.

---

[1]) Linzbauer I. 93, 193, 249.

Városaink különjogaiban több helyen találkozunk azon jogosítványnyal, hogy sebesítés esetében a hatóság két kiküldött embere állapítja meg a seb minőségét, e szerint szabatván ki a bírság. Orvosoknak hivatalos szakértőkül igénybe vételét még semmiféle törvény vagy szabályzat nem követeli.

A temetésekre vonatkozó intézkedések is beérik azzal, ha elrendelik, hogy a templomba és annak környékére csak a papokat, a nagy urakat és érdemes embereket szabad temetni, az öngyilkosok és az ítéletileg kivégzettek örök nyughelye az akasztófa alatt vagy a temető árkában van.

Általában azt látjuk, hogy a városokon kívül mindenki magára volt hagyatva s úgy segített magán, a hogy maga vagy a javas asszonyok és kuruzsolók tudtak.

f) Politikai, társadalmi, közművelődési viszonyok.

Az utólsó Árpádok korában minden téren beállott hanyatlás a XIV-ik század elején is éreztette gyászos hatását. Az olygarchák féktelen önkényének mi sem szabott határt. Csák, Apor, a Németújváriak, Omodék és mások büntetlenül nyomták el a föld népét, becsteleníték meg nejeit és leányait, rabolták vagyonát; míg a trónra jutott Róbert Károly, kinek kezdetben alig volt hová lehajtania fejét, hatalmát megalapítva, új korszakot nyit meg politikai, társadalmi és közművelődési életünk terén. Az olygarchia hatalmának megtörése után a békés munka kora következik s az Anjouknak csaknem százados uralkodása, eltekintve néhány, az előbbi korszakokéihoz képest jelentéktelen emberáldozatot igényelt háborútól, békés jellegű, egészen Máriának szerencsétlen polgárháborúkkal

telt uralkodásáig. Zsigmond uralkodásával megkezdődik a törökökkel vívott harczainknak hosszú sora. Habár ezen időszakban a török még nagy pusztításokat nem tesz hazánkban, de Nikápoly, Várna, Rigómező, Mohács nagy sebeket ütnek s ha hozzájok vesszük a huszitákkal vívott harczokat, Mátyásnak hosszú időn át tartott áldatlan küzdelmeit Frigyes császárral és a csehekkel, meg az 1514-iki szerencsétlen pórlázadást; itt is elég alkalmat látunk az emberanyagnak a politikai viszonyokból kifolyó fogyasztására. I Lajos korában az oláhoknak az éjszakkeleti vidékről kivándorlása és a zsidóknak hazánkból kiűzése szintén hozzájárult a népesség apasztásához. Mennyire pótolta az így keletkezett veszteséget az oroszoknak és szerbeknek betelepítése, megállapítani bajos lenne.

Az Anjouk trónraléptével hazánk társadalmi életében nagy és jótékony változás állott be. A visegrádi, majd a budai fényes királyi udvartartás egy középpontba gyűjti a főpapságot és a főnemességet. A magyar királyság Közép-Európában nagy tekintélyt nyert és főuraink gyakrabban érintkezve a külfölddel — különösen Zsigmond korában — megismerik és meghonosítják annak finomabb társadalmi szokásait. A tudományos ismeretek már nem képezik a papságnak kizárólagos tulajdonát. A világiak is részt vesznek már abból s ha a kor nem képes is még kivetkőződni a babonából és balhiedelmekből; mégis nagy a haladás, a mit — tárgyunk keretén belül — egyházi és világi urak udvaránál udvari orvosok tartásában látunk nyilvánulni, világos jeléül annak, hogy a tudományt mindinkább kezdik becsülni. A városi polgárságot már most is kedvezően jellemzi egyszerű egészséges életmódja és törekvése jó iskoláknak szervezésére. A czéhélet

kifejlődése, a városok országrendi állásának és önkormányzatának érvényre jutása hathatós rúgói a megindúlt szellemi mozgalomnak.

A társadalmi élet csiszolódása és a műveltségre törekvés egészen áthatotta a magasabb osztályokat, annyira, hogy a könyvnyomtatás és a reformatio jól előkészítve találták a talajt az említett tényezők által megteremtett új iránynak befogadására. A népnek nagy tömege, a jobbágyság, — noha annak köréből látunk kiemelkedni egyeseket — daczára Zsigmond és Mátyás törekvéseinek, melyekkel azon segíteni akarnak, ezen korszakon át is sanyarú. Az olygarchia elkeserítő uralma az 1514-iki lázadásra vezeti az elnyomott osztályt, a mi felidézi a megtorló 1514-iki törvényeket, melyek a jobbágyot örökös szolgaságra kárhoztatva a földhöz kötik és elzárják előle az egyeduli utat is melyen eddig kiemelkedhetett, — a magasabb egyházi pályát.[1])

A püspöki és szerzetesi iskolák már nem egyeduli tényezői a tudományos képzésnek. Városainknak mind nagyobb fokú fejlődésével versenyt tart az iskolák keletkezése. Kassa, Lőcse, Bártfa, Beszterczebánya, Zsolna, Trencsén és más városaink iskolái már a XV. században jó nevűek. Már említett egyetemeink itthon is hozzáférhetővé teszik mindenki számára a magasabb kiképeztetést. A külföldi egyetemeken is folytonosan vannak magyarok és hogy a közművelődés terén nem maradtunk el ezen korban messzire más nemzetek mögött, bizonyítják magas műveltségű humanistáink. A közművelődés általánosabbá létele természetszerűleg hozta magával az egyes osztályok józanabb, észszerűbb egészségesebb életmódját és az egészségügyi intézményeknek ismertetett nagyobb fejlődését.

[1]) Decr. Uladislai VII. art. 14. 24. Corpus jur. 327 stb.

A XVI. század elején bekövetkezett olygarchiai uralom és az erre következett mohácsi vész hirtelen hanyatlást jeleznek a nemzeti irányú fejlődés terén; de másrészt oly tényezők lépnek fel ezután, melyek a tudományok általános fejlődését előmozdítva és az állami hatalmat erősebben összepontosítva, nálunk is nagy lendületet adnak a tudományoknak, kivált a természet- és az orvosi tudománynak s a közegészségi intézkedések és intézményeknek egész hosszú sorozatát létesítik.

* * *

A magyar nemzet európai élete ezen legrégibb századainak orvosi történetét a kidolgozás czéljául tulajdonképen nem is tűzte elém a pályakérdés, mikor kezdőpontúl Hunyadi Mátyás király korát jelölte meg. De elhagyni ezt nem találhattam helyesnek; mert az által egyrészt hiányoztak volna a magyar orvosi rend történetében a kiindulási pontok és az egésznek összefüggő áttekintése; másrészt meg egyik — épen mert legrégibb — legérdekesebb kornak történetét teljesen nélkülöztük volna.

Az eddig vázolt kor orvosi történetének tiszta és teljes képét adni, habár a felmerülő új adatokkal ezen vázlatot sokban lehet lesz még bőviteni, alig leszünk valaha képesek. Okmánytárainknak nagy tömege igen elvétve nyújt ily irányú művelődéstörténeti anyagot. Városaink levéltárai a mohácsi vészt megelőzőleg szintén igen kevéssé segíthetnek ezen a téren, krónikáink meg épen semmit sem adnak. Daczára azonban a rendelkezésre álló kevés anyagnak, az eddig vázolt kornak képét nem tekinthetjük oly komornak, minőnek azt a sötétség századainak nevezett középkor festéséhez rendesen venni szokott színek után előre képzelnők. Nemzetünkről legrégibb pogány korából is kimutatható,

hogy az igen távol állott azon barbárságtól, melyet idegen krónikások annyi előszeretettel híreszteltek róla. Vallása, nyelve, családi erkölcsei, híres vendégszeretete, egyenes szívűsége stb. előnyös tulajdonai mellett kiválóan előnyösen mutatja be az, hogy az új viszonyokhoz ügyesen simúl, de a nélkül, hogy nemzeti jellegét feláldozná. Állami intézményeink és művelődésünk alapjait Német-, Olasz-, Görög- és részben Franciaországtól vettük át s a különböző alkotó részeket szerencsésen sikerült nemzeti jellegű egészszé alakítani. A nemzeti közművelődés ágai között *magyar orvosi tudományról* nem szólhatunk; mert, amint láttuk ezen a téren folytonosan idegen befolyás alatt állottunk, hanem *magyar orvosi rendről* bízvást beszélhetünk.

Az átvett idegen intézmények között jelentékeny szerep jut itten a szerzetes rendeknek. A betegápolással, kórházak fentartásával foglalkozó rendeknek leginkább a nép nagy tömegével kellett érintkezniök, a végből még a bejött idegeneknek is meg kellett tanúlniok a magyar nyelvet, a rendtagokat pedig legnagyobbára magyarokból kellett újonczozniok. És azt látjuk, hogy a magyar szerzetesek, nemcsak a specialisan magyar pálosok köréből, daczára adataink csekély voltának, több magyar orvosnak nevét hozhatjuk fel. A világi főpapság sorában is találkoztunk magyar származású orvosokkal és pedig magyar orvosok nem csak itthon töltöttek be főpapi székeket, hanem a külföldön is, mint Kitilen magyar comesnek fia Péter, a XII. században Umbriában narniai püspök, majd spalatói érsek. Külföldi egyetemeken magyar orvosok is működnek tanárokúl.

Hogy a törekvés, a tudományos téren lépést tartani Európa nyugati államaival, nem hiányzott nálunk;

főiskoláink bizonyítják. A veszprémi egyetem alapítása megelőzte Németország összes egyetemeit; a pécsi egykorú volt a bécsivel. Ó-Budán és Pozsonyban kétségen kívül kimutatható az orvostan tanítása, a mi okvetetlenül feltételezteti a magyar tanulók jelentékenyebb számát, kik aztán mint gyakorló orvosok működtek. A névszerint felsorolt orvosok között, igaz, legnagyobbára a királyok és főurak házi orvosaival találkoztunk, ennek okát azonban igen könnyen feltalálhatjuk abban, hogy az ismertetett századokból naplók, levelezések és más a magán életre vonatkozó irataink nincsenek, a mint akkor az írás mestersége általában nem is volt közkeletű, így aztán az alsóbb körökben élőknek emlékét könnyen elmosta az idő. Ebből azonban nem szabad azt következtetnünk, hogy az alsóbb osztályok egészségügyi viszonyai teljesen el lettek volna hanyagolva. Az országos kormány és a törvényhozás, az eddig ismert adatok után ítélve, nem igen foglalkozott a közegészségügy kérdéseivel és mondhatni, mindenkinek belátására bízta azt; de a szerzetesek gondosan teljesítették hivatásukat és a köznép egészségügyi viszonyaira gyakorolt áldásos hatásukat igazságosan nem kicsinyelhetjük. Az *orvosok* által kezelt Benedek váczi *szabó*-nak felhozott esete (96) mutatja, hogy alsóbb rangú emberek is folyamodtak bajaikban orvosi segélyhez, már a XIII-ik században.

A névszerint felemlített orvosok javarésze olasz eredetű. A magyar orvosi történet egyik legbecsesebb forrásának írója[1]) így kel ki ellenök: »De hagyjuk ezeket az olasz származású orvosokat, Magyarországnak mindenkori vérszopóit, kikről látjuk, hogy csaknem kivétel nélkül az egyházi rendhez tartoztak; a miből

[1]) Weszprémi id. mű. Tom. IV. 10 stb.

a felhozott példák után világosan kitűnik, mennyire elfoglalták régi időktől fogva egészen a XIV. század közepéig és azon túl is a szent köztársaság (az egyház) polgárai az *igazi orvosok* munkaterét a közügynek nagy kárára és daczára a szent atyák, pápák, synodusok és egyetemes zsinatok tanácsai, határozatai, tilalmai és fenyegetéseinek. Sőt hazánk papsága azon szemtelenségre is vetemedett, hogy az orvosláson kívül szennyes haszonért a sebészetet is gyakorolta, holott azt a budai zsinat határozottan tiltotta, mondván, hogy a pap ne gyakorolja a sebészet azon részét, mely égetéssel és vágással jár«. Valóban nem tudnám ezen éles kifakadásnak helyes inditó okát megtalálni. Mikor a világi emberek a tudományokkal még egyáltalában nem foglalkozván, az összes ismeretek a papság kizárólagos tulajdonát képezték; hogyan válhatott a közügynek kárára a papok orvosi tudománya és az, hogy ők az orvoslást hivatásszerűleg gyakorolták? Vagy hol voltak azon világi orvosok, kiknek munkaterét a papok lefoglalták? — A főpapi székeket elfoglaló idegenek ellen több törvényünk szól, de ha tekintetbe vesszük, hogy az ó-budai és a pozsonyi egyetemekre nemcsak az orvosi, hanem a theologiai tanszékekre is még a XV. században is kellett idegeneket, olaszokat, behívni; a régibb századokban még nagyobb szükség lehetett tudományosan képzett idegenek behívására. Vajjon ki fogja kárhoztatni Hunyady Mátyás királyunkat azért, mert a jeles olasz humanistákat udvarához édesgette, hogy általok terjesztesse nálunk az új éltre ébredező tudományosságot? Királyainknak dicsőségére válik azon buzgó törekvés, melylyel idegenek útján jótékonyan hatottak a közművelődés minden terén. A hazájokat elhagyó idegeneknek meg nem

vehetjük rossz néven, ha a tudományuk által nyújtott szolgálatokért viszonzásúl adott előnyöket elfogadták.

A papoknak az orvosi gyakorlatot tiltó rendeleteket, mint láttuk, csak azokra vonatkoztathatjuk, kik kellő képesités nélkül foglalkoztak orvoslással. A XVI.—XVIII. századokban a protestáns egyházban fogjuk látni, hogy az orvosok egyszersmind theologusok, a theologusok meg orvosok is, a mi az egyháznak hasznára vált és semmiképen sem kárhoztatható.

A chirurgia és a gyógyszerészet még fejletlen állapotuk mellett a tudományosan képzett papoknál szintén jobb kezekben voltak, mint a tanulatlan borbélyok, fürdőzők, vándor gyógyszerkereskedőknél.

A világi orvosok és gyógyszerészek rendjét a városok teremtik meg. Ezek a XIV. és XV. századokban kifejlődve, a tudományos téren függetlenítik magokat az egyháztól, közegészségügyi intézményeiket önállóan kezelik és hihetőleg már a XV-ik században is leginkább saját szülötteik működnek a városokban orvosokúl és gyógyszerészekűl, a mint az a XVI. században már egész rendszeresen érvényesül.

Királyaink, az egyház és a városok intézkedései egyaránt tanusítják, hogy hazánk a közegészségügy terén minden irányban lépést tartott a nyugati országokkal. Hogy a fejlődés nem volt rohamos, sőt, hogy később hátra is maradtunk, annak oka politikai viszonyainkban és a magyar nemzet azon magasztos ugyan, de művelődési szempontból sajnálatos hivatásában rejlik, hogy már a XIV. század végétől kezdve minden erejének megfeszítésével, saját testével kellett védenie a nyugat civilisatióját a törökök ellen.

Nem tudom, úgy lesznek-e vele szíves olvasóim is, de én hazánk történelmének ezen régi korából az

orvoslatról való értekezést nem tekintettem »meddő és gyümölcstelen foglalkozásnak«, sem »az ember lelkére nézve örömtelen dolognak«. Hogy ezen foglalkozásnak gyümölcse gazdag, érett és ízletes legyen ahoz melegre van szükség. A szeretet melegére a tárgy iránt, mely aztán ösztönözni fog mindnyájunkat arra, hogy gondosan gyüjtsük össze a nép körében élő babonákat, kuruzsoló, gyógyító módok leirását, a ráolvasásokat, kiolvasásokat stb. és az okmányokban s más írott emlékekben előforduló orvostörténeti adatokat.

MÁSODIK RÉSZ.

A TIZENHATODIK SZÁZAD.

Az emberiség művelődésének fejlődési korszakait egymástól mereven elválasztó vonalakat megvonni lehetetlen; mert egy-egy, bizonyos időben jellemzően kidomborodó tudományos iránynak csirája rendesen sokkal előbb fejlődött, mint ahogy maga a tudományos irány az életre hatást gyakorolva, mindenki által észrevétetve előtérbe lép. Az emberiség történelmében *„Középkor"* neve alatt ismert korszakot az *„Újkor"* névvel jelölttől élesen elválasztani szinte lehetetlen. Az eszméknek is, melyek a XVI. században az emberiségnek gondolkozását egészen megváltoztatták, melyek a tudományok minden ágának új irányt jelöltek ki, csiráit a középkorba mélyen benyúlva kell keresnünk.

Az általános művelődéstörténet iróira bízva a részletek mélyebb kutatását, itt csak azon tényezőket vegyük szemügyre, melyek szorosan vett tárgyunknak az orvosi tudománynak általában és különösen a magyar orvosi rendnek tovább fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak.

Külső tényezőkül vehetjük itten a nevezetesebb felfedezéseket és találmányokat, belsőkül: a tudományos kutatás módszerének megváltozását; a tudomány egyes ágainak egymással szerves kapcsolatba hozását;

a főiskolák fejlődését; a keletkező tudós társaságokat s ezeknek alapján a középkoritól egészen eltérő világnézetet.

A *renaissance* neve alatt ismeretes nagy szellemi mozgalmat nem kisérhetjük itten nyomról-nyomra fejlődésének menetében. Mint kétségbe nem vonható tényt jelezzük, hogy: »A renaissance nagy eredménye: a világnak és az embernek fölfödözése. A világ fölfödözése két ágazatra oszlik — a földgömb átkutatására és a világegyetem azon tervszerű megvizsgálására, a mely tényleg nem egyéb a természettudományoknál. 1492-ben Columbus ismeretessé tette Amerikát; 1497-ben a portugallok körűlhajózták a Jóreménység fokát; 1507-ben Copernicus megmagyarázta a naprendszert. A csillagtan legegyszerűbb igazságainak kimutatása egy csapásra elpusztítá azon mondákat, melyek symbolismusok következtében legfontosabbak voltak az ős kereszténye kre nézve. . . . . A tudomány megmentve az astrologiától, a geomantiától, az alchimiától, megkezdi valódi életét. A lakható világ minden zugának birtokbavétele a művelt emberiség által egyrészről; másrészről pedig mindannak meghódítása a tudomány által, a mit jelenleg a világegyetem természetéről tudunk; ez az a mit a világ fölfödözése alatt értünk«.[1]) Az ember, mint a földnek önczéllal bíró lakója lép előtérbe, nem egyedűli czélja többé az előkészület a túlvilági életre, e földön is van magasztos hivatása: szellemének nemesítése, tökéletesítése, a mi által közeledik isteni képmásához. A tudomány világánál kellett az embernek az állatiasságból kiemelkednie és »a renaissance emberei hibát nem ejtő ösztönnel nevezték el a kutatás terjedelmes anyaghalmazát »Litterae hu-

[1]) Symonds-Pulszky K. Renaissance Olaszországban I. 15—17.

maniores«nek: az inkább emberi irodalomnak; az irodalomnak, mely emberivé tesz«.[1])

Ezen általános szempontok kiválóan alkalmazhatók az orvosi tudományra, melynek hivatása épen az ember testi és szellemi épségének fentartása, illetve visszaszerzése. A középkornak minden tekintetben szűk látóköre nem engedte meg az embernek tüzetes vizsgálását. A renaissance rávezette az embereket annak felismerésére, hogy »az emberi test magában véve is nemes s hogy megérdemli a tüzetes tanulmányozást«. Erre nemcsak a művészet szempontjából volt szükség, hanem inkább szüksége volt arra az orvosi tudománynak, különösen mikor a felfedezések ezen tudománynak körébe belevonták a földnek összes népfajait, egész természetvilágát, új meg új gyógyítandó alanyokat, új meg új gyógyító szereket szolgáltatva.

Amerikának és az Indiába vezető tengeri útnak felfedezése s a földnek körűlhajózása az emberi értelem gyors fejlődésére kiszámíthatatlan hatást gyakoroltak. Az ipar, kereskedelem új irányokat és eddig nem is képzelhető lendületet nyertek. A városok gazdagodása a tudományos életnek új középpontjait teremti meg. Copernicusnak számításai halomra döntik azon elméletet, hogy földünk a világegyetemnek középpontja, hogy az égitestek csak a föld és lakóinak kedvéért vannak teremtve. Elkezdik földünket a naprendszer egyik bolygójának és a rajta élő embert a teremtés legtökéletesebb ugyan, de a természet törvényeinek alárendelt teremtményeül tekinteni, kinek nem egyedűli rendeltetése többé testének sanyargatása által szerezni érdemeket Isten előtt. Megindúl a kritikai

[1]) U. o. 18.

kutatás a tudomány minden ágában és ez egészen alássa a tekintélyek uralmát.

Az újkornak nagy szellemi mozgalmait semmi sem segítette diadalra oly hathatósan, mint a könyvnyomtatás. A gondolat nyomtatványok alakjában szárnyra kelt s eljutott az a szegények kunyhóiba is, különösen mikor a renaissance humanistái az ismereteket általánosítani óhajtván, a nemzeti nyelveket kezdték a tudományos téren használatba venni. Ezen általánosan lábra kapott irányzatnak hazánk különös viszonyaira alkalmazását már a XVI. században látjuk. Iróink annak nyiltan kifejezést is adtak. »Irtam enis egy postillat — így szól 1569-ben Bornemissza Péter a nagyszombati tanácshoz írt levelében — hogy akar mel falubeli parasztczagis könien meg értheti. Kit azertis mieltem, hog csak egy giermek olvasasara is tanulhassanac«.[1]) Jellemzőbben alig lehetne kifejezni a nyomdászatnak az ismeretek általános elterjesztésére gyakorolt üdvös hatását. A gyógyászati ismereteknek népszerűsítésére szánt magyar könyvekkel lentebb találkozunk.

A távcsőnek alkalmazása a csillagászat terén előidézett forradalom által sok előítéletet és balhiedelmet küszöböl ki és ha egyszerre nem szünteti is meg a csillagoknak az ember testi szervezetére, betegségeire és azok gyógyítására gyakorolt hatásába vetett, századokon át meggyökeresedett hitet; iskolázott embereink körében mind ritkábbakká lesznek az asztrologiának hívei.

A lövő fegyvereknek általános alkalmazása, a XVI. században Európában oly gyakori háborúk közben a lőtt sebek gyógyításánál követett eljárásokkal a sebészetet téríti új irányba.

[1]) Ballagi: A magyar nyomdászat stb. 36.

A XV. századnak nagy humanistái elévülhetetlen érdemeket szereztek az által, hogy az előzőik által gyűjtött ismeretanyagot éles kritika alá vetették. Az előző századnak tudósai inkább gyüjtők voltak, mint feldolgozók, gondosan összeszedték az ókori irodalomnak emlékeit; követőik összehasonlították azokat, megállapították az ókori íróknak hiteles szövegét s azok csak ezen alakban váltak az emberiségre nézve valódi kincsekké. A tudományosság iránt a rajongásnak bizonyos neme fogta el ekkor az embereket. Olaszországnak majd minden városában, sőt jelentéktelenebb községeiben is alakultak tudományos irányú társulatok, az úgynevezett platonikus akadémiák, melyeknek működésében Platónak művei annyira iránytadók, hogy ezek háttérbe szorítják a régi tekintélyeket, ezek között az egyházét is s a philosophia ezentűl nem az egyháznak, hanem az ókornak lett hűbéresévé. Ezen állapot azonban nem tartott sokáig. Az egyház fegyelme alól felszabadúlt szellem nem tűrte sokáig az ókor irói nak bilincseit sem, feltartóztathatlanúl haladt az előre, míg elért azon térre, melyen csak a változhatatlan örök törvények szabhatnak határt a magán véleménynek. A természettudományok kritikai művelése önkényt következett Aristoteles, Galenus, Dioskorides és mások iratainak alaposabb megismeréséből. A florenczi augustinus kolostor physikai társaságának mintájára Rómában Bessarion, Nápolyban Pomponius Letus által alapított hasonló társaságokat a XV. század végén számos mások követték.

Olaszországé az érdem, hogy megindította a nagy szellemi mozgalmat, az új eszméknek győzelemre juttatása azonban Európa középső része népeinek jutott szerencsés osztályrészűl. A hazánkban keletkezett *du-*

nai tudós társaság rövid életű volt, a nemzet nagy tömegére soha sem gyakorolt érezhető hatást. Tekintve azon viszonyt, melybe a mohácsi vész után a nyugattal, különösen pedig Németországgal és Hollandiával jutottunk, reánk nézve kiválóan fontos azon körülmény, hogy ottan már korán alakúlnak az olaszokéihoz hasonló tudományos társulatok, mint Deventerben az 1384-ben alakúlt Gheert Grote féle társaság — broederschap — melynek iskolája a többi közt Rotterdami Erasmust is tanítványai közé számítá. A XV. század végén Heidelbergben a »Rajnai társaság«, majd azután hasonlók a türingeni, erfurti, Odera melletti frankfurti egyetemek mellett.

A tudományos téren mindenütt jelentkező általános mozgalom kihatott a vallásos életre is és előkészítette útját Luther sikeres fellépésének. A reformationak az emberi gondolkodás átalakítására gyakorolt befolyását nem fejtegetve, csak mint a mi viszonyainkra nagy következményűt említem meg, hogy Németországnak főiskoláin: Wittenbergben, Marburgban, Jenában, tehát épen ottan, hova ifjaink a XVI. századon át leginkább tódultak, kiválóan az orvosok körében találtak szíves fogadtatásra Luthernek tanai.[1]) Ha majd látni fogjuk, hogy ezen századbeli orvosainknak java része a protestánsok köréből kerűlt ki, éreznünk kell azt is, hogy a reformatio következtében Németországban és Hollandiában keletkezett egyetemek döntő hatást gyakoroltak ezen korszakban hazánknak tudományos életére általában és különösen a magyar orvosi rendre.

A XVI. században keletkeztek a következő egyetemek: Wittenberg (1502), oderai Frankfurt (1506),

[1]) Haeser II. 4.

Marburg (1527), Königsberg (1544), Jena (1557), Leyden (1575), Helmstädt (1575), Altorf (1577), Würzburg (alapítva 1403. újra megnyitva 1582), Franeker (1585). Ifjainknak legnagyobbrésze ezen főiskolákon nyervén kiképeztetését, az ezeken uralkodó irányok adják meg a mi tudományos életünknek jellegét is. Mióta Basel belépett a svajczi szövetségbe, 1459-ben alapitott egyeteme középpontjává lett a szabadelvű tudományos és művészeti iránynak; követi őt a protestantismus bölcsője Wittenberg, majd mindnyájokat megelőzi Leyden. A többiek hosszabb-rövidebb időn át tengnek, de mindenik — az itáliai Akadémiákhoz hasonlóan — szellemi középpontot képvisel. A hollandi egyetemek között Leyden fellépéséig Deventer és Löven, különösen az előbbi, a humanismusnak hazája. A német egyetemek orvosi karai közt a XVI. század közepén Basel áll első helyen, míg itt 1532—60 közt csak 9 doktori promotió történt, a következő 25 évben már 114, az 1586—1610 közötti időben pedig 454. A vizsgálatok szigorúsága miatt a baseli diplomát tartották legbecsesebbnek. A wittenbergi fakultás kiválóan nevezetes a paracelsismushoz közeli viszonyánál fogva.[1])

A XVI. század orvosi tudománya három főirányt mutat: vannak philologus orvosok, philosophus orvosok és természettudós orvosok. Egyben mindnyájan egyet értenek s ez az, hogy a tekintélyek korlátlan uralmát elvetve, minden állítást kritikának vetnek alá. A tekintély és a gondolat szabadsága közt keletkezett harczban kifejlődött azon józan felfogás, hogy mindkettő csak bizonyos korlátok között jó s a tekintélyekre való hivatkozással ez után is gyakran találkozunk, de azok csak addig tartják fenn magukat, kü-

[1]) Haeser II. 5.

lönösen a gyakorlati tudományokban, míg állításaiknak helytelenségét tapasztalati kisérletek nem döntik meg. A XVI. században az orvosi tudomány különösen az, melyben az elméletekkel szembe a kisérleteket, a tapasztalati adatokat állítják, a mi megmagyarázza gyors haladását.

Philologus orvosok. A humanismusnak az ókori irók gyűjtésére és megmagyarázására irányzott törekvése jótékonyan hatott az orvostanra. Az ókor orvosi iróinak művei is éles kritika alá kerültek. A középkorban sok példányban kézen forgó másolatokról kiderült, hogy az eredetiekkel összehasonlítva, részint hiányosak, részint hibásak. Még a XVI. században is a philologiát tekintették az általános műveltség alapjának, szükséges volt még a philosophia és a theologia s csak ezek után következett a szaktudomány. Ezen iránynak kifolyása, hogy az orvosok sokszor egyszersmind philologusok, philosophusok és theologusok is. Sokoldalúan képzettek, de nem ritkán épen azért azok kik az orvosi philologiára adták magukat »vagy igen tudósok voltak arra, hogy szükséges bő orvosi tapasztalattal bírjanak, vagy igen medikusok arra, hogy a philologusok igényeit kielégítsék.«[1]) Mindamellett vannak közöttük, a kik egyaránt nagy szolgálatokat tettek az orvosi tudománynak és a philologiának az ókori orvosi irók műveinek pontos kiadása és magyarázása által. Itten leginkább csak azokat említem, kik a magyar ifiak által látogatott külföldi iskolákon tanárokúl működtek. Ilyenek: *Leoniceno Nicolo* (1428—1524) Ferrarában. Hippokrates aphorismáinak és Plinius az egyszerű gyógyszerekről írt könyvének kritikai kiadója. — *de Monte* (Montanus) *Giov. Batt.* (1498—

[1]) Haeser II. 15.

1552), Páduában Galenus iratainak — az ókori orvosok és Rhazes meg Avicenna commentálásával — első kiadója. *Copus Vilmos* (1471—1532) baseli származású párizsi tanár. Aeginai Pál, Hippocrates és Galenus több irata. *Winter von Andernach* (1487—1574) Lövenben és Strassburgban, Galenus, Oribasius, Trallesi Alexander, Aeginai Pál és Caelius Aurelianus kiadója. *Thorer Alban* (Winterthuri) (1489—1550) és *Zwinger Theodor* (1533—1588) Baselben; *Hagenbut* (Cornarus) *János* marburgi majd jenai, *Jean de Gorris* (Gorraeus) (1505—1577) és *Louis Duret* (1527—1586) párizsi, *Geronimo Mercuriale* (1530—1606) paduai, bolognai és pisai tanárok, mind megannyi kiadói és magyarázói az ókori orvosi íróknak. A gyakorló orvosok között is számosan foglalkoznak ezen iránynyal: *Anutius Foes* (Foësius) metzi orvos (1528—1591) negyven évi munkájának »Oeconomia Hippocratis« című nagy műve alaposság és hatás tekintetében felülmúlta Hippocrates összes magyarázóit. *Wolff Gáspár* (1532—1601) zürichi, *John Kaye* (Cajus) (1506—1573) a londoni orvosi collegium kiadványainak szerkesztője és számosan mások. Műveikben az újabb kornak orvosai kiegészítve, kijavítva s az orvosi tudomány vívmányainak világánál értelmezve kapták kezökhöz az ókor íróit s ha ezentúl azokra hivatkozás történik, tekintélyüket már nemcsak régiségük tartja fen, hanem támogatva van az az újabb tapasztalatok által is. A philologus orvosok világosságot hoztak a classikusoknak a középkoron át megrontott szövegébe, és ez legfőbb érdemük.

Philosophus orvosok. A szövegkritikán felül az ókori íróknak tárgyi felfogása is philosophiai alapra lett ezen században fektetve. Giordano Bruno (1548—1593) és Bacon Verulam (1561—1626) az ekkor ural-

kodó legnagyobb emberi tekintélylyel, Aristotelessel, szembeszállottak a positiv tudás érdekében. »Giordano Bruno folytonosan harczott vívott Aristoteles ellen. Jól tudta, hogy ezzel az egyház Góliátját támadja meg, kinek neve ekkor rokonértelmű volt az észszel, kinek logikáját és metaphisikáját Ptolomaios csillagászati rendszerével együtt a keresztény hit szükséges részeinek nézték. Az aristotelikusok azt tanították, hogy a világ véges s az egek megrendíthetetlenek; Bruno kijelentette, hogy a világ végtelen s hogy örökös és általános átalakulásnak van kitéve. Az aristotelikusok azt hirdették, hogy a föld mozgástalan; Bruno azt hirdette, hogy forog. Az aristotelikusok a tekintélyt mindenek fölé helyezik; Bruno a tekintélylyel a kételkedést állítja szembe, az utóbbit téve a tudás kiinduló pontjává: *„ki helyesen akar itélni annak lemondania kell a hívés szokásairól, annak az ellentétek közt az egyiket ép oly lehetségesnek kelt tartania, mint a másikat, annak ki kell magát vonnia a születése óta belé csepegtetett érzelmek alól“*. A középkor philosophiája azt tanította, hogy minden magyarázat csak *belülről* eredhet; hogy az embereknek a saját elméjükbe kell tekinteni s a saját eszméiket elemezni, fölosztani és osztályozni; Bruno az embert a szabadba hívta a természetett tanulmányozni. Bacon szerint az előző philosophusok tévedéseinek egy igen nagy fontosságú oka az, »hogy mind azon korokban, melyekben lángeszü és nagy tudományú férfiak virágoztak, épen a physikára fordították az emberi szorgalom legkisebb részét, ámbár ez tekintendő minden tudomány szülő anyjának. *Ne várja senki a tudomány nagy előmozdítását, főképen ne gyakorlati részében, hacsak a physika a tudomány egyes ágaira szét nem bontatik; és viszont*

hacsak ezek a részleges tudományok a physikára ismét vissza nem vitetnek. Az eddigi physikai rendszerek határozatlansága és meddőségének okául azon módszert tekinté, mely mellett, az emberek azon voltak, hogy a *maguk fogalmaiból* világot alkossanak s a *maguk elméjéből* merítsék az összes anyagot, melyet fölhasználtak. Ha azonban a helyett a *tapasztaláshoz* és *megfigyeléshez* fordúlhattak volna tanácsért, akkor *tények*, nem pedig *vélemények* fölött okoskodhattak volna, akkor végűl elérhettek volna azon törvények ismeretéhez, melyek az anyagi világot igazgatják.[1])

A XVI. századnak két nagy gondolkodója lényegileg véve egyenlően nyilatkozik a tudás alapjáról, a közvetlen észlelést tevén azzá. Baconnak magas állása nagy súlyt kölcsönözött elméleteinek, mély tudományossága mellett fényes irálya széles és előkelő körökbe nyitotta meg az új iránynak útját. Giordano Bruno Európa minden tudományos középpontján páratlan ékesszólással az egyetemi kathedrákról hirdeti elveit. Hatásuk nem maradhatott el. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy az új platonismus s ennek folytán a természettudományi irány épen ezen két philosophus tanainak nyomán lépett be az orvostanba. Az orvosok között már őket megelőzőleg voltak buzgó hívei az új platonismusnak, kik bölcseleti alapra fektetik az orvosi tudományt, de kiknek alapját igen ingadozóvá teszi az új platonismusba beszövődött kabbalah. Ezen mysticus philosophiai iskolának kiváló férfiai az orvosok közt: *Nettesheimi Cornelius Agrippa* (1486—1535 és *Hieronymus Cardanus* (1501—1576)[2]) kiknek nézeteivel még találkozunk. Ezen iskolához tartozott a

[1]) Lewes Bánóczy II. 324, 343, 366, 369.

[2]) Baas 290.

híres sponheimi és würzburgi apátnak Trietheim Jánosnak tanítványa, a ki az orvostanban egész iskolát teremtett: *Paracelsus.*[1])

Az új platonismussal szembe helyezkedett az új aristotelismus, melynek hívei a mysticismust a tudományból általában, a kabbalaht, astrologiát, necromantiát, chiromantiát, oneiromantikát stb. az orvosi tudományból különösen ki akarták küszöbölni, például *Manardo János.*

Ilyen egymással ellenkező irányok mellett az elméleti téren természetesen merűlnek fel a legképtelenebb állitások mindaddig, míg az új philosophiai irány el nem veti az apriori következtetést és a tapasztalatok által szerzett positiv ismeretekre nem alapítja a tudást. Az áldatlan és elkeseredett viták helyett a XVI. századnak számos kiváló orvosa a megfigyelésre alapítja a gyakorlati orvostant. Ezeknek köszönhető az orvosi collegiumoknak alapítása, az orvosi szakirodalmi közlönyöket helyettesitő, gyakran nyomtatásban is megjelent sűrű levelezés, melyben a legkiválóbb orvosok közlik egymással észleleteiket. Ezeknek köszönhető az orvosi tudományt gyors léptekkel előre vivő *klinikai tanítás.* Felhasználják ezek a chemia, botanika és physika mindinkább fejlődő tanait; az anatomia fellendűlésével biztos alapot nyernek a physiologia és a pathologia. Ezen gyakorlati iránynak hívei a *természettudós orvosok.*

A tapasztalatra alapított tudást az orvostanban igen szükségessé tették a fellépett új betegségek. Ilyenekűl jeleztük a XV. század végén az *angol lázt,* a *scorbutot,* és a *syphilist,* a XVI. században lép fel elő-

[1]) Haeser II. 71.

ször a *„febris castrensis“*, *„morbus hungaricus“*, *„febris petechialis“* stb. nevek alatt pusztító *hagymáz.* Ezen új betegségek természetéről, gyógyításuk módjáról nem adnak felvilágosítást a régi írók; az orvosoknak ezekkel szemben a tapasztalatokra, megfigyelésekre kellett támaszkodniok, a mi az orvosi tudománynak kiszámíthatatlan előnyére vált.

Ezen általános szempontok határozták meg az orvostannak fejlődését és a gyógyítással foglalkozóknak képzettségét, társadalmi állásukat és az egészségügyi intézményeknek alakulását. A magyar orvosi rend történetében ezeken kívül hazánk különleges viszonyait is tekintetbe kell vennünk s azok szerint itélnünk meg a magyar gyógyászatnak állapotát.

a) Orvosok.

A Hunyadi Mátyás halála után bekövetkezett politikai viszonyok nagy hatást gyakoroltak hazánk szellemi életének fejlődésére. A nagy királynak udvarát világhírűvé tett idegen humanista tudósok kiköltöztek tőlünk és mintha a humanismus hazánkban egyetlen embernek nagy szelleméhez lett volna csatolva, egy időre úgy látszott, hogy az eszmékkel együtt elköltözött hazánkból az újabb kornak szelleme is. A gyámoltalan Ulászló uralma alatt a királyi udvar fényével és hanyatlásával együtt hanyatlanak főiskoláink, és az 1526-iki mohácsi vészt egyedül a pécsi egyetem élte túl. Erre vonatkozó adataink is oly hiányosak, hogy még azt sem állapíthatjuk meg határozottan, mikor szűnt meg létezni. Ha elfogadjuk, hogy még a mohácsi vész után is volt idő, mikor a pécsi egyetemnek 2000 tanulója volt, hihetőnek tarthatjuk, hogy régi szervezete is fennmaradt és így ottan tanították az

orvostant még a XVI. század elején is. Az irányt, melyben ez esetleg történhetett, kutatni eredménytelen munka lenne. Oly hatást, mely mellett ezen főiskolánkból nemzeti irányú tudományos képzettség, minőre ekkor Európa szerencsésebb helyzetű népei törekedtek, sugározhatott volna ki, nem tételezhetünk fel; mert a töröknek hazánkba gyakori beütése, majd Pécsnek 1543-ban török kézre kerülte aláásta, sőt egészen meg is semmisítette ezen egyetemünknek hatását és a XVI. században egyetlen főiskolánknak az 1543 éven innen nyomára sem akadunk.

Azonban ha Mátyás királynak humanistái elhagyták is hazánkat, ha a beállott politikai zavarok közben nem is tűnik fel nálunk a humanismus fénye; maga a szellem annyira behatolt már előbbkelőink köreibe, hogy daczára a nemzetünket létében fenyegető csapásoknak nem akadt fenn közművelődésünknek haladása. Lépést igyekszünk tartani a nyugattal, csak az a nagy bajunk, hogy a magasabb műveltség, melyre mi is épen úgy szert teszünk, mint szerencsésebb nyugati szomszédaink, nem válik nemzetivé, nem válik magyarrá. De ez nemcsak nálunk van így. A reformatio emberei bevitték a nép nyelvét a templomba, bevitték azt a nép oktatásának körébe, de a szorosan vett tudományos téren uralkodók maradtak a classicus nyelvek, kiválóan a latin. »A tudományos és irodalmi műveltség összes forrásaihoz latin és görög nyelven lehetett férni. A humanismus — mely akkor a haladást s modern irányt képviselte — az egész európai kulturát a classicus műveltség fölélesztésével, a classicus irodalmakból, mint forrásokból akarta ujjászülettetni és a régi remekírók nyelvét törekedett a középkori romlott latinság ellenében ismét irodalmi nyelvvé emelni. A latin úgy

az irodalomban, mint a gyakorlati használatban világnyelv volt, mely a nemzetközi érintkezéseket közvetité . . . . megtanulásával bármely nemzet társadalmának művelt köreiben megértettek s a tudós és író e nyelven egyszerre minden nemzet művelt részéhez szólhatott«.[1]) Ezzel indokolta Sturm, a XVI. század nagy paedagogusa azt, hogy az általa szervezett iskolákban a német nyelvnek rovására uralkodókká tette a classicusokat. Hasonlóan jártak el Sturmnak kitűnő paedagogus kortársai Agricola Rudolf és követői, úgy Melanchton is.

Nincsen hazánk történetének több oly szomorú százada, mint a XVI. Reánk zúdult ekkor minden csapás. A Jagellók gyámoltalansága, az olygarchák féktelenkedése, a mohácsi vészre következett pártviszályok majd a török hódítás, az alkotmányunk ellen intézett támadások, és mindezeknek koronájául a vallási viszálykodás. Száz féle jogczímen pusztította a magyart a magyar, a török a német. És nemzetünknek életrevalósága épen ezen tűzpróbában tűnt ki leginkább. Az alföldről a török által elzaklatott magyar urak az idegen nemzetiségek által lakott felföldön teremtettek a magyarságnak új és új középpontokat; német ajkú városaink polgársága ekkor lép közvetetlen érintkezésbe a magyar elemmel, az erősebb egymásra utaltság kölcsönösen jó hatást gyakorol az összetartozás érzetére, a mi nagyban hozzá járúl ahhoz, hogy idegen eredetű polgáraink épen akkor csatlakoznak legerősebben a magyar állameszméhez, mikor eredetük helyével, a német birodalommal legtöbb érintkezési pontjuk van. Ilyen pontok a Habsburg háznak Magyarországon trónra jutása és a reformatio. A politikai viszonyoktól elte-

[1]) Molnár Aladár. A közoktatás tört. Magyarországon. Budapest, 1881.

kintve, foglalkoznunk kell itten Németországnak hazánk közművelődésére gyakorolt hatásával, a mely iskoláinkban nyilvánúlt.

A magyar ifiak már a múlt században is sűrűn látogatták Németországnak főiskoláit. Midőn hazai egyetemeink megszüntek létezni, egyenesen a külföldre lettünk utalva és Luthernek reformátori fellépése számos magyarországi ifiút talált az új, de máris híres wittenbergi egyetemen. Németország más egyetemein is, melyeken szintén voltak magyarok, gyorsan hódítanak a reformatio eszméi, melyekkel eltelten százával térnek haza ifiaink s Luthernek és Kalvinnak tanait nagy sikerrel terjesztik el itthon. A reformatio hívei tanaiknak terjesztésére és biztosítására legjobb helynek tartják az iskolát, a katholicismus hívei a reformatioval szemben ugyancsak az iskolát állítják, megindúl a szellemi verseny. Az 1530-tól következő ötven év alatt keletkezett 34 katholikus, 125 protestáns és 9 unitarius iskoláról van tudomásunk. Főpapok, főurak és városok dicsőségüket iskolák alapítása és fentartásában keresik. »Talán sohasem tettek Magyarországon a művelődésért és közoktatásért annyit, mint ebben, a tatárjárás óta leginségesebb időben, török hódítás és belháborúk nyomorainak közepette. Világos bizonyságául annak, hogy egy nemzet, ha valamely culturalis szellemi áramlat megragadja és ha művelődési érdekeit komolyan felkarolja annak kielégítésében a legnehezebb viszonyok által sem engedi magát megakadályoztatni«.[1])

A magyar nemzetet nagy erővel ragadta meg a reformatio áramlata, művelődési érdekei erősen egybeforrtak ezzel annyira, hogy nemcsak a protestans, de a katholikus iskolák sem vonhatták ki magukat a né-

[1]) U. o. 4

met protestáns paedagogusok hatása alól s a magyarországi közoktatás Agricola Rudolf, Melanchton, Sturm és Trotzendorf rendszerei szerint szerveztetett. Ezen Németországban dívó rendszerek szerint nyerték ifiaink az alapot felsőbb tanulmányaikhoz részint Németországból behozott, részint annak főiskoláin tanúlt magyar tanítóktól, mindig oly irányban, mely őket aztán a német főiskolákhoz vonzotta. A pécsi egyetem megszünte után hazánkban egyedűli főiskola az 1555 körűl Oláh Miklós esztergomi érsek által a jezsuiták részére Nagy-Szombatban alapított collegium. Protestáns jellegű főiskolánk egy sincsen, ilyen nem is fejlődhetett ki; mert csakhamar megindúlt az ellenreformatio, melynek következtében a protestáns iskoláknak létele igen bizonytalanná vált miért azután városok és főurak inkább a német egyetemeken tettek ösztöndíj-alapítványokat s ezekre köz- vagy magán ösztöndíjakkal ellátva küldték ki az ifiakat magasabb kiképeztetés végett. Kezdetben Wittenberget látogatták ezek legsűrűbben, úgy, hogy 1523-tól 1560-ig, Melanchton haláláig 442, 1560-tól 1599-ig 376, tehát a XVI. század 78 éve alatt közel ezer magyar ifiú tanúlt ott. Amint látni fogjuk, Németország más egyetemein is számosan voltak. A katholikusok inkább Olaszországba mentek. Megkönnyítették a külföldön való iskolázást a legtöbb egyetemen önállóan vagy más nemzetek ifiaival szövetkezve alapított »bursa«-k melyekben az ifiak ingyen, vagy mérsékelt díjért kaptak közös lakást és élelmezést. Bolognában 1557-ben Zondi Pál esztergomi és zágrábi nagyprépost alapította a magyar bursát; a wittenbergi magyar bursa alapítására már 1546-ban megtörtént az első lépés, szabályai 1556-ban megállapíttattak és 1571-ben a rektor által megerősíttettek. Főurak szegény sorsú tanúlókat alkalmaz-

tak külföldi egyetemekre menő fiaikhoz praeceptorokúl s ezeknek alkalmat adtak a felsőbb tanulmányok folytatására. Mások tehetséges szegény ifiakat saját költségükön iskoláztattak, mint például Jaksith Péter özvegye, majd Perényi Péter Balsarati Vitus Jánost; Békés Gáspár meg Gyulai Pált, a XVI. századnak jeles orvosait. Thurzó Elek 1543-ban Lőcsének 10.000 forintot hagyott végrendeletileg, hogy annak kamataiból külföldre menő tanulók segélyeztessenek. Csaknem minden jelentékenyebb városunk iskoláztat külföldön évenkint egy-két ifiút, közöttük számos orvosnövendéket. Hogy egyetemeikre nagyobb számmal vonzzák az idegeneket, külföldiek is; fejedelmek, városok és magánosok tettek alapítványokat magyar ifiaknak ösztöndíjaknak ellátására.[1])

Iskoláinknak ezen korban berendezéséről részletesen nem szólva, elég lesz itt megjegyeznünk, hogy azok a kornak humanistikus irányát egészen elfogadva classicus alapra helyezkedtek. A latin és görög nyelvben tökéletes jártasság, a dialektika és rhetorikának alapos ismerése a legfőbb kívánalmak épen úgy mint a külföldön és így ifiaink a felsőbb tanulmányokhoz szükséges ismereteket itthon bőségesen elsajátíthatták. Nálunk is feltaláljuk a XVI. századnak universalismusra törekvő hajlamát s ebből kifolyólag azt, hogy már a XVI. századbeli orvosaink közt nem egyet találunk, kik nem elégedve meg a szakszerű ismeretekkel, a »medicinae doctor« czím mellé megszerzik a »philosophiae, theologiae és a juris utriusque doctor« czímet is. A classicus nyelvek mellett, a kornak szelleméhez alkalmazkodva, kivétel nélkül foglalkoznak a héber és

[1]) Az erre vonatkozó irodalmat ismertetve lásd Irodalomtörténeti közlemények I. évf. 4. füz. 404. Ballagi A.-tól.

az arab nyelvvel is. Bámulatunkat vívják ki egyes orvosaink, kik a tudomány szomjától űzetve nem elégedtek meg az egy egyetemen szerezhető ismeretekkel, hanem városról-városra, országról-országra mennek, hogy 8—10, sőt több évet is fordítva egyetemi tanúlásra, minden híres tanártól eltanulják annak kiváló szakmáját. Hogy idejüket nem vesztegették hiába, bizonyítják a csaknem minden egyetemen tartott tudományos vitáik, az általuk kifejtett tudományos irodalmi működés és az, hogy — amint látni fogjuk — Európa uralkodói rendre hívják meg a magyar ifiakat udvari orvosokúl, kik azután az udvaroknál nemcsak mint orvosok, de mint titkos tanácsosok és nem ritkán kényesebb természetű diplomatiai küldetésekben is szerepelnek. A tudomány embereire nézve a fejedelmi kegynél talán még nagyobb kitüntetés a kortársak tudós világának nyiltan kimutatott elismerése. Ebben sem szűkölködnek a magyar orvosok; mert ott találjuk őket a külföld egyetemeinek tanszékein, rektori méltóságán, ott a tudós társaságok tagjai közt. Ha kellően fogjuk méltányolni hazánk közegészségügyi és közművelődési viszonyaira gyakorolt hatásukat; ez sem fog utolsó sorban állani érdemeik sorában.

Említsük meg még itt előzetesen azt, hogy habár hazánkban tulajdonképeni orvosi iskola nincsen is, az orvosi tanulmányokra külföldi egyetemekre menő ifiaink nem mennek ki minden szakismeret nélkül. Említők már azt, hogy Olaszországban már a XIII. századtól egyes családokban a fiúk az apáktól tanulták az orvosi tudományt: a Varignana, Garbo, Dondi, Santa Sophia családokban egy, másfél száz éven át szállott át örökül az orvosi tudomány (133). A XVI. században több helyen találunk ilyen családokat: a híres Pa-

racelsus az alchymiában és az orvostanban atyjától, aki szintén orvos volt, nyerte az első oktatást; Löwenben a Tyens család volt ilyen orvosi; Vesal Andrásnak atyja gyógyszerész, nagyatyja, szépapja, dédapja orvosok voltak;[1]) nálunk ilyen a XVI. században a soproni Preyss-Pannonius-család (a XVII. században többel találkozunk) Orvosaink közől már ezen században többen működnek kiváló gymnasiumainkon tanárokúl, mint Balsarati Vitus János Sárospatakon, Kyr Pál Brassóban. Ezek rendesen kiválogatták az orvosi pályára készülőket, bevezették azokat az orvostan elemeibe és így előkészítve bocsátották a külföldi egyetemekre. Kyr Pál az ifiuság használatára írta Brassóban 1541-ben nyomtatásban megjelent »Sanitatis Studium« című könyvét.

Kitűnik ezekből, hogy hazánk a XVI. század viszontagságai közt, mikor legjobb erőit a harczmező vette igénybe, nem engedi át magát egészen az »inter arma silent musae« elvének, hanem míg egyik karjával harczol, másikkal a músáknak áldoz és ifiait képesekké teszi a békésebb fejlődésű népek magasabb culturájának elsajátítására.

Az orvostannak állapota hazánkban, amennyiben a mi fiaink azt ottan tanulták, csak a nyugaton fejlődött irányoknak megfelelő lehetett.

A fentebb említett kritikai iránynak következménye a XVI. században elkeseredett viták lettek. Mindjárt a század elején megindúlt a támadás az arabok és Galenus ellen az *érvágás* kérdésében. Hippokratesnek tanától, hogy az érvágást lehetőleg közel a gyuladásos helyhez kell alkalmazni, az erek elhelyezéséről és a gyuladások természetéről felállított elméletek alapján már-már teljesen elhagyták és az arab orvosok

[1]) Baas 303, 335, 343.

azon gyakorlata, hogy a metastaticus lobboknál különösen a pleuritis és a pneumoniánál a lobos testrésztől lehetőleg távol — pld. jobboldali gyuladásnál a balkaron vagy lábon — vágtak eret, lett uralkodóvá. *Brissot Péter* (1478—1522) párizsi tanár saját tapasztalatai alapján megtámadta az arabok tanát és védelmére kelt Hippokratesének. Elkeseredett küzdelem fejlődött ki ebből, melybe bele vonták a párizsi parlamentet, sőt V. Károly német császárt is. Brissot ellenesei közől csak *Andernachi Winter* löweni, *Victorius* (Vettori) *Benedek* bolognai, *Trincavella Victor* paduai tanárokat, védői közől *Manardus János* ferrarai *Villemor* és *Kelin* párizsi, *Drivere Jeremiás* (Thriverius Brachelius, meghalt 1554) löweni, *Campolongus Aemilius* paduai tanárokat, *Vesal Andrást* és *Paré Ambrust* említem meg.[1])

A második vitás kérdés volt az eltérés Galenus és Hippokrates közt az érverésnek és a vizelet minőségének fontosságáról a diagnosisra. A hippokratisták élesen kikeltek az arabok útján Galenus nyomán dogmává lett azon tan ellen, hogy az érverés és a vizelet egyedűli biztos mértékei az életerőnek és a belső szervek helyes működésének. Ezen vitában a hyppokratikusok oldalán találjuk *Struthius József* (1510—1560) lengyel származású orvost, ki egy időn át nálunk mint Izabella királyné udvari orvosa működött. »Ars sphigmica s. pulsuum doctrina stb.« című 1540-ben Baselben megjelent művét ezen vitában a legjelesebbek

[1]) Lehetetlen itten az orvostan terén felmerült egyes irányzatokat és találmányokat részletesen ismertetnem. Felemlítek minden nevezetesebb mozzanatot, hogy az általános orvosi történetnek legalább váza legyen meg, a részletekre nézve utalom a szives olvasót az általam használt jeles orvostörténeti művekre. Az egyes irányzatok kiváló művelői közől leginkább csak az egyetemeken működő tanárokat említem, akik a magyar ifiak kiképzésére közvetetlen hatást gyakorolhattak. — Haeser II. 62. Baas 300.

közé számítják. *Horehoviczai Dudith András* (1533—1589) tinnini, majd csanádi és erdélyi püspök krafthelmi Crato által kiadott »Epistolae medicinales«-eiben az uroscopia ellen kel ki.[1])

Az orvostanban uralkodó régi rendszerek és tekintélyek ellen intézett támadások közt legerősebbek és következményeiben legmesszebbre kihatók voltak azok, melyeket a XVI századnak egyik legeredetibb és legkiválóbb szelleme *Paracelsus* intézett.

Hohenheimi Bombastus Theophrastus Svájczban, Schwyz kantonban az einsiedelni kolostor közelében, melynek Theophrastus atyja Vilmos, orvosa volt, 1490 táján született. Némelyek szerint szülőháza »am hohen Nest« nevű helyen állott s ebből eredt a »Paracelsus« melléknév. Családja állitólag a Stuttgart melletti Hohenheim vár egykori uraitól a Bombastusoktól származott, mások szerint családi neve »Höchener« volt. Ő magát irataiban rendesen »Theophrastus ex Hohenheim Eremita — (azaz einsiedelni származású)-nak nevezi. Kortársai »Aureolus Philippus Theophrastus Paracelsus Bombastus de Hohenheim, professor Theologiae, artium liberalium et utriusque Medicinae Doctor, Medicus et Germaniae philosophus, Monarcha Medicorum et Mysteriarcha, Chemicorum princeps, Helvetius Eremita« díszes czímmel ruházták fel. Sajátságos egyéniségében és önmagáról tett nyilatkozataiban elég alapot találhattak ezen czím összeállítására. Mi legismeretesebb nevén csak Paracelsusnak nevezzük.

Életének történetét és működésének fő irányát jellemzik a tanulmányairól írt saját szavai. Miután atyja bevezette őt az orvosi tudomány elemeibe, 1506-ban a baseli egyetemre adta. Majd, amint maga elbeszéli:

[1]) Haeser II. 68. Baas 325.

»Évek során át látogattam Német-, Olasz-, Franciaország főiskoláit és kerestem az orvoslás alapját, de nem akartam magamat megadni egyedűl azok tanításának, iratainak, könyveinek hanem tovább vándoroltam Granadába, Lisabonba, átutaztam Spanyol-, Angol-, Poroszországot, Litvaniát, Lengyel-, Magyar-, Oláhországot, Erdélyt, Horvátországot és a Vend Markot és más helyeket, mindenütt szorgalmasan és buzgón tudakozódtam és kutattam az orvoslásnak biztos, kipróbált és igaz művészete után. Tettem ezt nemcsak a doktoroknál, hanem a borbélyok, fürdőzők, tudós orvosok, vénasszonyok és bűvészeknél is, akik csak foglalkoznak azzal; az alchymistáknál, a kolostorokban, nemesek és nem nemeseknél, okosaknál és együgyüeknél«.[1]) Amint ebből látjuk, legjellemzőbb képviselője ő a XVI. század vándorló tudósainak. Tíz évi vándorlás után haza kerűlve, 1526-ban a baseli egyetemen tanszéket nyert. Itten előadásait azzal kezdte meg, hogy Galenus, Avicenna, Mesue s más régi írók könyveit, megtagadva tőlük minden tekintélyt, tanítványai szemeláttára elégette, kivételt csak Hippokratessel tett, kinek Aphorismáihoz commentárt írt. Jellemét kifejezi jelszava: »Nemo sit alterius, qui suus esse potest!« Életviszonyai hozták magukkal, hogy őszinte a nyerseségig; kiméletlen a durvaságig; önhitt az öndicsőitésig, de ezek mellett mélyen érző szív, kiről sírköve hirdeti, hogy mindenét megosztotta a szegényekkel. Az einsiedelni reformator egészen azon kornak gyermeke, melyben egyházban és államban a tudás minden terén a legellentétesebb erők küzdöttek egymással. Ő a gyógyászati tudomány terén ezen küzdelemnek megtestesülése, legtökéletesebb kifejezője a létező állapo-

[1]) Haeser II. 74.

tokkal való elégületlenségnek és a vágyódásnak jobb állapotok után.[1]) Ellenségeinek — mert ilyenek nagy számmal voltak — vádjaira mondja: »Azt mondják nem értem Avicennát, nem értem Galent és nem tudnám, mit írtak azok. Processusaikat, canonjaikat, és más irataikat sokáig tiszteletben tartottam, de látva, hogy azok nyomán sem magam sem társaim semmi hasznosat nem végezhetünk, kénytelen voltam más alapot keresni, melyet nehéz munka árán meg is találtam«. Ezen alap meg nem más, mint a természet, ehez utalja azokat, a kik orvosokká akarnak lenni, s ennek irataiban így ad kifejezést: »Az orvoslásnak első tanítója a természetnek teste és anyaga — der Corpus und Materia der Natur. — Tehát ezeket tanulmányozva és megismerve, bennök kutass és tanulj és ne önmagadban, mert saját fantáziád nem egyéb, mint félrevezetése az igazságnak.« »Melyik ajtón át juthatunk be helyesen az orvosi tudományba? Avicennán, Galenon, Mesuen, Rasesen vagy a természet világán át? A természet világa azon helyes ajtó, melyen át oda juthatunk«. »Nem a speculativ theoriából kell a gyakorlatnak folynia, hanem a gyakorlatból a theoriának. »A tapasztalásban örömet találó szemeid legyenek tanítóid«. »Olvasás senkit sem tett orvossá, a gyakorlat tesz azzá«. Maga egész őszinteséggel bevallja, hogy tíz éven át semmiféle könyvet nem olvasott, csak a természetet tanulmányozta. Kiméletlenül ostorozza theoretizáló kortársait s oly erősen bízik reformátori hivatásában, hogy nyiltan kimondja: »Wahrhaftig mehr will ich richten nach meinem Tode wider euch, denn davor«.

---

[1]) Haeser II. 86. u. o. 71—106. oldalon Paracelsus részletes méltatása és Baasnál 303—319. Itt csak rövid vonásokban akarom ismertetni az orvostanra gyakorolt hatását, tekintettel a mi viszonyainkra is.

És valóban halála után jobban méltányolták, mint életében. Tanai, melyekkel az orvosokat a természet tanulmányozására utalta, nemcsak erjesztő kovászául szolgáltak a tudománynak, hanem azt sok tapasztalati igazsággal is gazdagították és előkelő helyet biztosítottak a mesternek az orvostan történetében. Kortársaira közvetetlen hatást azáltal gyakorolt, hogy irataiban a német nyelvet használva a nagy tömegekhez szólott.

Tanainak összetétele is egészen korának universalismusát tünteti fel, szoros kapcsolatban állva a theosophia, kosmogonia, physiologia és philosophia tételeivel. Minden létezőnek eredő oka Isten és minden teremtményben működik az isteni szikra és az isteni szellemnek »astralicus balzsam«-a. Az ember egyesíti magában a külső természetnek minden alakulatát s azért valódi »Mikrokosmus« szemben a «Makrokosmus«-sal. Ezen kis világot csak a külső természet kutatásának alapján lehet megismerni. Az orvosi belátás és sikeres tevékenység a földön és az égen mutatkozó természeti jelenségeknek, azok alkotó részei, tulajdonságai és hatásainak kikutatásán alapúlnak. Hogy az embert megismerjék, azért ajánlja a természetnek tanulmányozását.

Az emberi test, mint általában az összes testek, szerinte 3 alkotó részből: kén, higany és sóból áll, ezen három »elem«-mel jelképezvén az elégő, elillanó és az éléghetetlen részeket. A míg a test él, ezek folytonos változásnak vannak alávetve, a mit a testnek alchymistája az archaeus — a gyomor — okoz. Alapos észrevételeket tesz a vérnek assimiláló hatásáról, a testben levő önálló hőforrásokról. Az anatomiának nem barátja s magát a nevet is csak annak megjelölésére használja, a mi szerinte az orvostannak alap-

ját képezi; az élet lényegének megismerésére. Szerinte közönyös az, hol fekszik az agy, máj, lép stb. az a fő, hogy minő arcanummal gyógyítható a betegség.

Általános kórtanában elveti Galenusnak humoralis pathologiáját, a betegségeket nem az alapnedvek rendellenes állapotából vagy a rothadásból, hanem az organikus ideák változásaiból származtatja. Nagy súlyt fektet a betegségek átöröklődésére. Az ember egészségére négyféle erő gyakorol hatást: az »ens astrorum«, az égi testek; az »ens veneni« a nem assimilálódó tápanyagokból; az »ens naturale et spirituale«, az isteni végzet. Ezeknek mindenike különféle betegségeket okozhat. Vándorlásai közben sok tapasztalatot gyűjtött az aetiologia (kór-oktan) terén és figyelmeztetett a betegségeknek a geographiai helyzet szerinti különféleségére. A diagnostikánál nagy súlyt helyez az érverésre és a vizeletre, de a legfőbbet az alkalmazott gyógyszerek hatására.

Paracelsusnak *therapiája* leghívebben fejezi ki a mesternek gondolkodásmódját. E szerint az orvosnak minden más tekintetet félre téve, egyedűli feladata a betegnek kigyógyítása. A régi írók közől egyedűl Hyppokrates iránt érzett rokonszenve onnan eredhet, hogy ez is a természetet tartja a legjobb orvosnak, mely az emberbe beoltotta a természetes gyógyító erőt s az orvosnak feladatául csak annak működését előmozdítani maradt fenn. Mesterséges gyógyitás csak akkor alkalmazandó, ha a természetes gyógyító erő nem elégséges a testben. A természet működésének előmozdítására szolgálnak: a friss levegő, lelki nyugalom, ó borok, bőjtölés és imádkozás, mint a melyek ellenesei a betegségeket okozó »entia«-knak. A mesterséges gyógyításnál is oly szereket kell alkalmazni,

melyek a betegségeket okozó »szellemi, organikus lényeknek« a betegség »magvának« ellenségei, ilyenek az *arcanum*-ok. Az *arcanum* szónak Paracelsus tanában kétféle értelme van. Jelent az általában mindent, a mi a betegségnek okát megszünteti, mint: a természet gyógyító ereje, az érvágás, kőmetszés (lithotomia); különösen pedig azon essentiákat, melyek a bennök rejlő titkos erkölcsök (qualitates occultae) erejével megsemmisítik a betegségeknek *magvait.*

Az arcanumok előállítása az alchymiának feladata s ez már régi idők óta törekedett arra a bölcsek kövének és az aranytincturának keresésével. Paracelsus azonban nem ilyen képzelt arcanumok keresését, hanem a természeti tárgyakban levő gyógyitó hatású anyagoknak kivonását kivánja tőle. Szerinte az egész világ egy nagy gyógyszertár és Isten a legfőbb gyógyszerész; mert mindenüvé, ahol valamely betegség uralkodik, beültette a megfelelő orvosságot.[1]) A betegségeket csakis a külső természeti jelenségeknek megfigyelése által lehet felismerni, mert a betegségeknek úgy vannak külső formái, mint a természeti tüneményeknek. A vízkór (hydrops) hasonlít az áradáshoz; a sorvadás (atrophia) a szárazsághoz, a kólika különböző nemei megfelelnek a négy széliránynak, a gutaütés a villámcsapásnak stb. s ezek ellen megfelelő módon kell védekezni, pld. a hydropsnál a felesleges vizet levezetni, a megmaradót kiszárítani a tűznek megfelelő szerekkel: higanynyal, kénnel stb. A szeleket a hideg és a nedvesség okozza, azért a kólikát melegítő és szárító szerekkel kell gyógyítani: Ezzel Paracelsus jelentékeny engedményt tett

[1]) Hazánkra vonatkozólag legújabb orvosi irodalmunkban Poór Imre dr. tanár „Adatok a természet orvosi czélszerűségéhez, vagyis minden vidék megtermi az otthonos betegségek gyógyszerét“ című czikkében behatóan foglalkozik ezen kérdéssel. l. Gyógyászat 1867. 30—37. sz.

a Galenus féle »contraria contrariis« elvnek. De a »Signatura«-król szóló tanban a »similia similibus« elve érvényesül, nem annyira nála, mint követőinél, kik ezen tant az eszelősségig vitték. Paracelsus ugyanis azt mondja, hogy a csillagok minden földi testre rá nyomják a *Signaturát:* »Ihr sehend, dass alle Corpora Formas haben, in denen sie stehend. Also haben auch Formas alle ihre Artzney, so in ihnen sind. Die ein ist visibilis, die ander invisibilis: Das ist, die eine corporalisch, elementisch; die ander spiritalisch, syderisch, Auff das folgt nun, das ein jetlicher Artzt sein Herbarium spiritualem sydereum haben soll, auf dass er wisse, wie dieselbig Artzney in der Form stehe: Als die Exempel ausweisen. Ein Artzney die da ingenommen wirt spiritualiter in ihrer essentia, so bald sie in Leib kompt, so steht sie in ihrer Form. Zu gleicher weiss wie ein Regenbogen im Himmel, ein Bild oder Form im Spiegel. Also hat sie in Form *der Füsse,* stehet sie *in die Füss;* hat sie ein Form *der Henden,* so stehet sie *in die Hende.* Also mit dem Kopf, Rücken, Bauch, Hertz, Miltz, Leber u. s. w.«. Ebből következett aztán, hogy például a veres foltos levelű polygonum persicaria (Wasserblut, hódos czikszár[1]) jó a vérzés ellen; az átlyuggatott levelű hypericum perforatum (csengő linka, Johanniskraut) a szúrás által okozott sebre; az orchis mascula (füles kosbor) alakjánál fogva a legjobb aphrodisiacum és a férfi ivarszervek bajait legbiztosabban gyógyítja; a carduus acantoides (bogáncs, Distel) tüskéi a belső nyilalás ellen, a saxifraga (kőtörő, Jehovablümchen) a legjobb lithotryptikum (kőmorzsoló szer); az euphrasia (szálkacsék) virágán levő fekete pont a szem pupillának betegsé-

[1]) A magyar nevek Diószegi és Fazekas magyar fűvészkönyvéből.

geit, az arany, mely az alchymistáknál a szívnek felel meg, a szívbajokat gyógyítja stb. Paracelsusnak legfontosabb arcanumai voltak a higany, ólom, vas, réz arsenicum, kén, borax praeparatumok; a növényekből készült tincturák, essentiák, extractumok és mindenekfölött az általa feltalált, mindent meggyógyitó »*Laudanum*«. Vonzalma az egyszerű szerekhez, élesen elitéli a korában szokásos hosszú recipeket: »Je länger geschrifft, je kleiner der Verstand; je länger Recepten, je weniger Tugendt.« A gyógyitó szerekről szóló tanának következménye, hogy a betegségeket nem a beteg szerv, a betegség oka vagy tünetei, hanem a gyógyitó szerek szerint nevezi el, morbus therebintinus-, morbus sileris montani-, morbus helleborinusnak stb. és nem branchis, rheuma vagy katarrhusnak.

Különös kórtanában a betegségeknek leginkább csak két csoportjával a tartarikus és a bújakóros betegségekkel foglalkozik. Az előbbieket az archeus — a gyomor — elégtelen működése, a tökéletlen emésztés és a nem assimlálódó anyagoknak lerakodása következtében keletkező kóranyagoknak tulajdonítja. Ide tartoznak a köszvény és a kőbajok, továbbá némely bél-, tüdő-bajok különösen a phtysisnek némely alakulatai. A bújakórt fertőzésből eredőnek tartja és nevezetes, hogy felismerte, hogy a bújakóros anyag különféle betegségekkel vegyűlhet, melyekre rá nyomja bélyegét.

Paracelsus *chyrurgiájában* is a természetes alapra helyezkedik, azt tanítva, hogy a test minden részében van gyógyító balzsam s az orvosnak csak ezen balzsam hatását kell előmozdítania, védve azt a káros külső hatásoktól. A vérzésnek elállítását nem ajánlja, de mégis vannak neki is összehúzó — styptikus — szerei. A vágásnak és égetésnek határozott ellensége.

Nevezetes nála az is, hogy a gyógyforrásoknak nagy jelentőséget tulajdonít.

Paracelsus tanainak ezen igen vázlatos ismertetését történetünk szempontjából szükségesnek tartottam; mert követői között többen vannak, kik hazai gyógyászatunkra hatást gyakoroltak. Különösen a wittenbergi egyetemen vannak Paracelsusnak hívei, ott, hová a legtöbb magyar ifiú ment tanúlni. A vallási reformatio hívei — különösen Wittenbergben — hódoltak az einsiedelni reformator egyszerűségének, kinek az emberről mint »mikrokosmos«-ról szóló tana legkönnyebben be volt illeszthető az astrologia körébe; a természetben rejlő arcanumok tana bő táplálékot nyújtott az isteni teremtő jóságáról táplált hitnek.

A wittenbergi paracelsisták közt legkiválóbb volt *Peucer Gáspár* (1525—1602) egyetemi orvostanár.[1]) *Winter von Andernach* ugyanott tanár, habár nem oly határozottan csatlakozott is hozzá, de szintén híve Paracelsusnak, a. ki, habár Paracelsus theoriáit elvetette, gyógyszereinek az orvosi tudományra gazdagító hatását elismeri. Hasonlóan *Zwinger Tivadar* (1533—1588) és fia *Jakab* (1569—1610) tanárok Baselben, *Gesner Conrád* a paracelsusi gyógyszereket ismertető irataiban és *Hoffmann Gáspár* (1563—1641) oderai, frankfurti tanár; *Ellinger András* tanár Lipcsében és Jénában, *Goclenius Rudolf* Marburgban hirdették tanait. Az idegen eredetű orvosok közől reánk nézve nevezetesek itten *Carrichter Bertalan* I. Ferdinánd és Miksa királyok udvari orvosa és idősbb *Ruland Márton*, atyja azon Ruland János Dávidnak, ki a XVII. század elején Pozsony város tiszti orvosa, majd Bethlen István házi

[1]) „Commentarius de praecipuis divinationum generibus".

orvosa és 1622-ben magyar nemességet kapott;[1]) — mindketten határozott paracelsisták. A Galenismus ellenesei közé számítják Horehoviczai *Dudith András* tinnini, majd csanádi és erdélyi püspököt is.[2])

Paracelsusnak leghevesebb ellensége volt egykori kortársa *Erastus* (Liebler) *Tamás* (1527—1583) heidelbergi, majd baseli orvostanár. Ide tartoznak *Smet Henrik* (1537—1614) heidelbergi és *Libavius András* (1540-1666) jenai tanárok.

A Paracelsus tanai körül forgó küzdelem átcsapott Németország határain is. Az újításoknak ellenszegülő conservativ párizsi egyetem határozottan ellene foglalt állást. Az anti-paracelsistáknak élén állottak a jeles író *Rabelais* és *Riolan János,* egy ideig montpellieri tanár; nevezetes védői voltak *Harvet Israël* és *du Chesne József* franczia orvosok, legkiválóbban *Fernel János* (1485—1558). Franczia országban nem annyira Paracelsus elvei, melyekkel kevésbbé foglalkoztak és melyeket ott kevéssé értettek meg, mint inkább az általa alkalmazott gyógyszerek körül forgott az úgynevezett *„antimonium harcz"*, oly elkeseredetten, hogy a párizsi orvosi kar több párizsi orvost kizárt köréből, mert a fém praeparatumokat alkalmazták. Csak a XVII. század közepén vívták ki *Rhenaudot Theophrastus* és követői a paracelsusi, chemiai úton készült gyógyszerek általános elismerését. A montpellieri egyetem Galenus ellen foglalt állást.

Paracelsus olaszországi hívei közt találjuk *Giov Argenterio*-t (1513—1572) a bolognai, pisai, nápolyi, római egyetemek tanárát.

Habár a XVI. századnak itt felsorolt jeles orvosai

[1]) Weszprémi „Succinta medicorum" etc. I. 158.

[2]) Baas 324.

és követőik nem csatlakoztak is mindenben Paracelsushoz, irataik mutatják, hogy az orvostanban eddig Galenus nyomán uralkodó dogmákat tarthatatlanoknak tekintik. Az új platonismusnak annyira természetes kifolyása ez, hogy a majlandi *Geronimo Cardano* (1501—1576) korának egyik legkiválóbb tudósa, Paracelsus iratainak ismerése nélkűl, igen közel jutott ennek felfogásához.[1])

A Paracelsus tanai által felidézett elméleti vitatkozásoknál sokkal fontosabb volt a hyppokratikusoknak a gyakorlati orvostan kifejlesztésére irányzott törekvése. Az orvosok a *Linacre Tamás* által 1518-ban alapított londoni orvosi collegium mintájára társaságokat alakítottak, melyeknek czéljuk volt a felmerűlő hibák és hiányok birálása, döntés az orvosi közigazgatás és a törvényszéki kérdésekben, a gyógyszertárak fölött a felügyelet.

Nagy fontossággal bír továbbá a kor kiváló orvosainak egymással folytatott levelezése, mely sok kérdésnek tisztázására vezetett. Ezen levelezők közt a legkiválóbb helyet foglalják el *Kraftheimi Crato* és *Manardo János*. A levelezés által felidézett mozgalomban kiváló hely jutott hazánknak. A kortársak itélete szerint is a legjelesebb tudósok közé tartozó Manardo János orvosi leveleinek közrebocsátását Magyarországon kezdte meg. Tudtunkkal a nagy szerepre hivatott orvosi levelek közt a Manardóéi jelentek meg legelőször és pedig 1529-ben Strassburgban. Ezen leveleknek kiadását Manardo *Győrben* (Ex Jaurino Pannoniae superioris civitate) 1513-ban (pridie idus Sextiles) kelt, Montinus Floriánhoz intézett levelében indo-

[1]) Paracelsus, követői és elleneseinek elveit részletesen fejtegetve l. Haeser II. 71—126. Baas 303—325.

kolja.[1]) Az orvosi téren az egész XVI. századot foglalkoztató szellemi mozgalomnak célját és irányát látjuk ezen levélben visszatükröződni. Minthogy ez hazánkból indúlt ki, egész terjedelmében közlöm a levelet: »Azt hiszem — írja — sokan lesznek kik ezen orvosi leveleimnek kiadását annyira nem helyeslik, hogy erősen meg is rónak érte. Némelyek azért, mert általában kárhoztatják azokat, kik annyi híres author után ezen korban valami újat mernek feszegetni, — szerintök ugyanis felesleges újra megírni azt, a mik már megvannak írva; vakmerőség azt vélni, hogy valaki olyasmit lát, amit ők nem láttak volna; mások, ha más mesterségekben tűrnék is azt, az orvosiban semmi esetre sem engedik meg, hogy megmozdíttassék az, a mi hosszú időre, a régiek megfigyeléseire, igen hosszú tapasztalásra támaszkodik és mintegy isteni jóságból ajándékoztatott egyes kiválasztottaknak. Lesznek olyanok is, kik engem gőggel fognak vádolni, hogy mint új és saját hazámban — amint mondani szokták — ismeretlen ember, fel merek támadni azok ellen, kik a tekintélyt maguknak sok századon át kivívták. Sokan írályomat mint vagy mint kevéssé vagy mint igen keresettet fogják kárhoztatni; némelyek meg a levelek által való tanításnak módját, mint az orvosi téren szokatlant; mások meg azt fogják vétkeműl felróni, hogy hírkeresés kedveért igyekeztem csekély jelentőségű dolgokat közölni, vagy hogy azt megengedtem. Én — hogy sokaknak együttesen feleljek — ha sohasem is, korunkban igen szükségesnek látom ilyen modorban írni és pedig oly őszintességgel és bátorsággal, amely nem tartja szem előtt sem a tekintélyt, sem a régisé-

[1]) Medicinales epistolae Jo. Manardi medici ferrariensis etc. Argentorati 1529. a m. nemz. muz. példánya.

get, legyen az bár ezer éves is. Mert felismertem, hogy az öregebbek iránti túlságos tisztelet okozta, hogy művészetünk nemcsak semmivel nem gyarapíttatott kortársaink által, hanem a régieknek commentárai válogatás nélkűl orakulumok gyanánt fogadtatnak, holott azok az érthetetlenségig gyalázatosak és barbárok; annyira hazugok, hogy minden mást lehet belőlök érteni, csak azt nem, amit a szerzők akartak. Innen van, hogy azokat mindenki a saját véleménye szerint dogmájául választja, egyiket az egyik szabály, másikat más, gyakran üdvös halálthozó gyógyszer miatt, az emberi életnek nagy kárára. És ebben nemcsak a közönségesebb és selejtesebb fajtájú orvosok vétkeztek, hanem olyanok is, kik mint első tekintélyek az előkelők és királyok mellett voltak«. Ez után éles bírálatot mond a régi írók commentatorai fölött. Levele végén elmondja, hogy összes leveleit azért rendezi maga sajtó alá, mert azokból egyeseket hibásan közöltek, ezen nyilatkozatból látjuk, hogy leveleinek az orvostanra átalakító hatást gyakorló legelső rendszeres kiadását hazánkban készítette elő. Budán keltezett levelei: 1514 aug. 1. »ad vaciensem episcopum preservatio oculorum et dentium«. 1516. jan. 16-án Thurzó Elekhez, melyben a pestis elleni védekezésre és a pestis gyógyítására ad utasításokat. 1518. jan. 1. »Caelio Calcagnino etc. de stomacho«. Ennek végén írja: »Vale et me quasi veterno ob situm *inter hosce Schythas,* aliquando similibus questionibus evigila«, a mi arra mutat, hogy a művelt olasz Dobzse László király udvarában kevés szellemi élvezetet talált. 1518. julius 27. »ad Gillimum Comlacensem episcopum« válaszol a püspöknek azon észrevételére, hogy mióta ő távol van hazájától, a nevezetesebb orvosok majdnem minden betegségben ár-

pával táplálják betegeiket, abból ptisanát (enyhítő italt) vagy levest csináltatva. Közli itten a régieknek erre vonatkozó véleményeit. 1515-ben »Joanni Camerti Theologo etc. de sacharo duplici« című levelét »Viennae Pannoniae« (Bécsben) keltezte, ebben a czukor előállításának módját a legrégibb időktől leírja. A kelt helyének és idejének megnevezése nélkül szól egy levele Frangepán Mátyáshoz, kinek nagymérvű aranyér folyása ellen ad részletes utasításokat.[1]) Látjuk ezekből, hogy Manardo 1513—1518-ban hazánkban időzött.

Krafftheimi Crato korának legnevezetesebb tudósaival folytatott orvosi levelezései közt a magyarok közől Dudith András, Zsámboki János és Crato kiváló kedvenczének Jordán Tamásnak leveleivel találkozunk.

A XVI. századot a paracelsusi vitatkozásnál eredményesebben foglalkoztatta az orvostudősoknak a gyakorlati gyógyászat előbb vitelére irányozott törekvése, melyet hatalmasan támogatott az ***anatomiának*** gyors fellendűlése. Olaszországban Mondino nyomán már a XV. század második felében a vizsgálódás az anatomiának a gyakorlati gyógyászattal kapcsolatba hozására irányúlt. *Zerbi Gabriel, Alessandro Benedetti*, (1460—1525) a XV. század végén paduai; *Alessandro Achillini* (1463—1512), *Berangario Carpi* (1470—1530) bolognai; *Guido Guidi* (Vidus Vidius † 1569) és *François Jaques Dubois* (Sylvius † 1564) párizsi; *Giambattista Canani* (szül. 1515) ferrarai; *Andernachi Winter* wittenbergi tanárok anatomiai munkáikkal[2]) előkészítették

---

[1]) Epist. med. lib. VI. epist 5. — L. V. ep. 3. — L. II. ep. 3. — L. V. ep. 2. — L. II. ep. 2.

[2]) Irataik e téren: *Zerbi:* Liber anatomie corporis humani et singulorum membrorum illius. Venet. 1502. — „Anatomia matricis et de anatomia et generatione embryonis". Marb. 1537. — *Benedetti:* „Anatomia, sive de historia corporis humani libri V. Venet 1502. — *Achillini:* Annotationes anato-

útját a XVI. század legnagyobb anatomusának *Vesal Andrásnak.*

Vesal András (1514—1565) egy orvosi családnak sarja orvosi tanulmányait a montpellieri egyetemen kezdte, a párizsin Guidi, Dubois és Andernach tanárok alatt folytatta. Az anatomiának tanításáról igen jellemzően mondja, hogy az igen ritkán előkerülő emberi hullán három leczkében elvégezték azt. Mikor Dubois Galenus magyarázata közben az anatomiához ért, azt, mint a növendékeknek nehezet, egészen elhagyta. Andernachi Winterről megjegyzi, hogy neki, aki anatomiát írt, más czélból nem volt kezében kés, minthogy azzal sültjét felszeletelje. Az ilyen tanítás nem elégítette őt ki, s midőn a háború V. Károly császár és I. Ferencz franczia király közt kitörőben volt, Löwenbe ment. Itt sikerült neki éjszakának idején egy nagy kincsre, egy az akasztófáról lelopott gonosztevőnek csontvázára szert tennie. 20 éves korában mint sebész a hadseregbe állott, a háborúk közben tanulta részletesen ismerni az emberi testet s 1537-ben kezdte meg irodalmi munkásságát. A 23 éves fiatal embert Velencze tanácsa a páduai egyetem anatomiai és chyrurgiai tanszékére tanárnak meghívta, ahol kezdetben ő is Galenusnak majom-anatomiáját magyarázgatta. 1539-től 1546-ig felváltva Páduában, Bolognában és Pisában tanított s ekkor írta »De corporis humani fabrica libri

micae in Mundinum. Bonon. 1522. — *Carpi:* Commentaria cum amplissimis additionibus super anatomiam Mundini, una cum textu ejus in pristinum et verum nitronem redacto. Bonon 1521. — Anatomia Carpi. Isagoge breves (sic) perlucide ac ubberime in anatomiam humani corporis a communi medicorum academia usitatum etc. Bonon 1514. — *Guidi:* De anatomia corporis humanii libri VII. tabulis 77 in aere incisis strata. Venet. 1611. — *Dubois, Sylvius:* Isagoge in libros Hipparatis et Galeni anatomicas. Paris 1555. *Winter v. And.* Anatomicarum institutionum libri IV. Paris 1533. — *Canani:* Musculorum humani corporis picturata dissectio. — Ferrara 1543 körül.

septem« czímű korszakot alkotó művét, akkor intézve ezzel hatalmas támadást Galenus ellen, mikor ennek theoriáit más oldalról oly élesen ostromolta Paracelsus. 1546-ban műve második kiadásának rendezése végett Baselbe ment s ott tartott előadásokat és az orvosi fakultásnak egy férfi-csontvázat ajándékozott, mely a Platter által később ajándékozott női vázzal a XIX. századig egyedűli anatomiai gyűjteménye volt az egyetemnek. 1555-ben Vesal II. Fülöp spanyol király szolgálatába lépett, 1564-ben Madridból a szt. földre ment, midőn innen visszatérőben volt, hogy Páduában újra tanszéket foglaljon el, Zante partjain hajótörést szenvedett, megbetegedett és 1565 okt. 15-én nyomorban meghalt. Egy aranyműves felismerte a nagy tudóst és sírjára egy egyszerű emléket állított.[1])

Vesal anatomiai műveiben az emberi testet minden részére kiterjedő gondos tanulmány alapján ismertette meg, ezzel halálos csapást mért Galenusnak másfél ezredéves sérthetetlen tekintélyére. Az irataihoz mellékelt anatomiai képek megkönnyítették a tanúlást. Azzal, hogy boncztanában az emberi testet folytonosan összehasonlítja a magasabb fejlettségű állatokéval, meg-

---

[1]) *Művei*: 1. Paraphrasis in nonum librum Rhazae ad Almansorem de effectuum singularum corporis partium curatione. Basil. 1537. — 2. Sechs anatomische Tafeln. 1538. Az emberi testet és egyes részeit egymásra hajlítható levelekben tüntetik fel. — 3. De corporis humani fabrica libri septem. Basil 1543. Legnagyobb műve. — 4. Epistola docens venam axillarem dextri cubiti in dolore laterali secandam, et melancholicum succum ex venae portae ramis ad sedem pertinentibus purgatis. Basil 1539. — 5. Suorum de fabrica corporis humani librorum epitome. Basil 1543. — 6. Epistola rationem modumque propinandi radicis Chynae decocti, quo nuper invictissimus Carolus V. imperator usus est, pertractans Basil 1546. — 7. Gabr. Cunei Mediolanensis apologiae Franc. Putei pro Galeni anatome examen. Venet. 1564. — 8. Anatomicarum Gabrielis Fallopii observationum examen. Venet 1564. — 9. Chirurgia magna . . . a Prosp. Borgarutio recognita, emendata et in lucem edita. Venet 1568.

veti alapját a *összehasonlító bonczlannak* Kikel korának orvosai ellen, akik a diätetikát a szakácsokra, a gyógyszertant a gyógyszerészekre, a chirurgiát a borbélyokra bízzák, a bonczolásnál a kést nem magok veszik kezökbe, hanem prosectorúl tudatlan borbélyt alkalmaznak. Természetes, hogy tanainak a régi rendszer hívei közt számos ellensége akadt. Legkeseredtebben támadta meg egykori tanára Dubois, kinek támadásaira azonban Vesal kegyeletből nem felelt. Erős ellenfele támadt Eustach Bertalan római tanárban, a szintén híres anatomusban. A harcz oly erős hullámokat vert fel egész Európában, hogy V. Károly császár a salamancai theologiai fakultas elé vitte a kérdést, vajjon keresztény szempontból megengedhető-e a hullaknak szétdarabolása? A kar azon véleménynek adott kifejezést, hogy amennyiben az az orvosi tudomány tanulására szükséges, megengedhető. Ezen vélemény nagy változást jelez az egyházi felfogásban.

Vesalnak nagy anatomiai műve hét könyvre oszlik: 1. A csontok és porczok; 2. Szálagok és izmok; 3. Edények; 4. Idegek; 5. Belek, nemi szervek; 6. Szív; 7. Agy és érzék szervek. Habár ezekben az anatomia mai állásához képest vannak is tévedések, a rendkivüli gondossággal és közvetlen észlelés alapján írt mű hosszú időn át legkitűnőbb volt ezen a téren, mint olyan, a mely az emberi test szervezetét nem többé az állatoké után itélte meg.

Vesal kortársai közt, részint mint barátait, részint elleneseiül számos jeles anatomust találunk, kik önálló felfedezésekre jutva előbbre vitték az emberi test alapos ismerését. Nevezetesek: *Falliopo Gabriel* (1523—1562) Ferrarában majd Pisában, Páduában tanár (1548—1862) korának egyik legkiválóbb és legszerényebb tudósa, ki

az anatomia minden ágában alapos kutatásokat tett. *Eustachi Bartolomeo* († 1574) római tanár Vesalnak legalaposabb bírálója; *Ingrassia Giovani* (1510—1580) nápolyi tanár; *Colombo Math. Realdo* (1559); *Aranzio Giulio Cesare* (1530—1589) bolognai tanár (1556—1889); *Variolo Constanzo* (1543—1575) Bolognában, majd Rómában tanár; *Girolamo Fabricio del Aquapendente* (1577—1619) Fallioponak utóda a páduai tanszéken; *Platter Felix* (1536—1614) Baselben tanár, az ottani botanikus kert és anatomiai gyüjtemény alapítója, híres anatomus, aki közel 300 hullát bonczolt; *Bauhin Gáspár* (1560—1624) Platter utóda a bascli tanszéken, a maig is használt anatomiai terminologiának megállapítója; *Alberti Salamon* (1540—1600) wittenbergi tanár; *Paw Péter* (1564—1617) 1589-től az anatomia tanára Leydenben, hol 1597-ben anatomiai gyűjteményt alapított.[1])

Ezek és kiválóbb tanítványaik az anatomiát egészen átalakították. A XVI. századnak ezen a téren legnevezetesebb vívmányai: Vesal az anatomia minden részletének szilárd alapokat rakott le. Az *osteologia*

[1]) Műveik: *Falliopo:* Obervationes anatomicae. Venet. 1561. — Lectiones de partibus similaribus corporis humani. Norib. 1575. — *Eustachi:* Opuscula anatomica. Tabulae anatomicae — *Ingrassia:* Commentaria in Galeni librum de ossibus. Panorm 1604. — *Colombo:* De re anatomica libri XV. Venet. 1559. Németre fordítva Schenck A. ált. Frankf. 1609. — *Aranzio:* De humano foetu opusculum. Róma 1564. — Observationes anatomicae. Venet. 1587. — *Variolo:* De nervis opticis etc. Patav. 1573. Anatomiae libri IV. Francof 1591. — *Fabrizio ab Aquapendente:* De visione, voce et auditu. — Venet. 1600. — De respiratione ejusque instrumentis libri II. Patav. 1615. De ventriculo, intestinis et gula Patav. 1618. stb. — *Platterus:* De corporis humani structura et usu libri III. Basil. 1583. — *Bauhin:* Anatomes lib. I. externarum corporis humani partium appellatiioem continens. Basil 1588. — De corporis humani fabrica. Basil 1590. — De partibus humani corporis. Baas. 1602. — Institutiones anatomicae. Baas. 1609. — *Alberti:* Historia plerarumque partium humani corporis in usu tyronum edita. Viteb. 1583. — De lacrymis. Viteb. 1581. — *Paw:* Primitiae anatomicae de humani corporis ossibus. Leyd Bat. 1615.

Falliopoban és Ingrassiában, a *myologia* Cananiban találtak kiváló művelőkre. A *bélcsatornát* Falliopo, a *lélegzési szerveket* Fabrizio vizsgálták legalaposabban, a *szív* szerkezetét Vesal, Falliopo Aranzio és Eustachius. Canani 1546-ban felfedezte a *viszér billentyűit,* a viszérben összekötő billentyűket (azygos) találva. Ezen billentyűket 1574-ben Fabrizio tette általánosan ismertekké. A *vesét* és rendeltetését Eustachio vizsgálta. Massa feltalálta az ivarszerveken a *dülmirigyeket* (prostata), Falliopo az *ondóhólyagcsákat,* ugyanő írta le gondosan a *csiklót* (clitoris) és a *szűzhártyának* (hymen) rendeltetését. A *méhet* (uterus) Falliopo és Eustachius; az *agyat* Vesal és követője Variolo vizsgálták a legnagyobb gondossággal. Az egyes *idegeket* és a *szemnek* belsejét Falliopo írta le legjobban, a *látóidegnek* a látótelepből eredését Eustachius fedezte fel. A *hallás* szerveiben az üllőt és kalapácsot már Achillini 1480-ban feltalálta, a kengyelt Ingrassia és Eustachi egy időben, 1546-ban; a dobüreg kis kagylóit, a kürtöt és orsót Eustachius. A hallási szervek összességének legtökéletesebb leírását Falliopo adta.[1])

Az anatomia által nyújtott tapasztalati ismeretek mellett az orvostan tanításában már a XVI. században kezdetét veszi a *klinikai oktatás.* Annak nyomaira, hogy egyes orvosok tanítványaikat elvezették a betegek ágyaihoz, már az ókorban találunk, amint azt Symmachus és Selukus kyzikosi és Stratokles sidoni orvosokról beszélik. A középkorban Archimatthaeusnak huszonkét betegségi esetről szóló iratában gyakran van megszólítás intézve a hallgatókhoz, a mi a betegágy melletti tanításra vall.[2]) Az új korban a páduai San

[1]) Az anatomia állapotát a XVI. században részletesen l. Haeser II. 21—61.

[2]) Haeser I. 394—665.

Francesco kórházban *da Monte* tanár kezdte meg legelsőnek a klinikai oktatást, halála után 1551-től 1578-ig szünetelt az, mikor *Albertino Bottoni* és *Marco degli Oddi* újra felelevenítették. Ezeknek halála után azonban abban maradt és Páduában újra csak 1637-ben kezdték meg. Hollandiában, Leydenben, Bottoni és Oddi tanítványai *Heurinus* és *Schrevelius* honosították meg, de sok nehézséggel kellett küzdeniök, mert kezdetben a növendékek nem szívesen examináltatták magokat a betegek ágyainál. Francziaország ezen téren is a legconservativebb maradt. Németországban vannak a klinikai tanításnak nyomai: Bécsben olykor-olykor elvezették a növendékeket a kórházakba; az ingolstadti egyetem alapításánál, 1562-ben, az orvostanárok köteleztettek arra, hogy a növendékeket a betegek ágyánál tanítsák. Greifswaldban ezen czélból a városi kórház főorvosa még századunkban is tagja volt az egyetem orvosi karának. A klinikai tanítást azonban csak Boerhaavenak fellépése tette általánossá a XVIII. században.

A már jelzett mozgalmak mellett nagy szerepet játszanak a XVI. századnak kiváló pathologusai és epidemiologusai, kiknek törekvésük volt megalapítani a *kórboncztant* (pathologica anatomia), az egyes betegségeknek kórtanát és fejlődésük történetét. *Alessandro Benedetti* (1460—1525) nagy művében minden betegség előtt előre bocsátja az illető testrésznek anatomiai leírását.[1]) Már ismertetett *Manardo*-nk a Pistoris, brandenburgi udvari orvos, és Leoniceno közt folyt vitában Melerstadius Mártonhoz, a szász herczeg physicusához

[1]) Műve: *Benedetti*: Singulis corporum morbis a capite ad pedes generatim membratimque remedia causas eorumque signa XXXI. libris complexa. etc. Basil. 1508.

írt levelében — 1550 ex Mirandola — ellene nyilatkozik az astrologiának, tagadva a csillagoknak a betegségekre gyakorolt hatását, bizonyítja, hogy a hol Hippokratesnél az égről van szó, ott csak a légkört és annak befolyását kell érteni. A crisis napjait s az egyes gyógymódok alkalmazásának idejét a hold változásaitól tenni függővé sokszor végzetessé válható tévedésnek mondja: »Ha valakinek a holdtöltekor rajta végzett érvágás miatt baja támadt; ott az ok lehetett a tapasztalatlanság, a mester ügyetlensége, az eszköznek alkalmatlan volta, vagy a mindenkivel megeshető véletlen, de nem a hold«. Az orvosoknak saját és betegeik érdekében ajánlja, hogy a gyógymód megállapításánál inkább vizsgálják a lotiumot mint a csillagokat és inkább az érverést, mint az égi testeknek configuratioját.[1]) *Brassavola Ant.* (1550—1555); *Fracastori Girolamo* (1483—1553) és *Massa Nicolo; Donato Marcello* (megh. 1600); *Trincavella Vettore* (1496—1506) és *Fonseca Roderigo* páduai; *Baillou* (Ballonius) *Vilmos* (1538—1616) párizsi, *Dodoens Rambert* és *Heurinus János* (1543—1601) leydeni tanárok; Németországban *Kraffheimi Crato* (1519—1586) és *Platter Felix* baseli tanár; hazánk fiai közől *Jordán Tamás* (1540—1585) az uralkodó ragályos és járványos betegségeknek ismertetésében tűntek ki.[2])

[1]) Med. epist. 17—30.

[2]) Műveik: *Fracastori:* Syphilis seu morbus gallicus. Verona 1530. De contagione et contagiosis morbis eorumque curatione libri III. Venet. 1546. — *Massa:* de morbo gallico in quo omnes modi possibiles sanandi continentur. Venet 1532. De febre pestilentiali petechiis, morbillis, variolis et apostematibus pestilentibus etc. Venet. 1540. — De venae sectione etc. — *Donato:* De variolis. — *Trincavella:* Opera. — *Fonseca:* Consultationes medicae stb. — *Baillou:* Epidemiorum et ephemeridum, libri II. Paris. 1640 stb. művei a XVII. században jetentek meg. — *Dodoens:* Observationes medicinales. Colon. 1581. Praxis medica Amstelod. 1618. — *Crato:* Consiliorum etc. libri VII. Frankof. 1589. stb. *Platter:* De febribus. Francof. 1597. *Jordán:* Pestis phaenomena etc. Francof. 1576.

Az itt felsorolt orvosi írókon kívül még számosokat lehetne említeni, akik az újabb felfogáshoz alkalmazkodva az orvosi tudományt a közvetetlen megfigyelésre alapították és észleleteiket közkincscsé igyekeztek tenni. Többeknél látjuk, hogy kiváló műveik haláluk után nem ritkán több évvel jelentek meg. Az orvosi tudomány minden ágát felölelő irodalommal találkozunk már a XVI. században. Ha egyik-másik kiváló tanár művének kinyomtatása már a XVII. századba esik is, a XVI-ban volt tanítványai nem estek el a tanok ismeretétől; mert rendes szokás volt az egyetemeken leírni a tanárok előadását s a tanítványok ezen kéziratokat használták.

Azon kiválóbb orvosaink, kiknek nevei a XVI. századból reánk maradtak a jelzett általános irányoknak hatása alatt képeztettek ki, természetesen nagy hatást gyakoroltak reájok a tanárok, kiknek vezetése alatt tanulmányaikat végezték. A kiket a kor tudományos irányzatának jelesebb képviselőiül láttunk, egyetemek szerint így csoportosúlnak: 1. *Baselben:* Thorer (Thorinus aus Winterthur) Alban; Paracelsus; Zwinger Tivadar (P.)[1]) és fia Jakab; Erastus Tamás (a. P.); Vesal András; Platter Felix és utóda Bauhin Gáspár 1624-ig. — 2. *Bolognában:* Achillini Ales (H); Argenterio Giov. (P.); Carpi Bereng. (H.); Victorius (Vettori) Bened.; Mercuriale Geronimo; Aranzio Giul.; Vesal András; Variolo Const. — 3. *Ferrarában:* Leoniceno Nic.; Manardo Joan ; Fallopio. — 4. *Frankfurt:* (oderai)-ban : Hoffmann Gáspár (P.) — 5. *Heidelbergben:* Erastus Tamás (a. P.); Smet Henrik (a. P.) — 6. *Jenában:* Hagenbut Joh. (Cornarus); Ellinger András (P.);

[1]) (P.) — Paracelsista. (a. P.) — Anti Parac. (H.) — Hippokratikus. (P. H.) — Paracelsista-hippokratikus.

Libavius András. — 7. *Leydenben:* Paw P.; Heurinus Schrevelius; Dodoens. — 8. *Löwenben:* Andernachi Winter (P. H.); Drivere (Thriverius Brachelinus) Jeremiás. — 9. *Lipcsében:* Ellinger András (P.) — Walter G. — 10. *Marburgban:* Hagenbut J.; Goclenius (P.) — 11. *Páduában:* Benedetti Al.; Montanus; Mercuriale; Trincavella; Campolongus; Vesal; Falliopo; Fabrizio ab Aquapendente; Bottoni; Oddi; Fracastori; Massa; Fonseca; Zerbi. — 12. *Párizsban:* Copus; Gorris; Duret; Brissot; Villemor; Helin; Guido; Dubois; Baillou. — 13. *Pisában:* Mercuriale; Vesal; Falliopo. — 14. *Rómában:* Eustachi; Variolo. — 15. *Strassburgban:* Andernachi Winter. — 16. *Wittenbergben:* Peucer Gáspár (P.); Andernachi Winter (P.); Alberti Salamon.

A kornak szelleme hozta magával, hogy a jelesebb tanárok váltakozva több egyetemen tartottak előadásokat, néha úgy is, hogy az évnek egyik szakában itt, a másikban máshol.

A tanulók is egyetemről-egyetemre vándoroltak, hogy egy-egy jeles tanárnak előadásait hallgathassák. A magyarországi protestáns ifiak a század első felében Wittenberget keresték fel tömegesen. 1523-tól 1560-ig 442, 1560-tól 1599-ig 376 magyar ifiú jegyeztetett be a wittenbergi egyetem anyakönyvébe. 1592-től kezdve mikor az ott levő 25 magyar (kálvinista) ifiú nem akarván aláírni a »formulae concordiae« című lutheranus hitvallást, fejedelmi parancscsal előzetett; a Kalvin tanait követő magyar ifiak inkább Hollandia egyetemeire, Leydenbe, majd Franekerbe mentek. Luther híveinek ezután is kedvelt helye maradt Wittenberg. Azonban, a mi a XVI. század viszonyaira igen jellemző, a vallási vitatkozások java korában ott találjuk a katho-

likus orvosnövendékeket a protestáns- és a protestánsokat a katholikus főiskolákon.

Magyar orvosaink közől a XVI. századon át külföldön tanultak: 1. *Baselben:* Gregori Jabab; Spielenberger Sámuel (1593 és 1597-ben); Henisch György (1576). — 2. *Bolognában:* Balsarati Vitus János (1556); Jordán Tamás (1564); Gyulai Pál (XVI. század közepe) Jeszenszky János. — 3. *Bécsben:* Boldogasszonyfalvi Ferencz (1505). Jordán Tamás. — 4. *Frankfurt* (oderai): Preyss Kristóf. — 5. *Heidelbergben*: Paksi Mihály 1568-tól 1573-ig); Thuri Mátyás (1569—70). — 6. *Lipcsében:* Henisch György (1572). — 8. *Páduában:* Kassai János (1520); Balsarati Vitus János (1556); Ghymesi Forgách Mihály báró (1592); Gyulai Pál; Jordán Tamás; Purkircher György (1563); *Lionban;* Kovács György (1570); Paksi Mihály (1572); Stuff János. — 9. *Párizsban:* Dudith András (1556); Jordán Tamás (1560 kör.); Salzer János; Bogner Péter; Paksi Mihály (1566). 10. *Pisában*: Jordán Tamás; Bogner Péter (1560 kör.) — 11. *Rómában:* Jeszenszky János; Bogner Péter; Jordán Tamás; Csókás — Monedulatus — Péter; Scalich Pál. 12. *Tübingában*: Kassai János. — 13. *Wittenbergben*: Balsarati Vitus Ján. (1549); Bogner Péter; Csókás Péter; Jeszenszky Ján.; Henisch György; Czeglédi Ján.; Preyss Kristóf (1536); Szegedi Istv.; Zsámboky János és az itten szintén felemlítendő természettudós Melius Juhász Péter.[1]) Kétségkívűl jelentékenyen nagyobb számmal lehettek ott az orvostant hallgató magyarok, a mit igazol az is, hogy más magyar orvosokat is ismerünk ezen századból, kik szintén csak a külföldön végezhették tanulmányaikat. — Többeknek tanárait is ismerjük, így: Gregorinak tanára volt Baselben Bauhin; Jeszen-

[1]) Frankl: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.

szkyé Lipcsében Walter, Páduában Hieron ab Aquapendente; Jordán Tamás Carpentariust, Rondelettit, Trincavellát, Capivaciust, Cardanust, Guidot, Eustachiust, hallgatta a különféle egyetemeken.

Az orvostól megkivánt ismeretekre nézve a régiekkel szemben érdekes Manardonak nyilatkozata, a ki mondja: »A mit Haliabates, Avicenna első könyve és Galenus nyomán a gyógyítás művészetében az astrologia szükségességének bizonyítására állítanak; azoknak könyveiben sok van, a mi az orvosnak, mint orvosnak, egyszerűen nem szükséges. Ha valaki helyesen gondolkodik, belátja, hogy az orvosnak a dialektikán, a természet philosophiájának egy részén, egy kis arithmetikán (arithmeticae exiguam portionem) és a grammatikán kívül, melyek nélkül a régi emlékeket nem értheti meg, a többi disciplinák tudása díszére válik, de nem szükséges. A nyelvek tudása igen dicséretes«.[1]) Úgy látszik, az alchymiát, astrologiát s más mystikus tudományokat nem is követelték az egyetemeken. Erre mutat az odera melletti Frankfurt orvosi karának 1588-iki szabályzata. E szerint orvosi jogosultságot vagy hivatalt senki sem nyerhet, a ki ottan legalább baccalaureussá nem promoveáltatott. A promoveálandónak magister artium liberaliumnak kellett lennie, (elvégeznie a triviumot: grammatica, rhetorica, dialectica, és a quadrivicumot: geometria a földrajzzal, arithmetica, astronomia, musica) és a következő előadásokat: fen. primis canonis Avicennae, Aphorismos Hippokratis et tegni Galeni, szorgalmasan hallgatnia. Továbbá legalább egy fél éven át egy orvossal kellett látogatnia a betegeket A baccalaureusnak, hogy a doktori rangot elnyerje, legalább egy évig kellett előadást tartania

[1]) Epist. medic. 17. stb.

Avicenna első canonjáról vagy Hippokrates Aphorismáiról vagy Galenusnak »de locis affectis« könyvéről; látogatnia a doktoroknak Galenus első könyvéről »de accidenti, de morbo vel tegni« és Almanzor kilenczedik könyvéről tartott előadásaikat. Kell tartania a dékán jelenlétében egy disputatiot, melynek tételét előbb közli a dékánnal. A dékán évenkint kétszer összehívja a doktorokat, a promoveáltakat és a tanulókat, egyszer tavasszal a rétek, hegyek és völgyek meglátogatására, hogy ott a füveket tanulmányozzák, másszor ősszel a gyökereket tanulmányozni. A disputa után kérheti a jelölt az examen kitűzését«. Az összes vizsgálatok díja 35 arany volt.[1])

Ezen szabályzat szerint, melyhez hasonló volt a többi egyetemeké is, a trivium és quadrivium (a mi középiskolánk) elvégzése után $2^1/_2$ év alatt meg volt szerezhető a doktori diploma, amint az számos esetben tényleg történt is. Ha azt látjuk, hogy kiválóbb orvosaink mielőtt itthon gyakorlatot kezdenének 8—10 évet töltenek tanulmányokkal s e közben 4—5 egyetemen tartanak disputatiokat, nem lehet róluk feltételezni, hogy kortársaik mögött elmaradtak volna a képzettségben. Legjobb bizonyságai lesznek ennek a következő életrajzi adatok.[2])

Balsarati Vitus János szül. 1529-ben Dombegyházán. Atyját, a nagylaki vár parancsnokát, a törökök fogságba hurczolták, mire a vár úrnője Jaksith Péter özvegye a három hónapos árva fiút, Jánost, pártfogá-

[1]) A szabályzat Baas 360, 362.

[2]) Ezen vázlatos életrajzok csak néhány kiválóbbról szólanak és itt is inkább csak utalok azon helyekre, ahol rólok részletesebben van szó. Életüknek csak azon mozzanatait emelem ki, melyek a magyar orvosoknak társadalmi állását, tudományos működésüket és a közművelődésre gyakorolt hatásukat megvilágosítják.

sába vette, Gyulafehérváron, Erdődön, Nagy-Bányán és Sárospatakon iskoláztatta. 1549-ben Perényi Gábor által ösztöndíjjal ellátva Wittenbergbe ment, a hol hét éven át philosophiát és theologiát tanúlt. 1556-ban Melanchton tanácsára az orvosi tudományra adta magát s ezt Bolognában és Páduában négy éven át tanulva oly hírre tett szert, hogy V. Pál pápa őt, a protestáns embert, udvari orvosának hívta meg. Ezen fényes állását pár hónap múlva elhagyta, hogy jótevőjének Perényi Gábornak egészségét ápolja. Perényi udvari orvosának Miksa királytól nemesi rangot eszközölt ki. A sokoldalúan képzett orvos korának szelleme szerint philologus, philosophus és theologus is volt és mint ilyen élénk részt vett a reformationak ezen időben nagymérvű mozgalmaiban Egyháza iránti buzgalmától indíttatva Perényi Gábor halála után liszkai pappá, majd Sárospatakon tanárrá lett. A sáros-pataki iskola, a magyar protestantismusnak ezen időben védő bástyája, Vitus Jánosban egyik legnagyobb támaszát tiszteli. Az iskolát ugyanis Perényi Péter 1531 táján alapította. Fia Gábor a kis iskolát 1549-ben theologiai tanfolyammal ellátott collegiummá emelte és, amint azt Szikszai Fabriczius Balsarati fölött tartott halotti beszédében mondja, az iskolának állandó fundust is Balsarati eszközlésére adott. Az iskolának első rectora Kopácsi István, az egykori franciskánus gvardián, oldala mellett működik Balsarati tanárként, majd Kopácsi után mint a collegiumnak rectora. Meghalt 1575-ben.

Művei: 1. A keresztényi vallás ágazatainak rövid Summája. 1571. — 2. De remediis pestis prophylacticis. 1564. — 3. Magyar Chyrurgia, a seb gyógyulásának mesterségéről írt négy könyvek. Ezen

utolsó — Toldy szerint — nyomtatásban nem jelent meg.[1])

Blandrata György. Ezen piemonti származású olasz orvos mélyen bevéste nevét hazánk, különösen pedig Erdélynek történetébe. Socinusnak vallási tanaival megismerkedve, azokhoz állott és midőn Lengyelországba a királyi udvarhoz került, ottan igyekezett azoknak híveket szerezni. Zápolya János nejének Izabellának udvari orvosa lévén, Erdélyben is hirdette az unitarius tanokat. Izabellának visszavonulásakor Blandrata is Lengyelországba ment, de a királyné halála után visszajött Erdélybe, ahol János Zsigmondnak udvari orvosává, az országtanácsnak Csákyval, Békéssel, a két Báthorival, Istvánnal és Kristóffal — együtt tagjává és a fejedelemnek bizalmas emberévé lett Blandratának a fejedelemre gyakorolt nagy hatását és a bécsi udvarnál is nagy tekintélyét mutatja 1563-iki követsége, midőn János Zsigmond Báthori Istvánt királyságának elismertetése és Ferdinánd király valamelyik leányával kötendő házasságának ügyében Bécsbe küldte. Midőn Báthori a fejedelem kivánatait nem eszközölhette ki, János Blandratát küldé Báthorihoz követtársúl s az ügyes olasz kivitte, hogy Ferdinánd hajlandónak mutatkozott leányát Johannát Jánosnak nőül adni s átengedni neki a tiszai részeket. Jánosnak a fejedelemségben utóda Báthori István hasonló bizalommal viseltetett a szintén udvari orvosává lett Blandrata iránt. Mikor a fejedelemségre törekedve ellenfelétől Békés Gáspártól Fogaras várát Báthori András özvegye — most Iffjuné — Majláth Margit részére vissza akarta szerezni, Békéshez követül Kendy Sándorral Blandratát

[1]) Weszprémi cent. I. 10. Molnár: A közokt. tört. 401—402. — Sárospataki füz. 1864. 223. — Szinnyei Józs.: Természettud. könyvészet 36. Bod Péter Magyar Athenás 19.

küldte. Majd 1575-ben, mikor a lengyel trónt akarta megszerezni, a lengyelországi viszonyoknak alapos ismerőjét és tapasztalt államférfit Blandratát választá ki párt szerzésére, ki a magával vitt pénzzel nagyban előmozdította fejedelme érdekét, kinek azután mint lengyel királynak is udvari orvosa és titkos tanácsosa volt. Urai méltányolták is szolgálatait, Báthori őt Tiburcz, Kayantó és Bogártelke birtokokkal adományozta meg. Bogártelket Blandrata később Kendy Sándornak és Bánfy Farkasnak adta el. A dúsgazdag embert, hogy kincseihez juthasson, egy rokona 1587-ben, 84 éves korában meggyilkolta.

A fejedelemhez való bizalmas viszonya magyarázza meg, hogy Blandrata az egyházi téren is nagy eredményeket ért el izgatásaival. Barátját Dávid Ferenczet az udvari papsághoz juttatta. »E két ember kiegészíté egymást. Az orvos keveset értett a hittan mélyebb philosophiai részéhez, Dávid éles dialecticája, nagy tudománya, gyors esze s éles polemiája kipótolá, a mi nála hiányzott«. Megnyerték tanaiknak a fejedelmet, ez számokra 1567-ben Gyulafehérvárt nyomdát állított, melyből kikerültek aztán Dávidnak és Blandratának az unitarius tanokat terjesztő irataik.[1]) Az 1568 január 6-iki tordai végzéssel megengedtetett az unitarius vallás terjesztése, de ebbe Kalvin és Luther követői nem nyugodtak bele és a kor szokása szerint nyilvános vitára hívták fel annak védőit. Az 1568 márcziusban Gyulafehérváron tartott zsinat vitáiban Blandrata is részt vett, de szemben a kor híres reformatus theologusaival, be kellett vallania a hittudományban

[1]) *Blandratától*: Catechismus ecclesiarum Dei in natione Hungarica per Transilvaniam, que relicto papistico Deo quaterno verbum Dei de sacrosancta Triade etc. — Sedecim articuli de solo Deo patre invocando.

járatlanságát. Mindamellett győzött a kedvelt orvos. A fejedelem az 1571-iki országgyűlésen az unitarius vallást a negyedik országos vallásnak nyilvánítá, a mit törvénybe is iktattak. Később Blandrata a katholikus Báthori István kedvéért elhagyta felekezetét és barátját Dávidot, a kit fogságra is juttatott.

Midőn Erdély rendei János Zsigmondot felkérték, hogy a köztanításról gondoskodjék, ő 1567-ben Blandratát küldte Bazelbe, hogy az általa alapítandó akadémiára kitűnőbb tanerőket nyerjen meg.[1])

Gyulai Pál erdélyi szegény nemes családnak gyermeke Békés Gáspár főúr pártfogása alatt nevelkedett és ennek segélyével végezte orvosi tanulmányait a páduai és bolognai egyetemeken. Haza kerülve Békésnek udvari orvosává, jószágainak igazgatójává és bizalmas emberévé lett. Mikor Békés az erdélyi fejedelemségért versengett Báthori Istvánnal, Báthori 1573 október 4-én ostrom alá vette Fogarast, Békésnek várát. Hivei tanácsára Békés megszökött, fiát és a várat Gyulainak védelmére bízva. A vár 19 napi ostrom után Báthorinak kezére került. Gyulai fogságba jutott, de csakhamar kiszabadúlt és a fejedelemnek udvari orvosává és bizalmas tanácsosává lett. Ettől kezdve jelentékeny szerepet játszik Erdély történetében. Báthori István utódával Zsigmonddal neje után némi rokonságba jutván, folytonosan az udvarnál élt. Erdélynek az ingatag Zsigmond fejedelemsége alatt zavaros viszonyai közt Gyulai egyik főembere a törökellenes pártnak. A fejedelem és nagybátyja Báthori Boldizsár közt folyt villongásokban Gyulainak életét többször

[1]) Weszprémi cent. I. 20—22. Szilágyi S. Erdélyország története I. köt. 349—382. Horváth Mih. Magyarország története IV. köt. 304. — Molnár Al. A közokt. tört. I. 564. Magy. tört. tár XIII. 6.

fenyegette veszély, melyet végre sem kerülhetett ki, mert az ingatag Zsigmond, hű emberét kiszolgáltatta nagybátyja bosszújának és Boldizsár Gyulait 1592 őszén saját abasági kastélyában felkonczoltatta.

Mint történetíró »Commentarius rerum a Stephano Rege adversus Magnum Moschorum Ducem gestorum, anno 1580« czímű, Kolosváron, 1581-ben megjelent művéről ismeretes.[1])

Henisch György szül. Bártfán 1549-ben magasabb tanulmányait a lipcsei és baseli egyetemeken bevégezve az utóbbin 1576-ban orvostudorrá lett. Még ugyanezen évben meghívták Augsburgba a mathematika és rhetorika tanárának, a hol 1618-ban bekövetkezett haláláig működött mint tanár, városi könyvtárnok, 1580-tól a gymnasiumnak igazgatója, az orvosi collegiumnak tagja és négy ízben dékánja. Orvosi, geographiai, mathematikai, csillagászati és philosophiai irodalmi működése miatt mint a német tudományosságnak egyik kitűnőségét emelik ki.[2])

Hunyadi Ferencz, erdélyi nemes, tanulmányait Belgium, Anglia, Francziaország főiskoláin végezte, orvostudorrá a páduai egyetemen avattatott fel. Itt írta a híres orvos Mercurialis Jeromosnak »De morbis puerorum« és »De venenis et morbis venenosis« 1583-ban megjelent munkáihoz szép latin verseit. Haza jöve 1580-ban a kolozsvári iskola igazgatójául találjuk, majd Báthori Zsigmondnak udvari orvosa. A nagytudományú udvari orvos tevékeny szerepet vitt a fejedelem és Rudolf király közt 1594-ben folytatott alkudozásoknál, melyekre vonatkozólag levelezésben állott a pápával,

[1]) Weszprémi cent. III. 114. — Szilágyi id. mű. I. k. 127—128. Bod P. 93. Életének regényét l. br. Jósika Miklós „Jósika István“ czímű regényében.

[2]) Bruckner: Ehren-Tempel der deutschen Gelehrsamkeit, idézve Weszprémi, cent. I. 66.

a bibornokokkal. Korának kiváló embereivel: Baranyai Decsi Jánossal, Kassai Dávid Zsigmonddal, a Kovacsóczíakkal, Kendiekkel stb. folytatott levelezése érdekes művelődéstörténeti adalékok.

A classicus műveltségű Hunyadi korának kiváló latin költője volt, nemzeti irodalmunk történetében is helyet talált, »Historia, az régi és híres neves Trója városának tíz esztendeig való megszállásáról és rettenetes veszedelméről« című, Kolozsvárott 1577-ben megjelent verses magyar elbeszélésével.

1580 október 28-án a Szeben mellett Mihály vajda ellen vívott csatában lelte halálát.[1])

Jeszeni Jeszenszky János Atyja Boldizsár, Túrócz megyének egyik szolgabírája a töröktől való félelmében elhagyva hazánkat Boroszlóba ment lakni és ott született 1556-ban fia János. A német írók születésének helye után Jeszenszky Jánost sajátjokúl tekintik. De eltekintve családjának a túróczmegyei Jeszen községből származó régi magyar nemességétől, ő magát külföldi születése daczára mindíg magyarnak vallja, művein a neve után tett »eques ungarus«-al jelezve ezt. Orvosi tanulmányait Lipcsében, Rómában és Bolognában elvégezve, gyakorlatát szülővárosában kezdte meg, honnan Wittenbergbe hivatott meg egyetemi orvostanárnak s ott kilencz évet át működött, 1597-ben rectorrá választották. Tanári minőségében egyszersmind a szász fejedelmi családnak udvari orvosa volt. 1602-ben a császár meghívására Prágába ment Rudolf udvari orvosául és kineveztetett a prágai egyetem rectorának. Ezen állásában találta az 1618-iki felkelés, mikor Frigyes pfalczi választó fejedelemnek pártjára

[1]) Weszprémi cent. II. 86. Történ. tár 1881. 470 stb. Bodnár Zs. A Magyar irod. tört. I. 347.

állott és a cseh protestáns rendek által megválasztatva a pozsonyi országgyűlésre küldetett a magyar rendek támogatását kieszközölni. Az országgyűlés feloszlása után elfogták, Bécsbe vitték, honnan 22 heti fogság után, megigérvén, hogy a császári ház ellen többé mit sem fog tenni, kezességre szabadon bocsátották. De csakhamar azon gyanúba keveredett, hogy adott igéretét megszegte, a miért aztán a csehek leveretése után Prágában 1621 junius 21-én elfogták és szörnyű bűnhődésre ítélve előbb nyelvét kivágták, azután fejét ketté hasítva levágták, testét felnégyelték és a város kapujának négy szegletére szögezték.

Orvosi, philosophiai, theologiai és történelmi munkái egyaránt érdemesítették arra, hogy kora egyik legkiválóbb tudósának tekintessék.[1])

Jordán Tamás Kolozsváron 1539-ben született. Orvosi tanulmányait Montpellierben, Párizsban, Bolog-

[1]) Weszprémi cent. II. 97—109. Századok 1874. 501.

Művei: I. *Orvosiak:* Anatomiae Pragensis an. 1600 ab se solemniter administratae historia. Witteb 1601. — Tractatus de ossibus. u. o. 1601. — Institutiones chyrurgieae etc. u. o. 1601. — Aemilii Campolongi Patavini Semeiotice etc. u. o. 1601. — Adversus pestem consilium cum eiusdem de Mitridatio et Theriaca disputatione Giessae 1614. — Libellus de anima et corpore universali. Pragae 1605. — Judicium de sanguine V. S. dimisso u. o. 1618. — Speculum urinarium. u. o. — Observatio chirurgica Romae in juvencula capta. Schenck féle observationes medic. — Vesalii examen observationum anatomicarum Fallopii. Hanov. 1610. — Disputationes variae: *a)* De morbis tota substantia naturae nostrae contrariis, Witteb. 1596. — De morbo, quem aër tota substantia noxius peragit, preservatione et curatione. Vratisl. 1596. — stb. 11 db. — II. *Philosophiai:* Zoroaster. Nova, brevis, veraque de universo Philosophia. Witteb. 1593. — III. *Történelmiek*: Regis Ungariae. Mathiae II. coronatio, an 1608 Posonii celebrata. Bécs. Hamburg 1609. németűl Strassburgban 1610. — Progenies Augusta divorum imperatorum Ferdinandi I. et Maximiliani II. Francof. 1613. — De vita et morte Tychonis Bracheis etc. Pragae 1601. A pozsonyi országgyűlésre kiküldetéséről beszámoló iratok. Prága 1619. — Regni regumque Pannoniae brevis Chronographia. — IV. *Theologiai*: Commentarius super acta Apostolica et meditationes in passionem dominicam. V. *Geographiai*: Itinerarium Hungarico — Austriaco — Moravico — Bohemico — Saxonicum. Witteb. 1595.

nában, Páduában, Pisában, Rómában és Bécsben végezte, a hol orvostudorrá lett. Tanulmányai közben megismerkedett korának nevezetesebb tudósaival, Kraftheimi Cratonak, kivel folytonos levelezésben állott és aki leveleit »Epistolae medicinales«-eiben ki is adta, kiváló kedvenczévé lett. Az 1566-iki török háborúban tábori orvossá lett, majd 1570 ben Morvaország tartományi főorvosává. 46 éves korában Brünnben meghalt.

A XVI. században fellépett hagymáznak — febris castrensis, morbus hungaricus — legavatottabb megfigyelője és leírója. Orvosi műveivel az általános orvosi történetben is jó nevet vívott ki. Ő az első aki hazánknak gyógyvizeire kiterjeszti figyelmét, leírva a trencséni hévvizeket. Dubravius cseh történetének kiadása által mint történetíró is ismertté lett.[1])

Kyr Pál brassói orvos tudtunkkal a legelső, aki orvosi munkát hazánkban nyomatott. Mint a brassói iskolában a philosophiának tanára, tanítványait az egészségtanra is tanította s számukra írta »Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum. Item alimentorum vires breviter et ordine alphabetico positae« czímű könyvét, melyet 1551-ben Brassóban kinyomatott. Előszavában maga mondja, hogy Galenust tartotta szeme előtt. Könyvét egyenesen az ifjuságnak szánta, hogy az korán megismerkedve az egészséges életmódnak szabályaival, elkerülhesse a betegségeket hogy ép testben ép lélek lehessen. Utasításokat ad a lakás levegőjének tisztán tartására; beszél az ételekről és italokról; a mozgásról és nyugvásról; az álomról és a virasztásról; az »inanitio et repletio« czím

[1]) Weszprémi cent. I. 74. Haeser II. 144. Bod P. 123. — *Művei*: Pestis phaenomena etc. Frankof. 1576. — Bruno Gallicus, seu luis novae in Moravia exortae Descriptio u. o. 1577. — De aquis medicatis Moraviae etc. u. o. 1586. — De aquis medicatis in genere. Joh. Dubravii Historia Bohemica etc. Basil. 1575,

alatt az érvágásról, tisztító szerekről; a lelki állapotokról. Az étkekről Galenus, Dioscorides és más régi irók modorában ír. Igy például: a zsálya hideg és száraz, ételben bevéve erősíti az agyat, gyomrot és májat, hasznos az idegeknek, a kézreszketés, paralysis és hasmenés ellen eléggé alkalmas [1])

Preyss Kristóf »Ezen kiváló férfiú, ki a magyar névre a külföldön, főleg Németország tudományos köreiben, fényt árasztott, 1515-ben Pozsonyban született [2]) Tanulmányait Goldbergben és Wittenbergben végezte, ahol a szépművészetek és az orvostan tudorává lett. Nyilvános pályáját Goldbergben kezdte, hol őt korának hires paedagogusa Trotzendorff segédtanítóúl alkalmazta. Innen Melanchton ajánlatára a brandenburgi választó fejedelemnek titkárává lőn s ezen minőségben volt urával jelen 1540-ben a wormsi, 1541-ben a regensburgi birodalmi gyűlésen. Uralkodójának kegye által elnyerte az Odera melletti Frankfurt főiskoláján a költészet és az ékesszólástan tanszékét, melyet később a theologiaival cserélt föl. Tizennyolcz éven át működött ottan, két ízben — 1543 és 1545-ben — mint az egyetemnek rectora is. 1550-ben elhagyta Frankfurtot és Olmüczbe, majd innen Thornba ment lakni. Mindkét város azzal tisztelte meg, hogy syndicussá választotta, 1580-tól kezdve, 1590. április 9-én bekövetkezett haláláig, a königsbergi főiskolán újra rhetorikát tanított.

Melanchtonnak Preysshoz intézett levelei a legmelegebb barátságról tanúskodnak. A XVI. századnak ezen kiváló embere Preyssnak irodalmi munkásságáról

[1]) Weszprémi cent. II. 19. Bod P. 142.

[2]) Életét részletesen leírta Frankl. V. „Melanchton és magyarországi barátai“ czímű czikkében. Századok 1874. 157 stb. Weszprémi cent. I. 141.

nemcsak igen nagy elismeréssel nyilatkozott mindíg, hanem a stilizálásban valódi mesternek tartja, aki őt is felülmulja. Ismert művei: Elegia ad D. Nicolaum Perenottum a Granvella. Basil. 1549. — M. T. Ciceronis vita, et studiorum rerumque gestarum historia etc. és Oratio de imitatione Ciceroniana. Ezen kettő együtt jelent meg Baselben 1555-ben.

Preyss, noha életét ifjú korától fogva külföldön töltötte, soha sem szűnt meg magyarnak lenni. Melanchton leveleit hozzá rendesen mint Cristophorus *Pannonius*-hoz czímezi, gyakran megküldi neki a magyarországi eseményekre vonatkozó tudósításokat és leveleiben vigasztalgatja a hazája szomorú állapota fölött gyakran kesergő tudóst. Magát művein Christophorus Preyss *Pannonius*-nak nevezi. Noha I. Ferdinandtól »springenbergi« előnévvel német birodalmi nemességet kapott, a pannonius jelzőt nemcsak ő tartotta meg mindíg, hanem fia

Preyss Bálint is mindíg Pannoniusnak vallja magát. Ezen Valentinus Pannonius Odera melletti Frankfurtban született 1553-ban, tanulmányai végeztével Valencziában 1584-ben orvostudorrá lett, 1588-tól 1594-ig Königsbergben működött mint orvos-tanár és hat ízben a főiskolának rectora.

Zsámboki János régi magyar nemes családnak sarja, 1531-ben született Nagy-Szombatban. Egyetemi tanulmányait Wittenbergben 1545-ben kezdte meg, Hollandia, Franczia-, Olaszország egyetemeit sorra látogatta és több mint húsz évet töltött tanulmányi utazásokkal. A sokoldalú tudós korán ismeretségbe lépett századának legkiválóbb egyéniségeivel, kikkel élénk levelezést folytatott. Az orvosi téren nevezetesek Krafft-heimi Crato által kiadott, hozzá intézett levelei. I. Fer-

dinánd király Zsámbokit már 1556-ban »aulae regiae familiaris«-sá nevezte ki, részére 50 magyar frtnyi évidíjat adva. Miksa király 1569-ben Zsámbokinak a magyar korona, előde I. Ferdinánd király és az uralkodó ház irányában szerzett érdemeinek elismeréséül pozsonymegyei Szent-György városban egy nemesi curiát adományozott. Rudolf királynak kegyeit is folytonosan élvezte és mint consiliarius nagy befolyással bírt az udvarnál. Meghalt 1584-ben.

Udvari állásában, úgy látszik, jelentékeny jövedelme lehetett, mert életírói szerint nagyszerű könyvtára, kézirat-, érem- és szoborgyűjteménye volt, melyeknek nagyrésze Zsámboki halála után a császári könyvtárba került. Rudolf király egy alkalommal Zsámbokinak 530 darab könyvért és egy régi szoborért 4500 forintot fizettetett ki.

Egyik életírója igen találóan jellemzi így: »Graeca cum latinis, antiquae philosophiae scientiam cum elegantia doctrinae conjunxerit«. Orvosi, philosophiai, philologiai és történelmi munkáinak száma meghaladja a 30-at.[1])

Nem folytatva tovább a részletes életrajzokat, csak még néhány vonást veszek a XVI. századbeli magyarországi orvosok életéből, hogy megitélhessük orvosaink képzettségét, társadalmi állásukat és helyüket az európai tudós világban.

Praemarton Mihály 1505-től 1508-ig a bécsi egyetem rektora volt. Kolliniki *Stuff László* erdélyi származású orvos a bécsi egyetemnek tanára és 1558—1567 közt az orvosi karnak több ízben dékánja.[2]) *Hor-*

[1]) Veszprémi cent. III. 322—348. cent. IV. 378 stb. Századok 1878. 854. — Orvosi műve: Dioscoridis libri octo graece et latine. Castigationes in eosdem libros. Páris. 1549. — Más irányú irodalmi munkásságáról lentebb szólunk.

[2]) Frankl: Hazai és külf. isk. 206. 256.

tel János erdélyi med. doctor 1592-ben Páduában a botanika segédtanára.

Már az eddigiekből kitűnik, hogy a magyarországi ifiak miben sem maradtak hátra más nemzetek fiai mögött. Ők is engedve a kor szellemének többoldalúan képezték ki magukat. Orvosainknak élete hű képét tűkrözteti vissza hazánk ezen korabeli szellemi életének. Nincsen ennek egyetlen nyilvánúlása sem, melyben orvosaink részt nem vettek volna.

Csoportosítsuk irodalmi munkásságukat az egyes tudományágak szerint.

1. *Orvosi tudomány:* Az orvosi tudomány *általános* kérdéseivel, mint azt már említők, a század elején hazánkban írt leveleiben foglalkozott *Manardo János* Ide sorozhatjuk *Zsámboki*nak fentebb említett »Dioscoridis libri octo« etc. című művét. — Az egyes betegségeket illetőleg: Az *aranyér*ről (Haemorhois) *Manardo* Frangepán Mátyáshoz írt levelében. Az *élelmi szerek*ről *Kyr Pál* 1551-ben megjelent, ismertetett munkája. Ugyancsak ő foglalkozik ugyanazon munkájában általános *egészségügyi* kérdésekkel. A *fogakról, Manardo* írt. A *fül* gyógyításáról *Simonides* eperjesi orvosnak 1588-ban Kapi Sándorhoz írt levelét ismerjük. A *gyermek-betegségek*nek gyógyításáról általában a legelső és korában a legjobbnak ismert rendszeres munkát: »Libellus de infantium aegritudinibus etc. Patav. 1472«, *Bagellardus Pál* fiumei orvos adta, kinek ezen munkáját még más öt követte a gyermekek betegségeiről. Ugyanő írt az *izületi* (articularis) bajokról. *Kober Tóbiás* görlici származású, állandóan hazánkba települt orvos a *hűdés*ről (paralysis). Ugyanő a *tej*ről és a *gyermeki táplálék*ról. A febris hungarus, morbus hungaricus, lues pannonicus neveken emlegetett *hagymáz-*

nak legelső és legalaposabb ismertetője *Jordán Tamás*. A *pestis*ről *Manardo, Balsarati Vitus János, Bausner Sebestyén*, brassói orvos Nagy-Szebenben 1550-ben megjelent két dolgozatában, és *Jordán Tamás*. A *szem*ről *Manardo János*[1]) *Frankovith Gergely* orvosnak »Hasznos és fölötte szikseges könyv«-éről, »melybe sok rendbéli betegségök ellen való orvossagok is be vannak írva« és *Melius Péter*nek »Herbarium«-áról külön részletesebben szólunk.

2. *Theologia:* A XVI. században hazánkban is a reformatio foglalkoztatta legerősebben a kedélyeket. A századnak nevezetes emberei, fejedelmek és alacsonyabb származásúak igyekeztek befolyásukat és szellemi tehetségeiket hitelveiknek érvényesítésénél latba vetni. Nálunk alig fordúlt elő nevezetesebb vallási vita, melyben orvosaink nem szerepeltek volna. Alig hangzott el Luthernek szózata, nálunk akadtak követői. Erdélyben Szántai István mester tanítása csakhamar oda érlelte a dolgokat, hogy János király 1538-ban szükségesnek látta a nyilvános vitát. Kálmáncsehi Sánta Márton fehérvári kanonokot és *Adrianus* medicinae doctort nevezte arbiterekül. Szegedinek tanait, mint a szent írással egyezőket, *Rezenei János* orvos támogatta leghathatósabban. A másik nagy hitvitát *Stancarus Ferencz* orvos idézte fel, azt tanítván, hogy Krisztus csak emberi természeténél fogva közbenjárónk. Az olasz eredetű Stancarus sok hányattatás után Lengyelországból kerűlt Petrovics Péter udvarába házi orvosnak. Midőn tanait hirdetni kezdte, Luther kiváló híve Stöckel Lénárd vitára hívta ki, miután a bártfai

[1]) Műveiknek címeit nem sorolom fel. Az érdeklődő olvasó könnyen feltalálhatja azokat Weszprémi sokszor idézett művében és Szinnyei József: „Magyarország természettudományi és mathematikai könyvészete 1472—1875". című munkájában.

vitán Stancarus legyőzetett, Erdélybe ment, ahol azután tanait Dávid Ferencz támadta meg, úgy hogy onnan is menekűlnie kellett. Sokkal fontosabb volt *Blandrata György*-nek az unitarius vallást Erdélyben meghonosító fellépése. — *Balsarati Vitus János* 1568-ban a kassai zsinaton védte a protestantismus hitelveit. *Kertzi Pál* brassói orvos 1585-ben a Berethalmon tartott synoduson Reipchius Dániel brassói diakonusnak azon tana ellen, hogy Krisztus emberi természeténél fogva is mindenütt jelen van, kelt ki oly erősen, hogy a Reipchius hívei által való megköveztetéstől csak ellenfelének bátor közbelépése mentette meg.[1])

Vallástani munkákat irtak: *Balsarati Vitus János:* »A kereszténvi vallás ágazatainak rövid summája«. 1571. — *Blandrata György:* »Catechismus« etc. 1566 és Sedecim articuli de solo Deo patre etc. — *Jeszenszky János:* Commentarius super acta apostolica etc. *Squarcialupus Marcellus* olasz orvos, Blandratának pártfogoltja Erdélyben: »Simonis Simoniis« etc. summa religio 1588.

3. *Philosophia:* A kor szellemi mozgalmának irányaiból következett, hogy az orvosnál a philosophiai készültséget elengedhetetlennek tekintették. Orvosaink közűl mint philosophiai írók ismeretesek ezen századból: *Henisch György:* Praeceptionum rhetoricarum libri V. Augsb. 1593. — *Jeszenszky János:* Zoroaster etc. Vit. 1593. — *Squarcialupus:* M. T. Ciceronis . . . definitiones stb. és *Zsámboki János*: De vitis philosophorum et sophistarum. Antverp. 1568. stb. Sententiae et regulae vitae etc. 1568.[2])

---

[1]) Szilágyi S. Erdély története I. 373., 374., 377. — Bodnár Zs. id. mű. I. 146., 181 — Weszprémi cent. I. 1. — II. 186. — I. 11. — II. 110.

[2]) Weszpr. ill. helyeken.

4. *Történetírás és jogtudomány*: Hazai történelmünk forrásainak kiadása körül a XVI században két orvosunk szerzett kiváló érdemet. *Brenner Márton* brassói orvos: Antonii Bonfinii rerum ungaricarum decades tres etc címmel legelőször adta ki Baselben 1543-ban Bonfinius művének egy részét. *Zsámboky János* kiegészítette azt a IV. és V. decas-sal s úgy adta ki újra Baselben 1568-ban. Ugyancsak ő adta ki Bécsben 1558-ban Ranzanus Péternek: »Epitome rerum ungaricarum etc.« című munkáját, melyhez Zsámboki Eger 1552-iki és Szigetvárnak 1556-iki ostromáról szóló elbeszéléseit csatolta. »Icones veterum et aliquot recentiorum medicorum ac philosophorum etc. Antverp. 1574«. — »Emblemata et aliquot Numi antiqui operis. u. ott 1564.« című művei értékes művelődéstörténeti adatokat szolgáltatnak. Jogtörténetünknek tett szolgálatokat Werbőczy Tripartitumának bécsi 1581-iki kiadásával és a Corpus jurishoz írt »Enchiridion«-ával,[1]) a törvénytár betűszerinti tárgymutatójával. (Bécs 1581). U. ott szintén 1581-ben jelent meg: »De diversis regulis juris antiqui« című tanulmánya. *Gyulai Pál*nak és *Jeszenszky János*nak történelmi munkáit már felsoroltuk. (l. életrajz 232, 234.) Ugyanott említők *Jordán Tamást,* mint Dubravius cseh történetének kiadóját. *Kober Tóbiás* leírta a Buda ostroma alkalmával 1598 októberben történt eseményeket, — mint szemtanú tábori orvos —; és a királyi táborban 1596—1598. években történt eseményeket. *Lazius Wolfgang* királyi historicus és medicustól bírjuk Szigetvár 1566-iki ostromának leírását.[2])

5. *A természettudományok és a mennyiségtan* terén

[1]) Wenczel G.: Magyarország jogtörténetének vázlata Bp. 1872.

[2]) Scriptores rer. Hung. I. 623.

dolgoztak: *Henisch György* mathematikai munkáival; *Squarcialupus M.* »Tracta de cometis«. 1570. és »De fluviorum origine«. 1585. — *Purkircher György* pozsonyi orvos »Observatio botanica de Phascolo. Antverp. 1583.

6. *Geographiai* munkákat írtak: *Henisch György:* »Epitome geographicae veteris etc. Augsb. 1597. — *Jeszenszky János* már említett »Itinerarium«-át. *Zsámboky János* 1566-ban Bécsben kiadta Magyar- és Erdélyországnak leírását térképpel, a mi egyike a legrégibb térképeknek hazánkról. Ide sorolhatjuk *Jordán Tamás*nak a trencsén-tepliczi hévvizekről írt tanúlmányait is.

7. *Philologia, latin és nemzeti költészet.* A classica philologia a XVI. században alapját képezte minden műveltségnek. Az orvosoknál, hogy a régi írók műveit tanúlmányozhassák, elengedhetetlen előfeltétel volt a latin és a görög nyelvnek alapos bírása. Orvosaink is csak a kor szellemének és a kényszerűségnek engedtek, mikor kora gyermekségüktől kezdve foglalkoztak a classicusokkal. De egyesek a nyelvnek egyszerű tudásán felül emelkedve nagy előszeretettel foglalkoztak az ókori írók műveinek kiadásával, magyarázásával s nem egy közülök a latin verselésben hírnévre tett szert. Kiváló latin philologusokúl ismerjük orvosaink közől *Preyss Kristóf*ot, kinek M. T. Cicero életéről és műveiről írt tanulmányát a századnak egyik kiválóbb szelleme Melanchton dicséretekkel árasztotta el. *Zsámboky János* kiadta Lucianus összes munkáit latin és görög nyelven, jegyzetekkel (Basel 1563); Diogenes Laërtiust (Antv. 1566); M. A. Plautusnak húsz vígjátékát (u. ott 1566). Petronius Arbiternek satiráit kiegészítette. Ciceronak dialogusairól, C. J. Caesarnak

iratairól közölt tanulmányokat. »Methodus conscribendarum epistolarum« kiadványaival és »Paraphrasis et Commentarii in artem poëticam Q. Horatii Flacci. (Antv. 1564) című munkájával az írásművek elméleti oldalával foglalkozik. Fiatalkori költeményeit: »Jo. Sambuci Tyrnaviensis Pannonii Poëmata« czímen Páduában 1555-ben adta ki. Janus Pannonius költeményeinek 1569-iki kiadásához előszót írt. Kortársaiknak méltánylását kiérdemelt latin költőkül említtetnek *Preyss Kristóf* és *Purkircher György*. *Henisch György*: »Thesaurus linguae et sapientiae germanicae oder Deutscher Sprach-Schatz« című művével a német nyelvészetnek tett elismert szolgálatot.

A magyar nemzeti irodalom mezején sem ismeretlenek orvosaink. *Balsaráti*-nak magyar katekizmusa mellett említtetik szintén magyar nyelven írott chirurgiája; *Frankovith Gergely* népies orvosi tanácsadót adott magyarúl; irodalmunk történetének írói a XVI. század magyar költői között méltatják *Hunyady Ferenczet*, kinek: »Historia az régi és híres neves Trója városának tíz esztendeig való megszállásáról és rettenetes veszedelméről« írt verses elbeszélése 1577-ben Kolozsváron jelent meg.

Ezen sokoldalú képzettséget feltüntető irodalmi működés behatóbb irodalmi méltatást érdemelne, de itten elégnek tartjuk csak reá mutatni. A ki ismeri azon szomorú helyzetet, melybe hazánk a XVI. században a pártviszályok és a török dúlásai miatt jutott, a ki tudja, hogy ezen századnak milyen kevés írott és nyomtatott emléke maradt át korunkra; nem lehet, hogy ezen rövid vázlat alapján ne jelöljön ki orvosaink számára kiváló helyet művelődésünk történelmében. Sőt talán az se lesz túl merész állítás, ha azt

mondjuk, hogy a XVI. század magyar orvosai a külföldön is sok díszt szereztek a magyar névnek. A középkori egyetemekre a tanárokat rendesen a főiskolát alapító fejedelmek, vagy a hol az egyetem autonomiával bírt, az egyetemnek tanácsa, hívták meg; a rectort néhol csak a tanulók magok közől, máshol a tanárok magok vagy a tanulók közől választották. A XVI. század elejétől fogva a tanulók választhatóságát minden német egyetemnek szabályai megengedték s az ilyen tanuló rector is igen nagy tekintélyben állott. Bármelyikét vegyük a jelzett utak és módoknak, csak a kiváló tehetség és munka elismerését láthatjuk abban, hogy magyar orvosaink a külföld egyetemeire tanárokúl és rectorokúl meghívattak és megválasztattak. Igy láttuk *Henisch Györgyöt* Augsburgban a mathematika és rhetorika tanszékén; *Jeszenszkyt* mint wittenbergi orvos-tanárt, majd mint a prágai egyetemnek rectorát, *Preyss Kristófot* oderai Frankfurtban és Königsbergben; *Praemartont* és *Stuffot* a bécsi egyetemen; *Hortelt* Páduában.

Kiváló képzettségüknek jeléül kell tekintenünk azt is, hogy uralkodók őket választják orvosaikká. *Balsarati Vitust* V. Pál pápa udvarában, *Gyulait, Hunyadit* a Báthoriaknál, *Jeszenszkyt, Zsámbokit* a Habsburg házból való királyaink, *Preyss Kristófot* a brandenburgi választó fejedelem oldalánál találjuk, *Pannonius Mihály* artium et med. doct. Zápolya Jánosnak archiaterje volt. Az idegenek közől az erdélyi fejedelmek udvarában állandó és nagyobb szerepet csak *Blandrata* és *Bucella* vittek, a többiek: Stancarus, Squarcialupus. Joan. Pedemontanus, Struthius és Tectander csak rövidebb időn át és a másik kettő mellett alárendelt szerepben jelennek meg.

A külföldi egyetemeken tanúlt orvosaink által a gyakorlati gyógyítás terén követett eljárásban érvényesűlniök kellett az ismertetett új irányoknak. Paracelsisták és hippokratikusok egyaránt lehettek egyetemet végzett orvosaink között a szerint, ki melyik irányú főiskolán tanúlt. Ennek részletes kimutatása kevésbbé érdekes, mint a tulajdonképeni népies gyógyítás, melyben jobban előtérbe lép a nemzeti irány. Ennek ismertetésére két ritka mű áll rendelkezésünkre a XVI. századból: Frankovith Gergelynek *„Hasznos és fölötte szikseges könyv"-e* és *Melius Juhász Péternek* »Herbarium«-a.

A legrégibb ismert magyar orvosi könyvet a magát következetesen orvos-doktornak nevező Frankovith Gergelytől bírjuk. Teljes címe: »Hasznos és fölötte szikseges könyv, az Isten fiainak es ötet felő hiveknek lelki vigaztalasokra es testi epőletőkre szereztetet Francovith Gergely D. által, Mellyben sok rendbéli betegségők ellen valo oruossagok is be vannak irua, mellyeket Isten az ő nagy io voltából es aiandekából Embőrőknek egessegekre rendőelt. Ecclesiast: 38. Tizteld azt oruost az sziksegert. 1538. Esztendőben«. Végén: »Nyomtatott Monyorokereken Manlius János által«.[1])

Mint orvosi mű, az egész könyv a laikusra is a leggyarlóbb férczelménynek benyomását teszi, de a

[1]) A m. tud. akadémia birtokában levő eddig ismert *egyetlen példány* (unicum), kis 4-rét alakú könyv 220 számozott levélből áll. Már czímlapja feltünteti a szerzőnek vallásos irányát az evangelisták képeivel. A szövegbe számos kisebb, az egyes levelek között önálló számozatlan lapokon több nagyobb, az orvosi tudománynyal semmi összeköttetésben nem álló, igen gyarló kivitelű, bibliai kép van beillesztve. Csak a 76-ik levél után beékelt lapon van egy a betegnek ütőerét tapogató orvost ábrázoló kép.

kornak jellemzésére nyújt érdekes támaszpontokat és mint ezen századból egyetlen ismert magyar orvosi könyv részletes ismertetésre méltó.

A szerző előszavában könyvét Nádasdy Ferencz főlovászmesternek, Sopron vármegye nemes urainak és nemzetes vitézlő Magyari Imre vice-ispánnak ajánlja. Elmondja itt, hogy ő már néhány esztendő óta él Sopron városában azon igyekezve, hogy hivatalának eleget tegyen, minek sok bizonysága van egy nehány helyen és városon és körűlfekvő tartományban ahol sokféle betegségben szolgált tudományával és munkája nem volt haszontalan. Már az előszóban említi, hogy doktor kartársai irígykednek reá, de ő ellenökre is kiadja könyvét, hogy tudománya halála után is sok embernek szolgáljon. Később azután »Frankovith Gergely tudomanyarul veteködése neminemű két Doctorokkal« című fejezetében részletesen foglalkozik, vitájával, nem nevezve meg a két doctorokat. Ezen és még több más veteködéséből látjuk, hogy doktori pályáját egy borbélynál kezdte, a mint maga is mondja: »de ha gyermekkoromban afélét kezdtem is tanúlni, az után Isten nagyobb méltóságra, tisztre és hivatalra választott sok doctori tisztnél, mind belső, mind külső betegséghez való tudományt és értelmet, ennek fölötte szentirásbeli dolgokat is meg engedött tudnom«. Vetekedéseinek szavai érdekes világot vetnek arra, minő képzettségű emberek foglaltak el még akkor nagyobb városokban orvosi hivatalt. »Mikor azt kérdözik vala tőlem, honnét volna az én tudományom és hol tanultam. Én arra azt felelem nekiek: Mondjátok meg ti is én nekem, honnét vagyon a ti tudományotok, én is azután meg felelek ti nektek. Ők mondanak én neköm: Tanultunk oskolában mesterinktől. Én

is erre ezt felelem nekiek. Én is tanultam mesterimtől és ez világi iskolában is, noha *deák nem vagyok*. De mégis az lelki oskola, nagyobb ez világinál, mert abból származik az igaz tudomány«. Mikor kérdezik tőle, tud-e deákúl? »Ezt felelem nekiek: Azt sem mondom, hogy tudok, azt sem, hogy nem tudnék«. A deákságáról tudakozódó orvosoktól azt kérdi, hogy azt hiszik-e, hogy az Isten magyarúl nem tud és, hogy csak deák szó által jelentette volna ki minden kedves jó akaratját és semmi egyéb féle nyelvet vagy szót meg nem hallgatna, csak a ki deákúl tud és úgy könyörög neki? Arról soha sem nyilatkozik, hogy az orvosi tudományt valahol tanúlta volna, csak arra hivatkozik, hogy »Vajjon melyik rendbeli doktornak vagyon nagyobb méltósága a tisztre és a doktori tudomány nevének viselésére; annak-e a ki csak a betegséget mondja meg az embernek és azt, mihez tartsa magát ételben és italban, vagy pedig akinél az orvosság is nála vagyon, a belső és külső betegségekre való tudományra is értelme vagyon, orvosságokat is és szent irásbeli könyvet szöröz«.

Igen gyakran hangoztatja, hogy ő orvosságokat és szent irásbeli könyvet szerzett s végre azon következtetésre jut hogy: »Francovith Gergely noha nem deák, de azért igen szent írást értő doktor isten által és természettudó orvos. Továbbá a doktor név annyit tesz magyarúl: tanító, aki pedig más embereket nem tanít tudományra, az nem doktor. Az orvos csak medicust jelent diákúl, aki tehát doktor az el ne titkolja, ha van valami haszonra való tudománya, hanem azt az emberek életire adja, ha doktor nevet akar viselni. Doktor az akinek szerzésével és tanításával más emberek is élhetnek és tanúlhatnak olyat, ami

még nem volt«. Minthogy ő Isten által orvosságot is, szentírási könyvet is szerzett, — tehát doktor.

Szigethy Frankovith Gergely doktor, — amint magát nevezi, — könyvének »Elől való intése«-ben mondja, hogy itt közli azon szentírásbeli igéket, melyek a másik könyvéből elmaradtak. Egy a könyvben levő latin versből —, ami arra látszik mutatni, hogy doktorunk tudott deákul —, kitetszik, hogy ismertetett könyve 1581-ben második kiadásban jelent meg. Azt mondja továbbá, hogy még több hasznos találmányai is vannak az úr isten ajándékai által s azokat is ki akarja az embereknek hasznára adni, ha »ennek böcsületinek méltó voltát látandja«. Ha nem adta ki, az utókorra nézve azt hiszem nem nagy kár, ha ismerjük egy könyvét.

Könyvének eredete ugyanis ez: 7 éves korában álmában egy könyvet talált, ez jelezte, hogy igyekezzék Istent megismerni; 15 éves korában a Zala partján elaludt s egy kígyó a szájába akart mászni, ez jelzi a pokolbeli kisértő ördögöt; 31 éves korában álmában Isten előtt imádkozó két embert látott, ezek jelzik a keresztény gyülekezetet. Ezen és több más jelenésekből, noha »nem kell az álomnak hinni«, következteti, hogy Isten az ő tudományának az emberek hasznára kinyilatkoztatását, az ő utján »nem deákság által« akarta. Isteni hivatottságáról erősen meg van győződve.

Orvosi nagy tudományáról mi könnyen meggyőződhetünk, ha ismerjük az általa »szörzött« orvosságot. Egy pár hosszú lére eresztett imádság után következnek orvosságai. Első sorban az általa feltalált *„Serapium kenyet"*, a melyik csak a következő betegségek ellen jó: 1. pestis, 2. pokolvar, 3. tüzes hideg-

lelés avagy gyoytovan és mindenféle hideglelés, 4. hideg csömör, 5. zegezes (-nyilalás), szívfájás, 6. hurut, 7. rossz emésztés, 8. arena, 9. colica, 10. seiatica, 11. köszvény, 12. hasfájás, 13. fogfájás, odvas fog, 14. vörös gutha, 15. vízi betegség, 16. gyomorrontás, mérgezés, 17. ín-zsugorodás, 18. csont törés, sömör, mérges kelevények és fakadékok, 19. görcs, menyülés (= ficzamodás), 20. a nadra betegségei (= méh bajok), 21. razt, 22. sárgaság, 23. torok fájás, 24. főfájás és fluxus, 25. csúz, szent Antal tüze (vörös köszvény), 26. varázsló bájosok rontása, 27. hagymáz, 28. égetés, 29. tárló (?), 30. franczus, 31. turos láb, 32. mindenféle mérges seb, kelevény, harapás, csipés. Ezeken felül még »valaminemű fájdalmak embereken történnek, belsők és külsők Isten után használatos vele kenni«.

E mellett orvosság italokkal is igen szükséges élnie a betegnek, mert azt, ki az orvosság italt hozzá nem akarja venni, jó módon orvosolni sem lehet. — Summa szerint pedig csak azoknak használ az orvosság, kiknek Isten e világi életét még tovább akarja halasztani és megáldja az orvosságnak erejét az ő nyavalyájokban.

Ha tudjuk, miből készült azon híres orvosság, mely a felsorolt 32 féle betegségen felül még minden más belső és külső betegség ellen jó volt; csak azon csodálkozhatunk, hogy a doktor még az orvosság italokat s ráadásúl az isteni áldást is szükségesnek tartja a biztos hatáshoz.

A készítés módja ugyanis a következő:

»Az *serapium kenyet*nek isten segitségéből csinálása, és minemű dolgokbul álljon és timporáltassék, ilyen módon következik: Az fivek és gyökerek a kik hozzá zikösök (szükségesek). 1. Öregbik hazak gyökér

levele virágostúl, kinek diákul neve Aristolochia rotunda. — Apró hazak gy. l. v[1]) Aristolochia longa. — 3. Öreg gavez gy. l. v. — 4. Apró gavez gy. l. v. — 5. Nagy lapu, hezag gyökerő, Szt. György havában virágzik, annak is a gy. szedessék és l. v. — 6. Másik féle nagy lapu, annak nem hezag a gyökere, annak is az gyökere. — 7. Kis lapu gyökere l. v — 8. Sárga köröchen virága. — 9. Földi tök, a ki az kertre is felmegyen, vörös a gyümölcse, annak a gy. l. v. — 10. Másik féle földi tök, fekete a gyümölcse, Brionia gy. l. v. — 11. Ezer jó fű, maior centaurea, gy l. v. — 12. Fejér tüskének, centum capita vel Bedeguar, csak gy. — 13. Pyrito avagy himer, a ki a vesszőket által övedzi, úgy foly reájok: Smilax neve, vörös gyökerű. 14. Székfű virág, camomilla. — 15. Pápa fű levele carduus benedictus. — 16. Momortica gyümölcsöstül. — 17. Nadragulya, mandragora, gyökere. Ha mindkétféle nadragulya benne lesz, annál jobb. — 18. Kék liliom gy. — 19. Fekete bodza gy. l. v. — 20. Kapotnak gy. — 21. Árva csalán, urtica crispa — 22 Alba benedicta l v. — 23 Nadra füve, nepeta, v. — 24. Chombor avagy köszvény menta, pulegium l. v. — 25. Rozmalin. — 26. Fenyő mag, grana juniperi, törve. — 27. Tormentilla gy. l. — 28. Meteng avagy folyó fű l. v.

»Az fel funtos avagy 16 latos fiu (fű) és gyöker huzon nyolcz féle«, mondja, de még ott találjuk: 29. Nyir fának, betula, l. — 30. Hársfa virágja, tiliae flores... fel funt és így a félfontos füvek és gyökerek száma, mert az eddig felsoroltak mindenikéből $^1/_2$—$^1/_2$ fontot kell venni, 30-ra megy. Ezek után kell még 8—8 latjával: 31. Jegenye fa bimbója. — 32. Apróbbik ezer jó fű gy. l. v. — 33. Öregbik kígyó hagyma gyökere —

[1]) Rövidség okáért gy. = gyökere, l. = levele, v. = virágostul.

34. Szapora fű l. v. — 35. Farkas vagy medve talp nevű fű gy. l. — 36. Öreg satyrium gy. v. — 37. Apró satyrium gy. v. — 38. Investicum gy. — 39. Tapsus barbatus gy. — 40. Bab levelü fű gy. l. — 41. Machyka (macska) fark nevű fű. — 42. Föld füsti, fumus terrae, v. — 43. Chelidonia gy. l. v. — 44. Szent György virága, lilium convallium. — 45. Rontó fű, consolida regia, l v. — 46. Kakas tarang, cardiaca, v. — 47. Földi bodza gy. — 48. Syderitis, tisztes fű l. v. — 49. Ökör nyelv, buglossa, gy. — 50. Arany gyökér avagy vad liliom. — 51. Kő fű avagy sárga gyopár. — 52. Vad kender l. v. — 53. Píp, ki gabona között terem, papaver sylvestre. — 54. Disznó kenyér, arthamita, panis porcinus, gy. — 55. Aranyos papratz, filix aurea. — 56. Öreg sanicor gy. — 57. Fekete betonica, bak fű l. v. — 58. Fejér betonica gy. v. — 59. Öreg borostyán, hedera, l. — 60. Apró borostyán, l. — 61. Csengő fű, hypericum, l v. — 62. Eger fark mille fol. l. v. — 63. Temondad fű l. v. — 64. Szent Benedek füve, semper virum. — 65. Eb kapor virágja. — 66. Úti fű gy. l. — 67. Scordium l. v. — 68. Chamedrys l. v. — 69. Fejér liliom gy. — 70. Euphrasia l. v. — 71. Szép szőlő, kit eb szőlőnek is hívnak l. v. — 72. Czyprus l. v. — 73. Apium gy. l. — 74. Zsálya l. v. — 75. Fekete ökörfark gy. v. — 76. Öregbik ökörfark gy. v. — 77. Apró bojtorján, agrimonia, l v. — 78. Fejér pözercze, marrubium album. — 79. Fekete pöz. marr. nigr. 80. Sarkantyú virág lev. — 81. Tik hur. — 82. Majorana l. v. — 83. Varadich tanacetum, l. v. — 84. Fordult fű levele v. — 85. Csaba íre gyökere. — 86. Fekete üröm l. v. — 87. Bárány üröm l. v. — 88. Spichinard. — 89. Fejér üröm l. v. — 90. Isop l. v. — 91. Komló. — 92. Atraczel, cinoglosa, gy. — 93. Be-

lend fű insqueanus, l. v. — 94. Ötven gyökér, enula campana. — 95. Sas gyökér, sárga virágú, béka liliom. 96. Fecske fű, hirundinaria, gy. v. — 97. *Serapium* gyökere. — 98. Öregbik kígyó nyelv, a ki vízben terem, l. gy. — 99. Apróbbik kígyó nyelv l. — 100. Szarvas nyelv nevű fű l. — 101. Szent László füvének, gentiana, gy. — 102. Nagyobbik, angelika gy. — 103. Gratia Dei nevű fű l. v. — 104. Öreg basalicum gy. — 105. Apró bas. l. v. — 106. Öregbik csalán l. v. — 107. Fejér mályva gy. — 108. Apró mályva gy. — 109. Cicoria gy. — 110. Pimponia gy. l. v. — 111. Mezei viola virága. — 112. Vörös virágú centauria l. v. — 113. Porczogó pázsit. — 114. Vizitök gy. — 115. Fodor menta l. v. — 116. Fekete menta l. v. — 117. Kakuk fű l. v. — 118. Kigyó tarang l. v. — 119. Sóska gy. l. v. 120. Méh fű l. v. — 121. Fekete gyopár l. v. — 122 Farkas alma gy. l. v. — 123. Akakendi, ki papmonyának mondatik, l. v. — »Az nyolcz latos fivek öt heian zaz felek«. (Hét híján van 100, de talán úgy is elég.)

A sokféleségnek magyarázatát abban adja, hogy ha már egy fűben is nagy gyógyító erő van, mennyivel nagyobb a haszna és ereje az ilyen sokaságnak együtt véve. Ezen sok füvet Szent-György havától Mindszent haváig (apr.—nov.) kell szedni, mindeniket akkor, mikor gyökere, virága java erejében van. Ünnepnapon nem kell a füveket szedni, mert az ünnep »az Isten igéje tanuságára való«. Minden füvet jó planéta alatt kell szedni. Mikor a felsorolt füvek mind együtt és egymással összetörve és összekeverve vannak, hozzájok kell venni a következő *hájakat:* Eb borz vagy disznó borz-, nyúl-, erdei macska háj 2—2 font. Erdei disznó háj 1 font 2 lat, szarvas taggyú 1 font, gólya-,

ürge háj 1—1 font; süllő-, farkas-, róka-, kappan-, fürj háj $^1/_2$—$^1/_2$ font; töviskes borz-, hód-, vidra-, csuka háj 8—8 lat. Ezekből a hájakból a fel fontos fűhöz 6, a 8 latoshoz 3 latot végy. A füvet a hájjal jól össze kell gyúrni, az összest egy nagy fazékban mindennap gyúrni kell, addig míg a felsorolt füvek és hájak mind együtt vannak. Ekkor aztán ki kell azokat facsarni, hogy ezt tehesd, tölts a keverékre előbb 4 font tehénganéj vizet, de ezt pünkösd havában kell előkészíteni. Azután, hogy több leve legyen, birsalmát meg kell törni, levét kifacsarni és felmelegítve rá tölteni. Az egész keveréket egy uj vászonból varrt zsacskóba téve kifacsarni, a visszamaradt sonkolyt ki kell olvasztani és zsírját leszedni a kenethez. Az úgy nyert tiszta kenethez kellenek még a következő olajok: Tikmonyzék 12 lat, baraczk mag-, belend mag olaj 6—6, len-, kender-, földi bodza-, fai bodza-, vörös gyümölcsü és fekete gyümölcsü földi tök- és dinnye mag olaj 5—5 lat. Mielőtt ezen olajokat a kenethez tennők, az olajokban a következő virágokból $^1/_2$—$^1/_2$ latot kell áztatni: szék-fű, ezerjó fű, parragi rózsa, zsálya, pápa fű, csengő fű, alba benedicta, belend, szent János fű, levendula, spichinard, fejér liliom, centaurea, majorana, szék fű — camomilla —, csombor, jó féle sáfrány, rosmarin virág, momortica gyümölcse, fenyő mag törve. Mikor ezek az olajokban 3 napon át a verőfényen áztak, szűrd le az olajat, öntsd azt a kenetbe, tedd az egészet egy fazékba és keverd egy napon át, aztán rakd üvegekbe és élj vele.

Hogy ez aztán minden néven nevezhető betegség ellen, akár kívül, akár belül alkalmazva használt, azon csodálkozni épen nem lehet. Mert hogy ellehessen készíteni, kellett 1. fű és gyökér 1254 lat; 2. háj 246;

3. tehénganéj és birsalma víz 256; 4. olaj 59; 5. Virág 10 lat, nyersanyag összesen csak 160 féle, 1825 lat = 57 font és 1 lat súlylyal.

Azután azzal biztatja jámbor keresztény atya-fiait, hogy ezt az orvosságot már könnyen után csinálhatják, de neki nehéz volt megszereznie és kifundálnia azt a mi azelőtt soha sem volt csinálva. Nagyra is volt ezen kenyettel a jó doktor, mondván hogy »szerzései« között nem volt nagyobb gondja és munkálkodása, mint ez orvossággal, mert először ki kellett ismernie az orvosságoknak és füveknek természetét, azután megállapítani mindeniknek mértékét, amint ő mondja: »Hogy Isten által mind az betegeknek termezetit es allapattyat meg ismertem, mind kediglen gyakorta valo zorgalmatos munkammal az fivek allapattyatis ezemben vettem, kik *meleg* termizetöiek es *zaraztok,* kik kedig *hideg* és nedves termizetöiek, és kik *erősbek* avagy *gyengebbek,* kik mennyi gradicsban legyenek: es ahoz kepest kellyet mertekekre rendölnöm, mikeppen özve temperaltatnanak, és Isten altall sok rendbeli betegsegek ellen emberek epöletire haznalnanak«.

A pestis ellen való egyik biztosnak állított orvosságához csak 27-féle, összesen 84 lat súlyú fűnek gyökere és levele, meg 7 font bor, 4 font eczet és $1^1/_2$ font birsalma víz kell. Pestis és pokolvar elleni flastromai: 1. Gyenge bürök gyökér, szapora fű, kender mag és ó háj 4—4 lat erősen összetörve és keverve. 2. Két lat fekete mák, 1—1 lat füge és kappanháj ugyanúgy. — Pestis ellen több orvosságot ajánl. Vannak tanácsai a kő, hurut, vérhas, himlő avagy »Kaniaró«, fene vagy rothadás — gangrena, — szegezés = nyilalás, nadra, vizi betegség, szemfájás, sárgaság, kosz, phtysis = szárazbetegség, fogfájás, hideglelés, hévség ellen igen rövid és

egyszerű recipék. Vajjon mire valók még ezek a serapium kenet mellett?

Az állati testrészeket ritkábban találjuk nála mint más ugyanezen korból való orvosi tanácsadókban. Csak a vérhas ellen ajánlja a fekete kakasnak a gyomrán vagy zúzáján levő hártyát megaszalva és porrá törve bevenni, a nehézség ellen meg a medve és a holló epéjét.

Könyvében a tulajdonképeni orvosi rész a 14—39. leveleken van. A többit imádságok, a szent írás egyes helyei fölött való elmélkedések, a zsoltárok mintájára készített szent énekek és sehol meg nem nevezett orvos-doktori ellenségeivel való vetekedései töltik ki. A betegségek keletkezéséről így gondolkozik: »A lábon való sebnek három oka van. 1. akinek szőrféreg avagy vizes tetű van a lábában és a hévség, míg azt ki nem veszik belőle, addig ki nem épül; 2. a kinek a csontja meg vész, míg azt ki nem tisztítják, addig ki nem épül; 3. a gyomorbúl és a nedves természetből van, az ilyen gyógyulhatatlan, sőt ha meg gyógyul is, ki fakad és nem lesz állandó: szintén ehez hasonlatosak a belső betegségek; mert vannak olyanok, melyeknek Isten után orvossággal és jó ápolással elejét vehetnék és meggyógyúlhatnak, mert ha az embernek ereje betegségben megfogyatkozik, azt étellel és itallal helyre lehet állítani, de ha valakinek ereje bújában, bánatjában megfogyatkozik és elmegyen, az soha vissza nem mehet. Akit igen el hagynak veszni, meg nem épül, mert ha a betegség a természetet felül haladja, az után az orvosságnak ereje nem olyan hasznos«.

A ragályról ez a véleménye: »Vannak olyanok, kik azt mondják, hogy a pestis elől el lehet menni, mert az elragad. Elmehet előle az, akinek életét isten

még meg akarja hosszabbítani. De kiről és honnét ragad a pestis arra, akin legelőször kiüt?, mert először egy emberen kezdődik egy országban vagy tartományban, azután többeken, kikre Isten bocsátja ostorúl. Hogy egy házban némelyek meghalnak pestisben, mások nem, oka az, hogy csak arra ragad, akinek halála óráját Isten már elhatározta« stb.

Az orvostól kivánja, hogy istenfélő, mindenkor józan életű és titkos (titoktartó) legyen. Az orvosnak nem arra kell törekednie, hogy a jó istennek tanácsában és végezésében tartóztatást tegyen, hanem inkább, hogy az ő jó kegyelmességének szolgáljon az embereknek használatára. Ha a beteg nem épül föl, annak nem az orvos-doktor az oka, hanem némely ember maga, mert a mit nyavalyájában fogadott istennek és az orvosnak, azt nem akarja teljesíteni, de isten látva titkos gondolatát, még nehezebbet bocsát rája.

Ezen mutatványok alapján azt hiszem tisztába jöhetünk Frankovith-al és könyvével. Frankovithban nem láthatunk kora tudományának színvonalán álló orvos-doktort, hanem, amilyen a XVI. században még mindenütt sok volt, a borbély és sebész mesterségből kiemelkedő, magát a belgyógyászatra is hivatottnak érző orvost, aki saját magyarázata szerint is azért használja a doktori címet, mert arra orvosság feltalálása és szentírási könyv szerzése által magát méltóbbnak tartja azoknál akik csak medicusok. Könyvének orvosi része egészen a középkori scholasticus-theologus felfogásra vall, ahol a betegség a bűnök büntetése. Universalis gyógyszerének készítés módja is éles ellentétben áll a századnak az egyszerű gyógyszerek előállítására irányzott törekedésével. Könyve, amint abból látni, hogy második kiadást is ért, elterjedt lehetett, nagy érdeme

levén annak magyarsága. A benne felhozott vetekedések arra látszanak mutatni, hogy az orvosok erősen megtámadták azt, mint az orvosi tudománynak színvonalán épen nem állót és a melyik véleményünk szerint sem volt alkalmas arra, hogy magyarsága mellett is, mint orvosi könyv, jótékonyan hasson, de arra igen is alkalmas lehetett, hogy még mélyebben gyökereztessen meg számos uralkodó balhiedelmet.

Frankovithnak könyvét tíz évvel megelőzte *Horhi Melius Péternek*: »Herbarium az fáknak füveknek nevekről, természetekről és hasznaikról. Magyar nyelvre és ez rendre hoszta az Doctoroc könyveiből az Horhi Melius Péter. Nyomtatott Colosvárat Heltari Gáspárné műhellyebe 1558. esztendőben« czím alatt megjelent könyve. Ezt nem orvosdoktor írta, hanem amint az előljáró beszédből látjuk, ahol el van mondva, hogy a füvek és fák nemcsak arra valók, hogy az embereket táplálják és gyönyörködtessék, hanem arra is »hogy ha betégségek történnek, orvossággal testeket gyógyítanák. Ezeket meggondolván eleitől fogva sok bölcs férfiak írtak mind az csillagoknak forgásának természetiről, mind az égi madarakéról és a földi oktalan állatokról, halaknak tulajdonságokról, köveknek fáknak és füvekerejéről. Ezen dologban törte fejét az mi időnkbe az bölcs férfiú *Melius Péter döbrötzeni keresztyén egyház pásztora, közönséges betegségekről való orvosságoknak öszveszedegetésében* és magyar nyelvre fordításában munkálkodott«.

Meliusnak Herbariuma valódi népszerű orvosi munka. Elején van a benne ismertetett füveknek magyar, latin és német névjegyzéke, majd a betegségeknek betűsoros mutatója, mindeniknél feltüntetve a lapszámok, melyeken orvosságaik feltalálhatók. Amint az

előszó is mondja, Melius a füvek és fák természetét és orvosi hasznát régi írókból szedegette össze, hogy a közönséges betegségek orvosságairól magyar nyelven tájékoztassa az embereket. A régi írókra a szerző gyakran hivatkozik: »De sabina, boldogasszony ága, Senenbaum. Belső hasznai: Senyvet, rothadt vért kiviszen a vizeleten, borban ha iszod. Az asszonyállat méhében az élő gyermeket megöli, a holtat ki űzi. Borban vízben ha iszod, sárgaságot gyógyít. *Galenus mondja.* — Cedrus fa szurokja rühes juhokat gyógyít. *Galenus* és *Dioskorides mondják.* — A balhafű magját (Psyllium) törd meg, áztasd rózsaeczetben, amely olaj a rózsavizen felűl lebeg, szedd le, ha a dagadt nyelvet a rózsavízzel mosod, meggyógyítja. Próbáltnak mondják *Mesue, Lonicerus.* — A zsálya melegítő és egy kevéssé szárító, amint azt *Aëtius* doctor mondja«. — Hasonlóan hivatkozik *Matheolus, Avicenna, Serapion, Tragus, Plinius*-ra. De nem feltétlenűl fogadja el ezen régi tekintélyeknek állitásait, olykor kétségbe vonja helyességüket, majd ellent is mond nekik. Igy: »A fejér chameleon, disznó tövis, az félre hajlott nagy szárú chameleon megöli a disznókat, ebeket, egereket. Dioskorides írja *ha hihető,* de nem a mi carduus kórónk az.« — A balha fű, conissa minor, amely házban tartod, férget űz, de nem oltalmaz menyütő kótől, mint Plinius *mentirigál*«. — Matheolus fölött előnyt ad Dioskoridesnek: »Jóllehet Matheolus *igen czaczog* az Doctorok ellen, mint egy valla, de Dioskorides is az egyik Nigellán az konkolt érti«.

Melius egyetemi tanulmányait Wittenbergben végezte. Az orvosok, amint láttuk, ezen korban philologiát és theologiát is rendesen tanultak; a theologusok viszont tanulták a medicát. Meliusnak könyve mutatja,

hogy ő foglalkozott az orvostannal. Wittenbergben az ő tanulósága idejében Peucer Gáspár és Andernachi Winter a leghíresebb orvos tanárok. Az első határozott híve Paracelsusnak, a második hippokratikus, de Paracelsus egyszerű gyógyszereit elfogadta. Ezeknek hatása alatt keletkezhetett Meliusnak a régi orvosi írók és Paracelsus tanainak sajátságos vegyüléke. Minden növénynél legelőször megmondja annak természetét, hogy *hidegítő* vagy *melegítő, nedvesítő* vagy *szárító* hatású-e? — Példáúl: Körtvélyfa. »Az körtvélynek természeti az, hogy igen hidegítő, de félrészeñt szárító. A mely kedig igen meg ért és édes, nedves és melegítő valami kevéssé. — Mind a fai, és földi szedery (szeder, eper) nyers korában hidegítő, nedves; mikor megérik, kevés melegség vagyon benne. — Az fige fa levelei, vize succusa igen melegítő. Az fige gyümölcz is melegek, de fél reszént szárasztók. — Az noszpolya mint az Sorbum, Berkenye, hidegítő és szárasztó természetű. — A baraczkfa virága, levele bele melegítők és szárasztók, a baraczkja, gyümölcse pedig hidegítő és nedves. — A czitrom héja igen szárasztó, melegítő, a húsa hidegítő, ám a savanyú belső része hidegítő, de a magva melegítő stb.

Minden növénynél felsorolja annak külső és belső hasznait, az az minő külső és belső betegségeknek gyógyítására jó. A gyógyításnál a Galenus féle »contraria contrariis« elv érvényesűl. Példáúl: A babér-laurus szárító hatású, azért olaja minden nyers nedvességet megemészt. — Mindenféle mák felette hidegítő természetű, azért jó a »gyujtokány hideg (forró láz) ellen és a tüzes kelésekre. — Minden kökörcim melegítő és szárasztó; azért nyálat, taknyot tisztit, rothadt sebet, gangrenát az az farkas sebet stb. megállat. — A lathyris

melegítő és igen szárasztó, azért a vízi kórságosaknak igen jó stb.

A »similia similibus« elvét látjuk megtestesítve abban, hogy például: Az eper mikor jól megérik, a hasat lágyítja, ha pedig nyersen *megszárítod*, meg keményíti és megállítja a hasat. — A cseresznye jó vért csinál, hasat tisztít, de a *száraz* cseresznye megállítja a hasat. — Vérhas ellen jó a gránát alma magja *aszalva*. A macska tövis a testre kötve kihúzza a töviseket. — Úti füvet ha hármat törsz meg gyökerében és megfőzöd borban, harmadnapos hideglelést gyógyít, ha négyet, negyednapost.

Előfordúlnak nála is rendkivüliségek, mint: Ha a mandulának levében a tüzes aczélt megoltod, a hasat megállítja. — Ha a galagonya vizébe mártott ruhát a tagra teszed, melyben tövis van, bizonyosan ki vonssza. — Az aquilegia (keselyű fű) vizében melegített spongyia az asszony méhébe bocsátva megindítja a vérzést, még a holt gyermeket is kihozza. Ugyanilyen hatású a centaurea is. De Melius a balhiedelmek ellen is felemeli szavát. Például: »A babák azt hazudják, hogy a boszorkányokat, éjjeli rettegést a balha fűvel (conisa minor) el űzhetik, de ez kész hazugság. Az isten lelke az, aki az igaz hittel a sátánt, aféle rettegést előzi, mint írva vagyon Psalm. 91«. A tévhitnek természetes okát aztán abban adja, hogy »a conisa és a hypericum a sárt, melancholiát kitisztítja, mert a sár, a fekete epe, a hitvány fekete vér rettegteti, bánkodtatja az embert«. A catance, amatoria, szeretetre hajtó fűnél megjegyzi: »csak a büvös bajos babák vrasolnak vele. A házasokat akarják vele a tótok szerettetni: De Isten az a ki mieli, ez után az jó egyeség és adósság megfizetése és engedelem. Eph. 5., 6«. A *lúdi czet*

így értelmezi: »A kin lidércz van, főzd meg a rutát magostul, a salátát magostul, és ad innia mindennap, nem bántja a lidércz az az nem fut ki a mag az emberbül«.

Az egyes betegségek ellen ajánlott gyógyszerei igen egyszerűek. Igy például: *Asszúkórság* (phtysis) ellen: Laurea bacca magvának héját mézzel megtörve enni, vagy édes borral főzve hidegen inni. Ugyanez jó *asthma* ellen. — *Colica:* Laurus olajat és fűzfa levelet borban borssal főzve. — *Epésség:* Czitrom nádmézzel. *Gelyva:* Fügét foenum graecum magvával és árpaliszttel összekeverve rá tenni. — *Gyújtokván hideg:* Vad mák víz. Mák olaj. — *Hasmenés:* Vad körte. Szárított eper. Birsalma étel előtt stb. *Hashajtók:* Érett eper. Baraczk virág és baraczk enyv borban. Birsalma étel után, sülve. Laurus olaj. — *Hurut:* Füge borban főzve izsóppal. — *Hideglelés:* 8 óráig áztasd a rózsát jó vízben, ez után lassú szénnél forrald meg, facsard ki, vess belé nádmézet vagy fehér mézet annyit, hogy édes legyen, ezzel főzd össze és add a betegnek. — *Katzenjammer:* Birsalma lictarium igen jó »részegségből esett fő fájás ellen«.

Összetett gyógyszerei is igen távol állanak a Frankovith féle complikált szerektől. Ezek leginkább olajok, pilulák és syrupokból állanak és mindenik csak egy féle vagy rokon természetű betegségeknél alkalmazható. Mint a kor gyógyászatára és gyógyszereinek készítése módjára jellemzőt említek fel néhányat: *Agaricum,* fenyű fán termett fehér gomba. »Az paticariusok árulják, de a kik Craccoban járnak eleget hozhatnak. Végy agaricumot 2 drachmát, $^1/_2$ dr. gyömbért, azaz 3 pénz nyomónyit, colochintist, az az vad töknek a belső bélét $^1/_2$ dr. törd össze ezeket, vess azután

$^1/_2$ dr. mastixot, sáfrányt 2 pénz nyomónyit, e porokat csináld borral tésztává, ebből csinálj pilulákat egy borsó szemnyit. Végy egyszer 11-et, avagy 13-at hozzád. — Ez igen jó fuvalkodás ellen, lépnek, szűnek fájása ellen. Vízkórságot meggyógyít, hideglelést és hasban való férget ki űz, az agaricum maga is. (fol. 19) — *Chamelaea*, gyalog olajfa. »Ez fának porával így élj: Eczetben megáztasd a héját, az után száraszd meg, mosd 3-szor, gliceriával, nádmézzel ölgicz (elegyítsd), mézes vízben 3 pénz vagy 6 pénz nyomónyit igyál, meggyógyítja a vízkórságot. (f. 21.) *Hyosciamus*. A ki a belénd magvától megbolondúl, kecsketejet, mézes vizet, tökmagot vagy diót adj neki inni. Hyosciamus olajat úgy kell csinálni mint a mákból vagy dióból. Vagy: a belénd füvét, magvát, levelét megfőzni faolajban, ezt kifacsarni s az úgy nyert lében még kétszer kell új füvet főzni. Használ szem dagadás, nátha, dagadások, köszvény ellen melegen kenni (65.) *Erdei salátából syrupot*: Vedd succusát, az az törd meg levelét az erdei salátának, végy borragót az az ökörnyelvnek virágát, vedd a melissát az az macska mézelkét, vedd az édes salátát, az eupatoriumot az az agrimoniát, az apró bojtorjánt, végy scariolat az az fodor kerti salátát, nap után járó füvet az cicoriát, egyaránt főzd össze kútvizben, szűrd meg, vess sert, tiszta mézet bele egy fontot, endivia az az keserű salátának succusát is vesd közé ez sirupnak és italnak. Minden gyuladás, hévség, májnak hévsége ellen, hideglelés ellen igen jó gyakorta azt inni. (75.) — *Calamintha montana*, hegyi menta, *syrup:* Házi és kerti menta 2—2 uncia, levesticom mag, daucus mag az az pimpinella, czába ire magot, cyprust 5—5 drachmát, a magvától megtisztított asszú szőlőt $^1/_2$ fontot, tiszta mézet 2 fontot, vizet amennyi elég, ezeket jól össze-

főzni és inni. Rasztot, nem emésztő hideg gyomrot, turhát, hurutot gyógyít a vesékben, a kehes, enyves, mellű igya (104).

Feltaláljuk továbbá a menta olaj (106), a nagyobb és a kisebb menta syrup (106), a syrupus de apithymo (119), a syrupus de apithymo (119), a majorana, ruta, hypericum, mályva, szegfű, kapor stb. olajoknak; az izsóp, buglossum, absinthium stb. syrupoknak, a pilulae de fumo terrae stb. készítésének módját, mindenik mellett jelezve a betegségek, melyek ellen egyik-másik használ.

A közölt mutatványokból is látni, hogy Melius igen világos egyszerű előadásával a nagy közönség számára írt. Távol áll kora orvosainak és különösen az orvoslást űző borbélyoknak nagy hangú nyegleségétől, a tudományos és a nép jólétét szívén viselő papnak utasításai vannak ezen herbariumban letéve, hogy azon korban, mikor még az orvosoknak száma igen csekély, a közönséges betegségekben mindenki megtalálhassa az alkalmas házi gyógyszert a nélkül, hogy varázsolók és kuruzsolókra kelljen magát bíznia.

A XVI. századból igen érdekes német nyelvű házi orvosi tanácsadó az, mely jelenleg a *szepesszombati* r. k. plebánia tulajdonát képező kézirati könyvben van és 93 különféle betegség ellen tartalmaz utasítást. Ezen könyvnek első tulajdonosa Genersich Melchior volt, aki sajátkezűleg írta bele 1507—1523-ig terjedő életrajzát. A Genersich családnak birtokában volt 1659-ig, mikor Genersich Dávid azt Culmann Mihálynak adta, 1754-ben Buchholtz Györgynek, majd 1786-ban Genersich Keresztélynek tulajdonába került, aki rá írta: »rediit ad justum heredem«. Az egész könyv a XVI. századból való kézirat, a Szepességre vonatkozó sok érdekes

feljegyzés közt van az említett orvosi rész. A könyvnek tulajdonosai mind előkelő állású polgárok voltak, ami igen a mellett szól, hogy a könyvben leírt gyógyszereknek gyakorlati fontossága volt, különben leírásukra nem fordítottak volna oly nagy gondot. A leíró eredeti forrását nem nevezi meg, csak egy párszor hivatkozik Platearíusra. A gyógyszereket az egyes betegségek szerint hozza elő. Egészben véve a Meliuséhoz hasonló egyszerűség jellemzi és az orvosszerekben is gyakran találkoznak, az alkalmazás módjában azonban többnyire eltérnek. Így: *Nehéz székelés ellen*: Friss vajat egész sáfránynyal összekeverve kell a köldökre kötni. Meliusnál meg: A vad sáfrány ételben használva indítja meg a hasat. — *Fogfájás* ellen: Mástixot egy meszely veres borban főzni s a fogat avval öblíteni. Meliusnál a mastix terpentinnel az ingó fogat megerősíti. — *Emésztetlenség* ellen: Üröm víz. Meliusnál is. *A hideglelésnek* orvossága mindkettőnél az útifű, az *álmatlanságé* a saláta. *A torokfájásé* eperlevél főzet timsóval. Így több helyen megegyeznek a füvekre nézve csak az elkészítés módja más-más. A míg azonban Meliusnál az egy rák szemet kivéve, melyet hársfaszénnel és eczettel összetörve és keverve vérköpés ellen ajánl, egyéb állati részek nem szerepelnek; a szepes-szombati tanácsadó az asszonytejet, csigahéjat, tojást, nyúl és marha epét, vajat, tyúk gyomrot, juh, kecske és ebganéjt és pedig nem csak kívűl alkalmazásra, hanem bevenni is ajánlja. Így például: *Fülfájás* ellen végy asszonyi tejet olyan nőtől, akinek körűlbelől két hetes gyermeke van, hauswurtzelt szépen megmosva törj porrá, tedd a tejbe és egy tiszta kendőn szorítsd át, ebből 3—4 cseppet bocsáss a fülbe. *Torokfájás* ellen ój prunellát, fehér ebganéjt és alaunt vízben felolvasztani és

a szájat, torkot azzal mosni. *Vizeletet* visszatartani lehet a férfinál ha egy bak-, a nőnél ha egy nőstény kecskének húgyhólyagját megszárítva és összetörve vízben vagy borban inni adjuk a betegnek. *Gyomor katarrhus* ellen egy tyúk gyomrának hártyáját kiszárítva porrá törni és vízben meginni, — azonnal segít, kipróbált szer. (Hasonló ehez Frankovithnak recipéje a vérhas ellen.) *Hideglelés* ellen tóból vett csigahéjat apróra törve borban bevenni. A porrá égetett csigahéjjal jó a *fagyott* lábat behinteni. A sertés ganéj megmelegítve elállítja a vérzést. *Kézreszketés* ellen a saját vizeletében főzött sarkantyú virág főzetével mosás; — a bélpoklosság ellen a gyermek vizelettel felkevert kénből készített kenőcs használ.

A sok ésszerű tanács mellett néhány ilyen különösség még megjárja ezen könyvben. Ugyanitten említem fel a szepesszombatihoz helyre és korra közel álló, a *felkai* ev. templom levéltárának tulajdonát képező »Historisches städtisches Protokoll vom Jahre 1679—1709« című kéziratot. Miért kapta a XVII. század elejéig visszamenő könyv ezen címet? — nem tudom. A sok mindenféle közt van benne egy orvosi tanácsadó is, melynek írója több régibb és hozzá közelebb eső írót idéz. Az embert érhető bajok közől 80 különböző ellen ajánl orvosságokat. A könyvben levő többféle kézirat mindenike igen gyakorlott íróra és így művelt tulajdonosokra vall, akik a többi között vallástani fejtegetéseket, hivatalos iratok formuláit, a szepesi szászok törvényeit és jogszabályait stb. írták bele, a mi erős bizonyiték, a mellett, hogy az orvosi tanácsadót gyakorlati alkalmazás czéljából írta le egyikök. A forrásokúl használt írók idézése nagy olvasottságra, de egyúttal a mysticismus erős hatására vall.

A növényi gyógyszereket illetőleg ezen tanácsadó sokban egyezik az előbb ismertetettekkel, például az *asthma* és *köhögés* ellen serpentaria-t (kígyófű, Naterwurtz) megtörve, tojással enni, vagy csalángyökeret jó ó borban főzve inni. Melius szerint a »serpentaria fejet tisztít, náthát ront, a csalángyökér mézes borban főzve fuladást gyógyít«. A *tüzes kelésekre* összetört, eczettel és aizoon-nal (fülfű, Hauswurtz) összekevert sóskát kell kötni. Melius szerint az aizoon »minden mérges tüzes fakadásokat megolt«. Az állati testrészek és hulladékok alkalmazására nézve sokban egyezik a szepes-szombatival. Mindkettőtől eltér abban, hogy a legtermészetellenesebb dolgokra akarja felhasználtatni a természeti tárgyakat.

Már a gyermek fogantatására és szülésének megkönnyítésére kezdi adni a gyakorlati tanácsokat. Ha egy nő teherbe akar jutni, egy hét éves gyermeknek fogát aranyba vagy ezüstbe foglalva viselje meztelen karján, legyen barátságos férjéhez és kívánsága bizonyosan teljesül.[1]) Vagy, ha a nő tisztulása után negyednapon egy fél font zsálya levelet egy kevés sóval megiszik s közvetlenül azután érintkezik férjével, bizonyosan teherbe esik.[2]) Albertus Magnus nyomán meg azt ajánlja, hogy a ki leányt akar fogantatni, vegye egy nyúlnak méhét, ha fiút akar, akkor a nyúlnak heréjét, szárítsa meg, törje össze és borban adja be a nőnek és a tisztulás idején közösüljön vele. A fiúval viselős nőnek arcza az örömtől a szokottnál élénkebb színűvé lesz. A gyermek a méhben akkor kezd megmozdúlni, mikor a lélek bele száll a testbe, az életjel a fiúknál

[1]) Georgius Pictorius villiganus der Medicin után.

[2]) Aëtius szerint.

a 40-ik, a leányoknál a 90-ik napon jelentkezik.[1]) Az első szülés előtt álló nőt, hogy könnyen szüljön, igen jó megkenni a *csillag tisztulásával.* Sokkal egyszerűbb a dolog, ha a nehezen szülő nő férjének ingét huzza fel, ez is megkönnyíti a szülést. A melyik gyermek lábbal előre jön a világra, a természettudósok állítása szerint egész életén át szerencsétlen lesz és semmi dolga nem sikerül. Hogy a gyermek, a mely rendellenesen jön szülésre, az anya testében megfordúljon, — akár él az, akár már meghalt, — végy kellő időben levágott iramszarvas-patát, kösd azt a nőnek testére úgy, hogy lábainak hegye alája legyen fordítva, azután meleg borban adj neki bevenni egy jókora mogyoró nagyságú mumiát és imádkozzál istenhez a szerencsés hatásért. Ezen és ezekhez hasonló módokkal alaposan lehetett szabályozni a természet rendjét.

Az emberi test egyes részeinek gyógyítási célokra felhasználását látjuk ezekben: *székrekedés ellen*: Vedd elő egy holt embernek kar- vagy lábszár-csontját, tömd meg azt a betegnek ürülékével, azután jól zárd el viasszal, tedd a csontot forró vízbe és csodát fogsz látni; — amíg a csont a meleg vízben van, addig a betegnek rendes ürüléke lesz, ha kiveszed onnan a csontot, újra megreked a székelés. *Bűvölés ellen* kend be magadat vagy bármely tárgyat egy szűz leánynak ürülékével és semmiféle igézet vagy bűvölés nem fog rajtad vagy az illető tárgyon. *Félősség ellen* végy embervérből destillált vizet, azzal mosd meg arczodat és annyira megkeményedel hogy semmitől meg nem ijedsz. *Szamár köhögés* ellen: Vizelj forró hamuba s a nedves hamut egy kendőben akaszd a tűz fölé. Biz-

[1]) Levinus Lemnius „De occultis naturae miraculis"-a után. Megjelent Antverpen 1559.

tosan használ. stb. Azt is könnyű megtudni, vajjon a beteg meggyógyúl-e vagy meghal, csak végy zöld árvacsalánt, áztasd azt a betegnek vizeletébe, ha zölden marad a csalán, a beteg meggyógyúl, ha a csalán elhervad, a beteg meghal. Ha valaki az orvosságot bevenni nem akarja vagy nem tudja, az orvosságot keverd össze liszttel és add egy tyúknak megenni, ezt azután öld le, add a betegnek megenni és épen úgy hat, mintha az orvosságot vette volna be.

A babonákról és a gyógyszerekről szóló részekben még vissza térünk ezen orvosi tanácsadóra, melynek olvasásánál csak az vigasztalhat minket némileg, hogy, amint az idézetek mutatják, a benne foglalt sok képtelenség nem magyar találmány, hanem az orvostanban még általánosan uralkodott természetellenes felfogásnak kifejezése. Legvilágosabban igazolják ezt a leírónak következő szavai: »Egy jó barátom ajánlotta nekem az epilepsia ellen a következő orvosságot, melyet *egy híres németországi orvos* nagy sikerrel használt: négy fiatal fecskét meg kell sütni, összekeverni négy quintel hódzsírral és egy uncia erős eczettel, az egészet egy tiszta kendőn átnyomni s az úgy nyert levet azonnal a roham után beadni a betegnek«.

Az itt ismertetett orvosi tanácsadók, amint látjuk, legnagyobb részükben a régi írókon alapúlnak. Kevés ismeretes közőlök, de igen valószínű, hogy ilyenek nagy számmal voltak. Hihetővé teszi ezt azon körülmény, hogy, amint látni fogjuk, főrangú nők is otthon készítenek házi orvosságokat a hozzájok tartozók részére. Mutatják ezen tanácsadók, hogy az orvosi tudomány újabb vívmányai igen lassan terjednek, ami ezen századbeli sanyarú viszonyaink közt nem is csodálható.

A nyomdáknak legnagyobb kelendőségű termékei

a *kalendáriumok* és a *cziziók* ezen korban fontos orvosi könyvek. Elég egyet ismernünk, hogy mindeniknek tartalmát ismerjük. A legnevezetesebbek egyike a Regiomontanus (Königsbergi) Jánosé melynek magyar czíme: »Cisio az az az astronomiai tudománynak rövid értelemmel való leírása. A tsillagoknak, planetáknak és égbéli jeleknek etc. külömb külömb természeteknek folyásáról, az embernek négy féle complexiójáról, természetiről és tulajdonságiról, mindenik holnapban mitsoda rendtartással éllyen az ember, mind ételben és italban, mind az aluvásban, förődésben, tisztulásban, és ér vágásban. Az híres neves Király Hegy János irásából magyar nyelvre fordíttatott és sok helyeken megbővíttetett«.[1]) Sokat igérő czímének megfelel a tartalom.

Az első előljáró beszéd megmondja, hogy ezen könyvnek haszna abban van, hogy megjelentvén az embernek az ő gonosz természetét, azt megtudván, azt megjobbítani igyekezzék. A második előljáró beszéd szerint »Isten az erősségeknek közepére helyheztette a földet, úgy hogy a felső állatoknak, tudni illik a tsillagoknak, planétáknak és a több égbéli jeleknek az ő mozgása és forgása által *eredetje és influentiája légyen e földre,* és minden állat minden szempillantásban nyilván megérzi ő magában ezt az erőt és influentiát és részes is lészen benne«. Magyar nyelven is azért adták ki ezen könyvet, hogy az ember azt megérthesse »és az égbéli jelekhez időkhöz, esztendőkhöz és napokhoz tudgya magát szabni«.

Az alapgondolat az, hogy az ember aminő planéta vagy égi jegy alatt születik, olyan testalkotású, vérmérsekletű stb. lesz. A planéták és az égi jegyek

[1]) Megjelent Kolozsvártt Heltai Gáspárnál 1580-ban. Majd Budán 1825- és 1855-ben.

külön külön önálló természettel bírnak, a mi befolyást gyakorol az uralkodásuk idejében született emberre. Mindenikök lefoglalta magának az emberi testnek egy vagy több részét, arra hatással bír és megharagszik, ha az illető testrészt az ő órájában orvosolják. Nehogy a beteg magára vonja a magas pátronus haragját ismernie kell a csillagok állását, hogy önmaga ne okozzon kárt magában. Mennyire kellett az égitesteket ismernie az orvosnak! —

A planéták közt első ***Saturnus.*** Természete hideg és száraz. A kedd éjnek és a szombat napnak planétája. Az emberben a *lépet* bírja, azért azt ne orvosold az ő órájában. Ekkor általában nem jó orvosoltatni, eret vágatni, köpölyöztetni, valakit meghajítani, meglőni. Aki Saturnus órájában megbetegszik, sok ideig fekszik, végre meg is hal, mondja Hippocrates. A mely gyermek Saturnus órájában születik, hideg, száraz természetű, melancholicus stb. lesz és hamar megbetegszik. 2. ***Jupiter,*** meleg és nedves. A csütörtöknek és a vasárnap éjnek planétája. Az emberben övé a *máj.* Az ő órájában született gyermek sangvinicus, bölcs, eszes ember lesz, de egészségét nem jó helyre költi. Órájában jó eret vágatni. 3. ***Mars,*** hév és száraz. Ideje a kedd és a pénteki éj. Az emberben ő is a *máj*ra tart igényt. Órájában »gonosz az orvoslás, érvágás, egybevaló társalgás. A gyermeket meleggé, cholericussá stb. teszi, aki ritkán lesz öreg emberré. 4. ***Nap,*** meleg, száraz. Övé a vasárnap és a szerdai éj. Az emberből övé a *gyomor.* Órájában, midőn a föld alatt jár, nem jó eret vágatni, orvosolni. Aki ekkor megbetegszik, azt erős hideg leli és nagy hévség veszi minden erejét. Az ő idejében született gyermek hév és cholericus, száraz természetű lesz, ha sebbe esik,

nehezen gyógyul. 4. ***Venus,*** hideg nedves. A péntéknek és a hétfői éjnek csillaga. Órájában nem jó fürödni, purgatióval élni, eret vágatni. Aki Venus órájában megbetegszik »nyilván asszonyember miatt vagyon«. A mely gyermek vagy leányzó Venus órájában születik magtalan és félő, hogy parázna lesz. Az emberben Venus a *vesét* bírja. 6. ***Mercurius,*** hideg, nedves. Övé a szerda és a szombati éj. Az emberből ő is a *vesét* választotta magának. Órájában jó orvossággal élni, nem jó fürödni, köpölyt venni, eret vágatni, házasodni. Az uralkodása idejében született gyermek száraz, mértékletes természetű lesz. 7. ***Hold,*** hideg, nedves. A hétfőnek és a csütörtöki éjnek planétája. Övé az emberből a *fej*. A mely gyermek az ő órájában születik, hideg, nedves természetű, phlegmaticus az az rossz nedvességgel, nyállal telc, ember korba ritkán jut. »A Hold többet cselekszik mi bennünk, hogysem a többi planéták, mert »a hold közelebb mi hozzánk a többi planétáknál és tulajdonsága is azt mutattya, mert rövid időben megjárja az égbéli 12 jeleket, a kikből jót és gonoszt is vészen magára, kit azután mi reánk bocsátván, és mindenik jelnek jó avagy gonosz természete szerint cselekedik mi bennünk«.

A 12 égi jegy mindenike szintén lefoglalt az emberből egy-egy testrészt, melyre kiváló hatást gyakorolt. Ezek a planétáknál is nagyobb hatást gyakorolnak az emberre és a Holdnak utazásai közben ugyancsak volt mit összeszednie tőlük, hogy azokat az emberekre zúdíthassa. 1. A ***Kos,*** hév, száraz, tűztermészetű. Az emberből övé a *fej*. Mikor a hold a kosban van, nem jó főhöz szolgáló eret vágatni avagy orvosoltatni, fejét mosatni, borotválkozni. Gonosz purgácziot venni »ki veted, mint szintén a kos, hogy vissza rágja a fü-

vet, azon képpen minden féle vissza-rágó állatnak jegyében, úgymint Bikában és Bakban nem jó purgátziót venni. A Kosban jó eret vágatni, de nem főhöz szolgálót, jó sebet orvosolni. Amely férfi gyermek a Kos jegy alatt fogantatik vagy születik nyavalya következik reá némi nemű lator baromtól vagy csúszó mászó féregtől, mely nyavalyák két esztendeig tartanak rajta. 14 esztendős korában beteges lesz, melyből ha felkelt, 83 éves korában hal meg. A Kos jegy alatt született leány magas homlokú, nagy farú stb. lesz, 15, 20 és 45 éves korában beteges és 55 esztendős korában hal meg. — 2. A ***Bika,*** hideg, száraz, melancholicus. Az emberben a *nyakat* bírja. Mikor a hold a bikában van, nem jó az embernek a nyakát orvosolni vagy vassal érinteni, sem sebet gyógyítani, eret vágni, orvossággal élni. Jó a gyermeket a csecstől elválasztani. Amely férfi gyermek a bika jegyben fogantatik vagy születik, sok nyavalya következik »némely asszonyi állattól reá«. 29, 30 esztendős korában betegeskedik, 37 éves korában hal meg. A leány ifjuságában nyavalyát szenved testében, 5 esztendős korában beteges lesz, 5 vagy 19 esztendős korában hal meg. Gyermekei lesznek. (Ugyan kell sietnie a férjhez menetellel.) 3. A ***Kettős,*** meleg, nedves, sangvinicus. Az embernek *vállát, karját* és *kezét* bírja, azért, mikor a hold benne van, azokat nem jó orvosolni, sem eret vágni. A mely fiú ezen jegy alatt születik 1 éves korában beteges lesz, 28 és 38 esztendős korában házasodik meg, 3 felesége lesz, 40 éves korában meghal. A leány 3 éves korában lesz beteg, 12, 40 vagy 60 évet él. 4. A ***Rák*** hideg, nedves phlegmaticus. Az emberben övé a *mell, oldalbordák, tüdő, lép.* Jegyében »félrészént« jó eret vágatni, csak az illető testrészeket ne bántsák. Jó fürödni, lic-

tariumos purgáczióval élni. A fiú, ki ezen jegy alatt szombaton születik, 3 esztendős korában beteges lesz, de az jóra fordúl neki, 89 esztendős korában hal meg. 5. Az ***Oroszlán,*** hév és száraz, tűz természetű, cholericus. Övé a *szív, máj, oldal, hát.* Órájában veszedelmes eret vágatni. Amelyik fiú ezen jegy alatt vasárnapon születik, doctorrá lesz, tomporáján jobb felől vagy a szemén nyavalyája lesz. 20 vagy 90 éves korában hal meg. A leány 5, 10 vagy 26 éves korában beteges lesz és, *„ha annyit élhet"*, 72-ik esztendejében hal meg. 6. A ***Szűz,*** híg és száraz, melancholicus. Övé a nőnek (asszonyos embernek) *dereka, hasa* és *bele.* A Szűz jegye alatt szombaton született fiúra »valami betegségek esnek a hidegtűl és víztűl«. A leánynak egész teste nagy »dajka farú« lesz. 18, 17 és 48 esztendős korában beteges, 54 éves korában hal meg. — 7. A ***Mérték,*** meleg, nedves, melancholicus. Övé a *köldök, has, ágyék.* Órájában jó orvosolni, sebet gyógyítani, eret vágni, fürödni, borotválkozni. Ha a fiú ezen jegy alatt vasárnapon születik, fogának, szájának, szemének valami nyavalyája történik, egyik füle is fáj, de mindebből kigyógyul és 88 esztendős korában hal meg. A leány 11, 36 vagy 45 esztendős korában beteges lesz, 90 esztendős koráig él. — 8. A ***Scorpio,*** hideg, nedves, víz természetű, phlegmaticus. Bírja a *vesét, hólyagot.* Órájában félrészént jó eret vágatni, nem jó sebet gyógyítani. Az ezen jegy alatt szerdán született fiú gyakorta kornyadoz, de a nyavalyából hamar felgyógyul, 10, 36, 40 esztendős korában beteges, 57 éves korában hal meg. A leány 12, 26, 36 éves korában beteg, 52 éves korig él. 9. A ***Nyilas,*** hév, száraz, tűz-természetű, cholericus. Övé a *far-csiga* és az *inak.* Órájában jó fürödni, sebet gyógyítani. Az alatta született fiú 8 vagy

30 éves korában lesz beteg, 70 éves korában hal meg. A leány 26, 36 éves korában beteges, 72 évig él. 10. A ***Bak,*** hideg, száraz, melancholicus. Övé a *térd.* Jegye alatt nem jó eret vágatni, jó a gyermeket elválasztani. A jegye alatt született férfi 33 éves korában beteg lesz, 45 éves korában meg hal. A leánynak fejében lesz fájdalom, 23 vagy 33 éves korában beteges, 73 évet él. 11. A ***Vízöntő,*** meleg, nedves, sangvinicus. A *szár-csontokat* és a *lábikrát* foglalta le. Jegyében jó orvosolni, eret vágni, borotválkozni. Az ezen jegyben csütörtökön született fiú 70, a leány 50 évet él. 12. A ***Halak,*** hideg, nedves, víz-természetű, phlegmaticus. Övé a *láb.* Jegye alatt jó orvosságot, pilulákat venni, sebet gyógyítani, félrészént jó eret vágni, de a lábat ne bántsd. Az ezen jegyben csütörtökön született fiú 22, 34 éves korában beteges, 50 éves korban hal meg. A leány 10, 22, 83 éves korban betegeskedik, 90 éves korában hal meg.

Ilyen alaposan ismerve az égi testeknek és jegyeknek az emberre gyakorolt hatását, igen könnyű volt orvosnak lenni. Nem kellett hozzá semmi egyéb, csak az, hogy minden szülésznő alaposan képzett astronomus lett légyen, aki csillagászati műszerekkel ellátva hirtelen ellesse a csillagoknak a szülés perczében egymáshoz való állását, azt pontosan feljegyezze, felírva azt is, hogy a hétnek melyik napjára és melyik órára esett a gyermeknek világra jövetele. Az erről kiállított hiteles bizonyítványnyal és egy csízióval kezében mindenki biztos lehetett arról, hogy mikor betegszik meg, ha megbetegedett, kár is volt orvost hívatni, mert úgyis felgyógyul, ha még nincsen a csillagokban megírt, halált hozó esztendéjében. Az orvos, ismerve a születés idejét, hamar megállapíthatta a diagnosist és ha

jól tudta a csíziót és hirtelen felismerte a csillagok constellatióját, teendőivel is hamar tísztában lehetett: a meghatározott idő előtt úgy sem hal meg a patiens, kár vele sokat vesződnie; ha meg ideje elérkezett, úgy is meg hal.

Hogy doktoraink komolyan vették az astrologiát látjuk Fabricius Pál kir. mathematicus és orvos doktornak Nádasdy Ferencz születése alkalmával készített jóslataiból. E szerint Nádasdy Ferencz 1555. október 6-án éjfél után 2 óra 30 perczkor született. A doktor előbb részletesen megállapítja a planetáknak egymáshoz és az egyes égi jegyekhez állását, azután Nádasdynak mindenek előtt hosszú életet jósol.[1]) Gyermekkorában négy éves koráig betegeskedni fog, de nagy baja nem lesz, hacsak isten máskép nem rendelkezik.[2]) A doktor úr egész komolyan mondja, hogy az embernek vérmérséklete ugyan nagy részben örökölt, de a csillagok állásának nagy hatása van arra, a temperatura és a spiritus humorum egyenesen a csillagoktól függnek. Ezek szerint Nádasdy Ferencz hidegvérű, a melancholiára hajló lesz. A Hold, Jupiter és Venus erős sugarai közt hatalmasan állván, az újszülöttet nem fogják betegségek kínozni, de Saturnusnak ellene intézett támadása fejfájásra, catarrhusra, köhögésre, hascsikarásra (tormina), csúzra, púposságra és szemfájásra mutat. Marsnak állása azzal fenyegeti, hogy fején vagy arczán sebet fog kapni, attól is tarthat, hogy a lóról vagy valami magasabb helyről le fog esni. Különösen Saturnus igyekszik az újszülött gyermekkorá-

[1]) Meghalt 1603-ban 48-ik évében.

[2]) 1556. okt. 5-én és 1557 márcziusban csakugyan betegeskedett. Első ízben nem tudták himlője lesz-e vagy „oltvar“, a másik alkalommal a doktor volt mellette, de „semmivel nem bánt vele“ l. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest 1822. 97, 98.

nak ártani; minthogy azonban Saturnus száraz és száraz jelben is áll, remélni lehet, hogy a gyermek azon bajokat elkerüli. Az észbeli tehetség leginkább Marstól függ, a horoscopban pedig Mars és a Hold jó sugárral vannak összekötve, a gyermeknek testi és lelki tulajdonságai szépen össze fognak hangzani. Minthogy Mars épen a Mérleg jegyben van, a gyermek tanulékony, jó itélő és szétválasztó tehetségű, ékesszóló lesz, kiváló hajlammal fog bírni a philosophia minden ágához, kivált a physica, geometria, arithmetica és astronomiához. Minthogy az előbbiekkel Venus is össze van kötve, a gyermek igen fog szeretni tanulni, ékesszóló, költő és zenész lesz. Mars Venushoz állván, a gyermek gyors, készséges, bátor, harcias és a hadi dolgokra kiváló képességű lesz.[1]) Továbbá jósolja, hogy haragos, bosszúvágyó, buja lesz, aki vágyainak kielégítésére mindent felhasznál. Több ízben köt házasságot,[2]) és több gyermeke lesz, legtöbbnyire leányok.[3]) A doktornak, a nagy uraknál ezen időben általános szokásban volt, jóslását meghallgatták, de Tamás nádornak családjában azt komolyan nem igen vehették; mert a terjedelmesen ismert családi levelezésekben, noha a Ferkó elég gyakran betegeskedett, nyoma sincs annak, hogy gyógyítását a csillagok állásától tették volna függővé.

Az astrologiának az orvosi tudományban buzgó

---

[1]) Ezekből jó sok bevált, kivált a hadi vitézségből, de talán egy kis rész jut a csillagokon kívül az apa és anya gondos nevelésének, kik a kis Ferkót — amint leveleikben nevezik — már négy éves korában a tanulásra, még pedig az olvasás és írásra fogták és tanítói, nevelői iránt a legnagyobb tiszteletre szoktatták. A hadi vitézséget egy kicsit talán fejlesztette a kor is, melyben a náder fiának, a híres fekete bégnek bizony elég ügyes bajos elintézni valója akadt a törökkel.

[2]) Csak egyszer nősült.

[3]) Ez igaz lett. Volt egy fia és három leánya.

híveivel még a következő századokban is találkozunk, elleneseit nálunk az egy Manardot kivéve, nem ismerem. Manardo már 1500-ban élesen nyilatkozott az orvosi tudományban az astrologia ellen, tagadva, hogy a csillagok hatást gyakorolnának a betegségekre. Kimondja, hogy »ha valakinek a holdtöltekor végzett érvágás miatt baja támadt, ott az ok a tapasztalatlanság, a mester ügyetlensége, az eszköznek alkalmatlan volna vagy a véletlen lehetett. A halálnak érvágás következtében beállását a hold állásának csak az tulajdoníthatja, aki csak saját visióit követi. Felhozza az orvostanban egykori mesterét Benciust, szerinte korában az orvostannak fejedelmét,[1]) aki soha sehol sem nézte az égi testeknek állását, hanem, ha annak szükségét látta, a holdnak bármely állásában elrendelte az érvágást. Igy történt, hogy egyszer Bolognába egy híres beteghez meghívatva, az ugyanott jelen levő híres astrologus, Hyeronimus Manfredus ellenére elrendelte az érvágást és tisztító szereket adott a betegnek, aki az astrologus minden fenyegetődzése daczára meggyógyult. Ha az orvos itt inkább hisz Ptolomeusnak, mint Hippocratesnek, aki a gyógyszert a szükség idejében rendeli alkalmazni; a beteg előbb hal meg, mint az égi testeknek állása megváltoznék. Kifejti, mennyire félreértik némelyek Hippocratest, aki, ahol irataiban az égről van szó, mindíg a légkört és annak befolyását érti.[2])

A felvilágosúlt orvos szavainak kevés hatásuk volt az elterjedt csíziók, kalendariumok és sorsvető könyvnek mellett, melyek már a XVI. században jelentékeny számmal voltak elterjedve magyar nyelven s melyek

[1]) Bencius 1431—47-ig Ferrarában tanár. Haeser. I. 751.

[2]) Medicinales epist. 17—30.

a biblia mellet csaknem kizárólagos olvasmányát képezték a műveltebb köröknek.[1])

A kalendariumi egészségi szabályokból álljon itt egy mutatvány:

1. Januarius:

Ez hóban a húst füstben aszaltatom,
Jól eszem s iszom, s vígan lakom,
Semmi véremet most nem botsátom,
Mert nem egészséges bizonnyal tudom.

2. Februarius:

Hidegleléstől nagyon félek mostan,
Fa vágás, ganéj hordás eszemben vagyon
Egy jó bő ködment magamnak szerzek,
Vért eresztek, hidegtől magamat őrzöm.

3. Martius:

Én szőlőt metszek, gyümölts fát tisztítok,
Földet az ekével igen forgatok;
Ez hóban semmi vért nem botsátok,
Gőz fördő igen használ tudom.

4. Aprilis:

Egy Dió alatt én elnyugszom,
Ebéd után edgyet jól aluszom,
A' mediánt mostan én vágatom,
Egészségemre vagyon nagy gondom.

5. Május:

Most vígan a zöld fűben járkálok,
A híves erdőkben vadászok,
Fördök és májnak vért eresztek,
Meleg ruhakat én reám veszek.

---

[1]) Ezekről l. Jakab Elek: A kalendariumokról történelmi és politikai tekintetben. Akad. értek. a tört. tud. köréből. IX. 4. És Majláth B. A sorsvető könyvekről. Magyar könyvszemle XII. évf. 1 füz. Orvostörténeti szempontból kiválóan érdekes dr. Leszner Rezsőnek „Csillagjóslás és az egészség" című czikke, l. Természettud. közlöny 1881. XIII. köt. 165.

6. Junius:

No most földi vetésemet aratom,
Kiket ősszel és Tavaszszal vetettem,
Salátát etzettel jó most megennem,
De igen gonosz sokat alunnom.

7. Julius:

Most aratok és szénámat takargatom,
A mi nedves benne fel fordítatom,
Im a Caniculák reánk igen erőlködnek,
Magamra azért jobb gondot visellyek.

8. Augustus:

Most szűrök és a szép gerezdet nyomom,
És a sajtóval mindgyárt ki sajtolom,
Vajat iszom, (így!) és savanyó étket eszem,
Még sok esztendőt élek, ha akarja Isten.

9. September:

Gerezdekkel meg rakom a dézsákat,
Ezentúl jó kedvvel iszom a tsipős mustot,
Főt disznó húsban jó ízűt ehetem,
Az nyomatlan szőlőt is nem kéméllem.

10. October:

Örömmel szántom a földet és bé-vetem,
Esztendőre hogy bő búzám légyen,
Ez hó ismét előhozza az hideget,
Azért szobámnak füteni fát készítek.

11. November:

Kövér ludakat jó pénzért most eladok,
Vágom a fát, majdan tűzhöz futok,
Förödök: de Aszszonyommal nem hálok,
Tisztulok mert jó, és eret vágatok.

12. Deczember:

Ez Hóban jól lakom azt végeztem,
És kövér Disznót is kell veretnem,
A mellett testemet is tartom melegen,
Hiszem, hogy tisztességgel meg-vénhedem.[1])

[1]) Regiomontanus csiziójának kalendariumi részéből.

Jelentékeny egészségtani szerepet játszik még ezen korban a *chyromantia,* a tenyér vonalaiból vont jóslatok, amely tan ékesen illustrálva feltalálható a csíziókban.

Az orvostanra vonatkozólag nálunk megjelent könyveket az eddigiek után három csoportra oszthatjuk. 1. A kornak tudományos színvonalán álló, rendesen latin nyelvű szakmunkákra. 2. A magyar nyelven írott, az orvosi tudomány újabb vívmányait még fel nem használó, hanem leginkább az ókori írók állításait összegyüjtő, vagy a nyers empirismust képviselő orvosi tanácsadókra. 3. A nagy tömegek műveletlenségére és babonás hiszékenységére számító, nagy elterjedtségnek örvendett csíziók, kalendariumok és sorsvető könyvekre.

Az ezen két utólsó csoportba tartozó könyvek annál nagyobb hatást gyakoroltak, minél kisebb volt a képzett orvosoknak száma. Az orvosokban pedig az egész XVI. századon át igen érezhető volt a hiány.

Királyaink és az erdélyi fejedelmek állandóan el vannak látva orvosokkal. A század elején I. Ulászló udvarában találtuk Manardot, Melchior Miklóst, II. Lajosnál Wirth Györgyöt és Mota Jakabot. Zápolya János udvari orvosai közől ismerjük Pannonius Mihályt, Adrianus dobokai főesperest, Izabella királyné környezetében a legyel Struthius Józsefet és Tectander Józsefet. I. Ferdinandnak magyar orvosairól többször van szó. Frangepán Ferencz kalocsai érsek 1543-iki végrendeletében Péter mester, királyi orvosnak egy ezüst serleget hagyományozott, Perényi János mester, királyi orvosnak meg rendes díját rendeli kiadni. Veráncz Mihály fivéréhez Antalhoz 1558 apt. 17-én írt levelében említi, hogy fivérük János mellett két királyi orvos,

Gyula és István nevűek voltak. Zsámboky Jánost I. Ferdinand, mit udvari orvosát, már 1556-ban »aulae familiaris«-ává nevezte ki. Zsámboky azután Miksa és Rudolf királyokat is szolgálta mint udvari orvos. Rudolf király udvari orvosául láttuk alkalmazva Jeszenszky Jánost is.

Az erdélyi fejedelmek udvarában: Zápolya János Zsigmondnál Blandrata György és az ő pártfogása alatt Stancarus és Squarcialupus; Báthori Istvánnál Hunyady Ferencz, Bucella Miklós, kik azután Báthori Zsigmond mellett is megmaradtak, ugyanakkor időzött ott Joannes Pedemontanus; Békés Gáspár, majd Báthori Zsigmond mellett van Gyulai Pál.

A főurak is tartanak udvari orvosokat, rendesen általok iskolázottakat. Ilyenekűl láttuk Perényi Gábor udvarában Balsaráti Vitus Jánost, Békés Gáspárnál Gyulait. De a főurak udvarához már nem jutott mindig állandó orvos. Igen érdekesen világítják meg egy főúri háznak erre vonatkozó helyzetét Nádasdy Tamás nádornak családi levelei. A nádor 1554. november 29-én Bécsből írja beteges nejének: »ha az doktor ott nem volna«, hát küldene. 1557 juni 14-én írja nejének, hogy a beteg, »asszonyomhoz« (Majláthnéhoz) ha akarja oda küldi Pozsonyból Gáspár doktort. Nádasdyné 1542-ben írja férjének, hogy egyik leányának lábain »kelevények« támadtak, de a doktor biztatja. 1556. okt. 5-én ugyanő írja férjének, hogy a Ferkó bajára ki azt mondja, hogy himlő, ki azt hogy »oltvar«, mig fel nem ismeri, úgy tesz vele mintha himlőben volna stb. Ekkor tehát nem volt kéznél az orvos. 1557. márcziusban a Ferkó megint beteg volt és »a doktor volt egynéhányszor nála, de semmivel nem bánt vele«. 1559. junius 6-án írja a nádor nejének, kinek szeme fájt, hogy már írt

Gáspár doktornak Pozsonyba, menjen azonnal nejéhez, reméllí, hogy a doktor már ott van. Figyelmezteti nejét, kérje meg a doktort az ő szavával, hogy úgy ne tegyen a szemével mint a Beycsiével.[1]) Ha már a nádornak felesége is — amint látni fogjuk — maga kénytelen családjának tagjait gyógyítani, sőt férje részére is orvosságokat főzni, mennyivel inkább kellett másoknak nélkülözniök az orvosokat. — Révay Borbála 1596. aug. 6-ikán írja Révay Ferencznek, hogy férje »igen alig vagyon az gonosz hideglelés miatt« s őt is »ellelte«, nincs más mód mint Szilériába menni, mert a doktor kire magokat az előtt is bízták, ott közelebb van Oporvában.[2])

A városok rendesen azon feltétel mellett adtak ösztöndíjakat a külföldi egyetemekre menő ifiaknak, hogy azok tanulmányaik bevégzése után első sorban városukat tartoznak szolgálni. Legtöbbnyire ezen úton jutottak képzett orvosokhoz, noha még így sem rendelkezhettek mindig olyanokkal. Városi orvosokúl ismerjük a XVI. században: Brassóban: Kertzi Pált, akit Bongarsius nagy tudományú emberként dícsér," (1585 körül); a város számadási könyvei említik 1521-ben János physicust; 1534—37-ben Pált — ez azonos lehet Kyrrel —; 1533-ban Jacobus Flandrensis physicust. Itt eléggé folytonos az orvosok sora. Eperjesen: Simonides Simont és a század végén Piperell Ezekhielt. Kassán: Stein Kristófot és Joachimus Rheticus mathematikust, mint városi orvost. Lőcsén: 1535-ben Lőcse városa felszólította a szepesi káptalant és a 24 város plébánosainak testületét, hogy együtt fogadják föl or-

[1]) Nádasdy csal. levelezései. 11, 16, 13. stb.

[2]) Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei. 89. Ezen levélgyüjtemény több helyen említi az egyes úri családok tagjait gyógyító doktorokat, de a hiányokat is élesen feltünteti.

vosnak Laurentius medicust, aki akkor egyedűli orvos volt Szepesvármegyében. Jellemzők Sophus Frigyes gyógyszerésznek 1563. ápr. 25-én Lőcse hatóságához intézett eme szavai: »Csaknem mindnyájan tudjuk, hogy manapság Magyarországon alig lehet Galenus szerinti tudós, igazi és ésszerű orvost találni, inkább impostorok, hajnyírók, kuruzsolók és varázsolók szereznek dicsőséget igazi orvosok színe alatt s nemcsak minden tudományos alap nélkül űznek törvénytelen orvosi gyakorlatot, hanem mérges gyógyszerekkel sokaknak ártanak s mint a tapasztalás mutatja, sokakat megölnek. Woith Illés gyógyszerész 1588-ban a hatósághoz írt levelében azon panaszkodik, hogy űzlete igen rosszúl megy, mert a városban nincsen orvos.[1]) 1598-ban, úgylátszik, volt Lőcsén orvos, mert Révay Ferencz írta sógornőjének Forgách Máriának, hogy őt »ott Lőcsén megégették, jobb kiváltképen, ha valami orvossággal él.[2]) Nagy-Szebenben 1520-tól kisérhető a városi orvosok nyoma. Nagy-Szombatban már a XV. században említettünk orvost. Hogy a város rendesen szokott volt orvost tartani látjuk abból, hogy 1577-ben, mikor Niphus Frigyes városi orvos a pestistől való félelmében Magyarországból megszökött, a város keresett orvost. Forgách Imre ajánlotta Dudics András oppelni orvost, kinek Mercurialis Jeromostól, Olaszország kiváló orvosától kitűnő bizonyítványai vannak, s tótul is jól tud, feltételei igen szerények. 1578 junius 5-én Forgách újra ajánlotta Dudicsot, inti a várost, hogy Purkircher és Nicasius híres pozsonyi orvosok meghaltak és a pestis pusztít. A város azonban ekkor se igen hajthatott az ajánlatra; mert 1578 jul. 15-én

[1]) Városi levéltár.

[2]) Magyar hölgyek lev. 111.

Sporichius János, kit Zsámboky consiliarius pártfogolt, Olmüczből írt a városnak, hogy ha előnyösek a feltételek, elfogadja azokat s azonnal indúl. Úgy látszik ez se jött el, mert 1579-ben Bánffy Lászlónét Beczkó várában Tamás városi sebész gyógyította meg.[1]) Pozsonyban: Ellebodinus Nicasius flandriai származású orvos pozsonyi kanonokká lett; Pfeutzer Benignus Sándor 1539—1541 körül; Sericauda — Seidenschweif — meghalt 1556-ban; és a Nádasdy Tamás nádor által 1557—1559-ben többször emlegetett Gáspár doktor ismeretesek. Selmeczbányán: A hatóság 1563-ban Dauchbergk János dánországi szemorvosnak bizonyítványt ad arról, hogy egy asszonynak, ki 5 éven át vak volt, visszaadta szeme világát és egy nyomoréknak született 5 éves gyermeket teljesen kigyógyított. 1565-ben Curtius Kristóf doktort 100 frt fizetéssel fogadta fel a város orvosnak. 1557-ben a város orvosa Heysern Bertalan — ez azonos lehet a Weszprémi által Chryseus Bertalan néven 1582 körül említett paporvossal[2]) el akarta hagyni Selmeczbányát; mert heti 4 frt fizetéssel, szabad sörrel és mint a protocollum mondja — meglehetős sok sóval nem éri be. A tanács 25 frt ajándékkal akarta kibékíteni s ha *szép* fizetése mellett ezzel sem érné be, más orvost keressen a város. Az orvos úr, úgy látszik, megelégedett s 1580-ban házat véve, megszerezte a polgárjogot. Sopronban az ismertetett Frankovith Gergely működött számos éven át.

Közel 100-ra megy azon orvosok száma, kiket a XVI. századból név szerint ismerek. Kétségkívül számosnak nevét már egyáltalában nem találhatjuk fel,

[1]) Történelmi tár 1880. 605—607.

[2]) Succ. med. biogr. IV.

számosan lehetnek, kiknek nevét további kutatások után még megtudhatjuk; de hazánk területéhez viszonyítva, mindenesetre csekély lehetett nálunk az orvosoknak száma a XVI. században. Látjuk ezt a fentebb felhozottakból is, mikor például Laurentius mester volt a Szepességen az egyedűli orvos; Frankovith önmagáról írja, hogy »egy nehány helyen és városban és körűlfekvő tartományban« szolgált tudományával. Ezt egészen szószerinti értelemben vehetjük, látva, hogy még a következő században is egész vármegyék vannak képzett orvos nélkűl. Ezen nagy hiánynak okát először is abban kereshetjük, hogy a tudományos élet csak a XV. század végén kezd nagyobb lendületet nyerni, amit azonban fejlődésében akadályoz a mohácsi vész és az erre következett háborús világ. Másrészt abban találhatjuk az okot, hogy 1541-től kezdve mindig több és több tért hódít a töröknek uralma. Hazánknak ezen általa lefoglalt több mint egy harmadrésze a magyar közművelődés történetének hosszú időre üresen maradó lapját képezi, melyre legfölebb a pusztulás óriási képét festhetnők.

A képzett orvosoknak gyér volta igen magasra becsültté tette az állást. Csak a fentebb felhozott életrajzi adatokra utalok, hogy lássuk, mennyi tekintélyt és befolyást nyertek a királyok és fejedelmek orvosai, minő súlylyal bírt szavuk a vallásos vitákban sőt az országos ügyekben is. Csak utalok Blandratára, Gyulaira, Hunyadira, Jeszenszkyre, Zsámbokira. Városaink polgárai minden életviszonyaikat szabályozó rangosztályokba voltak sorozva. Nagy-Szebenben a XVI. században 9 osztály volt. Az elsőbe tartoztak a provinczia főtisztviselői, a kormánytanácsosok és a proconsulok; a másodikba: a szolgabírák, senatorok és a

főjegyző; a harmadikba a papok, a *városi orvos,* aljegyző, a nemes emberek és a patriciusok. Lőcsén és Beszterczebányán — ahol csak 3—3 osztály volt — az orvosok az első osztályba tartoztak. Bécsnek 1552-iki rendőri szabályzata külön kiemelve mondja, hogy a doktorok és nejeik ruházatot ékszereket, arany lánczokat, gyűrűket és másokat állásuk és szabadalmaikhoz mérten viseljenek. Aki ismeri a régi városi életet, ebből csak arra következtethet, hogy az orvosok Bécsben is előkelő rangban voltak, csak ilyeneknek lévén megengedve az arany ékszerek viselése. De meg azt is látjuk, hogy a doktorok feleségeinek bőven telt a fényűzésre.[1])

Az orvosok *fizetésére* nézve kevés adatunk van, hanem az is elég lesz annak igazolására, hogy »dat Galenus opes«. Brassó város 1523-ban tiszti orvosának évenkint 40 frtot fizetett és lakást adott. Mikor 1535-ben nem állott rendelkezésére szabad lakás, az orvosnak lakásáért a város fizetett évi 8 frt bért. 1533-ban a városi orvos salariuma 70 frt. 1538-ban 80 frt évenkint. Ehez járult azután a magán gyakorlat után bejövő honorarium, a mi, tekintve azt, hogy egyszerre egynél több orvos ritkán volt egy városban; nem lehetett csekély. Brassó orvosai nem ritkán jutottak külön honorariumokhoz. Pál doktor 1534-ben a Székelyföldre, 1535-ben a király megbízásából Radul vajdához ment, az ott megbetegedett Tomori Zsigmondhoz, 1536-ban néhány bojárnak gyógyítása végett Havasalföldre, 1537-ben a vajdához Moldvába ment és utazásának költségeit mindíg a város fizette, a honorariumot a doktor vette fel.[2])

[1]) Linzbauer Cod. san. med. I. 165.

[2]) Brassó számadásai.

Lőcse városa 1535-ben felszólította a szepesi káptalant és a 24 város plébánosainak testvérületét, hogy együtt fogadják fel orvosúl Laurentius medicust. A szepesi prépost megajánlott évenkint 12 forintot, a káptalan ugyanannyit, a 24 plébános együtt 10 forintot.[1]) Ha Lőcse, Késmárk és a többi városok együttvéve kiegészítették ezt 100—120 frtra, csínos összeg lett belőle. Selmeczbánya 1565-ben Curtius Kristófot évi 100 frttal fogadta fel városi orvosnak, 1577-ben Heysern Bertalannak volt hetenkint 4 frtja, azon felül szabad söre és sója s a tanács pótlékúl még 25 frt ajandékot szavazott meg neki. Ez évi 231 frt készpénz, amire a város az mondta, hogy *szép fizetés* s ha ezzel sem érné be, más orvost keres. A doktor úr jónak látta megelégedni, 1580-ban házat vett és megszerezte a polgárjogot.[2]) Báthori István lengyel király unokaöcscse Boldizsár orvosának Squarcialupusnak évi 400 frt fizetését 100 frttal megjavította.[3]) I. Ferdinand király udvari orvosai havonkint 60—73 frtot kaptak, ami egy évre 720—876 frtot tett ki.[4])

Ezen fizetések értékének megbecsülésénél tekintetbe kell vennünk a pénznek azon korbeli vásárlási képességét. A mohácsi vész idején egy magyar forintban valami *tizenötször,* 1530 után *tizenkétszer*, 1550 után *tízszer* oly nagy vásárlási képesség rejlett, mint egy mai osztrák forintban, az az egy akkori magyar forint meg felelt 1522—1530 közt 15 mai forintnak, 1530—1546 közt 12-nek, 1546—1600 közt 10-nek.[5]) E szerint a brassói városi orvosnak készfizetése felért

[1]) Weszprémi I. 174.

[2]) Városi levéltár.

[3]) Történelmi tár 1881. III. 489.

[4]) Archiv für Kunde oest. Gesch. Quellen 1859. XXII. B. 226.

[5]) Acsády J. Közgazdasági állapotaink a XVI—XVII. században. 42.

mai 600, 840, 960 frttal; Laurentius doktoré 1200—1440-el, Squarcialupusé 4000—5000-el, Ferdinand király orvosaié meg 10000—12000 mai forinttal. Ha ehez hozzá vesszük a külön díjazásokat és a fejedelmi orvosoknál a donatiokat, minőket kaptak Blandrata, Gyulai, Hunyadi az erdélyi fejedelmektől, oly állapotokat látunk, melyekkel mai orvosaink is meglehetnének elégedve. A honorariumra nézve intézkedik I. Ferdinándnak 1552-ben kiadott rendőri szabályzata, mely szerint az orvosnak a jobb módú emberek egy látogatásáért tartoznak fizetni 20 krajczárt, a szegényebbek és a szolgák 10-et. A teljesen vagyontalanokat ingyen tartoznak meglátogatni. Ha az orvos a városból ki megyen, a fuvaron és ellátáson kívül kap mérföldenkint 20 krajczárt, ha látogatása egész napot vesz igénybe 1 rajnai forint (60 kr.) jár érte. Többet mindenki tetszése szerint adhat az orvosnak.[1]) Ha naponkint átlagosan 6—10 látogatást 15 krajczárjával számítunk, egy év alatt szerezhetett 328—547 frtot, mai értékünk szerint körülbelül 3280—5470 frtot. Ami Bécsre nézve állott, többé kevésbbé alkalmazhatjuk hazai viszonyainkra is. Hogy az orvosok meggazdagodhattak, láttuk nagyban Zsámbokinál, kinek könyvei egy részéért és egy régi szobráért Rudolf király 4500 (= 45.000) forintot fizettetett; kicsinyben a selmeczbányai doktornál, a ki heti 4 frt fizetés mellett lett háziúrrá.

Az orvosi gyakorlatot szabályozó hazai törvényt vagy rendeletet nem ismervén, viszonyainkat ezen tekintetben csak a külföldiek után itélhetjük meg. Legközelebb áll e tekintetben hozzánk Bécs, mely a XVI. század közepén már politikai és társadalmi életünkre

[1]) Linzbauer Cod. I. 165.

nagy befolyást gyakorolt. A bécsi orvosi fakultas 1576-ban panasszal fordúlt Miksa császárhoz, hogy az ellenőrzés nélkül működő tudatlan orvosok sok kárt tesznek az emberi életben. A császár erre megparancsolta, hogy: 1. Bécsben orvosi gyakorlatot csak az űzhet, aki valamely főiskolán doktorrá lett. 2. Az idegen egyetemen nyert diploma nem elég, Bécsben új disputatiot kell tartani 3. Ismétlésre csak azt bocsátja a collegium, a kit akar. A kiállott disputa után a doktor minden tanárnak és a pedellusoknak ad 1—1 forintot es egy tisztességes ebédet.[1]) Nálunk orvosi egyetem nem lévén, hasonló követelményeket sem lehetett felállítani. Az orvosok névszerinti ismertetésénél láttuk, hogy külföldi egyetemeken sokan megszerezték a doktori diplomát. Az orvosi gyakorlatot azonban ehez hihetőleg csak egyes nagyobb városok vagy úri családok kötötték. Frankovith Gergely ismertetett »veteködései«-ben maga bevallja, hogy ő *nem deákos* ember, ami beismerése annak, hogy nem főiskolán tanúlt diplomás orvos, mégis Sopron városában és széles környéken űzött orvosi gyakorlatot. Forgách Imre 1577 november 30-án a Nagyszombatba városi orvosúl ajánlott Dudics András oppelni orvosról írja, hogy ennek Mercurialis Jeromostól, Olaszország legkitűnőbb orvosától kitűnő bizonyítványai vannak. Itt sincsen szó rendes diplomáról, de legalább a bizonyítványra súly van helyezve. Ha tekintetbe vesszük a már ismertetett orvos-hiányt, nem is csodálhatjuk, ha rendes diploma nélkül olyanok űznek gyakorlatot, a kik legalább annyit, amennyit mégis tanúltak főiskolákon vagy egyes orvosoktól. Ezek még a jobb fajta orvosokhoz tartoztak, vagy talán helyesebben mondva a legértelmesebb kurúzsolók voltak

[1]) U. ott. 204.

Mielőtt a kuruzsolásra áttérnénk még néhány szót az *orvosok esküjéről*. A középkori egyetemek legnagyobb része pápai engedélylyel keletkezett, a királyok által önállóan alapítottak is természetesen katholikus jelleggel bírtak, így azokra a pápai szék nagy befolyást gyakorolt. III. Incze pápa (1160—1216) meghagyta az orvosoknak, hogy beteghez hivatva, azt mindenekelőtt lelke üdvösségére figyelmeztetve szólítsák fel arra, hogy gyóntató atyát hivasson. A melyik beteg ezt nem teszi meg, ahoz három napnál tovább ne járjanak. XIII. Gergely pápa (1572—1585) az összes kath. főpapoknak meghagyta; hassanak oda, hogy a gyónásra figyelmeztetést az orvosi fakultások az eskübe vegyék be s az így letett esküt iktassák a diplomába. Aki ilyen értelmű esküt nem tesz, annak ne engedtessék meg a gyakorlat, a régibb orvosokat minden módon kényszerítsék az említett irányú esküre.[1]) Nálunk ezen pápai rendeletnek kevés hatása lehetett; mert az általunk ismert orvosok legnagyobb része protestáns volt, protestáns egyetemeken szerezte meg diplomáját és ebbe bizonyosan nem vették be a gyónást. A katholikus egyetemeken kiállított diplomában benn lehetett az, de erről biztos tudomásom nincsen. A pap-orvosok kétségkivül engedelmeskedtek a pápai rendeletnek.

A pápák — III. Incze, IV. Pál, V. Pius, majd XIII. Gergely — meg-megujították azon rendeletet, hogy kereszténynyhez *zsidó orvost* hívni nem szabad, de ennek sem lehetett semmi gyakorlati hatása, amit a század elején már említett *Zachariás*nak adott kedvezményből látunk, a kit a királyhoz is meghívtak.

Kuruzsolás alatt rendesen a gyógyításnak azon

[1]) Linzbauer I. 269.

nemét értjük, melyet a gyógyászat alapos tanulmányozása nélkül az orvosi gyakorlatra törvényesen nem jogosított egyének űznek. Gyógyító módjuk lehet természetes vagy természetellenes, lehet üdvös vagy ártalmas, úgy, mint gyógyitó szereik is. Ha a kuruzsolást a fent jelzett értelemben veszszük, ide kell számítanunk a házi szerekkel való gyógyítást is. Ezen szempontokból tekintve a dolgot, a XVI. században a kuruzsolás a nép legalsóbb rétegeitől a főrangúak palotáiig általánosan el volt terjedve.

A tudományosan képzett orvosok nagy hiánya egyenesen utalta a szenvedőket arra, hogy arra bízzák magukat, a ki a gyógyításhoz legalább érteni látszott, vagy hogy úgy segítsenek magukon és övéiken, ahogy tudtak. A gyógyításhoz érteni látszók közt első sorban állanak a vásári vándororvosok. Szekereikkel városról-városra, vásárról-vásárra, faluról-falura járnak, dob- és trombitaszóval hirdetik szereiknek csodás hatását, szereket beadnak, kennek, eret vágnak, köpölyöznek. Ezekre lehet alkalmazni Sophus Frigyes lőcsei gyógyszerésznek 1563-ban a városi tanácshoz írt, már idézett szavait, melyek szerint igazi orvosok helyett impostorok, hajnyírók, kuruzsolók és varázsolók szereznek dicsőséget s igazi orvosok színe alatt nemcsak tudományos alap nélkűl űznek orvosi gyakorlatot, hanem mérges gyógyszerekkel sokaknak ártanak is, mint a tapasztalás mutatja, sokakat megölnek. Törvényeink az egész századon át egy szót sem szólanak közegészségügyi dolgokról és így a kuruzsolás gátolásáról sem. Az előkelők is gyakran fordúltak bajaikban kuruzsolókhoz. Így Csoronk Ilona Nagy-Lakról írja 1592-ben Kemény Lászlónénak, hogy Barabási Miklósnál, kinek gyomra és lábai dagadoztak, tudako-

zódott, hogy mitől gyógyúlt meg. Ez azt mondta, hogy nem tudja, a Pongrácz orvossága használt-e neki vagy a Polyán Jánosé, mert mindkettőnek orvosságával élt és *egyéb asszonynépek* is adtak neki valami egyéb orvosságot. Ajánlja Keménynének, menjen el Polyánhoz vagy Pongráczhoz.[1]) A kuruzsolók még a királyi udvarba is bejutottak. Nádasdy Tamás írja beteg nejének, hogy van a királyné udvarában egy ember, aki igen ismeri a szemfájást és amint mondják már sokaknak használt. »Az orvosság penig, kivel gyógyít, csak azon víz, ha nem használ is, nem árt«. Küld is az orvosságból, amelyet csoda módon dicsérnek.

A házi szereknek az úri nők, által otthon készítése napirenden volt. Badics Anna férjének Révay Mihálynak írja (1560), hogy a szegény Borbála asszony igen beteg, azt hiszi, hogy a tüdője, mája rothad, »pomagranatot« igen kiván. Ugyanő Paxy Annának »az csyma pasitvizet« küldi. Csoronk Ilona meg Keménynének »diktamosnak vizét«, a melyet kétszer égettek ki, küldött.[2]) Nádasdy Ferencz nádort 1556-ban a »senyedék« gyötörte, a mi ellen lórom gyökeret írósvajjal és viasszal főztek össze és, miután előbb komló-főzetben megfürösztötték, bekenték azzal. Kéri nejét, hogy ha ő tud valamit, írja meg. 1561 nov. 13-án meg arra kéri nejét, csináljon neki lictariumot. 1556-ban Nádasdy nádorné maga gyógyítja fiát, akiről még nem tudja oltvarban van-e vagy himlőben. Az ilyen házi kúrák néha rosszúl ütöttek ki. Így írja egyszer, 1557 juli 2-án Gáspár doktor Nádasdynénak, hogy Majláthné majd meghalt. »Ördög elvitte volna mind szelenczéstül a törjéket, az kit megitt, mert minden nya-

[1]) Deák F. Magyar hölgyek levelei 87.

[2]) U. o. 27, 29, 87.

valya azután szállott reá«.[1]) A kuruzsoló bábákat Melius többször emlegeti könyvében. A szükség erősen kényszerítette rá az embereket, hogy igénybe vegyék a kuruzsolókat, vándor orvosokat. De ez így volt még ekkor mindenütt egész Európában és a kuruzsolást semmi sem gátolta, csak olykor-olykor a boszorkányokat égető máglyáknak lángjai.

Az orvosi *reclam* sem új találmány. Stein Kristóf kassai származású orvos nálunk már 1545-ben értett hozzá. »Oleum juniperi, qua ratione omnibus fere humani corporis aegritudinibus medeatur« című könyvében hirdeti, hogy az ő oleum juniperi-je pestis, szív-, vesebajok, lázak, gyomorfájás, podagra, paralysis, contractio, hydrops, icterus stb. ellen egyaránt biztos hatású szer. A XVI. század végéről vagy a XVII-nek legelejéről való azon orvosi hirdetmény, mely »az Electuariumnak, az az a Terjeknek hasznarul«, meg »az vörös ihrnak hasznarul« szól, ékes szavakban hirdetve, hogy milyen betegségeket gyógyítanak azok s végül megmondja, hogy »ez ihret és Terjeket, talalni en nalam Hoffmann Illyesnel, Seb es Szemgyógyitó«.[2])

b) Gyógyszerészek.

Az orvosok nagy hiánya mellett a XVI. században még nagy szerep jut a gyógyítás terén a gyógyszerészeknek. Szerepük annál fontosabb most; mert a XVI. században számos olyan tényező merül fel, mely a gyógyszerészetet rohamosan viszi előre. Amerika és az Indiába vezető útnak felfedezése új gyógyító anyagokkal ismertetnek meg, minők a guajak-fa, a chinagyökér, a sarsaparilla. A népies gyógyászatból a tu-

[1]) Nádasdy T. családi levelezése. 16. 69. 97. 234.

[2]) Magyar könyvszemle III. évfolyam 293.

dományos orvosok átveszik a higanyt, majd a vegyészet tökéletesedésével különféle praeparatumok: oxyd, calomel, sublimatok készűlnek. Alkalmazásba veszik a fémeket. Paracelsus a chemiának feladatául tűzi ki az arcanumoknak előállítását. Készítenek extractumokat, essentiákat, quintessentiákat, specificumokat, tincturákat. De Paracelsusnak a gyógyszerek lehető egyszerűsítésére intő szavai még nem jutnak teljes érvényre. A botanikának tudományosabb művelése előmozdítja a növények gyógyító tulajdonságának ismerését. Egyes orvosok igyekeznek a gyógyszertant tudományos alapra fektetni, mint *Valerius Cordus* marburgi tanár: »Dispensatorium pharmacorum omnium«-jában. (Nürnb. 1535.)

Paracelsusnak követői a mester szava után indúlva az egyszerű szereket alkalmazzák, ezekkel szemben vannak a compositák, az összetett gyógyszerek. Egy 1564-ből való augsburgi gyógyszerész-könyv szerint egyszerű gyógyszerek: *a növényvilágból:* a levelek, virágok, gyümölcs, lé (Saft, succus), fa, fahéj; *az állatországból:* zsír, háj, velő, csont, haj, szőr; *az ásványok* közől: a fémek, drágakövek, kőzetek, föld; *a vizből:* korall, só, gyöngy, kagylók. Ezek azután különféle tulajdonságaik szerint lágyító, keményitő, nedves, száraz, hidegítő, melegítő tulajdonságokkal bírnak.[1]) Már ismertetett népszerű orvosi könyveinkben ugyanúgy látjuk bemutatva a növényeket, mint egyszerű gyógyszereket.

Az összetett gyógyszerek: tincturák, syrupok, lictariumok, pilulák, kenőcsök. Ezeknek készítésénél a babonának, a balhiedelmeknek még mindig tág terük van. Például miből és hogyan készült a *„mumia tinctura?"*. Ehhez kellett egy ép, egészséges testű fel-

[1]) Haeser II. 214 stb. Baas 351.

akasztott, kerékbetört vagy felnyársalt 24 éves embernek hullája, melyre a nap és a hold egyszer világítottak. Ezt fel kell vágni, behinteni myrhával és aloëval, így áztatni nehány napig, azután spiritust önteni rá, végre az így nyert folyadékot leszűrni. Az a mumia tinctura. És ezt be is adták a betegeknek Az epilepsia ellen *specificum:* Sárgává calcinirozott vitriolt áztass borszeszbe, tégy hozzá eichenmistelt (loranthus europaeus), päeonia magot, iramszarvas patát és egy kivégzett ember koponyáját apróra törve, ezen keveréket száraz destillatio után hódzsír, species diamoschi dulcis és elefánttetűből álló keveréken át kell rectifikálni, azután hozzáadni borszeszt, päeoniasót, liqu. salis perlarum et corallorumot, ol. anisi és succinit és az egészet egy hónapon át vízfürdőben pállítani.[1])

Az ismertetett felkai orvosi tanácsadónak is vannak hasonló tincturái és specificumai. Az epilepsia ellen: négy fiatal fecskét kell megsütni, ezt összekeverni négy quintel hódzsírral és egy unczia erős eczettel, az egészet egy tiszta kendőn átnyomni. Kész a tinctura, melyet a betegnek azonnal az esés után be kell adni. Specificumok: A vérköpés és tüdőbajok ellen egy lenyúzott egeret friss olajban megfőzni s azt a betegnek más ételek közé vegyítve beadni. A mérgezés ellen: egy varangyos békát szakíts ketté, vedd ki májait, mert mindenik varangynak két mája van, ezeket tedd egy hangyabolyba, a melyikben sok hangya van, a melyik májra több hangya mászik, azt levesben add a betegnek megennie úgy, hogy ő ne tudja mit eszik és biztosan meggyógyul. Az ilyen gyógyszereket orvosok is ajánlották.

Nagyobb szerepet játszanak a syrupok, olajak

[1]) U. ott 352.

lictariumok és pilulák. Ezeknek készitésére sok részletes utasítást ad Meliusnak herbariuma, mindenütt felsorolva, hogy melyik milyen bajoktól jó. Példáúl. *Menta syrup* (nagyobb): Borban áztatott és megsavanyított birsalmának, édes birsalmának és gránát almának kifacsart levét $1^1/_2$ fontot kell venni, ebben áztatni asszú mentát 2 fontot, veres rózsát 2 uncziát. Főzd ezt össze lassú szénen 1 fontig, szűrd meg, azután tégy hozzá 2 font fehér mézet vagy nádmézet. Ismét főzd meg, azután hintsd meg törött szerecsen dióval és tiszta gyolcsban függeszt fel. Haszna: hideg gyomrot melegít, okádást, csömört, csuklást, hasmenést gyógyít. — *Menta syrup* (kisebb) menta leve 1 font, gránátalma vagy savanyú és édes birsalma leve 1—1 font, méz ugyanannyi. Ezeket lassú tűzön felére össze kell főzni és rózsavízben vagy borban inni. Haszna ugyanaz, ami a nagyobbé. A *buglossum syrup*hoz kell: Ökörnyelv succusa 8, nádméz vagy közönséges méz 4, ökörnyelv virág erősen megtörve 1 font. Ezeket jó vízben meg kell főzni, mikor kihűl, kifacsarni, tojás fehérjével összehabarni, aztán a melegen megérlelni. Használ szomorúság, melancholia, hideglelés ellen. Hasonlóan készültek a többiek is. A *chamelaea* syrup használt vízkórság ellen; a *lactica*-é gyógyított minden gyuladást, hévséget, májnak hévségét, hideglelést; a *calaminta*-é hideg, erőtlen gyomrot melegít, turhát, hurutot, kehes, enyves mellet gyógyít; a *thymus, serpillum* syrup ki űzi a fekete epét, enyves nyálat stb.

Olajak. *Majorana olaj:* 4 marok majoránа levelet, $^1/_2$ marok kakukfüvet, 1 marok istenfáját, $1^1/_2$ m. czombort, cassiana fáját 2 uncziát, nyárfa olajat, mirtust vagy puszpang héját 1 marokkal. Ezeket metéld össze, törd össze mozsárban, tedd egy nagy szájú üvegbe,

töltsd csordultig faolajjal, zárd el az üveget és 8 napon át tartsd melegen. Azután ismét újabb füveket tégy hozzá. Ezt műveld háromszor. Ha meleg nap nincsen, lassú szénnél kettős fazekban főzd meg háromszor, azután facsard ki. Haszna: minden féle főfájást, főszédelgést, melancholiát meggyógyít, ha kened a fejed vele, de előbb a majorana fűből csinált lúggal kend meg. Hasonlóan készültek a menta, ruta, hypericum stb. olajak, melyek külső és belső nyavalyáknak hosszú sorát voltak hivatva gyógyítani.

A *pilulák* készítésének módját is megtaláljuk ugyanott. Igy az *Agaricum* pilulához végy agaricumot 2 drachmát, $^1/_2$ dr. gyömbért, $^1/_2$ dr. colochintist, törd össze ezeket, vess hozzá $^1/_2$ dr. mastixot, $^1/_2$ dr. sáfrányt. E porokat csináld borral tésztává s ebből csinálj borsószemnyi pilulákat. Végy egyszer 11-et vagy 13-at hozzád. Ez igen jó fuvalkodás ellen, lépnek, szűnek fájása ellen, vízkórságot megyógyít, hideglelést és hasban való férget kiűz. — *Pilulae de fumo terrae*: 3, 7 drachma aloe, 3, 5 dr. scamonia, myrolanum citrinum, fumus terrae succusa és víz amennyi elég. Ezt formáld össze, csinálj belőle bakszar formájú golyóbist, egyél belőle egy drachmányit. Haszna: belső rútságot kivisz, varat, rühet meggyógyít.

Frankovithnak *serapium kenetét,* melyhez csak 160 féle levél, virág, gyökér, olaj, háj, állati hulladék és pedig csak 57 fontnyi kellett, már részletesen ismertettük.

Ezen *simpliciák* és *compositákon* kivűl voltak még a *speciesek,* mint a diamar, diamargariton és a *Narcotikák,* mint theriák, aurea alexandrina, mithridat stb.

Az itt következő leltárból látjuk egy XVI. századbeli városi gyógyszertárnak képét. A leltár 1596-ból

való, mikor Lőcsén a magistratus a városi gyógyszertárt Arandia Ágoston doktornak átadta. Az árak össze vannak hasonlítva az 1779-ikiekkel és a mostaniakkal.

Tárgy	1596						1779						most	
	súly			érték			súly			érték			s.	é.
	unc.	lat	qu	frt	kr	dn	u.	lat	qu	frt	kr	dn	gr	kr
1. Agarici fini	.	1½	.	.	1	21	.	.	.	.	.	.	.	.
Amigdale amar	1	.	24	2	.	.	.	.	.	.	.	.	10	2
Assa foetida	.	9	.	.	1	25	.	.	.	.	.	.	10	3
Anacardus	.	2	.	.	.	24	.	.	.	.	.	.	10	3
Ammoniae	.	14	.	.	4	.	.	.	.	.	.	.	10	5
Boleta cervi	.	7	.	.	.	24	.	.	.	.	.	.	10	3
Blactae bizanti	.	1	.	.	.	16	.	.	.	.	.	.	.	.
Bdellium	.	23	.	1	3	15	.	.	.	.	.	.	.	.
Castoreum	.	21	.	1	3	15	½	1	.	1	20	.	0'10	3
10. Coralli alb	¼	.	.	.	2	.	.	1	.	.	2	.	.	.
Cortici capparorum	2	6	.	1	3	.	.	1	.	.	2	.	.	.
» mandragorae	⅛	.	.	.	.	22	.	.	.	.	.	.	.	.
Epythimi	.	15	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Euphorbium	.	1½	.	.	.	12	.	.	.	.	.	.	10	5
Gummi arabic	2½	.	.	.	7	15	.	1	.	.	3	.	10	10
Galbani	.	5	.	.	5	10	.	1	.	.	12	.	10	8
Hermodactili	1	.	.	.	6	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Litargirii	4	.	.	.	2	6	.	.	.	.	.	.	10	3
Lapis hematytis	.	14	.	.	2	24	.	.	.	.	.	.	100	13
20. » lazuli	¼	.	.	.	4	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Lacca	.	2	.	.	1	2	.	1	.	.	16	.	10	5
Ligni Aloes	.	.	3	.	3	18	.	.	.	.	.	.	.	.
Myrtillorum	.	10	.	.	1	2	.	.	.	.	.	.	10	3
Chebuli	½	.	.	.	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Citrini	.	14	.	.	3	15	.	.	.	.	.	.	.	.
Emblici	.	11	.	.	2	15	.	.	.	.	.	.	.	.
Mastix rubr.	.	1½	.	.	.	15	.	.	.	.	.	.	10	11
Mummia	.	2	.	.	.	15	.	.	.	.	.	.	.	.
Medrioaca	.	22	.	1	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.
30. Nuces cupressi	.	5	.	.	.	26	.	.	.	.	.	.	.	.
Opium	.	11	.	.	7	10	.	.	.	.	.	.	1	8
Opoponax	.	5	.	1	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Rasura eboris	.	7	.	.	3	.	.	1	.	.	1	2	.	.
Stechados arab.	.	22	.	.	2	20	.	.	.	.	.	.	.	.
Sangv. draconis	.	1½	.	.	1	6	.	.	.	.	.	.	10	15
Scrapini	.	3½	.	.	1	19	.	.	.	.	.	.	.	.
Scammonea	.	2¼	.	.	5	.	.	.	.	.	.	.	1	6

	Tárgy	1596 súly unc.	lat	qu	1596 érték frt	kr	dn	1779 súly u.	lat	qu	1779 érték frt	kr	dn	most s. gr.	é. kr
	Sandali alb.	1/2	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	Spica indica	.	.	1 1/2	.	1	26	.	.	.	.	.	.	.	.
40.	Sal alcali	.	7	.	.	3	21	.	1	.	.	6	.	10	2
	» nitri	.	10	.	.	.	22	.	.	.	.	.	.	10	3
	Stinci marini	2 db.	.	.	.	3	6	.	.	.	.	.	.	1db	30
	Sarcocolla	1/2	.	.	.	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	Tamarindi	.	11	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	10	13
	Tragaganti	.	9 1/2	.	.	1	13	.	.	.	.	.	.	10	14
	Turbith fini	.	6 1/2	.	.	7	15	.	.	.	.	.	.	.	.
	Rhapontici mezan	.	6	.	.	2	12	.	.	.	.	.	.	.	.
	Piper long	.	6 1/2	.	.	4	10	.	.	.	.	.	.	10	4
	Cardamoni	1/4	.	.	.	2	25	.	.	.	.	.	.	10	22
50.	Semen acetosae	.	6	.	.	1	.	.	1	.	.	2	.	.	.
	» apii	.	2	.	.	.	10	.	1	.	.	2	.	.	.
	» agni casti	3/4	.	.	.	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	» anethi	3/4	.	.	.	.	28	.	.	.	.	.	.	10	3
	» ammios	.	18	.	.	6	18	.	1	.	.	3	.	.	.
	» basiliconis	.	6	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	» berberis	1/4	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	» cimini	1 1/4	.	.	.	2	5	.	1	.	.	3	.	.	.
	» cucurbitae	.	18	.	.	2	20	.	1	.	.	2	.	.	.
	» citrulli	3/4	.	.	.	4	15	.	1	.	.	2	.	.	.
60.	» cocoquidii	1/4	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	» dauci	.	12	.	1	4	.	.	1	.	.	3	.	.	.
	» carthami	.	19	.	.	.	20	.	1	.	.	3	.	.	.
	» endiviae	1	.	.	.	6	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	» erucae	.	12	.	.	1	6	.	1	.	.	2	.	.	.
	» foeniculi veri	1/4	.	.	.	1	15	.	1	.	.	3	.	100	14
	» genistae	.	6	.	.	.	9	.	.	.	.	.	.	.	.
	» lactucae	1	.	.	.	6	.	.	1	.	.	2	.	.	.
	» melonum	1	12	.	.	4	12	.	1	.	.	1	.	.	.
	» nigellae romanae	.	11	.	.	.	22	.	1	.	.	2	.	10	3
70.	» petroselini maced.	1/4	.	.	.	3	.	.	1	.	.	2	.	10	3
	» nasturtii	.	7	.	.	.	14	.	.	.	.	.	.	.	.
	» psyllii	.	6 1/2	.	.	1	3	.	1	.	.	2	.	10	3
	» portulacae	3/4	.	.	.	3	6	.	.	.	.	.	.	.	.
	» ruthae	1	.	.	1	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	» seseleos	1/8	.	.	.	.	25	.	1	.	.	3	.	.	.
	» staphisagriae	1 3/4	.	.	.	5	18	.	1	.	.	2	.	10	2
	» scariolae	1/2	.	.	.	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	» urticae rom.	1/4	.	.	.	1	18	.	.	.	.	.	.	.	.

Tárgy	1596 súly unc.	lat	qu	1596 érték frt	kr	dn	1779 súly u.	lat	qu	1779 érték frt	kr	dn	most s. gr.	most é. kr
Semen urticae com.	1/8	.	.	.	.	16	.	.	.	.	.	.	.	.
80. » sumach	.	3	.	.	.	15	.	.	.	.	.	.	.	.
» ciperi longi	.	7	.	.	3	6	.	.	.	.	.	.	.	.
» » rotundi	1/4	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	.	.
» costi amari	.	7	.	.	1	5	.	.	.	.	.	.	.	.
» » dulcis	.	3	.	.	.	15	.	.	.	.	.	.	.	.
» rubeae tinctor	.	10	.	.	1	6	.	.	.	.	.	.	10	3
» pyrethi	1/2	.	.	.	2	20	.	.	.	.	.	.	10	3
» been alb.	.	7	.	.	.	24	.	.	.	.	.	.	.	.
» » rubr	1/4	.	.	.	1	10	.	.	.	.	.	.	.	.
Rad. dictamni albi	.	5	.	.	.	22	.	1	.	.	1	.	10	2
90. » » cretens	.	5	.	.	.	26	.	.	.	.	.	.	.	.
» curcumae	.	8	.	.	1	10	.	1	.	.	2	.	10	2
» ellebori nigri	1/4	.	.	.	1	.	.	1	.	.	1	.	10	2
Thymiana	1/4	.	.	.	.	20	.	.	.	.	.	.	10	3
Polii montani	1/4	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	10	2
Coculae elefanti	.	5	.	.	1	8	.	.	.	.	.	.	.	.
Grana paradisi	3/4	.	.	.	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Spodium de Canna	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Sarsaparilla	1 1/4	.	.	2	4	15	.	.	.	.	.	.	100	66
Tutia	.	23	.	1	3	15	.	.	.	.	.	.	100	23
100. Nuces muscatae	1/2	.	.	.	5	15	.	.	.	.	.	.	10	10
Lapis hyacinthi	.	2	.	.	6	12	.	.	.	.	.	.	.	.
» saphyri	.	2	.	.	6	12	.	.	.	.	.	.	.	.
» granati	.	2	.	.	4	20	.	.	.	.	.	.	.	.
» smaragdi	.	2	.	.	6	12	.	.	.	.	.	.	.	.
Colla piscium	1/2	.	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.	10	36
Cera alba	3	6	.	2	3	.	.	.	.	.	.	.	100	52
Carabe mezan	1/4	.	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Alipta muscata	.	3	.	.	1	24	.	.	.	.	.	.	.	.
Sericum crudum	1/4	.	.	.	1	18	.	.	.	.	.	.	.	.
110. Sem. cinae	.	9	.	.	5	.	.	.	.	.	.	.	10	2
Mercuri precipit	.	1 1/2	.	.	1	15	.	.	.	.	.	.	1	4
Agarici crudi	11 1/2	.	.	6	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Bleigelb	10	.	.	1	5	10	.	.	.	.	.	.	.	.
Oleum amigd. amar. netto	2	.	.	1	6	.	.	.	.	.	.	.	1	8
» petrolei netto	1	10	.	1	1	11	.	.	.	.	.	.	10	5
» laurini	2 3/4	.	.	1	.	6	.	.	.	.	.	.	10	3
117. Laudani	.	3	.	.	.	16	.	.	.	.	.	.	1	8

Ezen leltár egy a XVI. században jelentékeny város gyógyszertárának felszerelését mutatva be, feltünteti annak kezdetlegességét. Egyúttal látjuk ebből, hogy nálunk is megvolt az a baj, amiről Crato a németországi gyógyszertárakat illetőleg panaszkodik, hogy azokban egyszerű essentiák és extractumok alig találhatók Látjuk továbbá, hogy a XVI. századnak minő gyógyító anyagait küszöbölte ki az idő. A gyógyszerek árára nézve is érdekes összehasonlításokat tehetünk. Így például egy unczia *amydale amarum*nak értéke 1596-ban volt 1 rhénes forint, mai súlyra átszámítva 420·012 gr. = 1 rh. frt. 1 gr. = 0·178 rh kr. vagy 0·143 magyar kr. 10 gr. = 1.43 kr. ma 10 gr. = 20 o. é. kr. — *Assa foetida* 9 lat volt 1 rh. kr. és 25 den. 1 lat. = 2.89 magy. den. = 1·13 magy. kr. Mai súly szerint 1 gr. 0·165 magy. denár. 10 gr. = 1·65 m. den. = 1·13 magy. kr. Most 10 gr. = 3 o. é. krajczár. Látszólag olcsóbbak voltak akkor a gyógyszerek, de ha tekintetbe vesszük, hogy az akkori pénznek vásárlási képessége a mi mai pénzünkhöz viszonyítva tízszeres volt, 10 gr. amygd. amarumot mai 14·3, 10 gr. assa foetidátm ai 11·3 o é. krajczárral kell felszámítanunk, ami a mai árak 4—7-szeresének felel meg.[1])

A XV. századból említett gyógyszerészi munkák mellett ezen században keletkeztek *Valerius Cordus-*

[1]) Az átszámításnál ezekre kell figyelemmel lenni: 1. gyógyszertári font = 24 lat = 12 unczia = 420·012 gramm. — 1 unczia = 2 lat = 35·001 = gr. — 1 lat = 17·5 gr. — 1 unczia = 8 drach — 1 drach. = 4·375 gr. — 1 drach. = 3 scrupulus. — 1 scrup. = 1·458 gr. — 1 scrup. = 20 gran. — 1 gran = 0·072 gr. A XVI. században használt súlyok szerint: 1 lat = 1 vierding = 3 nessig. — 1 nessig = 4 quintel. — 1 lat = 12 quintel. — 1 unczia = 24 quintel. A használatban volt pénzérték: 1 rhénes frt = 80 magyar denár. — 1 magyar frt = 100 m. den. 1 m. frt = 75 rh. krajczár = 60 m. kr. — 1 m. kr. = 1·66 m. den. — 1 m. den. = 0·6 m. kr. — 1 m. den. = 0·94 rh. kr. — 1 rh. kr. = 1·07 m. den.

A leltárban foglalt árak rhénes forintok, krajczárok és denárokban vannak adva.

nak »Dispensatorium pharmacoporum omnium. Norimb. 1535, (az első német nyelvű), *Croll Oswald*-nak »Basilica chymica etc« gyógyszertani műveik, majd a cölni (1565), bonni (1574), bergamoi (1580) gyógyszer-könyvek.[1]) Nálunk hasonlókúl tekinthetők Melius Juhász Péternek ismert Herbariuma és Beythe István, Batthányi Boldizsár udvari lelkésze, majd dunántúli superintendensnek »Füves könyv, füveknek és fáknak nevekről, természetekről és hasznokról stb.« című, Német-Újvárott 1595-ben megjelent munkája, mely a növények gyógyerejének leírása és a természetrajzi műnyelv megalapítása szempontjából egyaránt figyelemre méltó.

Az országos kormány és a törvényhozás még ezen században sem törődtek a gyógyszerészet ügyével. Egyetlen törvényt vagy csak rendeletet sem ismerünk, amelyik ezen században a gyógyszerészetnek gyakorlását szabályozná. A gyógyszerészek tetszésök szerint fogadnak fel tanulókat, azokat kitanítják, részökre bizonyitványt állítanak ki s azok ennek alapján megkezdhetik az önálló működést valamely épen üresen álló gyógyszertárban. Az orvosok legnagyobb részben egyszersmind gyógyszerészek is voltak, rendes gyógyszertárakat tartva.

Nagyobb városainkban rendesen találunk gyógyszertárakat. A városi számadások mutatják, hogy a gyógyszertár mindig a városé volt, ez gondoskodott annak felszereléséről, gyógyszerek beszerzéséről, a tanácsnak tagjai által gyakoroltatta a felügyeletet és rendes fizetéssel látta el a gyógyszerészt. Brassó tanácsa 1533-ban Jeromos gyógyszerésznek 40 frtot adott a gyógyszertár felszerelésére, a következő évben meg Pál városi orvost a Székelyföldre küldte, hogy Gritti

[1]) Haeser II. 215, 108. — Baas 352.

volt orvosának holmiját a városi gyógyszertár részére vásárolja meg. 1535-ben 100 frtot adott gyógyszerek beszerzésére, 1539-ben egy görögnek, a ki Törökországba utazott, adott 10 frtot speciesek beszerzésére. Lőcsén 1563-ban Sophus Frigyes kéri a már nehány év óta fentartott gyógyszertárt a hatóságtól. Brassóban a városi gyógyszerész fizetése 1523-ban évi 25 frt, 1533-ban ugyanannyi, 1439 és 1540-ben 28 frt, (Ugyanakkor az orvosé 80, a városi jegyzőé 60 frt) és szabad lakás. 1532-ben Wolfgang gyógyszerész évenkint 32 frtot kapott. Selmeczbányán 1561 szept. 5-én a városi tanács Burchardt Dániel gyógyszerésznek hasznos szolgálataiért heti 1 frt fizetést adott, mint azt az előbbi gyógyszerészek is kapták. Ugyanott 1577-ben egy gyógyszerészsegédnek évi fizetését 16 frtban állapították meg. Ezen kész fizetés mellett a gyógyszerek elkészítése után járó díjak a gyógyszerészt illették. Selmeczbánya tanácsa 1581-ben szükségesnek találta figyelmeztetni a városi gyógyszerészt arra, hogy az orvosságokat a megszabott árban szolgáltassa ki, maga készítse a gyógyszereket és ne készíttesse azokat ahoz nem értő által.

Az orvosok nagy hiánya mellett a gyógyszerészek ekkor még sokszor helyettesítik őket és kiváló társadalmi állással bírnak annyira, hogy városi tanácsnokokká és képviselőkké is megválasztják.

c) Sebészet. Fürdők.

A sebészet a XVI. században a gyógyászat terén nagy jelentőségre emelkedett. A párisi Collège de st. Côme és az orvosi kar közt állandó viszályok a sebészeknek a borbélyok czéhéhez közeledését eredményezték s a két testületnek teljes egybeolvadását

IV. Henrik király 1592-ben helyben hagyta és megengedte, hogy a borbély-chyrurgus mesterek gyógyíthassanak tályogot (apostema), fekélyeket (ulcus), csonttöréseket (fractura), ficzamodásokat (dislocatio); készíthessenek mesterségükhöz szükséges egyszerű és összetett gyógyszereket. A Collège de st. Côme 1545-ben jogot nyert arra is, hogy a chyrurgia terén licentiatusokat képezzen, a miáltal tudományos színvonala emelkedett. De még ezután is hosszú idő telik el, míg a sebészetnek az orvosok egyetemi oktatásának körében helyet adnak. Guy de Chauliac után az említett viszályok következtében Francziaországban annyira alláhanyatlott a sebészet ügye, hogy az egykori párizsi borbélyinasnak *Paré Ambrusnak* korszakot alkotó fellépéséig úgyszólván egyetlen egy számottevő chyrurgiai munka sem jelent meg. Paré Ambrus (1517—1590) kora ifjuságában egy párizsi borbélyhoz kerűlt inasnak, mesterségét kitanulva tagjává lett a borbély-chyrurgusok »Hôtel Dieu« czéhének. I. Ferencz és II. Henrik franczia királyoknak V. Károly ellen viselt háborúi tág tért nyitottak a sebészeknek tapasztalatok szerzésére s a 19 éves korában tábori sebészszé lett Paré a lőtt sebeknek az eddigiektől eltérő módon kezelése által elért fényes eredményekkel nagy hírre jutott, úgy, hogy a Collège de st. Côme a borbély inasból lett chyrurgust 1554-ben az orvosi fakultas heves ellenzése daczára tagjai közé felvette. A borbély-chyrurgiának ezen elismerése a sebészetet jórészben a borbélyoknak kezébe juttatta; a minek szentesítése IV. Henrik említett privilegiumában nyert kifejezést.

Olaszország az egyetlen Európában a hol a sebészetre tudományos szempontból gondot fordítanak. Ott az egyetemeken az anatomiával kapcsolatban rendesen

tanszéke van a sebészetnek. A fentebb ismertetett (29) kiváló anatomusok mellett *Giovanni Vigo*, *Mariano Santi di Barletta*, *Bartol. Maggi*, *Leonardo Botallo* tűntek ki mint chyrurgiai írók. Spanyolországban: *Arceo* és *Daça Chacon;* Franciaországban: Paré mellett *Jaques Guillemean*, *Jaque de Marque*, *Severin Pincau* stb. Németországban: *Brunschwig Jeromosnak* 1497-ben megjelent Chyrurgiája után *Gersdorff János* és *Würtz Felix* sebészeti munkái a legkiválóbbak.[1])

Ezen a sebészettel többé kevésbbé tudományos alapon foglalkozó íróknak a sebészetet gyakorlatilag űzőkre igen kevés befolyásuk volt. Legnagyobb részük a lőtt sebeknek természetét és gyógyításuknak módját tárgyalja, a mi a XVI. század számtalan háborúja közben nagy jótéteménynyé vált az által, hogy Parénak felfedezése óta a forró olajjal való gyógyítás helyett szelídebb eszközöket alkalmaznak. Másik nagy fontosságú igyekezetük az amputationak kevésbbé fájdalmassá és kevésbbé veszélyessé tételére irányúlt. Tökéletesítették a lithotomiát, a herniotomiát, a húgyszervek stricturájának gyógyítását, a plastikus operatiók — rhinoplastica — terén is értékes kisérleteket tettek. Mindezek azonban csak egyes kiválóbb orvosok, legjobb esetben a kiválóbb udvari és tábori sebészek körében találtak alkalmazást.

A nép nagy tömegének seborvosai mondhatni teljesen nélkülözik a tudományos ismereteket. Mindenütt, még Olasz- és Franciaországban is a sebészeknek legnagyobb része egyes mesterektől mesterségszerűen tanulta el teendőit. Ezen két országban az említett iskolák és czéhek hatása alatt számosabban

[1]) Mindezeknek és a sebészetnek mint tudománynak ezen században részletes ismertetésére l. Haeser II. 145—200. és Baas 335—339.

voltak a jobb kiképeztetésben részesült seborvosok, de Angliában, Hollandiában, Németországban számuk csekély. Németországban a kiválóbbak a nagyobb városokban, mint Strasburg, Basel, Worms, Frankfurt, Dresda telepedtek le, itten mestertársaikkal, kiképzett tanítványaikkal czéheket alakítottak, melyek aztán *főczéhekként* szerepelnek. Ezen czéhbeli mestereken kívül nagy számmal voltak a teljesen tudatlan hajnyírók foghúzók, hályogtisztítók, akik vásárról vásárra járva dob és trombitaszóval hirdették mesterségüket, válogatás nélkül nyírtak, borotváltak, fogat húztak, köpölyöztek, eret vágtak, ficzamodásokat, csonttöréseket, sebeket gyógyítottak, hályogot szedtek le s a kezelésük alá vett szerencsétleneket egyszeri látás után sorsukra bízták. Hogy ezen eljárásnak daczára a seborvosok és a czímük alatt működő mások nem veszítették el a népnél a bizalmat; okát abban találjuk, hogy ők a nép köréből származva és közötte élve mindig kéznél voltak, még olyan esetben is, mikor ragályos járványok idejében pld. pestis, poklosság alkalmával a professionatus orvosok megszökve elhagyták a népet. A borbély-sebész helyén maradt és tőle telhetően nyújtott segélyt és nem is volt drága, mert egy egy operatioért 3, 6, 12 garast vett.

A vándor sebészek és a köznép e mellett egyaránt jóhiszeműleg jártak el, mert a mesterségnek ilyetén gyakorlásától a sebészeket semmiféle törvény sem tiltotta el és a népnek egészségi állapotáról semmiféle törvény vagy hatóság nem gondoskodott. Jellemző erre nézve I. Ferdinand császárnak az 1562-iki pestis alkalmával kibocsátott szabályzata, mely meghagyja, hogy a körülményekhez képest *minden egyes város, vagy többen együtt* tartsanak egy sebészt.[1])

[1]) Linzbauer I. 335.

Nálunk sem voltak kedvezőbbek a viszonyok. Faluról, falura, vásárról vásárra kóborló tudatlan borbélyok, kuruzsolók a fentemlített módon űzték mesterségüket. Legrégibb borbély-seborvos czéhlevelünk, melyet eddig ismerünk, 1583-ból való, a debreczeni czéhnek levele. Ennek szövege arra mutat, hogy nálunk ezt megelőzőleg már több hasonló czéh volt. A Báthori Zsigmond által 1585-ben megerősített czéhszabályzatban Debreczen város tanácsa mondja: »az tiszteletes borbély András által, ugyanezen borbély czéhnek czéhmestere által, adattattanak mi kezünkbe ugyanezen mi Debreczen nevű városunknak *régotta* világosan irattatott és pecsétivel megerősíttetett némely levelei, lévén azokban némely articulusok rendszabási és szerzési« s a nemes tanács ezeket »az *több* jól rendelt városoknak dicséretes és javallott rendtartások szerint« megerősíti.

Ezen czéhlevél részletesen értesít a sebészeknek képzéséről, és egyéb viszonyaikról. A bevezető rész mondja, hogy a levél »az *sebgyógyítoknak,* avagy mint közönségesen híjuk, *borbélyoknak*« adatott ki. Tehát a sebgyógyító és a borbély egy és ugyanaz. A mesterek *inasokat* vesznek fel, ezeknek legalább 3 évig kell tanulniok, ekkor *legénynyé* felszabadíttatva, a mestertől kapnak egy illendő ruhát, egy ollót, fésűt és két borotvát s ezzel mehetnek vándorolni. Vagyis, ha úgy tetszik, beállhatnak házaló seborvosnak. A vándorlási időt kitöltve, ha valamely városban önálló műhelyt — officina — akar nyitni, addig ki nem tűzheti a czégérűl szolgáló rézmedenczét, míg ki nem állotta a »*próbát*«, mely abból állott, hogy kellett: »I. Az ezüst színű tajtékot, kit közönségesen Gletnek hínak, olajban megfőzni és abból megfőtt falastrumot készi-

teni. II. Legyen sárga falastrum. III. Legyen diacorium, azaz érlelő veres falastrum«. Ezt elvégezve a ládába 10 magyar forintot fizet és mindaddig szolgáló-mester marad, míg más mester nem áll be a czéhbe, a bírónak pedig egy itcze rózsavízzel tartozik.[1]) A mester fiának, a mester özvegyét vagy leányát elvevő legénynek adott kedvezmények s a czéhnek egyébb rendszabásai hasonlítanak más czéhekéihez. Látjuk innen, hogy a nemes czéh a seborvos mesterséghez elméleti képzettséget egyáltalában nem követel. Ausztriára vonatkozólag Miksa császárnak 1576-iki rendelete megállapította, hogy sebészi gyakorlatot valamelyik egyetemtől nyert oklevél nélkül senkisem űzhet, másként szerzett ismereteit mindenki a bécsi egyetem előtt tartozik igazolni. Nálunk még sokáig elegendő a czéhnek felszabadító levele. A felvidéki városok seborvosai és a velök egyesült fürdőzők három *főczéhet* képeztek. A pozsonyi főczéhhez tartoztak: Pozsony, Nagy-Szombat, Bazin, Szt.-György, Modor, Trencsén; a beszterczebányaihoz az alsó magyarországi bányavárosok; a lőcseihez a szepesi városok és az éjszakkeleti sz. kir. városok mesterei. Ezeknél a fent említett németországi rendszert látjuk alkalmazva és gyakori összeköttetésben is állanak a bécsi, frankfurti, nürnbergi főczéhekkel. A lőcsei czéhnek a XVI. századból való, 1632-ben megújított szabályai a seborvos mestertől nagyobb képzettséget követelnek, mint a debreczeniek. Itt a tanulói idő 4 év, a mire 2 vándorló év következik. A mesterségért folyamodó legény a két legöregebb mester előtt vizsgálatot tesz, melynek 19 főkérdésére az emberi test egész szervezetéről, a különféle ütések, zúzások,

[1]) Történelmi tár. 1878. 91 stb.

sebesitések, ficzamodások és törések gyógyításánál követendő eljárásokról, majd a különféle tapaszok alkotó részeiről s készitésök módjáról adott szóbeli feleleteket s csak ezen elméleti vizsgálat után készítette a kijelölt tapaszokat. A ki a vizsgálatot kifogás nélkül nem állotta ki, mindannyiszor 1—1 évre visszavetették. A jogosított mester azon városokban, melyekben *régi idők óta* van seborvos és fürdős műhely, officinát nyithatott, abban fürösthetett, beretválhatott és sebészi műtéteket végezhetett. Minthogy régi jogosítással nem bíró helyeken becsületvesztés terhe alatt nem volt szabad műhelyt nyitni, egy egy fürdőző és seborvos mester működésének tág tere volt.

A borbély-seborvosok által használt irak (= kenőcs) és tapaszok alkotó részeiről, készítésüknek módjáról sok felvilágosítást nyujt Meliusnak Herbariuma. A *Popiumot* így csinálták a borbélyok: »A jegenye nyársnak bimbóit meg kell szedni, a míg nem levelezik, ezt disznóhájba keverve kell tartani, míg a többi füvek ki nem nőnek, aztán szedj »aziomat« azaz házon termő zöld füvet, a mezőn termő zöld »sül« füvet, crassa majort vagy cotyledont, »a ki olyan mint a bab, a tövinek sok bubuliskói vadnak mint egy földi mogyorónak«, végy bryonia albát, földi tököt a melyiknek nagy gyökere vagyon, kétféle csipkének rózsabimbóját — egyike a rubus csipke, másika ebcsipke, azaz galagonya fű —, nagy laput és solanumot, azaz ebszőlőt, ezeket törd össze s levökben főzd meg a disznóhájban lévő popiumot, keverd jól, hogy *kenő ír* legyen belőle. Ez ír igen hasznos hőségből támadt dagadások és fájások ellen (Mel. 11). A *mamortica* a sebeket összeforrasztja. Egy font édes mandula- vagy lenolajba tégy egy unczia mamorticát és egy unczia fenyőolajat.

Égéstől igen jó, dagadt csecset oldalfájást gyógyít; befecskendezve a dagadt hasban lévő sebet megyógyítja (u. o. 53). *Gentiana* a borbélyok igen ismerik. Száraz gyökerét megtörve, myrhával és 2 drachma folyami rákszem porával borban inni 4 napig, meggyógyítja a veszett eb harapását. A gentiana gyökér succusa sebet, rothadt sebet tisztít, gyógyít (u. o. 143). A scabiosából készült ír mérges kelevények, pokolvar ellen jó stb.

Irodalmunkban ezen századból csak egyetlen sebészeti munkának emléke maradt fenn, ez *Balsarati Vitus Jánosnak* »Magyar chyrurgia, a sebgyógyulásnak mesterségéről írt 4 könyv«-e. Sajnos, hogy ennek is csak emléke van meg, de maga a könyv sehol sincsen, még azt sem tudjuk, hogy nyomtatásban valaha megjelent-e? Mindamellett ezen emlék arra mutat, hogy orvosaink foglalkoztak a sebészettel. Balsaratin kívül több orvosunkról tudjuk, hogy koruk legkiválóbb anatomus-sebész orvostanárainak előadásait hallgatták.

A század örökös harczai közt nagy fontosságú volt a tábori sebészek intézménye. A mohácsi vésztől kezdve hazánk folytonosan el volt árasztva a német katonaság által és hadseregünk egész szervezete az idegen minta szerint alakulván át, a tábori sebészek intézményének is hasonlóan kellett alakulnia. A német katonaságnál minden seregben volt egy tábori főorvos és mellette a sebészek — »Feldscheerer«, magyarosan »felcser« — és ennek legényei. Ezeknek bő alkalmuk volt tapasztalatokat szerezniök és, a mint arra későbbi időből concret adataink is vannak, ezek a háborúk szünetelése közben egyes városok vagy magános urak szolgálatába lépve ismereteiket nem csak a sebészet, hanem a gyógyításnak minden terén alkalmazták.

Borbély-sebészekben, mert kiképeztetésük semmi

akadályba nem ütközött, ezen időben szükséget nem szenvedtünk. Dobó István 1552-ben mielőtt a török megszállotta volna Eger várát, jó eleve gondoskodott sebészekről s a városból és környékéről 13 borbélyt vitt a várba a sebesültek gondozására.[1])

Azon körűlmény, hogy a borbély-sebészek belgyógyászati gyakorlatot is űztek, állásukat fontossá tette a gyógyászat terén, mert orvosok hiányában még főranguak is igénybe vették szolgálataikat, mint Bánffy László, a ki 1579 jan. 21-én Beczkó várából legmélyebb háláját fejezi ki Nagy-Szombat városának azért, hogy szívességből hozzá eresztette Tamás borbély-sebészt, a ki nejét szerencsésen megyógyította.

Fürdők. Európa nyugati államaiban a gyógyforrásoknak gyógyászati célokra felhasználása a XVI. században már nagy lendületet nyert. Aachen, Baden, Baden-Baden, Pyrmont, Schwalbach, Spaa, Karlsbad, Teplitz, Wildbad, a schweiczi Baden, Pfäfers, St. Móricz, a franczia Vichy, Plombières, az angol Buxton, Báth és számos más fürdőhelyek tudományos ismertetőkre találtak.[2])

Hazánk sem szűkölködött gyógyforrásokban és a mint láttuk ezek egyikét másikát a szerzetesek fel is karolták, de legnagyobb részük ismeretlenül és használatlanúl volt. Külföldi írók a XVI. században elragadtatással beszélnek hazánk természeti kincseiről. Ranzanus Péter, Bongarsius csodálattal említik vizeinket, melyek a beléjök dobott testet megsemmisítik vagy megváltoztatják, melyek hullámaikat kemény kövekké,

[1]) Tört. tár. 1878. 88.

[2]) l. Haeser II. 218. A múlt századok fördőzésével részletesen megismerkedni akaró szíves olvasót utalom Zieppert Georgnak: „Ueber das Badevesen mittelalterlicher und späterer Zeit“ című tanulmányára az Archiv für Kunde oesterreich. Geschichts-Quellen XXI. kötetében.

az alaktalan vastömegeket a természetesnél szebb és használatra alkalmasabb rézzé alakítják át, melyeknek szagra és ízre csodálatosan különböző habjai közül némelyek üdvöt, mások romlást hoznak emberre és állatra. De mindezek a lakosok előtt legnagyobbára ismeretlenek.[1]) Herberstein Zsigmond báró, a ki oroszországi utazásának leírását kiadta, Wernherr György kamarai tanácsos és sárosi várkapitánytól értesült a Szepességnek kiváló forrásairól. Wernherrhez írt levelében említi, hogy II. Lajos királyhoz követségben járva Budán látott olyan meleg forrásokat, melyeknek hőségét a kéz nem állhatta ki, a Galgóczhoz közel lévő hévforrásokról is hallott. Úgy látszik, írja, hogy Magyarországon épen úgy vannak a benszülöttek hazájuknak természeti csodáival, mint az oroszok, a kiktől saját hazájuknak természeti ritkaságai felől hiába kérdezősködött, mindnyájan csodálkoztak a fölött, hogy idegen létére olyasmikről beszél, a mikről ők otthon mit sem tudnak. Kéri Wernhert, hogy ő, az idegen, írja le a nevezetesebb helyeket, nehogy azok a benszülöttek hanyagsága miatt továbbra is ismeretlenek maradjanak.[2]) Erre írta Wernher »De admirandis Hungariae Aquis hypomnemation« czímű munkáját, az egyedűlit, melyből megismerkedhetünk gyógyforrásainknak állapotával a XVI. században.[3])

A budai források. Egyik részük a királyi vártól lefelé, ezeket királyiaknak nevezik vagy azért, mert királyi költségen zárattak körül és díszíttettek fel, vagy mert ezekben szoktak fürödni a királyok. Ugyanott vannak közfürdők, melyek fölött a szikla képez ter-

[1]) Scriptores rer. hung. I. 335. 875.
[2]) U. o. 846.
[3]) U. o. 847 stb.

mészetes boltozatot. Ezeket a törökök Buda elfoglalása után a sziklát kivájva megnagyobbították. Ezek a mai »Rácz« és »Rudas« fürdők. A felső forrásokat Buda elfoglalása után Mahomed budai basa szintén fürdők alakítására használta fel. — A mai »Császár« és »Lukács« fürdők. — Szolimán sultán a várban a kalocsai érsekek egykori házában rendezett be a maga számára nagyszerű fürdőt, melybe a vizet a Dunából vezették. Méltán tesz Wernherr szemrehányást a magyaroknak azért, hogy míg más helyek melegforrásaik által híresekké lettek, Budának ezen természetadta adományait semmibe sem vették s a töröknek kellett azoknak hírét megalapítania.

Más helyeken is hasonló elhanyagolt állapotban voltak gyógyforrásaink. *A pöstyényi* hévvízről írja, hogy az hőfokát tekintve fölülmúlja Magyarország összes vizeit. Hatása időlt és sokszor már kétségbeejtő bajokban igen jótékony, a mit a tapasztalás útján mindinkább felismernek. És minő állapotban voltak ezen források? A Vág folyó apadása és áradása szerint hol emelkedtek, hol fogytak, olykor hosszabb időre elapadtak és ha valaki ilyenkor fürödni akart, új és új kutakat, gödröket kellett magának vájnia. Rendes fürdőről tehát szó sincsen. *A trencsén-tepliczi* forrásokat a Thurzók már a század elején némi gondozásban részesítették. *A bajmóczi* meleg forrás számára Thurzó Elek négyszögű kövekből medenczét építtetett lejáró lépcsőkkel. Minthogy a medenczében a víznek hőfoka különböző volt, a fallal ketté választott medencze melegebb vize csak az urak részére volt nyitva, a köznép a kevésbbé meleg részt használhatta. A Körmöczbánya tulajdonát képező *stubnyai* meleg forrás e században már rendezett fürdő, a hol 1568-ban már ven-

déglő volt s a tulajdonos város akkor fürdős és seborvos mestert rendelt oda. Ezen, ebben a korban még ritka kényelem főrangú vendégeket is vonzott oda. 1607 május 5-én Forgách Mária a »stubnyai hévviz«-en kelt levelében írja Révay Ferencznek: »én itt váltig fördödök az gyermekeimmel, de lassan múlik el az fakadék rólunk« Junius 1-én meg: »mi itt immár kifürödtünk Istennek segítségével«.[1]) *A vichnyei* forrás úgy jön a sziklából, hogy ez a fürdőknek tetőt és árnyékot nyújt. A hőforrásokról általában megjegyzi Wernherr, hogy nem csak vizöket tartják gyógyító erejűnek, hanem *iszapjukat* is és különösen a fekélyesek abban szoktak fetrengeni. Az eddigieken kívül még több, részint meleg, részint ásványos forrást említ, a melyek mind olyan elhagyatott állapotban voltak mint az említettek.

A városok ezen században is nagy gondot fordítottak fürdőikre. A számadásokban a fürdőkre vonatkozó kiadásokat nem részletezem itten. Mint kiváló dolgot említem meg, hogy Brassóban a városi tanács 1521-ben a nők számára a fürdőben egészen külön osztályt készíttetett.

A városokban lévő fürdők mindig el voltak látva fürdős és seborvos mesterekkel. A két mesterség rendesen együtt járt és a fürdősök sebészeti műtéteket is végeztek, mint a brassói, kinek a város 1528-ban a leprosusokon végzett érvágásért külön fizetett 60 asperát. 1534-ben meg a város Gergely borbélyt és Miklós fürdőst Havasalföldre küldte, hogy ott a vajdán eret vágjanak és pióczát rakjanak rá. Miklóst a vajda 1535-ben ismét hivatta magához.[2])

---

[1]) Magyar hölgyek levelei 121. 122—2.

[2]) Városi számadások II. köt.

d) Szülészet.

A szülészet állapota a XVI. században még egész Európában igen el volt hanyagolva. A képzett orvosok méltóságukon alúl levőnek tekintették a szülésnél segédkezni. Ezt különben a kornak felfogása sem igen engedte meg, mert a szüléshez csakis nőket bocsátottak. Beszélik, hogy *Veit* hamburgi orvos egyes súlyos esetek alkalmával női ruhába öltözve nyújtott segélyt, a miért 1522-ben állítólag máglyán végezték ki.[1]) A szülésznőknek rendszeres kiképzéséről még sehol sem gondoskodnak, a bábák tapasztalati úton szerzett ismereteiket bocsátották rendelkezésére a vajudónak. Ha a szülés rendes lefolyású volt, segélyök elég, de rendellenes szülésnél tehetetlenül állottak.

Az anyaméhben rendellenesen fekvő gyermeknek megfordításáról már némely régi írók tettek említést. A XVI. században a kérdést tudományosan kezdték tárgyalni, a mikor a szülészetről általában is megjelennek ismertető könyvek. *Röslin Eucharion,* Majna melletti Frankfurtban városi orvos, adta ki az első ilyen irányú művet *„Der schwangern Frawen und Hebammen Rosengarten. Worms 1513"* címen. Utána többen érdeklődnek a szülészet iránt, összegyűjtik a női test alkotására, a női betegségekre, a szülések alkalmával előforduló esetekre vonatkozó adatokat s azokat közlik. Nevezetesebb gyüjtemények *Wolf Gáspár, Bauchin Gáspár, Spach Israëlnek* a század második felében megjelent munkáik. Ezek lassankint kezdték eloszlatni azon balvéleményt, hogy a női testnek, de különösen a nemi szerveknek valami rendkivüli csodás szerkezete van. A szülészeti ismereteknek népszerűsítését célozták és gynaekologiai munkáikat kivált a szülésznők

[1]) Baas 371

használatára írták: *Rueff Jakab* zürichi »polgár és lithotomus«, és *Lonicerus Ádám,* majnai frankfurti orvos, a ki 1573-ban a szülésznők részére kidolgozott szabályzatot terjesztett a városi tanács elé. Franciaországban a Hôtel Dieu már a XVI. század végén gondjai alá vette a szülészetet és köréből szakszerűen kiképzett szülésznők kerültek ki.

A könyveknek azonban még ezen században kevés hatásuk volt a gyakorlatra. A rendellenes és nehéz szüléseknél a babonának és kegyetlenségnek tág tere van. A tudatlan szülésznők maguk, vagy a borbély-sebészt véve segítségül végeztek operációkat, ollóval, harapófogóval darabonként szedve ki a holt gyermeket az anyából, a kinek az operáczió előtt meg kellett gyónnia, hogy legalább lelke legyen biztosítva, ha a műtétbe belehal. 1580-ban Würtenbergben a szülésnél való segédkezéstől a juhászokat, csordásokat rendeletileg kellett eltiltani, a mi arra mutat, hogy operácziók végzésénél őket is szakértőkül vették igénybe.

A gyermeknek természetes helyzetbe hozása és a XVI. századnak a szülészet terén legnagyobb vívmánya, a *császárvágás* tudományos tárgyalása körül legnagyobb érdeme van Paré Ambrusnak. Ezen műtétet rendesen sebészek végezték.[1])

Nálunk az egész XVI. századon át egyetlen törvényt vagy rendeletet, mely a szülésznői gyakorlatot szabályozná, vagy olyan munkát, mely nekik útmutatást adna, nem találunk. Ausztriára nézve I. Ferdinand 1552-ben rendeli, hogy azon szülésznőknek, a kik a városokban, mezővárosokban és falvakban nem meghatározott díjjal vannak alkalmazva, a segédkezés al-

[1]) Az erre és általában a szülészetre vonatkozó irodalom ismertetését l. Haeser. II. 204—213.

kalmával tisztességes díjazást és ellátást kell adni. A szülésznők kötelesek gazdagot és szegényt kiszolgálni, az utóbbiakat díjtalanúl is.[1]) Ebből következtetve Ausztriában akkor már voltak rendes fizetéssel alkalmazott városi, falusi bábák. Nálunk ilyesminek nyomait csak később találjuk fel. A szülésnél segédkeztek egymásnak az asszonyok vagy jobbik esetben a nagyobb gyakorlati tapasztalattal bíró bábaasszony.

Ismertetett népszerű orvosi könyveink némi útmutatást adnak arra, hogy minő eljárást követtek a nehéz és rendellenes szülésnél. A felkai könyv szerint nehéz szülésnél a nő húzza fel férje ingét és könnyen megy a szülés, vagy a vajúdó nőt a csillag tisztulásával kell megmosni. Melius Herbáriumában orvosságok: *Matra* (matrix = méh, nadra) *leesés* ellen kerti és vad körtének levelét kell megfőzni és a méhre kötni, vagy fügét sóval és kovászszal össze timporálva. Az élő és holt gyermeknek az anyaméhből kiűzésére is vannak orvosságok. Ilyenek például: a cyprus fa borban főzve és a nőnek beadva a méhben élő gyermeket megöli és a holtat kiűzi. Ha a terhes asszonyt cyprusfával füstölik, kiűzi belőle a gyermeket. A jó debreczeni predicator számos ilyen szert említ, a mit a bábák használtak. Törvényeink és városi szabályzataink csak arra ügyelnek, hogy az örökösödés érdekében pontosan legyen megállapítva a gyermek születésének ideje. A *mikor?* a fődolog, a *hogyan?*-nal senkisem törődött.

e) Egészségügyi intézmények. Járványok. Orvosrendőrség.

A XVI-ik század átalakító befolyást gyakorolt az emberiségre. Amerika felfedezése és azon körülmény,

[1]) Linzbauer I. 167.

hogy az új világrész a spanyol koronával együtt a Habsburgokra szállott, V. Károly német császárt világuralomra volt juttatandó. I. Ferencz franczia király, a legkeresztényebb uralkodó, szövetkezik a kereszténységnek leghatalmasabb ellenségével a nagy Szolimán török sultánnal s a versengésnek első áldozatául esett II. Lajos király és vele »hazánk dísze, virága« Mohács térein, és a török mintegy százezer embert hurczol hazánkból rabszolgaságra. Gazdag zsákmány, érdemes arra, hogy megszerzéséért a török, melynek politikáját méltán nevezhetjük emberrablónak, máskor is koczkáztasson valamit. Hazánk emberanyagának pusztítására bőven szolgáltattunk neki alkalmat. Az ellenkirályok, Zápolya János és I. Ferdinand közötti viszályban az előbbi 1529-ben, 1532-ben, majd a gyermek János Zsigmond érdekében Martinuzzi 1541-ben újra meg újra behívják Szolimánt. A török barátságot minden egyes alkalommal 60—100 ezer magyar siratja a keserves rabszolgaságban. A német barátság sem került sokkal kevesebbe; mert az ellenkirályok pártharczai közben magyart pusztított a magyar, magyart a német is. És a harcz és vele az emberirtás soha sem szünetelt.

Mióta a török 1541-ben elfoglalta Budát, uralma mindig szélesebb körre terjeszkedik. Hazánk három részre szakad. Közepét bírja a török, keleten megalakúl az önálló erdélyi fejedelemség, a magyar királyság az országnak keskeny éjszaki és még keskenyebb nyugati szegélyére szorítkozik. Legkedvezőbb helyzetben van Erdély. A sultán védnöksége alatt álló országrész legkevésbbé van kitéve a törökök pusztításának és a német zsoldosok zsarolásának. Régi intézményeit legnyugodtabban tarthatja fenn és fejlesztheti

tovább. A török uralom alá került országrész a pusztulás siralmas képét tünteti föl. A városok és kolostorok kórházai, szegényházai elpusztúlnak, templomok, iskolák rombadűlnek, a népesség kipusztúl s a mi még megmarad belőle, a sok zaklatás, sanyargatás következtében erkölcseiben elvadúl. Verancsics Antal püspök, ki 1533-ban utazott át a Bácskán, megható képét festi az általános pusztulásnak. Már akkor nem volt 30 faluban együttvéve sem annyi lakos, mint amennyi a török uralom előtt egyben élt. Mi szomorú képe van e kitűnő termékeny vidéknek — kiált fel a püspök —, mily elhagyatott minden: szántóföldön és szőlőben vaddisznó tanyáz, ritka a földmíves, ritka az élő lény, csak a pusztaság végtelen![1]) — Ilyenné lett a század folyamán az egész nagy magyar alföld. A királyi Magyarországnak minden részét is sok csapás éri, de a felvidéknek megerősített városai, mint a királyoknak kiváló kedveltjei, anyagilag és szellemileg emelkednek. A múlt században említett városi kór- és szegényházak újabb és újabb adományokkal és hagyományokkal gyarapodnak. A városi tanács úgyszólván kényszeríti erre a polgárságot, amint azt Selmeczbányán látjuk, mikor 1581-ben Schulz Illésnek ratificatio végett bemutatott végrendeletét a tanács azon utasítással küldte vissza az örökösökhöz, hogy a templomról, iskoláról és a kórházról meg ne feledkezzenek. A városok gondoskodnak a köztisztaságról, az egészséges élelmezésről; szigorú szabályzatokkal őrködnek a közerkölcsiség, a családi élet fölött; szabályozzák a polgároknak életmodját, mulatságaikat; városi orvost és gyógyszertárt tartanak, szóval, a tanács látható gondviselésként őrködik a pol-

[1]) Acsády Ign.: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest 1886.

gárság fölött.[2]) Sokkal kedvezőtlenebb helyzetök van a nyilt községeknek, ezeknek lakóiról, a misera plebs contribuens nagy tömegét képező jobbágyokról senki sem gondoskodik. A kormány országos ügyekkel, melyek közé a közegészség ügyét nem számítják, van elfoglalva, a megyéknek, akkori szervezetük mellett, elég dolgot adott az adókivetés, katonaállítás és élelmezés, a nemes urak ügyes bajos dolgainak elintézése, ki törődnék a *néppel!*

Az egész századon át nem látjuk a legkisebb nyomát sem annak, hogy az országgyűlés a közegészséget illető kérdésekkel foglalkozott volna. Pedig lett volna rá elég oka, mert a mult századból átöröklött járványos betegségekhez újak is járultak. *Pestises* évek voltak: 1508, 1509, 1511, 1529, 1541, 1542, 1552, 1553, 1562, 1571, 1575, 1576, 1585, 1586. A *vérhas* különösen 1527, 1541, 1542-ben uralkodott. Az *angol láz* 1532-ben látogatta meg hazánkat. Az *éhinség* is több ízben fellépett, majd 1566-ban Magyarországon keletkezett a *hagymáz,* melyet az orvosok, febris castrensis, febris hungarica, morbus hungaricus« névvel tiszteltek meg. Alig van év, melyben ezeknek egyike másika nem uralkodott volna járványszerűen.

Királyaink a hadseregnek sokat ártó járványok ellen igyekeznek védő intézkedéseket tenni, mint osztrák főherczegek örökös tartományaikat védték a hazánkban folytonosan dúló járványok ellen. Intézkedéseik, habár azok eredetileg nem nekünk voltak szánva, hazánk közegészségi viszonyaira is kihatottak és tekinve azt, hogy hazánkat a XVI. század legnagyobb részében Bécsből kormányozták, hogy had- és pénzügyünk, vám-

[1]) Mindezekről részletesen l. Demkó Kálmán: A felső magyarországi városok életéről a XV.—XVII. században. Budapest 1890. kiadta a m. tud. Akadémia.

rendszerünk már akkor mondhatni közösökké lettek; a Bécsben Ausztriára vonatkozólag kiadott egészségügyi szabályzatokat legalább részben Magyarországon is életbe léptetetteknek kell tekintenünk. Legrégibb ilynemű szabályzat a Saltzmann János féle 1521-iki, melyet már ismertettünk, (164 l.) mely a pestis ellen legelsőnek ajánlja a vesztegzár intézményét. Ettől kezdve a pestis ellen több rendelet jelent meg. Ilyenek I. Ferdinándé 1552-ben, 1553-ban a bécsi orvosi kar által szerkesztett tanácsadó, majd az 1558-iki szabályzat, kibővítve 1562-ben és azután többször. Az orvosi karnak 1553-iki javaslata kiterjeszkedik a következőkre: 1. A levegő tisztán tartása. 2. A reggeli kimenés. 3. Életrend, evés, ivás. 4. Italok. 5. Alvás. 6. Munka. 7. Képzelődés, kedély állapot. 8. Fürdők. 9. Tisztító szerek. 10. Érvágás. 11. Óvó szerek. 12. Mosakodás az izzadás után és a nagy szomjúság csillapítása. 13. A beteg gyógyítása. Az 1562-iki „*Ordo Pestis*“ legjobban tájékoztat ezen szabályoknak szelleméről, annál is inkább, mert ez kibővítve magában foglalja a régibbeket és erre hivatkoznak a későbbiek. A pestist még most is isten által az emberekre bűneikért bocsátott csapásnak tekintve, mindenekelőtt tiltja a káromkodást, paráznaságot és más bűnöket, a papságnak meghagyja, hogy a népet a szószékről isteni félelemre és erkölcsös életre intse, rendeli az istenitisztelet szorgalmas látogatását. Ünnepek és vasárnapokon a pinczéket, korcsmákat zárva kell tartani. Minthogy a pálinka az embereket felhevíti és megmérgezi, pálinkát nyilvánosan árulni és inni nem szabad.

Az inficiált helyekről Bécsbe bemenni senkinek sem szabad. Aki Bécsbe árúval vagy másként be akar jutni, hatósági bizonyítványnyal kell igazolnia, hogy a

betegségtől mentes helyről jön. A főpapok, főurak és nemesek kiséretükkel saját nyilatkozatuk alapján bebocsátandók. A szüretelőket nem szabad beereszteni, a bort, mustot szállító fuvarosok a hordók lerakása után azonnal hajtsanak ki a városból. A városból a betegség miatt kiutasítottaknak visszatérniök nem szabad, a háztulajdonosok családjok betegeit otthon tarthatják, de az emberek közé menniök nem szabad, idegen beteget nem fogadhatnak be. Az idegen koldusokat ki kell utasítani, a városi szegényeket a járvány megszüntéig a polgári kórházban kell ellátni. Ócska ruhákat árulni tilos. A nyilvános játékok, vívó iskolák, zene beszüntetendők, úgyszintén a nagy lakadalmak, keresztelők, társas kirándulások, összejövetelek is. A városban a terek, útczák, házak tisztántartandók, hetenkint kétszer kell az útczákat öntözni és seperni, a pocsolyákat, gödröket be kell tölteni, az árnyékszékeket megnyitni, felkavarni nem szabad, ha valahol a tisztítás elkerűlhetetlen, ezt csak hatósági engedély mellett éjjel lehet végezni. Éretlen gyümölcsöt árulni nem szabad. A döglött állatokat a városon kívűl kell elásni vagy a Dunába sülyeszteni. Az élelmi szereket csak a tágasabb piaczokon lehet árulni, savanyú káposztát csak annyit szabad behozni, amennyi napközben elkél, a felmaradó készletet este ki kell vinni s a káposztás hordók csak a külvárosban állhatnak. Kijelölik a termény, széna, fa, bőrök eladásának helyét, a szállítók lovaikat a belvárosban nem tarthatják. A marha-vásár kitiltatik. Az inficiált vidékekről jövőknek szállást adni tilos. A nyilvános fürdők bezáratnak. Minthogy a ragályt a közvetlen érintkezés, a lélegzés, izzadság terjesztik, mindenki saját érdekében óvakodjék oly helyektől, ahol sokan összejönnek. A pestisben megbetege-

dőket a kórházból azonnal a lazaretumba kell szállítani. Minthogy az orvosok állítása szerint a cronabita cserjének és a fának füstje a ragályt elnyomja, mindenkinek szabad udvarán, amennyire azt a tűzbiztosság engedi, tüzet rakni. Jó a szobákat füstölni és eczettel locsolni, ezt különösen a kórházakban kell tenni. Amelyik városrészben a járvány erősen lép fel, ott az útczákon cronabita cserjéből és más száraz fából nagy máglyákat kell gyujtani s addig égetni, míg a járvány csilapúl. A pestis ellen az orvosok által ajánlott eljárást sok példányban kinyomatva kell terjeszteni, az ajánlott egyszerű szereket, mint Weinrautet, Cronabitpört, diót fügét, eczetet, driacust egyenkint vagy összekeverve az útczákon kell árulni, hogy mindenki gyorsan hozzá juthasson, a vevőknek használati utasítást is kell adni. Ha valahol valaki megbetegszik, a családfő vagy gazda azonnal tartozik a betegség körűlményeiről a legközelebbi egészségügyi felügyelőnek és orvosnak vagy sebésznek részletes jelentést tenni, kik a beteget megvizsgálják és ha minden kétséget kizáróan megállapították a pestist, a betegeket elszállíttatják a lazaretumba. Ahol a házi úr, neje, gyermeke vagy rokona vagy valami előkelő ember esik pestisbe s azt nem engedik elszállítani, ha a külvárosban is van házuk, a beteget oda vitethetik és ápolhatják, vagy elvihetik a várostól 2—3 mérföldnyire s onnan egy meghatározott időig vissza nem térhetnek. Akik ezt nem tehetik és házukban akarnak maradni, azok a házba bezáratva, azt 40 napon át nem hagyhatják el, élelmezésükről gondoskodnak a desinfectiora kirendelt emberek, akik bevásárolják az ételt, italt, orvosságot s azt a kapu elé leteszik. Az inficiált házakban lakó szegényeknek élelmet a polgári kórházból kell vinni. A betegséget

eltitkolni, a beteget más helyre szállítani testi és pénzbüntetés terhe alatt nem szabad. Az egészségügyi felügyelők, doktorok, sebészek és borbélyok esküt tesznek, hogy mit sem titkolnak el. A nagyobb házakat nem kell egészen elzárni, elég ha a kapura egy fehér keresztet festenek s elzárják az emeletet vagy a lakást, melyben beteg van, az ajtóra ott is alkalmazni kell a fehér keresztet, az így elzárt lakosztályból 40 napig senkinek sem szabad kijönnie vagy oda bemenni, kivéve az egészségügyi személyeket. A megjelölt házban a zárlat ideje alatt semmiféle nagyobb munkát nem szabad végeztetni, pinczéjéből bort csak abroncs alatt lehet kiszállítani. Az egészségügyi felügyelők, orvosok, sebészek mindenkinek készségesen tartoznak tisztességes díjért szolgálni; eszközeiket tisztán tartsák s azokkal, melyekkel betegeket érintettek, egészségesekhez nyúlniok nem szabad. A város gondoskodik kellő számú sebészekről. Az elzárt házakat, lakosztályokat megnyitásuk előtt ki kell tisztogatni és füstölni. Az egészségügyi személyzet naponkint összejön, jelentést tesz a halottakról, betegekről s azoknak jegyzékét beadja a hatósághoz. A város kapuján beteget hivatalos igazolvány nélkül nem szabad beereszteni. A sírásó csak hatósági halotti bizonyítvány felmutatása mellett temetheti el a kivitt halottat. Az orvosok, sebészek, borbélyok naponkint bejelentik összes betegeiket. A lazaretumban a betegeket a legnagyobb gonddal kell ellátni és ápolni. Az egészségügyi felügyelők, orvosok, sebészek ne járjanak más emberek közé, csak betegeikhez. A ragályban meghaltakat a kormány engedélye nélkül a városban eltemetni nem szabad, a közönséges embereket egyáltalában nem. A templomokba, kolostorokba s a mellettök levő teme-

tőkbe a ragályosokat nem szabad temetni. A fogatok, melyeken a betegeket a lazaretumba szállítják, a városon kívül álljanak és minden szekér megjelölendő a fehér kereszttel.[1])

Városainkban az itt felsorolt óvó rendszabályokat rendes körülmények közt is mind feltaláljuk. Az útczák, udvarok, víztartó medenczék tisztántartása vonatkozó rendeleteket évenkint újra kihirdetik. Egészséges ivóvízzel költséges vezetékek látják el a polgárokat. Legtöbb városunk csatornázva van. A kapuőrök szigorúan utasítva voltak, hogy a csavargókat, koldusokat, kik különféle betegségeket hurczolhatnának a városba, be ne bocsássák. Saját szegényeiről mindenik város maga gondoskodik. A pestis ellen különösen tett intézkedésekről szóló hazai hivatalos rendeleteket nem ismerünk, tekintve a hazánk városai és Németország közt sűrű érintkezést, a Bécsben kiadott rendeletek s az óvó intézkedésekre vonatkozó szabályzatok nyomtatványai nálunk is igen elterjedhettek s városaink azokat kétségkívül alkalmazták.

Orvosaink tudományos művekben foglalkoznak ezen járványnyal, mint Manardo János ismertetett leveleiben, Bausner Sebestyén, Balsarati Vitus János.[2]) A A papok a szószékről, a tanítók népszerű iratokban igyekeztek a népet a teendőkről felvilágosítani, mint Reussius Dávid és Diablanovszky Péter galgóczi, utóbb modori tanító.[3])

---

[1]) Linzbauer I. 181—193.

[2]) *Manardus Ep.* III. ad Alexium Turzum: Praeservatio et curatio pestilentiae. — *Bauszner S.* Tractatus de peste, ejusque curatione. Cibinii 1550 és De remediis adversum luem pestiferam. u. o. 1550. — *Balsarati V. J.* De remediis pestis prophylacticis. 1564.

[3]) *Reussius D.:* 15 Predigten über die Seuche der Pestilenz etc. 1581. id. Szinnyei Természettud. könyvészet. *Diablanovszky:* Sed libera nos a malo. Értekezés a pestisről. id. u. ott.

A pestis ellen sok féle orvosságot ajánlgattak, legnagyobb hírre tett szert Ritius Pál királyi orvosnak az 1541—1542-iki pestis alkalmával készített, »*electuarium de ovo aureo*« nevű gyógyszere, melyet, minthogy azt I. Ferdinand, Miksa és Rudolf császárok is használták, »*electuarium regis*« néven hivatalosan köröztek és ajánlottak.[1])

Az *angol láz* az 1532-iki török háború alkalmával támadt reánk nagyobb erővel.[2]) A *bújakór* az egész századon át nagy mértékben el volt terjedve. Ezen régibb kórokhoz járult a századnak a pestissel egyenrangú réme, a »*magyar betegség, morbus hungaricus*«. A törökök beütései következtében megszűnt a Duna és a Tisza mentén a békés munkálkodás, a földműves szorgalmas vasa nem tisztogatta a földet, a folyók áradásait senki sem fékezte, nagy területek elmocsárosodtak, elposványosodtak és szabadon terjesztették a dögleletes párákat. 1542-ben a Joachim brandenburgi őrgróf vezetése alatt állott császári seregben mutatkozott először az eddig ismeretlen lázas betegség, mely állítólag 30.000 embert ragadott el. Magyarországon keletkezett a táborokban, azért nevezték el morbus hungaricus, febris castrensis vagy hungarica névvel, magyar neve *hagymáz*, — Fekete szerint = »hadmása«, mert annyi emberéletet szokott elseperni, mint a had. A hagymáz 1566-ban lépett fel legnagyobb erővel, előbb Veszprém és Tata környékén, majd a Komárom melletti táborban. Az erős fejfájással, felfuvódással, gyomorfájással, olthatatlan szomjúsággal, deliriummal, petecscsel, hasmenéssel járó betegség leghevesebben támadta meg a németeket, olaszokat, míg az éghajlatunkhoz

[1]) *Fekete L.* A magyarorsz. ragályos és járványos kórok. 21.

[2]) Haeser III. 330.

szokott magyarokat és törököket alig bántotta. Hazánk határain túl meglátogatta Németországot, Burgundot, Belgiumot, Itáliát sőt Angolországot is. Az 1566-iki hagymáz járványnyal tudományosan foglalkozott Jordán Tamás magyar orvos, az 1597-ikivel Coberus tábori orvos. Ezeken kívül többször járványosan uralkodik a *vérhas,* majd 1574-ben a »*febris hemitritaea* vagy *semitertiana*« néven nevezett, az ország legtöbb vidékét meglátogató járványos láz.

Ezen betegségekkel szemben tehetetlenül áll az akkori orvosi tudomány. Hazánknak törvényhozása és kormánya egyetlen egyszer sem foglalkozik azzal, hogy miképen lehetne ezeknek dulását gátolni. Az igaz, hogy akkor igen olcsó volt az emberi élet. Csak a királynak került sokba a fogadott zsoldos had, erre ügyelni kellett és I. Ferdinand már 1527-ben Budán katonai kórházat alapított, mely azonban csakhamar török kézre került.

A XVI. században uralkodott babonákról, balhiedelmekről részint már volt szó (I. r.), részint a következő századokban kell majd rólok részletesen beszélni; azért mellőzzük azt itten. Összefoglalva világosabb lesz a kép.

HARMADIK RÉSZ.

A TIZENHETEDIK SZÁZAD.

a) Orvosok.

Igaza volt Paracelsusnak, mikor a scholasticismus jármában vergődő kortársainak megjósolta, hogy többet fog ő nekik ártani halála után, mint életében. Az általa az orvosi tudományba behozott tapasztalati irány csak később érvényesült. A XVI. századnak orvosai tisztogatólag hatottak az orvosi tudomány terén, megtisztították a régi írók műveit a középkoron át azokba becsúszott hibáktól, kiegészítgették a hiányokat, bírálat alá vették az írók és régibb magyarázgatóiknak állításait, igyekeztek összhangzásba hozni a régi tekintélyeket az újabb kutatások eredményeivel. Az egyes ismertetett irányoknak képviselői egyenlő buzgósággal törekedtek az orvostant a tudomány magaslatára emelni. De még hiányzott a biztos alap. A physika és a chemia fejletlensége mellett nem lehetett még biztos alapra helyezni a pathologiát, a therapiát a physiologiát. A felmerült új és új elméletek mindinkább előtérbe állították a szükségét annak, hogy határozott elvek és törvények megállapítása által vessék meg alapját a tudományos orvostannak.

A XVII. században több tényező kedvezett ezen törekvésnek. Angolország, Franciaország és Hollandia megkezdik a versenyt a világkereskedelem terén. Át-

kutatják a földet, új gyarmatokat alapítanak, így a tudomány körébe vonják az egész ember- és növényvilágot. Új emberfajok közt új betegségekkel, új gyógyszerekkel ismerkednek meg a felfedezési útra indulókat követő orvosok. A China-héj, ipekakuanha, fahéj, thea, kávé, dohány, opium, arsenicum alkalmazásba vétetnek.

A világkereskedelem útján gazdagodásnak indult államok a tudományos téren is átveszik a vezérlő szerepet. Itália apró fejedelemségeinek hanyatlásával hanyatlásnak indúl ottan a szellemi élet is és, noha ottan is találunk még kiváló tudósokat, több irányban, különösen pedig az orvosi téren megelőzik Itáliát Angolország, Hollandia és Franciaország. Németországot a harmincz éves háború dúlása nagyrészt elpusztítja, erkölcseit elvadítja és a tudományos élet terén hosszabb időre visszaveti a vallási villongások, a mysticismus és a babona örvényébe. Noha itten sem hiányzik helyenkint a törekvés arra, hogy a XVI. században fellendűlt tudományos életet tovább fejlesszék, az apró fejedelemségekre szakadozott birodalom alárendelt szerepet játszik. Hazánk az egész századon át színtere volt a vallási és politikai pártharczoknak, a török ellen viselt háborúknak. Önálló szellemi irányokról nálunk egyáltalában nem lehet szó. Az orvosi képzés tekintetében egészen a külföldre voltunk utalva, így e részben hazai viszonyaink a szerint alakúlnak, amint ifiaink egyik vagy másik külföldi egyetemet látogatják tömegesebben. A magyar protestánsoknak németországi és németalföldi hitsorsosaikkal szövetkezése megmagyarázza, miért mennek ifiaink leginkább ezen országoknak főiskoláira.

A XVII. század folyamában újra több egyetem alapíttatott: Hollandiában: Grönningen 1614, Utrecht

1636, Harderwyk 1648, Breda 1646. Németországban: Giessen 1607, Paderborn 1616, Rinteln 1621, Salzburg 1622, Herborn 1654, Kiel 1665, Innsbruck 1673, Halle 1694. Ezek általában alárendelt szerepet játszanak. Harderwyk, Kiel és Utrecht egyetemein találunk hírnevesebb orvos-tanárokat, de minthogy magyar ifiak ezen főiskolákat igen gyéren keresték fel, reánk gyakorolt hatásuk alig vehető figyelembe. Városaink polgársága túlnyomó részben az ág. ev. egyháznak levén híve, fiait leginkább Németországba küldte főiskolákra. Wittenberg, Lipcse, Jena, Basel, Strassburg voltak a legkeresettebbek. Az Erdélyi fejedelmek és a pártjokon állott magyar urak mint Kalvin követői inkább Hollandiába küldték fiaikat és védenczeiket. Ottan tőlünk Leyden a leglátogatottabb, azután Franeker. Olasz, Francziaország egyetemein akadtak magyar orvostan-hallgatók, de itt valamint Dánia, Angolország és Németország kisebb egyetemein csak szórványosan fordúltak meg.

Tudományosan képzett orvosaink most is csak a külföld hatása alatt állhattak és igy szükséges néhány pillantást vetnünk az orvosi tudomány általános újabb irányzataira.

Az orvostan napjainkban már kiválóan gyakorlati tudomány. A XVII. századig az orvostan elméletekből áll, akár csak a scholastikus dogmatika vagy philosophia. A XVI. században megindúlt tapasztalati irányzat csak akkor érvényesűl benne, mikor a tudományok más ágaiban győzelemre jutnak a közvetlen észlelés útján nyert ismeretek. Főfontosságúak itten a természettudományok. Kopernikusnak (1473—1543) az egyház által elátkozott, az inquisitió által üldözött tanai győzedelmeskednek. Mikor Galilei (1564—1642) javí-

tott távcsövével az égen új meg új felfedezéseket tesz, méltán írhatta 1612-ben, hogy »ezek az új dolgok a pseudophilosophiának temetési szertartásai, vagy inkább a vége s az utólsó itélet napja lesznek. El vagyok készülve — írja —, hogy hallani fogok nagy dolgokat, melyeket a peripatetikusok proklamálnak, hogy bebizonyítsák az egek változatlanságát, melyről nem tudom, hogy mi módon fogják azt megmenteni és fönntartani«.[1]) Hiába való volt Giordano Brunónak (1600) tűzhalála, Gallileinek elitéltetése, Keplernek (1571—1630) üldöztetése, az igazságnak győznie kellett. Az említett nagyok mellé méltán sorozhatók ezen században: Porta (1538—1615), Gassendi (1595—1655), Descartes (1596—1650), Toricelli (1608—1647), Borelli (1608—1679), Grimaldi jezsuita (1613—1663), Pascal (1623—1662), Guericke (1602—1686), Boyle (1626—1691), Mariotte († 1684), Amontons (1663—1705), Hooke (1635—1703), Huyghens (1629—1695), Newton (1642—1727), Halley nevei.[2]) A physikának minden ágára kiterjeszkedő kisérleteik alapján megállapított törvényeik halomra döntötték a scholasticismus szőrszálhasogatásának maradványait. Az optika törvényeinek megállapításával együtt járt a mikroscopok szerkesztése. Helmont, Glauber (1604—1688), Boyle (1626—1691), Kunkel (1630—1703), Becker (1635—1682) a tudományos chemia megalapítói az alchymia ábrándjai helyébe gyakorlati célokat tűztek ki. Boyle kimondotta, hogy a chemia, mint a természettudományok egyik ága, tehát mint önálló tudomány, önmagáért művelendő s hogy a chemiának

[1]) Czógler: A fizika története. Budapest 1882. I. 93.

[2]) Életrajzi adataikat, tudományos vizsgálataikat és találmányaikat részletesen l. Czógler id. műve I. köt.

igazán tudományos jellege csak akkor lesz, ha megszűnik az alchimia és az orvosi tudománynak vagy pedig az iparnak és a művészeteknek szolgája lenni. A chemiát mint önálló tudomány ágat kezdték az egyetemeken tanítani és vivmányait gyakorlati alkalmazásba vette az orvosi tudomány.[1])

A természettudományi ismeretek alapján keletkeztek az orvostanban a »*iatromathematikai, iatromechanikai, iatrophysikai*« és a »*iatrochemiai* vagy »*chemiatriai*«-nak nevezett iskolák.

A természettudományok művelői tudós társaságokat alapítottak. Legrégibb ezek között a Porta által Nápolyban a XVI. század végén alapított »*Academia degli oziosi*« és az ugyancsak általa saját házában alapított »*Academia dei segreti*«, melybe csak olyan olaszok vétettek fel, kik már valamely természettudományi vagy orvosi találmányt bírtak felmutatni. Ezen akademia csakhamar azon gyanúba jutott, hogy ott bűvészettel foglalkoznak, amiért Portát Rómába is idézték. Cesi herczeg 1603-ban Rómában alapította az *Academia de' Lincei*«-t, czímerében az éleslátást jelképező hiúzzal. Florenczben 1657 óta az »*Academia del cimento*« (Academia experimentorum) szerepel. Boyle Róbert, a jeles chemikus az angolországi pártviszályok közben birtokára Stalbridgebe összegyűjtötte hazája kiváló tudósait, — közöttük Hook, Glisson, Wallis — s ezekkel megalapította az academia de' Lincei mintájára a »*láthatatlanok társasága*« nevű természettudományi társaságot, majd a nyugalom helyre állta után Oxfordban »*philosophiai társulat*« név alatt újra szervezte azt. A restauratio után II. Károly király ezen társulatot 1662-ben »*Királyi társulat*« (Royal Society) rang-

[1]) U. ott és Haeser II. 224. Baas 383.

jára emelte. Németországban Schweinfurtban 1652-ben keletkezett az orvosok által alapított »*Academia naturae curiosorum*« nevű természettudományi társulat, amely 1670-ben I. Lipót császár által szabadalmakkal láttatván el, ez után »*Academia Caesareo Leopoldiana*« néven ismeretes. Franciaországban 1666-ban alapíttatott meg véglegesen az »*Academie des sciences*«.

Ezen tudományos társulatok egyrészt felébresztették a tudományok kiválóbb művelőinek becsvágyát, másrészt az által, hogy rendszeres folyóiratokban közölték a tagok munkálatait, megkönnyítették a szellemi érintkezést és feleslegessé tették a XVI. században annyira divatos, de nehézkes tudományos levelezést. A royal society 1665 óta kiadta a »*Philosophical Transactions*« című közlönyt, melyből 1860-ig 154 negyedrét kötet jelent meg. A párizsi akademia 1699-ben a »*Histoire de l'Académie*«-t és a »*Memoires*«-t adta ki; az Academia Caesareo Leopoldiana tagjainak közlönye volt az 1670-től kezdve kiadott »*Ephemerides*«. Ezen társulati közlönyökön kívül megjelentek: Párizsban a »*Journal des Sçavans*« 1665-től; 1648 óta Bayle Pierre orvos szerkesztésében a »*Nouvelles de la République des Lettres*«; 1697 óta a Blegny Nicolas által szerkesztett »*Nouvelles Decouvertes sur toutes les parties de la médicine*«; Lipcsében az 1682 óta megjelenő »*Acta eruditorum*«; Amsterdamban 1680 óta a „*Collectanea medico-physica*“ folyóiratok.[1])

Ezen tudományos társulatok és folyóiratok reánk nézve is fontosak, mert tagjaik és munkatársaik közt ott találjuk a magyar orvosokat is.

A természettudományoknak gyors előrehaladása karöltve járt a philosophiai elméleteknek kifejtésével.

[1]) Czógler id. mű I. 241 stb. Haeser II. 223. Baas 385 stb.

Galilei, Descartes, Newton a természeti törvények megállapítása alkalmával egyszersmind philosophiai rendszereket is állítanak fel a tudományos kutatás módszerének megállapítására. A XVII. századnak hatalmas bölcselkedő szellemei: Bacon, Descartes, Spinoza, Hobbes, Locke, Leibnitz viszont a tudományos kutatás módszereinek helyes megállapítása által kimutatják az utakat, melyeken haladva el lehet jutni *a biztos tudáshoz.*

A XVII. században felmerült philosophiai módszereknek részletes fejtegetése nélkül csak a természettudományokra közvetetlenül és az orvosi tudományra közvetve hatott néhány megjegyzést teszünk. A természettudósok a physikai módszer tényleges megalapításának dicsőségét Galilei részére követelik, a philosophusok Verulami Baconénak tartják. »Galilei a fizikát nem csak tartalmilag, hanem módszere által alakilag is megalapította. Buvárkodásai a skolasztikai bölcseletre halálos csapásokat mértek s ebben áll a fizikai módszer negativ megalapítása; avval pedig, amit tényleg fölmutatott, az igazán helyes búvárlat elé elévülhetetlen mintaképeket állított«, — írja Galileinek egy tisztelője. Baconnal szemben megjegyzi, hogy »puszta bölcselkedéssel alig lehetett volna valamit elérni, mindennél hangosabban szóló tényekre volt szükség, hogy az új módszer minden támadással szemben diadalmaskodhassék. . . . A mi a fizikai módszer *tényleges* megállapítását illeti, Galilein kívül *más szóba se jöhet*".[1]) Megengedjük, hogy Galilei a természettani kutatásnál a tapasztalás alapjára fektetett rendszer szerinti gondolkodás alapján jutott fényes sikerrel koronázott feltalálásaihoz, épen úgy mint

[1]) Czógler I. 134.

később Boyle, Newton és más jelesek, és hogy »filozofiájának jellemző vonása épen a szabály és alkalmazás egyesítésében állott«; de ez mit sem von le Baconnak értékéből. Mert míg Galilei »mindamellett, hogy a philosophiát is reformálta, philosophiájának rendszerét soha sem terjesztette elő; addig Bacon rendszerét nem csak előterjesztette, hanem el is terjesztette s ez által gyakorolt általánosabb hatást. Bacon Francis. (1561—1626) nem volt természettudós, noha a physikát, (natural philosophy, általában értve alatta a természettudományokat) tekintette minden tudomány szülő anyjának, a physikai kutatás különös módszerét nem fejtette ki. Philosophiai rendszerének alapelve általános: megtanítani az embereket a kutatás valódi czéljára, alkalmas módszert adni kezükbe, mely szerint tehetségeiket eredményesen használhassák. Az eddig létezett rendszerek határozatlanságának és meddőségének okát a követett módszer helytelenségében és elégtelenségében találva ajánlja, hogy az emberek a helyett, hogy a maguk fogalmaiból alkotnak világot s a maguk elméjéből merítik az összes anyagot, fordúljanak inkább a tapasztaláshoz és megfigyeléshez, tények és ne vélemények fölött okoskodjanak s akkor elérhetnek végre azon törvények ismeretéhez, melyek az anyagi világot igazgatják. Az inductiot ajánlja a tudományos kutatás egyedűl helyes módszeréűl, melynek szabályait részletesen kifejtette. Hatása nem annyira philosophiai módszerében, melyet egyoldalúsága miatt általánosan soha sem fogadtak el; hanem inkább abban nyilvánúlt, hogy »ő az egyes tudományokat laboratoriumaikból a gondolat mezejére vezette, a philosophiát meg iskoláiból a kutatás műhelyeibe vitte«. Előbb is voltak már ezen iránynak szószólói, de szavuk nyom nélkül hangzott el.

Baconnak magas állása, fényes ékesszólása, merész eszméi mindenütt lekötötték a figyelmet s ez által hatalmasan befolytak a saját korabeli és a következő nemzedékekre. Az orvosi tudományra gyakorlatilag kívánta alkalmaztatni az inductiv módszert, ajánlva az anatomia gondosabb tanulmányozását, különösen a pathologiai anatomiát. A vivisectiot, a humoralpathologiát, a chemiát a szerint véli czélszerűen kezelni. Kárhoztatja az orvosoknak azon eljárását, hogy némely betegségeket a priori gyógyíthatatlanoknak mondanak. Szóval ezen a téren is sürgeti a régi tekintélyek elvetését, az észlelést, kisérletezést, összehasonlítást, analysist.[1])

Baconnak a tudományok alapjául a tapasztalást ajánló rendszerét tovább fejtették *Hobbes Tamás* (1588—1679) az újkori sensualisták előljárója, és a jeles orvos *Locke János* (1632—1704). Mindketten az érzéki észrevevést tekintik a tudás alapjának, de mentek Bacon inductiv módszerének egyoldalúságától. Locke philosophiai módszerének az orvostanra hatása legnyilvánvalóbb abból, hogy a század egyik legnagyobb hírű orvosa Sydenham az »Observations on the History and Cure of Acute Diseases« (Megjegyzések az akút bajok történetéhez és gyógyitásához) czímű művének ajánló levelében dicsekedve említi, hogy módszere Lockenak, ki azt alaposan megvizsgálta, helyeslésével találkozott. Sydenham pedig, amint látni fogjuk, egész iskolát teremtett az orvostanban. Orvosi álláspontja teljesen megegyezik Bacon és követőinek philosophiai rendszerével. Szerinte az orvostanban épenúgy, mint a természettudományokban az induktiv módszert kell alkalmazni, nem a titkos arkanumok felkutatása a fő

[1]) Lewes-Bánóczy II. 360—385. Haeser II. 228—236.

dolog, hanem a betegségeknek különösen a naponként előforduló változásoknak gondos megfigyelése, lényegüknek megállapítása s az ezek alapján szerzett ismeretek után a legmegfelelőbb gyógyitó szerek alkalmazása.

A XVII. századnak uralkodó vonása, hogy minden tudományt valamely philosophiai rendszerre akartak alapítani. Innen van azután, hogy az orvostanban is érvényesül a Baconéval homlokegyenest ellenkező módszer, mely *Descartest* vallja atyjának. *Descartes* (1596—1650) a kiváló mathematikus, physikus — az anatomiával is behatóan foglalkozott — részletesen kifejtette a deductiv módszert. Philosophiai módszerét nem részletezve, csak azt említsük meg, hogy ő módszerét a physiologiai és pathologiai vizsgálatokra is alkalmazván, az ő tanaiban gyökerezik az orvostanban a XVII. századon át uralkodó s a XVIII-ba is mélyen benyúló két főirány: a *iatrophysikai* és a *iatrochemiai*. A jeles természettudós és orvos Borelli physiologiai munkáiban egészen a Descartes féle elveknek hódol.[1])

Az emberi szellemnek a scholastikus-theologiai felfogás alól felszabadulását eszközlő philosophiai rendszerek megteremtői között említsük még meg *Spinozát* (1632—1677) Boyle Róbertnek, kit az angol királyi társaság felállításában támogatott, benső barátját és a század legnagyobb gondolkodói közé tartozó *Leibnitz*-ot.

Ezek mellett meg kell még említenünk a »*Rózsakeresztesek*«-nek a XVI. század végén keletkezett mystikus társaságát, melyhez Németországnak számos orvosa csatlakozott s mely ez által orvosi vonatkozásaiban igen közel jutott a *paracelsismushoz*. Itt uralkodó a régi theosophiai felfogás: a természet titkaihoz, melyeknek birtokában örök ifiúsághoz és állandó egész-

[1]) Lewes-Bánóczy II. 386 stb. Haeser II. 238 stb. Baas 401.

séghez lehet jutni, buzgó imádság és istenben elmerülés által férhetünk. A német társaságnak testvére a francziaországi »*Collegium Rosianum*«.

Nem lehet azt állítani, hogy az orvosi tudomány fejlődésének menete szolgailag követte volna az egyes philosophiai módszerek fejtegetéseit, legfölebb azt fogadhatjuk el, hogy a tudományok egyes ágainak egymásra gyakorolt hatása közt a bölcseleti irányoké, mint alapvetőké volt túlnyomó. Ez magyarázhatja meg azt, hogy orvostörténeti írók az orvosi tudomány terén a XVII. században felmerült három főirányt a philosophiával hozzák kapcsolatba.

Mielőtt a tudományos kutatás philosophiai módszereinek részletes kifejtése a köztudatba ment volna át, már voltak az orvostan terén kiváló egyének, akik tulajdonképeni bölcselkedés nélkül fényes gyakorlati eredményeket értek el, különösen az anatomia és a physiologia terén, melyek közől az utóbbi hivatva volt teljesen átalakítani az orvosi tudományt és gyakorlatot. Az itt elért eredmények *Harvey William* (1578—1658) neve köré csoportosúlnak.

Már Harveyt megelőzőleg tettek jelentékeny physiologiai észleleteket. Galenusnak a kis vérkeringést illető magyarázatát már régebben megtámadta *Serveto Miguel* (1509—1553). Habár fejtegetései nem mindenben vezettek is a valóságnak megfelelő eredményre, alapját képezték a további kutatásoknak. *Realdo Colombo* († 1559) paduai, majd pisai tanár és kitűnő tanítványa *Cesalpini Andrea* (1519—1603) részletesebben és a valóságot megközelítőbben ismertették a szívnek és a tüdőnek élettani szerepét. Ennek és a vérkeringésnek egész rendszerét *Harvey* fejtette ki megdönthetetlen tudományos alapon. Alacsonyabb és

magasabb rendű állatokon, betegeken, hullákon éveken át eszközölt észleletek és megfigyelések alapján meggyőződött a szívre és tüdőre vonatkozó előző elméleteknek tarthatatlanságáról, meggyőződött arról, hogy az arteriákban épen úgy mint a venákban vér van, hogy a vér az arteriákból átmegy a venákba s ezeken át ismét visszatér a szívbe. Ezen alapon fejtette ki a vérkeringésnek egész rendszerét.[1])

Harveynek korszakot alkotó felfedezése az orvosokat két táborra osztotta. Ellenesei közt voltak, akik az új tant egészen elvetették, mások csak egyes részletei ellen szólaltak fel. Ellenzők: *Primirose Jakab* hulli orvos, *Aemilius Parisanus* római, *Hofmann Gáspár* altdorfi (később Harvey híve), és *Riolan János* (az ifiabb) párizsi professorok, ez utólsó a legtekintélyesebb és leghevesebb, az egyedűli akinek támadásaira Harvey személyesen válaszolt. A század kiváló orvosainak nagy része azonban Harveynek pártjára állott. Az új tan védőinek élén találjuk a nagy bölcsészt *Descartest* 1637-ben Bewerwijckhez intézett levelével. Németalföld orvosi kitünőségei szállanak sikra Harvey mellett: *Beverwijck János* dortrechti, *de la Boë Sylvius Ferencz, de Wale János, van Hornc János* leydeni, *Plemp Vopiscus Fortunatus* löweni, *Deusing Antal* gröningeni, *Bartholinus Tamás* kopenhágai, *Slegel Marquard Pál* és *Rolfink Werner* jenai tanárok, *Conring Hermann* német, *Trullius János* római, *Rivière Lázár* montpellieri gyakorló orvosok saját észleleteik alapján védték és kiegészitették a vérkeringésről szóló tant.

[1]) Harvey életrajzát s a physiologia terén kifejtett munkásságát részletesen l. Haeser II. köt. 252. 262. Művei: Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus. Francof. 1628. — Exercitatio anatomica secunda et tertia de circulatione sanguinis etc. Roterod. 1649. — Exercitationes de generatione animalium etc. London 1651. stb.

Harvey felfedezésének általános elismertetését leginkább gátolta azon Galenusi tan, hogy a vérnek készítése a májban megyen végbe, ezen tantól maga Harvey sem tudott szabadúlni. A megindúlt kutatások azonban csakhamar tisztázták a kérdést. *Aselli Gáspár* páviai tanár 1622-ben felfedezte a *chylus edényeket* az állatokban, majd a Peiresc Fabricius provence-i nemes által támogatott aixi orvosok 1628-ban az emberben. Valódi fontosságukat azonban csak akkor ismerték fel, mikor *Pecquet János* montpellieri orvostanhallgató 1647-ben felfedezte a *ductus thoracicus*-t a kutyánál és vele csaknem egyidejűleg *van Horne János* az embernél is. *Rudbeck Olaus* svéd származású páduai orvostanhallgató majd upsalai tanár 1651-ben a *nyirkedényeknek* felfedezése által egészítette ki Harvey tanát, melyre a koronát *Malpighi* tette föl mikroskopikus vizsgálataival, mikor 1661-ben egy békának tüdején és húgyhólyagján észlelte a vérkeringést a *hajszál edényekben,* majd 1665-ben feltalálta a *vérsejteket.*

A Harvey nyomán megindúlt felfedezések nagy lendületet adtak az anatomiának és a physiologiának. Mindenütt rendszeres tanszékeket állítanak ennek, amiben jó példával Hollandia járt elől, melynek egyetemei a század elején még vezérszerepet vivő olasz főiskolákat túlszárnyalták. Angol és Németország egyetemein is szerveznek anatomiai muzeumokat és tanszékeket.

Az anatomia és physiologia terén kiválóan kitűntek: ***a) Olaszországban:*** *Borelli Alphonso* (1608—1679) egy ideig pisai tanár »De motu animalium« Rómában 1680-ban megjelent művében a physiologia legfontosabb kérdéseivel foglalkozik s megvetette alapját a iatromathematikai orvosi rendszernek. *Malpighi Marcello* (1628—1694) a hajszáledények és vérsejtek fel-

találója a mirigyek alkotásáról szóló munkáival is úttörő. *Redi Francesco* (1626—1694) és *Bellini Lorenzo* (1643—1704) pisai tanárok. ***b) Angolországban:*** Harveyt hazájának fiai a kutatások terén oly buzgón követték, hogy az angolok az orvostan terén felmutatott sikerekkel csakhamar utól érték Itáliát. Kutatásaik Harvey nyomán kiválóan a vérkészítésére és keringésére vonatkoznak. *Glisson Francis* (1597—1677) cambridgei professor, kinek neve a máj anatomiájával és az állati mozgás tudományos ismertetésével áll kapcsolatban; *Wharton Tamás* (1610—1673) londoni orvos az alsó állkapocsnak róla nevezett mirigyvezetékeit; *Highmore Nathaniel* (1613—1684) a felső állkapocsnak az ő nevét viselő üregeit, *Cowper William* (1666—1709) a húgycsőnek róla nevezett mirigyeit fedezte fel. *Willis Tamás* (1622—1675) az agy anatomiája és élettani rendeltetéséről, *Needham Walter* († 1699) a fejlődéstanról, *Mayow John* (1645—1679) a lélegzésről írtak alapvető munkákat. ***c) Hollandiában:*** *Paw Péter* (1564—1617) leydeni tanár, aki 1597-ben alapította a Németalföldön első anatomiai muzeumot Leydenben, az összehasonlító koponyatan megalapítója; *Tulp. Nic. Pieterz* (1593—1678); *van Horne* (1621—1670) leydeni tanár, a ductus thoracicusnak az embernél feltalálója és leírója s a szájüreg mirigy készülékének és a nemzőszervek, különösen a petefészeknek alapos vizsgálója; *de Graaf Reinier* (1641—1673) a férfi és női ivarszerszerveknek eddig nem ismert pontosságú leírója; *Nuck Antal* (1650—1692) leydeni tanár a mirigy- és lymphedényeket a test minden szervében átkutatta; *Bidloo Govert* (1649—1713) leydeni tanár, az ezen korban legkiválóbb illustrált anatomiai mű kiadója; *Drelincourt Károly* (1633—1697) szintén

leydeni tanár, a Vieussensról nevezett agybillentyűnek első és a larynx (gège) meg az epiglottis (gögfedő) mirigyeinek alapos leírója; *Verheijen Fülöp* (1648—1710) löweni tanár az »Anatomia corporis humani« képes kiadásával; *Ruysch Frigyes* (1638—1731) kinek nevét az anatomiai technika terén elért sikerei, a hallászcsontocskák, a fogak, a szív, az aorta, a férfi és női csontváz közötti különbség leírása, a bronchialis arteriák és venák (hörg ütér, — viszér) felfedezése teszik nevezetessé. *Van Leeuwenthoek Antony* (1632—1723) és *Swammerdam János* (1637—1680) hollandok a mikroskopikus anatomia terén tett felfedezéseikkel tettek nagy szolgálatot az orvostannak. ***d) Francziaországban*** azon felfogás következtében, hogy a bonczolás nem fér össze az orvosi méltósággal, az anatomia aránylag hátramaradt. Kiváló művelői voltak: *ifj. Riolan János* (1577—1657) párizsi tanár, a galenismus védője, Harveynek elkeseredett ellenese, aki mindamellett gondos kutatásaival nagy érdemeket szerzett a recze, bélfodor (mesenterium) a vena azygos billentyűi stbnek pontos leírása által; *du Verney Guichard* (1648—1730) a XVIII. század franczia anatomiai iskolájának megalapítója; *Vieussens Raymond* (1641—1717) párizsi orvos az idegrendszerről, a hallási szervekről és a szívről adott gondos leírásával. ***e) Németországban:*** *Schneider Konrád Victor* (1614—1680) wittenbergi, *Brunner Konrád* (1653—1727) heidelbergi, *Bohn János* (1640—1718) lipcsei tanárok és *Kerckring Theodor* (1640—1693) érdemelnek említést az anatomia és physiologia terén, az utólsó mint a nevéről nevezett bélcsatorna-billentyűnek leírója; ***f) Dániában:*** *Worm Olaus* és a *Bartholinus* család három tagja, kopenhágai tanárok.[1])

[1]) Mindezekről s az anatomia és physiologia haladásáról részletesen Haeser II. 243—336.

Messzire vezetne a felsorolt nevezetes férfiak által az anatomia és physiologia terén tett felfedezéseknek részletes ismertetése. Ezen tiszteletre méltó nevekkel az orvosi tudomány egyéb ágainál is találkozunk még s mint magyar ifiainknak az orvostanban tanítóit és mestereit hallgatással nem mellőzhettük őket.

A *gyakorlati orvostanban* a XVII. században három főirányt látunk érvényesülni: a *paracelsusit*, a *iatrophysikait* (iatromathematikainak és iatromechanikainak is nevezve) és a *iatrochemiait* vagy *chemiatriait*.

1. *Paracelsisták*. Az einsiedelni mesternek tanai átöröklődtek a XVII. századra, csak az a sajnos, hogy félre értetve elfajultak és különösen Angol- és Németországban bőven keveredtek a kabbalah és mysticismus tanaival. Mindenütt legbuzgóbb hívei ezen iránynak a rózsakeresztesek társulatának tagjai. Ránk nézve ezek közől leginkább a németek és a hollandok bírnak érdekkel. Az elsők közől nevezetesebb paracelsisták: *Goclenius Rudolf* (1572—1621) marburgi, *Rüdiger András* (1673—1731) lipcsei, *Hartmann János* (1568—1631) marburgi, (itt ő a chemiatriai iránynak első képviselője de csak a paracelsusi chemiai-gyógyszerészet értelmében), *Sennert Dániel* (1572—1637) wittenbergi, *Werner Rollfink* (1599—1673) jenai tanárok. Látjuk itten, hogy Németország egyetemein kiválóan uralkodik még Paracelsus. Iskolájához sorolható Németalföldnek kiváló tudósa *van Helmont ker. János* (1578—1644) akinek tanai átmenetűl tekinthetők Paracelsustól a chemiatrikusok iskolájához. Helmont valóságos megtestesítője a XVII. század kételkedő szellemének. Mint vagyonos ember nem volt kenyérkeresetre utalva, sorra tanulmányozta a tudomány egyes ágait, míg végre az orvostanban, mint az

emberiség jóltevőjében talált megnyugvást és a chemiában, mint amannak előmozdítójában. A buzgó katholikus küzd benne az alapos természettudóssal, az erő és az anyagnak egymásra kölcsönös hatását tekinti az élet forrásának és czélja benső kapcsolatba hozni isten megismerését a természetével, mert az ember szellemi és erkölcsi felvilágosodása csak isteni kegyelem útján lehetséges. Már ezen alapfelfogás mutatja szellemi rokonságát Paracelsussal. Therapiája, gyógyszertana — az arkanumokról — legfőbb vonásaiban azonos Paracelsuséval, annyira, hogy a legbuzgóbb paracelsisták egyikének Goclenius marburgi tanárnak nyiltan védelmére is kelt. Phisiologiájában a betegségek főokozójául ő is az »Archeus«-t tekinti, de elveti a tartarikus betegségek tanát. Az önálló organikus lények mindenikének élete az istenség által beléje oltott *„Archeus influus"*, az egyes testrészek jóléte az anyagi substratumaikkal szorosan összefüggő *„Archei insiti"*-től függ. Az emberi test két léleknek duumviratusa alatt áll, egyik az istentől származó halhatatlan, a másik az eredeti bün következtében ehez járult állati lélek. Az ember archeus influusa nem maga a lélek, hanem csak ennek szerve, melynek székhelyei a gyomor és a lép, innen uralkodik az archei insiti-k fölött s a benne felkeltett különféle érzelmek, — öröm, boszankodás, harag, dühöngés stb. — szerint küldi a test egyes szerveiben, különösen a folyékony részekben levő »fermentum«-okat meg- vagy meg nem felelő helyeikre és így előidézi az egészséges vagy beteges állapotokat. Az így keletkezett betegségek — morbi archeales — amint külső behatások nélkül keletkeztek, úgy az archeus saját működése folytán el is múlhatnak. Az archei insiti-k által okozott betegségek külső behatásoknak kö-

vetkezményei (recepta, retenta, concepta, suscepta). A testben fermentatio (erjedés) és concoctio (emésztés) által különféle vegyi processusok mennek végbe, melyeknek alapján Helmont számos physiologiai jelenséget igen helyesen magyaráz s ezzel veti meg alapját a chemiatriának.[1]) Kortársaira tanaival csekély hatást gyakorolt.

2. *Jatrochemikusok, chemiatrikusok:* Az anatomia és physiologia terén eddig elért eredmények lehetővé tették az orvostannak egységes tudományos rendszerbe összefoglalását s ezen század legjelesebb orvosai rendszereik megállapításánál úgy szólván csak az élettani jelenségek okozóira vonatkozólag térnek el egymástól s e szerint oszlanak külön iskolákra. Azon csoport, mely az élettani jelenségek okozóiul a testben levő nedveket — humores — s az ezek által felidézett vegyi processukat veszi föl; a test belsejét úgy szólván chemiai laboratoriumnak tekinti; neveztetik a chemiatrikusok iskolájának. Ezen iskolának megalapítója *de la Boë (Sylvius) Ferencz* (1614—1672) a leydeni egyetemen 1658-tól a gyakorlati orvostan tanára.

Physiologiájában a nyál, a hasnyálmirigy (pancreas) nedve és az epe az alapnedvek triumviratusát képezik, az első kettő sav, az utólsó alj (alkali). Az erjedés, forrás, a savak és alkalik hatásai idézik fel a chemiai processusokat. A nyál eszközli a gyomorban az emésztést, a pancreas nedv és az epe az ételpépet chylusra (fehér nyirk) és faecesre (bélsár) bontják, miközben egy fínom olajjal kevert illanó gáz keletkezik, amely egy gyenge sav által neutralizált só segélyével a chylus összetételét mutatja. Ezen erjesztő gáz — amilyen a lépből is jut oda — átmegy a vérbe. A vér a főhelye azon processusok lefolyásának, melyeknek következ-

[1]) Tanainak részletes ismertetése Haeser II. 347—363. Baas 387—391.

ményei az egészséges vagy beteges állapot. A vérben rendes viszonyok közt van epe, ez ugyan az epehólyagban különíttetik el, de a májban részben újra keveredik a vérrel s ezt folyékony állapotban tartja és ezzel, meg a chylussal együtt jut a szív jobb oldalába, ahol a szív természetetes melegének hatása alatt létrehozzák az élet-erjedést. A szív jobboldalából kijövő vér a tüdőben lehűlve a szívnek a vér újabb efferventiája következtében kitáguló bal oldalába megy. A »spiritus vitae« izgatása következtében beálló összehúzódás a vért a szív baloldalából a nagy vérkeringésbe hajtja. A spiritus vitae az agyban a táplálásra fel nem használt vérből destiláltatik s arra való, hogy az idegekbe jutva azokat érzékenyekké tegye. A mirigyekbe jutó spiritus vitae a vérben keletkező bizonyos sav hozzájárulása következtében lymphe-é (nyirokká) változik. A lymphe-el rokon tej a vérből származik s egy a mellmirigyek által készített savtól lesz fehér szinűvé.

A testnek egészséges állapota már most attól függ, vajjon az erjedési processusok zavartalanúl történnek-e s nem lépnek-e túlnyomóan előtérbe a savak vagy az alkalikus sók. A betegségek a savak és az alkalik túlnyomósága (élessége) által okozottakra osztályoztatnak. A nedvek különféle vegyületei különféle betegségeket idéznek elő. Az alkalikus epe lázakat, a savas dugulásokat; a savas pancreasnedv váltólázat, ha az epével helytelenűl keveredve forr föl, az így keletkező éles gőzök (halitus) által epilepsiát, ájulást, szívdobogást stb. okoz. Hasonló vegyi folyamatok hatása alatt a lymphe és a spiritus vitalis is okoznak különféle betegségeket. A semiotika és a diagnostika is chemiai elvekre levén fektetve, a therapiának nem lehet más feladata, mint a savak túlnyomó hatását alkalik-

kal, ezekét savakkal ellensúlyozni és az epének felforrását megakadályozni. Ezen czélokra ajánlatosak a tisztító, izzasztó, hevítő szerek.[1])

Sylviusnak tanai, minthogy azok leginkább megegyezőknek látszottak az újabb természettudományi és philosophiai — Descartes féle — irányokkal, sok követőre találtak.

Első sorban Hollandiában követői: *Schuyl Florentius* (1619—1669), *Dekkers Frigyes* (1648—1730), *Craanen Theodor* (1620—1689) leydeni tanárok. *Bontekoe Cornelius* (1647—1685) hollandiai orvos. Mindnyájan, de különösen a legutolsó ajánlották az izzasztó, izgató szereket: kávét, theát, dohányt, opiumot stb. Bontekoe naponkint 50—100 csésze theát rendelt, a hollandi keletindiai társaság a thea kereskedés felvirágoztatásáért jelentékeny évi díjat rendelt neki.

Németországban az ott uralkodó paracelsismust a chemiatriával akarták helyettesíteni: *Ettmüller Mihály* (1644—1683) lipcsei, *Wedel Wolfgang György* (1645—1721) és *Schelhammer Günther Kristóf* jenai, *Waldschmidt János Jakab* (1644—1687) marburgi tanárok.

Francziaországban, mióta a párizsi orvosi facultas 1666-ban a galenusi tanokkal szemben a chemiai gyógyszerek mellett nyilatkozott, mind nagyobb tért foglalt a chemiatriai iskola, melynek itt legkiválób képviselője volt *Vieussens Raymond* (1641—1716) montpellieri tanár.

Olaszországban a cheimatria kevéssé hódított. *Portio Luc. Antonio* (1682 kör) római és *Ramazzini Bernardino* (1633—1714) páduai tanárok csatlakoztak ahoz némileg.

---

[1]) Részletesen l. Haeser II. 363—375. Baas. 392—394.

A chemiatriának legnagyobb lendületet adtak az angol *Willis Tamásnak* (1622—1675) iratai.[1])

3. A chemiatriának legtermészetesebb és leghevesebb ellenei voltak a *iatrophysikai* (iatromathematikai, iatromechanikai) *iskola* hívei. Ezek a physiologiában leginkább a test szilárd részeit vették figyelembe, melyeknek alkotását, változásait mérlegelés, mérés, számítás stb. exakt utakon meglehetett határozni. Szerintük az emésztés mechanikus őrlés, a lélegzés a mellüreg mechanikai mozgásának, a melegség a vérsejtek surlódásának, az érzékenység az idegek rezgésének eredményei; a szívnek működése a szivatytyúk, a vérkeringésé a folyadékok mozgásának, a helyi mozgások az emeltyűnek törvényein alapúlnak. Ezek szerint az egészség nem egyéb, mint a physikai és mechanikai mozgásoknak a testben pontos és zavartalan lefolyása.

Nem mint az iskolának megalapítója, hanem mint az anyagcserének gondos búvára első helyen említendő itten *Santorio Santoro* (1561—1635) paduai tanár. A iatrophysikai iskolának tulajdonképeni megalapitói *Borelli Giovanni Alfonso* (1608—1679), és *Bellini Lorenzo* (1643—1704) pizai, *Baglivi Giorgio* (1672—1706) római tanárok. Ezen iskolának hatása a XVIII. században nyilatkozik erősebben.[2])

Mind a iatrochemiai, mind a iatrophysikai iskoláknak erős ellenfele akadt *Sydenham Tamás* (1624—1689) angol orvosnak személyében.

Az ismertetett új orvosi rendszereknek megalapítói teljesen szakítottak az ókori orvosi írók századokon át helyeseknek és igazaknak tartott állításaival, de azok helyett nem voltak képesek megdönthetetlen

[1]) Haeser II. 363—384. Baas 394—398.

[2]) Haeser II. 338. Baas 398 stb.

új igazságokat állítani és így mindkét iskola csak új feltevések körében mozgott. Ezekkel szemben Sydenham a régi hippokratismus felé hajló reactiót képviseli. Mindamellett ő egészen az új korszaknak embere. Nagy honfitársainak Baconnak és Lockenak bölcseleti elveit alkalmazva kívánja, hogy az orvostanban, mint a természettudományban alkalmaztassék az inductiv módszer. Az anatomiát és a physiologiát addig a határig becsüli, amig azok nem merűlnek hypothesisekbe, hanem az orvostannak gyakorlati czéljáit szolgálják. Szükségesnek látja a betegségeknek határozott alakjait (species) megállapítani, amit csak úgy vél elérhetőnek, ha a leggyakoribb betegségeknek minden jelenségét a legapróbb részletekig megfigyelik. A gondos megfigyelések alapján megállapított betegség-nemeknél az azok természetének megfelelő gyógyszereket kell alkalmazni és nem titkos és természetfölötti erővel felruházott arkanumokat. Elismeri a természettudományoknak és a chemiának fontosságát, de szemökre veti kortársainak, hogy az új rendszerek felállítóinak válogatás nélkül feltétlen hitelt adnak. Megállapította az *acut* és a *chronicus* betegségek rendszerét. Therapiáját leginkább a természet gyógyító erejének támogatására alapítja.[1])

Az itten vázlatosan ismertetett rendszerek körében fejlődött a XVII. századon át az orvosi tudomány, ezek köré csoportosúltak a régi orvosok és ezek valamelyikéhez csatlakozott az újabb nemzedék.

Nálunk orvosi karral ellátott egyetem a XVII. században nem volt. Katholikus és protestáns főiskoláink nem bírnak egyetemi jelleggel, noha a nagyszombati és a kassai jezsuita collegiumok ezen czímet viselik is. A Pázmány Péter által alapított nagyszom-

[1]) Tanait részletesen l. Haeser II. 390—405. Baas 406—409.

bati főiskolát, minthogy a jogi és orvosi kar hiányzott, a pápa nem akarta az egyetemek kiváltságaival felruházni, de II. Ferdinand király 1635-ben megadta neki a jogokat. Hasonlóan csonkák voltak többi főiskoláink is Katholikus és protestáns főiskoláink a németországi tanulmányi rendszer szerint voltak szervezve. A bölcsészeti tanfolyamon a második és a harmadik évben tanítottak physikát és mathematikát, de ezzel igen mostohán bántak el. A jezsuiták iskoláiban a physikát Aristoteles könyvei szerint compendiumban tanították; a nyári hónapok utólsó délutáni óráján átfutottak a meteorologián és hetenkint egy órában Euklides nyomán mathesist tanítottak. A harmadik évben Aristoteles metaphysikáját, de generatione második könyvét és a lélekről írott könyveit vették elő, ezen utólsónál át kellett tekinteni a régi philosophusok mondásait is, azonban e tárgynál *anatomiai* fejtegetésekbe bocsátkozni nem szabad. Hasonlóan jártak el a protestáns intézetek is.[1])

Ezen előkészültség, minthogy a németországi középiskolák sem nyújtottak többet, tekintve, hogy ifiaink a humaniorákban, különösen a latin és a görögnyelvben kellően kiképeztettek, elég volt arra, hogy magasabb tanulmányokat bármelyik egyetemen sikerrel folytathassanak.

Az orvosi tudományok tanulására előkészítés szempontjából nem csekély jelentőséget kell tulajdonítanunk azon körülménynek, hogy a külföldi egyetemeken kiképzett orvosaink itthon gymnasiumokon és lyceumokon tanári állást vállaltak el. Igy: *Árkosi Tegző Benedek* az unitariusok kolozsvári gymnasiumának tanára volt 1660-ban bekövetkezett haláláig; *Czanaki Máté*

[1]) Molnár A. A közoktatás története. 210, 236, 323.

a sárospataki főiskolán; *Dimien Pál* a kolozsvári unitarius gymnasiumban; *Enyedi Sámuel* a gyulafehérvári Bethlen collegiumban; *Huszti Szabó István* és *Király István* a debreczeni collegiumban; *Köpetzi János* Sárospatakon; *Moller Dávid Vilmos* Pozsonyban; *Pápai Páriz Ferencz* Nagy-Enyeden: *Praetorius M. Dávid* Kézsmárkon; *Tolnai István* Sárospatakon tanítottak theologiát, philosophiát és physikát. *Apáczai Csere János* »Magyar encyclopedia«-jában az orvosi tudományok minden ágáról adott magyarúl írott ismertetést s a gyulafehérvári iskolába behozta a Descartes-féle philosophiai irányt. Tanítványai közől, kiket az orvostanra tanított, ismerjük Köpetzit, később sárospataki tanárt és Pápai Páriz Ferenczet, a ki maga is írt orvosi művet magyar nyelven. Ha tekintetbe vesszük azon nálunk is, mint a külföldön, általános irányt, hogy egyes orvosok rendszeres kiképzést adnak egyeseknek az orvostanban s az így kiképzettek csak tanulmányaik tökéletesítése és az orvosi diploma megszerzése végett mennek azután az egyetemekre; nem szenvedhet kétséget, hogy azon orvosok, akik főbb iskoláinkon tanítottak, az orvosi pályára készülő ifiakat arra már itthon előkészítették. Kiváló példáját látjuk ennek *Vízaknai Bereczk Györgynél,* kit a nagyenyedi collegiumban Pápai Páriz Ferencz (1643—1716) egyebek között az orvosi tudományban annyira kiképezett, hogy losonczi Bánffy György kormányzó 1693-ban érdemesnek találta őt további kiképzés végett ösztöndíjjal külföldre küldeni. Bereczk oderai-frankfurt, Leyden, Strassburg és Franecker egyetemein két éven át tovább tanulva, 1695-ben megnyerte az orvosi diplomát.

Gyakorló orvosok, nem ex professo tanárok is, foglalkoztak az orvosi pályára előkészítéssel. *Görgey*

Pál med. doktor (1654—1670-ig) Ungmegyében Kaposon ev. ref. lelkész Tatai Kovács Györgyöt képezte ki úgy, hogy mielőtt külföldi egyetemre ment volna, már itthon kiterjedt orvosi gyakorlatot űzött és Leydenben 1670-ben 25 éves korában orvostudorrá lett. Az orvosoknak magán úton képzése a XVIII. században is igen szokásos volt. Gömöri Dávid a gymnasiumi tanulmányokat Kézsmárkon, Sopronban, Pozsonyban elvégezve visszament Kézsmárkra *Fischer Dániel* (1695—1746) orvoshoz s ennek oktatása mellett az orvosi tudományok minden ágában oly haladást tett, hogy Jenában két évi tanulás után (1733-ban) orvosi diplomát nyert, tőle meg mint győri orvostól Conrád András nyerte az első oktatást az orvostanban. *Windisch János Theophil* (1689—1732) bazini orvos sógorát Loew Károly Frigyest tanította; *Köleséri Sámuel* (1663—1732) és *Borosnyai Nagy Márton* († 1738) voltak az orvostanban tanítói *Bethlen Katának* előbb gróf Haller László, majd gróf Teleki József nejének. *Moller Károly Otto* (1670—1747) beszterczebányai orvost messze vidékről felkeresték az orvosi pályára készülők. Az ő iskolájában kezdték orvosi tanulmányaikat Hermann András, Knogler J., Institorisz Mosóczi Mátyás, Perliczi János Dániel és a XVIII. századnak több más neves orvosa, köztük Torkos Justus János is.[1])

Az orvosi tanulmányokra előképzésének jelentékeny útja maga a család. Amint az más országokban is történt, nálunk is találkozunk valóságos orvosi családokkal, melyekben az apa vezeti be fiát az orvosi ismeretekbe, mielőtt azt egyetemre kiküldené. A párizsi Riolan, a kopenhágai Bartoletti, a Baselben másfél századon át virágzott Bauhin, a páduai Marchetti

[1]) Weszprémi II. 26. 119, 67, I. 80, 18, 96, 68, 115, 183.

családokhoz hasonlóan orvosi családok: Debreczenben a Felvinczyek, Lőcsén a Brewerek és Spillenbergerek, Pozsonyban a Mollerek és Raygerek, Sopronban a Loew-ek, Nagy-Enyeden a Páriz Pápaiak, melyekben harmad negyedízigien öröklődik át az orvosi tudomány.

Az egyetemi tanulmányokra előkészitésnek ezen módját nem is lehet kicsinyléssel említenünk, ha látjuk, hogy az így előkészített ifiak két év alatt képesek voltak megszerezni a diplomát. Ha meg tekintetbe veszszük azt is, hogy a XVII. században egy-egy egyetemen az orvostan egész körét olykor csak egy, jobb esetben 3—4 tanár tanította, az itthon gyakorlati tanítással egybekötötten szerzett elméleti ismereteket bátran mondhatjuk a kor színvonalán állóknak.

A külföldi egyetemeken a XVII. századon át tanuló magyar ifiak közt jókora számmal találunk orvostant hallgatókat. Kimenésüket megkönnyítette a protestáns iskolákban dívó azon szokás, hogy a gymnasiumot bevégzett primarius diákok 2—3 évre valamelyik eklézsiába mentek tanítóknak, itt étkezést naponkint más-más háznál kapván, fizetésüket megtakarították s azzal mentek egyetemre. Mások mint nagy urak fiainak nevelői mentek ki. Városok és magánosok ösztöndíjakkal segélyezték a tanulókat. Váradi Mátyás 1666-ban uzoni Béldi Pálnak, Király István Debreczennek, Spillenberger Dávid és Brewer János Lőcsének ösztöndíjaival végezték tanulmányaikat.

Már említettük, hogy Németország és Hollandia városai, hogy a magyarországi protestáns ifiakat egyetemeikre vonzzák, részükre alapítványokat tettek. Mikor a m. kir. udvari kanczellária 1762-ben hivatalos tudakozódások alapján összeállította a külföldi egyetemeken protestáns ifiak számára létezett segélyeket, a

jegyzék szerint, eltekintve a kizárólagosan theologusok részére volt segélyektől, volt: I. *Ág. ev. részére:* 1. Wittenbergben 13 magyar ifiú részére egyenkint évi 30 frt. 2. Greifswaldban 2, Göttingában 1 tanuló számára ösztöndíj. 3. Jenában és Wittenbergben a convictusban heti 6 szász garasért (évi 18 frt) élelmet kapnak. 4. Halleban, kik naponkint 2 órát tanítanak, a Franke féle árvaházban lakást és szabad asztalt kapnak. 5. Altdorfban Nürnberg alpítványára 3 szegény tanulót vettek fel. 6. Helmstadtban a wolfenbütteli herczeg segélyezett 1-et. II. *A helv. hitvallásúak részére:* ***Hollandban:*** Leydenben 4, Harderwykben 2 magyar tanuló részére volt jótétemény; Utrechtben 1300 frt ösztöndíjban magyarok is részesültek. Franekerben 6, Grönningenben 3 magyar tanulónak volt szabad asztala. ***Sweiczban:*** Baselben szabad asztal.[1]) Bernben 4, Zürichben 3, Genfben 2 tanuló nyert segélyt ellátásra és valamit úti költségre és könyvekre.[2]) E szerint a németországi és hollandiai egyetemeken évenkint feltétlenül 44, feltételesen, bizonyos fizetés vagy szolgálmány mellett tetszés szerinti magyar protestáns tanuló nyert segélyt és ellátást, a mi a protestánsokra nézve igen megkönnyítette az említett egyetemek látogatását.

Természetesnek fogjuk ez után találni azt, hogy orvosaink itthon azon irányokat követik, amelyek uralkodók voltak az általok leginkább látogatott egyetemeken. Ezek voltak: I. *Tanárok és irányok szerint:* 1. *Altdorf,* tanárok: Hofmann Gáspár (1562—1648) (P. Ha.).[3]) Hofmann Móricz (1622—1698) (P. Ha.) —

[1]) Pápai Páriz Ferencz 1673-ban a baseli tanácstól a „legatum Erastiense"-ből évi 40 baseli libra stipendiumot kapott. l naplója Irodalomtört. közlemények II. évf. 500.

[2]) Molnár A. A közokt. tört 325.

[3]) Rövidség okáért (P. Ha.) = Paracelsista — harveyista.

2. *Basel:* Bauhin János Gáspár (P. Ha.); Harder Ján. Jakab (1656—1711) és Glaser Henrik († 1675) (Ha.) 3. *Franeker*: Van der Linden János Antal (1609—1664) (Hip.)[1]) 4. *Frankfurt-oderai*: Dekkers — Bontekoe — Frigyes (1648—1730) 1698-tól Leydenben (S. ch.) 5. *Grönningen*: Deussing Antal (1612—1666) 1647-től. (Iph.) 6. *Harderwyk*: Deussing Antal 1647-ig. (Iph.) Hoboken Miklós (1669 körül) (Iph.) 7. *Jena*: Rollfink Werner (1599—1673) és Slegel P. Marquard (1605—1653) paracelsisták. Wedel György Wolfg. (1645—1721) és Schellhammer Günther Chr. chemiatrikusok. 8. *Leyden*: Heurinus és Schrevelius után az anatomiai oktatás buzgó folytatója Kyper Albert és Wale János (1604—1649) képviselik Harveyel szemben a régi hippokratikus iskolát. Harvey követői itten: Paaw Péter (1564—1617), van Horne Ján. (1621—1670), Nuck Antal (1650—1692) 1687-től, Bidloo Govert (1649—1713) Drelincourt Károly (1633—1697) 1668-tól, és de la Boë (Dubois, Sylvius) Ferencz (1614—1672) 1641-ben és 1658-tól 14 éven át, kinek azután a chemiatriában követői, kortársai és utódai: Cranen Teodor (1620—1689) 1672-től, Dekkers (Bontekoe) Frigyes 1698-tól, Schacht Lukács (1634—1689), Schuyl Florentinus (1619—1669). Kivételt, mint Sylvius ellenese, csak Pitcairn Archibald (1652—1713), ki a iatrophysikához hajolt. 9. *Lipcse*: Etmüller Mihály (1644—1683) (S. ch.), Bohn János (1640—1718) (Iph.), Rüdiger András (1673—1731) (P.) 10. *Montpellier*: Harvey és Sylvius követői: Vieussens Raymond (1641—1716), Pecquet János 1622–1674). 11. *Páduában*: Harvey követői: Vessling János (1598—1648), van der Spieghel Adrián (1578—1673),

[1]) Hip. = Hippocratikus. — (S. ch.) = Sylvianus, chemiatrikus. — (Iph.) = iatropbysikus. — (a. H.) anti harvegista. — (P.) = paracelsista.

Vallisneri Antal (1662—1730); Sylviushoz csatlakoztak: Sacchi Pompejus és Ramazzini Bernardino (1662—1730), a többiek: Santorio Santoro (1561—1635), Guglielmini Domenico (1655—1710) és Mazini Batt. Giov. iatrophysikusok. 11. *Párizs*: Riolan János (1577—1657), Réné Chartier (1572—1654), Guy Pattin (1601—1672), Audry Miklós (1658—1742) mindannyian a régi iskola hívei. 12. *Utrechtben*: Van Diemerbrock Izbrand (1609—1674) 1649-től tanár, le Roi Hendrik (1618—1679) és Hoboken Miklós mindnyájan Harvey követői. 13. *Wittenbergben*: Schneider Conrád Victor (1614—1680) és Vater Ábrahám jeles anatomusok a physiologia terén Harveyt követik, Sennert Dániel (1572—1637) a chemiatria híve.

Itten csak az orvostan terén mint írók kitűnt tanárok vannak felsorolva. Az ezek által irodalmi műveikben követett irány megadja az egyes főiskolák módszerének jellemét. Legszívósabban ragaszkodik a régi galenusi rendszerhez az újításoktól írtózó Párizs, míg Montpellier a chemiatriához áll. Olaszországban a múlt századból átszármazott új hippokratismus mellett a iatrophysikai irány jut túlsúlyra. Hollandiában határozottan uralkodik a chemiatria. Németországban is hódít ezen irány, de a tanároknak nagy többsége még a paracelsusi tanokhoz ragaszkodik és a régi íróknak a tekintélye is nagy volt még.

A magyar ifiak ezen században leginkább Németország és Hollandia egyetemeit keresték fel. *I.* ***Németországban*** tanulták az orvostant: 1. *Altdorfban:* id. Rayger Károly, Francisci Pál, Mezger Kristóf, ifj. Rayger Károly, Moller Kár. Otto. — 2. *Baselben:* Cramer Pál, Augustini ab Hortis Keresztély, Pápai Páriz Ferencz, Tsanaki Máté, Spillenberger Dávid — 3. *Erfurt-*

ban: Georgi András, Haberland János. — 4. *Frankfurtban* (oderai) Augustini ab. Hort. Ker., Pápai Páriz Fer., Huszti Szabó István. — 5. *Halleban:* Rossner Mátyás, Hofstetter Ján. Krist. Huszti Szabó István, Király István. — 6. *Jenában:* Aug. ab. H. Ker., Schemberger András, Grundel György, Palumbini Máté, Loew András, Thill György, Spillenberger Dávid, Liefmann Frigyes, Martini Dániel. — 7. *Lipcsében:* Aug. ab. H. Ker., Facetius Illés, Páriz P. Fer., Hofstetter J. Kr., Huszti Szabó J., Martini Dániel. — 8. *Strassburgban:* Enyedi Sámuel, Höffer Henrik, id. Rayger K., Várady Mátyás, Francisci Pál, Brecht József, Apáti Miklós. — 9. *Wittenbergben:* Cramer Pál, Aug. ab. H. Ker., Weinsperger Dániel, Duchon János, Fögler János, Brewer János, Fridelius János, Khien Ferdinand, Kölsch Márton, id. Rayger Károly, Loew Andr., Tutius Márton. *II. Hollandiában:* 1. *Franekerben:* Tsanaki Máté, Enyedi Sámuel, Némethi István, Várady Mátyás, Köpetzi J., Apáti Miklós, Huszti Szabó Istv., Bereczk (vizaknai) György és Király István. — 2. *Grönningenben:* Apáti Miklós. — 3. *Harderwykben:* Dentulini Tamás, Hestert Dániel, Seuler Lukács.[1]) 4. *Leydenben:* id. Rayger Kár., Köpeczy János, Moller D. Vilm., Várady Mátyás, Kovács Tatai György, Carceus Márton, Köleséry Sámuel, Spil-

[1]) Ezekről az egyetem történetében a következő feljegyzések vannak: 1685 jun. 22 *Thomas Dentulini,* Drithoma Hungarus, per universam medicinam examinatus, explicuit Hippocr. Aph. 5. Sect. 5. et paralysin. Disputavit de refrigeratione extremorum. Promotor van Thiel, assessores Meier, Gesseler, Thiel. — 1688 aug. 11. *Daniel Hestert,* Betulensis, Transylvanus, examinatus per totam medicinam exposuit Hipp. Aphor. 15. Sect. 1. et de variis morborum casibus disseruit. Disput. habuit de Ictero (a másolatban helytelenül Jetero), promotor van Thiel, assessor Thiel. — 1689 okt. 10. *Lucas Seuler* (a másolatban helyt. Sexler). Corona-Transylvanus. Examinatus per totam medicinam Aphoris. Hippocr. 7. Sect. 5 et naturam chlorosis resolvit, et disput. de Febribus ventilavit, promotor Engelbert Edingh med. doct. ad hunc actum vocatus assessor Joh. Meier. (Irodalomtört. közlemények 1891. 434.)

lenberger Dávid, Tsanaki Máté, Fejérváry István, Apáti Miklós, Dimien Pál, Huszti Szabó Istv. — 5. *Utrechtben:* Enyedi Sámuel, Gunesch János, Teutsch András. — *III. Francziaországban:* 1. *Párizsban:* Tsanaki Máté, ifj. Rayger Károly. — 2. *Montpellierben:* ifj. Rayger Károly — *IV. Olaszországban:* 1. *Páduában:* Pétsi András. — 2. *Páviában:* Árkosi Tegző Benedek.

Nem teljes ezen névsor, amennyiben a kisebb egyetemeken megfordúlt egy egy magyar ifiú nincsen felvéve és a nagyobb egyetemeknek magyar tanulói közől is csak azok vannak felvéve, akiknek az említett helyeken tartott és nyomtatásban megjelent dissertatioikat és disputatioikat ismerjük; de ennyi is elég arra, hogy lássuk, hol és hogyan tanulták ifiaink az orvosi tudományt. Legnagyobbára Németország és Hollandia egyetemein tanulván, az ottan uralkodó irányok hatottak rájok. Németországban a század első felében uralkodott a paracelsismus minden kinövéseivel együtt, a század második felében mindenütt tért foglalnak Harvey tanai és a chemiatria, míg a iatrophysikai irány csak igen gyengén van képviselve. Hollandia egészen csatlakozik Harveynek physiologiai és pathologicus-anatomiai rendszeréhez és Sylviusnak chemiatriai iskolájához. Olaszországban uralkodóvá lesz a iatrophysika. Francziaországban a két fő egyetem közől a conservativ Párizs a múlt századból átöröklött új hippocratismust képviseli, Montpellier Harveyhez és Sylviushoz csatlakozik.

Franczia és Olaszország reánk nézve kevés hatást gyakorolhattak, minthogy oda gyéren mentek ifiaink. Nagyobb Németországnak és Hollandiának hatása.

A magyar orvosoknak tudorrá avattatásuk alkalmával közölt dissertatioi természetesen magukon vise-

lik azon egyetem rendszerének bélyegét, melyen azokat tartották. Önálló irányt nem képviselnek, nagyobb mértékben elterjedve nem voltak és így nagyobb hatást nem is gyakorolhattak. Mint munkásságuknak emlékeit fel fogjuk azokat említeni, bővebb méltatás nélkül. A magyar nyelven írott orvosi művek egyenesen szélesebb körben való hatásra számítottak, több oldalúak és így alkalmasabbak arra, hogy a nálunk meghonosúlt irányokat belőlök állapítsuk meg. Ide tartoznak: *Csanaki Máté:* »Az dög-halálrol valo rövid elmélkedés, melyben az dög-halálnak mivolta, eredeti, okai stb. megmagiaráztatnak. Kolozsvár 1634«. — *Weber János* eperjesi gyógyszerész: »Amuletum, az az: Rövid és szükséges oktatás á Dög-halálról stb. Bártfa 1645«. — *Névtelenül*: »Pestis kész orvossága, az az a mirigy halálrol valo rövid tracta stb. Hely nélkül 1661«. — *Szepsi András*: »Döghalál ellen orvosság stb. praedikatio. Sárospatak 1662«. — *Zey András*: »Olajóknak több másféle nagy hasznú orvosságokkal egyben . . . . declaratioja«. Hely és év nélkül.[1]) A pestisről írt könyvecskék népszerű modorban világosítják fel a népet a veszély idején teendőkről, amint azt a majd ismertendő kormányrendeletek is teszik. Arra hogy bennök bárminő különös rendszert keressünk, nem alkalmasak.

Sokkal jelentékenyebbek ezen szempontból Apátzai Tsere Jánosnak és Pápai Páriz Ferencznek munkái.

Apátzai Tsere János nem orvos, 1653-tól Gyulafehérváron, majd Kolozsváron tanár, theologiai tanulmányait Hollandiában végezve, a kor szokásához képest a tudományoknak minden ágát tanulmányozta. Nemzete iránti szeretete igen büsította a fölött, hogy

[1]) Szabó Károly: Régi magyar könyvtár 279, 330, 412, 416, 637.

a magyar oly igen elmaradt műveltségben a nyugati népek mögött és mivel ezen elmaradottságnak okát abban látta, hogy nálunk minden tudományt idegen nyelven tanítanak, elhatározta a tudományok rövid foglalatját magyarúl megírni. Így jött létre az 1653-ban Utrechtban sajtó alá adott: »*Magyar encyclopaedia* az az tudománytárkönyv, avagy minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása« című könyve. Ebben ő egészen századának embereül mutatkozik. A régi írók bölcseségét nem vetve meg, a tudományok minden ágában figyelemmel kiséri az új fejlődést. A philosophiában Cartesiust (Descartes), az orvosi tudomány terén Regiust — le Roy Hendrik — követi.[2]) Descartest az orvostanban Harvey tanainak védőjeűl említők. le Roy Hendrik (1598—1679) utrechti orvostanár egyik legbuzgóbb követője Harveynek és a Hollandiában uralkodó iatrochemiai iránynak. Tsere János amint a philosophiában nálunk Descartes irányát igyekezett meghonosítani, úgy az orvostant iatrochemiai alapon tárgyalja magyar nyelven. Encyclopaediájában két helyen foglalkozik az ember egészségével. Először ott, hol az égi testekről beszélve ő is beleesik korának azon tévhitébe, hogy az égi testek irányt adó befolyást gyakorolnak az emberre. *Mercurius* uralkodik az emberek elméjében levő mély gondolkodásokon, az emberek fogantatását kiváltképen a hatodik hónapban bírja és életüket a 4—14 esztendőben igazgatja. — *Venus* szereti az ifiúságot, az asszonyokat és a feleségeket, bírálkodása van minden hideg és nedves betegségeken, melyek a szülő részek táján esnek s így ezek ellen hasznos orvosságokat akkor kell szerezni, mikor ő saját házában kellő színnel és állapottal vagyon. Erejét az

[2]) Művének előszavában felsorolja forrásait.

emberek fogantatásában az ötödik hónapban mutatja meg, életüket a 14—22 években igazgatja. — *Mars* erejét a haragosokba és az ifiúságnak buzgó melegségű mozgásába önti ki, azért »ha az ő házában jó módjával láttatik lakni, a hagymáz, hideglelés és egyéb hév betegségek ellen hasznos orvosságokat csinálhatni«. A fogantatásra a 3-ik hónapban, az élet menetére a 40—50 évek közt gyakorol befolyást. — *Jupiter* uralkodása a véresekben (vérmes), ifiakban és vigasság szerzésekben van és minden erőtlenségekben, melyek nem igen égett vérből származtak. Uralkodása alatt ezek ellen jó orvosságot csinálni. Az anyaméhben levő gyermek az ő uralma alatt van a 2-ik és a 9-ik hónapban. — *Saturnus* bírja az emberben levő fekete sárt és az abból eredő betegségeket; ismét a nyálas, torhás és enyves betegségeket, tudniilik a bélpoklot, fenét stb. s ezek ellen akkor lehet jó orvosságokat csinálni, mikor Saturnus »a tulajdon házában jó módjával lakik«. Az emberek fogantatását az 1-ső és a 8-ik hónapban, életüket meg vén korukban, mikor ők hidegek és torhások.[1])

Feltűnő itten, hogy Tsere szerint akkor jó az egyes betegségek ellen orvosságokat csinálni, mikor a betegségek fölött uralkodó planétának az ideje van; mig Regiomontanus csiziója épen ellenkezőleg akkor óv az orvoslástól. Itt különben a planétáknak az emberre gyakorolt befolyása csak annyiban van említve, amennyiben az egyes égi testeknek száraz, nedves, hideg, meleg, hév természete hatást gyakorol az ember hasonló temperamentumának kialakulására.

A tulajdonképeni orvostani rész a 181—260 oldalakat tölti be. Ezen szűkre szabott helyen ismerteti

[1]) Encyclop. 135—138.

az emberi testnek szerkezetét, a táplálkozást, emésztést, az egészséges és beteg állapotokat, a betegségek jelenségeit és orvoslásuknak módját. Amint mintája le Roy, úgy ő is Harveyt követi a vérkeringést illetőleg s ismeri az erre vonatkozó újabb felfedezéseket. Az emésztés, a vérkészítés nála, mint a chemiatrikusoknál általában, főzésének, — fermentatio, coctio — eredménye, melynél a gyomor, lép, máj és a szív, különösen ennek természetes melege — calor innatus — játszák á fő szerepet. A főzés »az eledel megérezhetetlen részecskéinek oly elillettetése, melyből azok oly természetet vesznek, hogy a táplálandó testhez hasonlók és könnyen hozzájok alkalmaztathatók legyenek. Az éltetés a mennyiben a meleget és a lelket újítja meg, *elevenedésnek;* amennyiben penig a testet, *táplálásnak* mondatik. A *„spiritus animalis"*, a *„lélek"* a chemiai processusoknak eredménye, »oly folyó rész, mely a vérnek legvékonyabb lehelletiből, párájából áll, és ő minden tselekedeteknek a kiváltképpen való eszköze, mivel a nélkül tsak egy tselekedet is jól végbe nem vitethetik«. Ezekből kifolyólag, ha a processusok rendben folynak, az az ha »az ő tulajdon tselekedeteket jól viszik végbe, egésségnek; ha roszszúl, betegségnek mondatik«.

Ezek után beszél a nemzésről, az érzésről, mozgásról, a lelki állapotokról. Az egészségről szóló részben tanácsokat ad arra, hogyan kell ügyelni a gyermekre fogantatásától kezdve, majd a születéstől az aggkorig ad dietetikai tanácsokat. A betegségekről szóló részben mindenek előtt ajánlja a jelenségek megfigyelését, melyekről a betegségeket fel lehet ismerni; a felismerés után következik az okoknak eltávolítása és azután az orvoslás. Az orvoslás áll a betegség okainak

megszüntetésében és a megfogyott erők visszaszerzésében. Módjait illetőleg »az orvoslás kézzel gyógyítás (javítás) — chirurgia —; a betegek rendtartása — diaeta aegrorum —; avagy az orvosság (kanta ír) — pharmacum —«.[1])

Az orvosságoknak alkalmazására vonatkozólag mondja, hogy »a belső rossz állapot ellenkező mineműségű orvosságok által gyógyíttatik meg, s még penig nem csak beteg-rendtartásiakkal, avagy kanta-iresekkel; néha a borbélyozásnak is helye vagyon. A nyilván való belső rosszúl létel ellenkező nyilván való mineműségű orvosságokkal javíttatik meg: Annakokáért a meleg hidegekkel, a hideg melegekkel, a nedves szárazokkal, a száraz nedves orvosságokkal; a kelletinél vékonyabb temérdekitőkkel, a temérdek vékonyitókkal, a kemény lágyítókkal stb. De mindezekben az ellenkezés rendinek meg kell tartatni«, az az tekintetbe kell venni a betegnek testi szervezetét, temperamen-

[1]) Helyre kell itten igazítanom az *„urus"* *„urusság"* és a *„kanta-ír"*-ra a 30 és 31-ik oldalakon mondottakat. Vámbéry idézett művének nyomán indúlva írtam ottan: „Nemzetünk őseinél is feltaláljuk a *kamo*kat, papokat a húnok *Es-kam* és *Atta-kam* nevű áldozó, jós és gyógyító papjaiban, kiknek emlékét látjuk a székely nyelvjárásban a *kuruzsolóval* egy jelentésű *kanta* szóban, melyben Vámbéry szerint *kamta, kam*-ot (sámánt) működtetni, magát bűvös mondással gyógyíttatni ismerhető fel; innen van a magyar *kanta ír*, kuruzsoló szer stb." Az *„urus"* *„urusság"* *„urusolás"* a varázs, varázsság, varázsolásból eredettekűl vannak felvéve. — Apátzai munkájának olvasása könnyen meggyőz arról, hogy az említett szavak eredetét nem kell olyan messze keresnünk. Nála ugyanis: „Az orvoslás — therapeutica — orvosság (**urusság**) által lesz". Az *urusság* tehát = orvosság, az *urus* = orvos, egyszerűen a székelyes tájszólás szerint. A *„kanta ír"*-ről mondja: „A kanta ír — pharmacum — az, valami a megmondott kettő közűl (a chirurgián és diaetán kívűl) a nyavalya ellen használ. *Ebben az kivántatik meg,* hogy a *belső* részekre nézve ne legyen *el-kenő minemüsége"* stb. E szerint a *kanta-ír* olyan orvosság, melyet be kell venni, belsőleg kell alkalmazni és hogy azt kellően lehessen használni, ne legyen szilárd vagy zsiros „elkenő minemüségű", hanem folyékony. *Ír* tehát minden orvosság általában, *kanta-ír* pedig különösen a beadásra szánt folyékony orvosság, amelyet nem szelenczében, hanem régente az üveg edények hiányában *kantá*-ban korsó, = kancsó tartottak.

tumát, a betegség mértékét stb. szóval gondos megfigyelés után kell az orvosságot alkalmazni.

A borbélyozás alatt az érvágást, köpölyözést, klystirozást érti, de ezeket csak okkal-móddal tartja alkalmazhatóknak, mestereinek nyomán indúlva inkább ajánlja a tisztitó, izzasztó szereket.

Az összesen 80 oldalra terjedő részletről, habár az az orvosi tudománynak sok ágát érinti, nem mondhatjuk, hogy ez rendszeres orvosi munka. Czélja inkább csak az, hogy magyar nyelven ismertesse a többi közt az emberi testnek szerkezetét és az orvostannak elemeit. Határozott orvosi utasításokat nem ad, gyógyszereket igen ritkán javasol. Nagy érdeme, hogy magyar nyelven megismerteti kortársaival az orvosi tudomány akkori egyik rendszerének alapvonalait. A magyar orvosi műszavak, melyeket vagy a népnyelvből kellett gyűjtenie vagy magának kellett alakítania, sok figyelemre méltót nyújtanak. Tanítványai közöl már említők ezen századnak két orvosát: Köpeczi Jánost és a jeles Pápai Páriz Ferenczet, akik tőle nyerték az első orvosi ismereteket.

Sokkal jelentékenyebb *Pápai Páriz Ferencz*nek *„Pax Corporis"*, azaz az emberi test nyavalyáinak okairól, fészkeiről s azoknak orvoslásának módgyáról való tracta, melyet mind élő tudós tanítóinak szájokból, mind a régieknek tudós irásokból s mind pedig maga sok betegek körűl való tapasztalásiból summáson öszve-szedett és sok ügyefogyott szegényeknek hasznokra, mennyire lehetett értelmesen s világosan Magyar nyelven kiadott. Ez harmadszori kiadással pedig sok helyeken, utól nevezet szerint a nyolczadik egész könyvvel bővített Pápai Páriz Ferencz; M. D. Helvetiában azon facultásban hites Assessor, az enyedi collegium-

ban egyik tanító. Kolosváratt, nyomt. M. Tótfalusi Kis Miklós 1695 esztendőben« című műve.[1])

Már maga azon körülmény, hogy ezen könyv öt év alatt három kiadást ért, mutatja a közéletben nagy kelendőségét.

Kortársai közől többen írtak a szerzőhöz magasztaló verseket. Ezeknek nyilatkozatai mutatják, menynyire becsülték a közhaszonra czélozó ritka művet. Sz.-Némethi Sámuel kolosvári reform. professor benne a lélek és test összehangzó orvoslásának módját látja s a tudományát közre bocsátó orvosnak kívánja »hasznos munkájáért végyen mennyei jutalmat s bért«. Enyedi István n.-enyedi theol. prof. szerint:

»Nagy jót közöl veled e könyvnek Authora, . . .
Nem írta e könyvet orvos doctoroknak,
(Más nyelven és formán kész szólni azoknak).
Kivánt itt használni ügyefogyottaknak.«

M. Tótfalusi Kis Miklós kolosvári typographus szerint:

»E tudományt (az orvosit) tartották titokban . . .
Magyar Nemzet, legalább, nem látott
Maga nyelvén Orvos-könyvet: sőt ott
Mestere is szűk: mely ok,
Hogy a sinlő beteg sok.

E nagy hibát látván, nem álhatta,
E bölts Mester, magájét lehagyta;
Közönséges jót nézett,
Hogy e Munkához kezdett . . .

Különösen magasztalja azt, hogy ezen munka, mivel egyrészt nem mindig lehet kapni orvost, másrészt

[1]) Az első kiadás megjelent Kolozsvárott nyomtatta Némethi Mihály 1690. 4-r. 420 lap. A második Lőcsén nyomat. Brewer Samuelnél 1692. 8-r. 339 lap. A harmadik kiadás 8-r. 354 lap és elől 12 számozatlan levelen ajánlás, elől-járó beszéd és P. P. F.-hez írt versek.

a szegény, »nem is adhat aranyt s bort«; a közre nézve valóságos áldás.

A kis 16-odrétű könyvecske az előljáró beszéden kívül 354 számozott oldalból áll és feloszlik 8 könyvre. Az I-ső könyv 8 csoportban a főnek nyavalyáiról; a II-ik (14 csop.) a fő némely részeinek: szemnek, fülnek, orrnak, nyelvnek, fogaknak, ínynek és toroknak nyavalyáiról; a III-ik (7 csop.) a melynek s abban a tüdőnek és szűnek nyavalyáiról; a IV-ik (7 csop.) a gyomornak és béleknek nyavalyáiról; az V-ik (8 csop.) a májnak, lépnek és veséknek nyavalyáiról; a VI-ik (4 csop.) az asszony nemnek nyavalyáiról; a VII-ik (6 csop.) a hideg-lelésekről; a VIII-ik (18 csop.) a külső nyavalyákról. Összesen 72 csoportban mintegy 100 különböző betegséget tárgyal ezen szempontokból: 1. A betegség *fészke;* 2. *külömbségei;* 3. *jelei;* 4. *jelentései;* 5. *orvosságai.*

Pápai Páriz Ferencz orvosi irányát legjobban megitélhetjük mesterei után. Könyvében hivatkozik Hippocratesre, Galenusra és az arcanumokról szóló paracelsusi tanok buzgó hívére Riveriusra (Roch de Baillif de la Rivière). Amint 1649—1691-ig terjedő naplójában elbeszéli, itthon tanítói voltak Apátzai Tsere János és Enyedi Sámuel orvos. 1672-ben Németországba kimenve, május 27-én érkezett »Lipsiába, az holott elunván az némaságot, megmarada az Academiában«, ahol philosophiát hallgatott. De csakhamar tovább ment és u. azon év decz. 4-én Marburgban iratkozott be az egyetemre és megkezdte orvosi tanulmányait Crocus Frigyes Keresztélynél a gyakorlati orvostanból. 1673-ban május 5-én Baselben iratkozott be az orvosi fakultasba, ahol Bauhin Gáspár és Glaser Henrik voltak tanárai és 1674 okt. 20-án orvos tudorrá avatta-

tott. Mindkét tanára, kik közől Glasert második atyjaként emlegeti, a paracelsusi tanokban növekedtek, később elfogadták Harvey és Helmont elveit s ezeknek szellemében tanítanak. Hatásuk alatt ugyanazon elveket látjuk Pápai Páriz Ferencz könyvében. Előljáró beszédében kifejtett nézetei egészen megegyeznek Helmontéival. Az anatomiát igen fontosnak tartja; mert csak annak révén ismerhetjük meg testünknek minden részecskéjét. Ez pedig igen szükséges, mivel a betegség az eredeti bűnnek következménye lévén, a testnek minden változását megérzi a lélek s ezen érzet maga a betegség. Az orvoslásnál mindenek előtt a betegségnek okát kell felkeresni és eltávolítani s azután alkalmazni a gyógyító szereket. Betegségeket okozhatnak: a phlegmás nedvességek, melyeknek ellenszerei a szárasztó ételek, — mint a paracelsistáknál —; a testben fejlődő párák, szelek = flatusok és a különféle spiritusok, a bilis, a vérnek gyuladása, a sós nedvességek stb. — mint a chemiatricusoknál — (l. 348. old.). Ezeknek ellensúlyozására ő is igen gyakran ajánlja a tisztító: hánytató, hashajtó, izzasztó szereket, az érvágást, köpölyözést, izgató szereket, mint a dohány, thea. Helmonttal egyetértve igen ajánlja a természetes savanyú vizet sőt, ha olyat nem lehetne kapni, mesterséges savanyú víz készítésére is ad utasítást (183. old.).

Gyógyszerei legnagyobbára a növényvilágból vett főzetek, liktariumok, gyümölcsök, olajok. Elkészítésük módja egészben véve azonos a Meliusféle Herbariumban közöltekével. (l. 262 stb. old.). De ő se tud szabadulni kora babonás nézeteinek hatása alól. Hisz a holdnak az emberi szervezetre és a betegségekre gyakorolt hatásában s az orvoslást a szerint fogytán vagy töltekor ajánlja alkalmazni. Az állati részekből a tojás-

héj, vér, szőr, ganéj, vizelet a legszelídebb és elfogadhatóbb szerek kívül belül alkalmazva azon módon, amint azt fentebb két, a XVI. és XVII. századokból való kézirat ismertetésénél előadtuk. (l. 264—269. old.) Ugyanazokkal egyezően ajánlja például a nehézkórság ellen gyöngyvirág, Szent-György vagy kása virág, hársfavirág és basarózsa vizébe fecske vagy szarka fiakat elevenen összevagdalni, áztatni és azon vizet inni. Vagy lehet ugyanúgy tenni márcziusban a fészekből kiszedett három holló-fiúval vagy a vadkan hólyagával, a nyúlnak oltójával, a róka májával. A köszvény ellen jó sótalan vajban vizi békákat megfőzni s azzal kenni a tagokat. Az ilyenekre mondja, hogy »némely orvosságok vannak, melyek noha nem láttatnak elvenni a nyavalyának okát, de ugyan kiváltképen való titkos erővel használnak a nyavalyában, *minden babona nélkül*«.

A babona ellen általában kikel, de azért ajánl óvó és gyógyító szerekül különféle köveket, pld. vérfolyás ellen vas követ (lapis Aëtites vagy aquilinus) a nyakon vagy a köldökön, magnes követ a köldökön viselni; továbbá a pestis ellen amuletteket s azok készítésének módjára részletes utasítást csak azért nem ad; mert azok sokszor mérgesek és így a vigyázatlanoknak árthatna is, mégis megtanít egy néhánynak készítésére. (294. stb. old.) Az is komolyan írja hogy: »Csuda erő vagyon a megholt ember koponyájában, ha abból az ilyen nyavalyás iszik rendszerint és azt sokáig gyakorolja; szemlátomást apasztja mind a gelyvát, mind akármely szakát«.

Pápai Páriz Ferencznek munkája népszerűsítése azon uralkodó orvosi irányoknak, melyeket ő mestereitől tanúlt. Előljáró beszédében a többi közt ezt mondja: »Tudtomra *e materiáról* való írás *a mi nyelvünkön*

nincsen«. Ha a mai orvosi tanácsadók mellett vannak is gyarlóságai, korában az 1690-től 1774-ig 7 kiadást ért könyvnek nagy hatása lehetett annál is inkább, mert czélja a népszerűsítés. Maga írja: »Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmeket megfogni, nem is azoknak írom, hanem a házi cselédes gazdáknak s gazdasszonyoknak és az igye-fogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezek ügyében értelmes orvos, kiváltképen falukon, ahol hamaréb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember«, stb.

Frankovith-nak orvosi könyve és Melius Herbariuma úgy látszik már idejöket multák és kikerültek a közforgalomból, Apáczai encyclopaediájának ismertetett részlete csak nagy általánosságban beszél az orvosi dolgokról. Pápai Páriz Ferencz munkája mellett említést érdemelnek a salernói iskola verses szabályainak magyar fordításai. Az egyik *Felvinczy Györgytől* »Az Angolországban levő salernitana Scholának jó egészségnek megtartásának módjáról írott könyve«, kiadva Lőcsén 1694-ben; a másik ugyanannak Seuler Lukács által 1696-ban Brassóban rendezett kiadása.

Ha tudományos orvosi munkákban nem bővelkedtünk, annál jobban virágzottak a Kalendariumok orvosi tanácsadói. Fröhlich Dávid, Habermann János, Herliczius Dávid, Hancken Bálint, Hertzius Pál, Jablonszky, Lippay János, Slabius Ferdinand János, Tonszky, Zoravszky stb. hazai és külföldi híres astrologus-mathematikus-kalendariumcsinálók a század minden évének minden hónapjára ellátták a közönséget ilyes forma jó tanácsokkal:

Január: Az boldogasszony havában
Ér vágást ne szenvedd bátran;
Fűszerszámmal tartsd étkedet,
Megélhetsz te sok üdőket.

Február: Ódd magadat az hidegtűl,
S mind halaktul, jó borral élj.
Fördözni te neked nem árt,
Lásd, hogy testben ne vallyod kárt.

Hasonló alaposak a többieknek egészségi tanácsai s a betegségekről és egyéb nyavalyákról szóló astrologiai jövendőlései is. Kalendariumok és csíziók egy mintára készűlnek s ha már ismerjük a Regiomontanusét, többet bemutatni itten feleslegesnek tartok.

Népies orvosi irodalmunknak meddőségéből azonban nem szabad arra következtetnünk, mintha orvosaink tudományuk körét irodalmilag egyáltalában elhanyagolták volna. Igaz, hogy tudományos irodalmunk ismert művei közt legnagyobb számmal az úgynevezett doktoratusi értekezések vannak, de már tekintélyes számmal vannak az orvosi tudomány általános elveit, az egyes betegségek kór- és gyógytanát önállóan tárgyaló művek is, melyek orvosainknak előkelő helyet szereztek a külföldi tudós társaságok köreiben.

Amint a XVI. század magyar orvosait a philologus orvosi iskola növendékeinek nevezhettük; a XVII. századbelieket méltán mondhatjuk philosophus orvosoknak, kik ***az orvosi tudomány általános kérdéseit*** philosophiai szempontokból tárgyalják. Ilyen szelleműek többeknek inauguralis értekezései és nagyobb tanulmányai. Igy: *Brewer János* Wittenbergben (1661-ben) értekezett »De vita hominis; *Moller Károly* Altdorfban (1696) »De divino in medicina«; *Huszti-Szabó István* Leydenben (1693) »Dissertatio physiologica prima de hominis automato seu corpore animali etc. és »Diss. 2-da de natura mentis etc. Ugyanő Lipcsében (1694) »De subjecto sanitatis ejusque divisione in elementa«.; *Monau Frigyes* Tübingában (1622) »Lanx Satura rerum medi-

carum«; *Parschitius Miklós*: »Conclusionum medicarum disquisitio 1-ma« (Königsberg 1652); *Tegző-Árkosi-Benedek*: »Oratio panegyrica de laudibus philosophiae et medicinae« (Padua 1639); *Teutsch András*: »E naturali atque medica scientia etc«. (Wittenberg 1690); *Fridelius János*: »Ex anthropologia de principiis nobiscum natis« (u. o. 1661.) — Eltérve a scholasticusok szőrszálhasogató tételeitől, a természettudományok vívmányai és a Verulami Baco által kezdeményezett egészséges philosophiai irány alapján fejtegetik a philosophia és a természettudományoknak, melyekhez csatlakozik az orvosi is, — kérdéseit.

A specialis pathologia terén orvosainknak figyelmét mindenekelőtt a csaknem évről-évre fellépő epidemicus és endemicus kórok veszik igénybe. Ezeknek symptomáit, lefolyásuk módját ismertetik, elővigyázati rendszabályokat és gyógyszereket ajánlanak. A XVII. században már általában hisznek a járványoknak infectio útján terjedésében. Első helyet foglal el itten a *hagymáz* (febris castrensis, febr. hung. febr. militaris, morbus hungaricus, lues pannonicus nevek alatt.) Irtak róla: Coberus Tóbiás (1606); Ruland Márton (1610); Petri G. Keresztély (1665); Facetius Illés (1668); Landbeck János György (1677); Senert Mihály (1677); Behrens György (1687). Georgi András Gáspár (1687); Loew András (1688); Parschitius István (1693.)[1])

A *pestisről* írtak: Czanaki Máté: »Döghalálrúl való elmélkedés stb. (1634); Spillenberger Sámuel (1634 németűl); Weber János: »Rövid oktatás stb. (1645); Fel-

[1]) Az egyes betegségekről írt könyvek címeinek felsorolása helyett utalom a szíves olvasót Szinnyei József: „Magyarország mathem. és természettud. könyvészete című repertoriumára.

vinczy Sándor: »Pestisről való rövid beszélgetés stb. A papok és a tanítók is igyekeznek felvilágositani a népet és osztogatnak neki tanácsot. Ilyenek: Komáromi Csipkés György debreczeni lelkész: »Pestis Pestisse« stb. melyben a pestisnek »az közvélekedés szerint rettenetessége megkisebbíttetik« (1664); Diablanovszky Péter galgóczi, majd modori tanitó: »Sed libera nos a malo« czimű tanítása a pestisről (1601).

A *petecs*csel, *kanyaró*val (morbillus) és a hólyagos himlővel (variola) mint járványokkal Loew András, Páriz Pápai Ferencz és Rayger Károly foglalkoztak. Ezen utólsó a *vérhas*ról (dysenteria) is írt.

A Harvey és követői által kifejtett *anatomia* és *physiologia* hazánk orvosaira sem tévesztették el hatásukat. Nálunk az új iránynak legkiválóbb képviselője a pozsonyi születésű Rayger Károly: »De anatomia monstri bicipitis«, »De capite monstruo sine cranio et cerebro«, »De valvulis cordis osseis«, »De puella sine cerebro vitali«, továbbá a vérkeringésről és a vértestecskékről írt: »De calculo adnato grumo sangvinis«, »De defectu arteriarum spermaticarum«, »De gangrena spontanea tali« (a szökőcsont üszkösödése) és más a belgyógyászatnál említendő tanulmányaival. — Hoefer Wolfgang győri orvost († 1681) a *cretinismus legelső* tudományos leirójának mondják az orvosi tudomány történetének irói.[1]) Enyedi Sámuel: »Medicatio duorum aegrorum aneurismate (ütérdagnat) et gangraena (üszkösödés) laborantium« (1651) czimű tanulmányával járult a vér és vérkeringés ismertetéséhez.

A *belgyógyászat* terén számos irodalmi művel találkozunk. A *sztv* betegségeivel foglalkoztak: Ziegler

[1]) Haeser 416. Baas 411.

András (1610), Bauszner Bertalan (1654), Brundel-Grundel-György (1682). A *tüdőbajokkal*: *a)* a haemoptysisről (vérköpés) Carceus Márton és Rayger Károly; *b)* a peripneumonia-perip. crup. (krupos tüdőlob)-ról Bereczk-Vízaknai-György; *c)* a vérhányásról Loew András; *d)* a phtysis (sorvadás)-ról: Föggler János, Várady Mátyás, Palumbini Máté és Rayger Károly.

A *légrekedés* (asthma) ismertetője Rayger Károly több munkájában. Az *epe, lép, máj* és *vese* betegségeivel szintén ő foglalkozott. Az utóbbi kettő rendellenességeiből származó *icterust* és *ischuriát* Raygeren kivül Enyedi Sámuel (1653) és Gensel János Ádám ismertették műveikben. A *mellhártya-lob* (pleuritis)-ról Höffer Henr. Adolf és Rayger Károly; a *rekesz lob* (phrenitis)-ról Khien Nándor; — a *gyomorszába* (cardialgia)-ról Rayger Károly; a *csömör* (colica)-ről: Ziegler András, Cramer Pál, Némethy István, Parschitius Miklós, Bereczk György; — a *bélsérv* (enterocele)-ről Martini Dániel; — a *méhszenv* (hysteria)-ről Waxmann Zsigmond; — a *tályog* (abscessus)-ról és a *hűdések* (paralysis)-ről Rayger Károly; a *vízkór* különféle nemeiről: az *oedema*ról Grundel György, Rayger Károly, a *hydrops ascites*ről és a *hydr. anasarca*-ról ugyanő; a *mell vízkór* (hydr. pect)-ról Loew András; a hydropsról általában Scultetus a XVII. szd. elején, Kölsch Márton és Rayger Károly ez utóbbi az ascitesnek paracentesiséről; — a *nehézkór* (epilepsia)-ról Kovács György és Rayger Károly; — a *lázak* különféle nemeiről Brecht József, Liefmann Frigyes, Loew András, Rayger Károly, Seuler Lukács; — az *apoplexia* és *hemiplexia*ról Rayger Károly, a *sápkór* (chlorosis)-ról Loew András — írtak.

Külső betegségek: Rayger Károly a *fejsebekről*, az

ajak fekélyeiről (labris ulcio), a *fülmirigy lobról* (parotitis) és a *fülférgekről;* Monau Frigyes a *légcső-metszésről* (bronchotome); Fridelius M. János a *torokgyikról* (angina) értekeztek. Az *ízületi bajokról* (morbi articulares): az ízületi lobról (arthritis) Held Máté, Loew András, Gunesch János és Tutius Márton; — a *podagráról* Rayger Károly, Loew András és Király István írtak; — a *sérvekkel* (hernia) foglalkozott Thill György; — a *sülylyel* (scorbut) Fejérváry István; — az *exanthema miliaris* (kölesszerű küteg)-al Rayger Károly; — a *rühhel* (scabies) Czanaki Máté; — a *poklossági folttal* (morphea nigra) Rayger Károly; a *bujakórral* Monau Frigyes és Loew András.

Ezen jegyzékkel, azt hiszem, nincsen kimerítve a XVII. század magyar orvosainak gyógyászati irodalma. Még többen lehetnek, kiknek kisebb nagyobb tanulmányait nem ismerjük, de már az itt felsoroltakból is nyugodtan meríthetjük azon meggyőződést, hogy orvosaink a kornak mindenben megfelelő alapos képzettséggel bírtak, sőt némelyek az orvosi tudomány azon korbeli átlagos színvonalán felül emelkedve európaszerte előnyösen ismert nevet vívtak ki maguknak. Az 1652-ben alakult legelső tudományos társulat az »Academia naturae curiosorum«, melynek »Ephemeris«-ében több orvosunknak dolgozatai jelentek meg, már úgyszólván alakulásától kezdve méltatta a tudós magyar orvosokat és 1682-től a század végéig tagja közé választotta Metzger Márton Kristófot, Moller Dániel Vilmost, id. Rayger Károlyt, Loew Andrást, Spillenberger Dávidot és Vette György gyógyszerészt.[1]) A Lipcsében 1682-ben megindult »Acta eruditorum«-nak munkatársai voltak id. Rayger Károly és Silvanus magyar or-

[1]) Weszpr. IV. 59—64.

vosok. Azokat, akik írói működésüket már a XVII. században megkezdték, de a tudós társaságoknak tagjaivá később lettek, a következő században említjük.

Orvosainknak képzettsége még ezen században is universalis. A legnagyobb részük mielőtt az orvosi tudományra adta volna magát, itthon, majd a külföld főiskoláin is előbb philosophiát és theologiát tanúlt, a classica philologiával, mint a tudomány kizárólagos nyelvével alaposan megkellett mindeniknek barátkoznia.

Habár a XVII-ik században felmerűlt hitvitázó irodalomban orvosaink nem vettek jelentékeny részt, néhánynak neve a *theologia* terén nem ismeretlen. *Árkosy Tegző Benedek* magyar imádságos könyvében az imádságok előtt a szent írás szerint való egy igaz vallásról — az unitariusról — stb. elmélkedik. *Huszti Szabó István* magyarra fordította Arndtnak »Paradies-Gärtlein«-ját »Keresztyéni jóságos cselekedetekkel tellyes Paraditsom Kertetske«, és Bona János cardinalisnak »Égre kézen fogva vezető Kalauz stb.« könyveit; *Pápai Páriz Ferencz* francziából fordította Molinaeusnak »Pax animae«-ját. Majd kiadta a »Pax sepulchri« című üdvösséges elmélkedéseit és »Pax crucis« czím alatt Szt. Dávid Királynak és Prófétának 150 zsoltárát. *Tolnai István* angolból »A magános cselédek közt levő ájtatosság felgerjesztésére . . . predikatio előtt való könyörgések«-et és az »Igaz keresztyéni és apostoli vallás utára vezető . . . Kalauz«-t. *Várady Mátyás* »Égő szövétnek stb.« című munkát adtak ki. *Köleséry Sámuelnek* 1670—1682 közti évekből 9, különféle egyházi beszédeket és vallásos elmélkedéseket tartalmazó könyvét ismerjük. Nemzeti irodalmunknak ezen még fejletlen korában érdeműl kell nekik betudnunk magyar nyelvű irodalmi működésüket. — Enyedi Sámuel, Mo-

navius, Palumbini Máthé és Király István latinul írtak theologiai értekezéseket.[1])

Philosophiai kérdésekről értekeztek: Árkosy B., Bauszner Sebestyén, Enyedi Sámuel, Palumbini M., Köleséri S., Pápai Páriz Fer. és Czanaki Máté. Ezek közől magyar nyelven csak Pápai Páriz F. »Bölcs Salamon regulái stb.« jelent meg.

A *történetírás* terén csak Pápai Páriz Ferencznek »Rudus redivivum etc. = Romlott fal felépülése, avagy a magyarországi és erdélyi eklésiáknak historiája«, ugyanannak »Ars Heraldica«-ja és Weber János eperjesi gyógyszerészének »Janus bifrons seu speculum physico-politicum das ist Natürlicher Regenten Spiegel« és »Hist. Beschreibung des Wappens der königl. fr. Stadt Eperies« említhetők.

A *természettudományok* művelésében kitűnt Augustini ab Hortis Keresztély a híres botanikus. Árkosi Benedek a nagy-váradi meleg forrásokat, Scholtz Jereniás meg a balfi feredőt ismertették.

A *nyelvészet* terén Pápai Páriz Ferencznek biztosított napjainkig fenmaradt nevet latin magyar és magyar latin szótára.

Orvosaink társadalmi állásának megvilágítására szolgáljon nehány életrajzi adat.

Árkosi Tegző Benedek a székelyföld Árkos községében született. Alsóbb tanulmányait az unitariusok hidvégi és kolosvári iskoláiban elvégezve, az orvostant Páduában tanúlta. Hazatérve az orvosi gyakorlat mellett a kolosvári unitarius collegiumban tanári állást vállalt. Meghalt 1660-ban. Orvosi, theologiai és philosophiai

---

[1]) A magyar munkák részletes czímei Szabó Károly „Régi magyar könyvtár" és Weszpréminél is.

munkákat írt. A nagyváradi forrásokról írt munkája első e nemben nálunk.[1])

Augustini ab Hortis Keresztély Késmárkon 1598. deczember 6-án Sziléziából bevándorolt nemes családból született. Tanulmányait Oderai-Frankfurt, Jena, Lipcse, Wittenberg és Basel egyetemein elvégezve, itt 1619-ben med. doctorrá lett. Haza térve Késmárkon városi orvossá választották, majd Bécsbe hívták II. Ferdinand király udvari orvosának, kitől a bécsi botanikus kert alapitása és rendezése körül szerzett érdemeinek megörökitéseül »ab Hortis« előnévvel 1631-ben magyar nemességet nyert. A király őt udvari tanácsosává, aulae familiarisává nevezte ki, értékes aranylánczczal, és dobai Székely Zsuzsannával kötött házasságából származott első leányának születése alkalmával súlyos ezüst medenczével ajándékozta meg. II. Ferdinand halála után nagy-lomniczi jószágára vonúlt s ottan is viselve az udvari orvos és az »aulae familiaris« czímeket, élt 1650-ben bekövetkezett haláláig. Nevét a gyógyászatban fentartotta az általa készitett oleum vel balsamum polychrestum hungaricum vel carpathicum.

Több rendbeli természettudományi kéziratai — Weszprémi elbeszélése szerint — örököseinek kezein elkallódtak. Hogy komolyan foglalkozott a természettudományokkal, mutatja III. Ferdinand királynak 1641. nov. 30-án kelt levele, melyben őt Rákóczy György erdélyi fejedelemnek figyelmébe ajánlja azon esetre, ha tanulmányai közben a fejedelem terűletén kutatásokat és gyűjtéseket akar eszközölni.[2])

Czanaki Máté szül. 1595-ben Sárospatakon. A korán árvaságra jutott nemes ifiú Báthori István ország-

[1]) Weszpr. III. 4. Bod P. 15. életr. Siebenb. Quart. V. 1796.

[2]) Weszprémi I. 7.

bíró udvarában nevelkedett. Alsóbb iskoláit Nagy-Szombatban, Patakon, Ausztriában és Morvaországban végezte. 1618-tól I. Rákóczy György pártfogása alatt Németország, Belgium, Hollandia, Francziaország és Sweicz főiskoláin tanulta a tudományok különféle ágait. Mint hírneves orvos jött haza 1629-ben s Rákóczy Györgynek udvari orvosává lett. Később a sárospataki iskolában vállalt tanári széket és nagy befolyást gyakorolt a híres iskola, különösen a tanitási rendszer fejlődésére.[1])

Enyedi Sámuel nagy-enyedi születésű. Főiskoláit Franekerben végezte. Itthon kezdetben 1654-től 1660-ig a nagy-váradi reformatus collegiumban tanár volt. Váradnak török kézre kerülése után Husztra ment Rhédei Ferencz udvarába, ahonnan 1664-ben I. Apafy Mihály fejedelem a nagy-enyedi collegiumba hívta meg a philosophia tanszékére, melyet 1669-ben az alvinczi lelkészséggel cserélt föl. Ott halt meg 1671-ben.[2])

Hellenbach János Gottfried báró Selmeczbányán 1659-ben polgári szülőktől származott. I. Lipót császárt és királyt súlyos betegségéből (nephritis calculosa) szerencsésen kigyógyitván, a hálás uralkodó őt Paczolay előnévvel bárónévá, csász. és kir. tanácsossá nevezte ki és dús vagyonhoz juttatta. A II. Rákóczy Ferencz féle felkelés alkalmával Hellenbach a felkeléshez csatlakozva Bercsényi által az alsó magyarországi bányák praefectusává neveztetett ki, mint ilyennek Lengyelországba kellett menekűlnie, de a szatmári békekötés után királyi kegyelem útján viszanyerte vagyonát. Miután bárónévá lett, az orvosi gyakorlattal felhagyva a bányászatra adta magát. A közügyekben élénk részt véve az 1707-iki zsolnai evang. egyházi zsinatnak elnöke, 1721-ben pedig

[1]) U. o. II. 26 és Danielik: Magyar írók. Pest 1856. Sárospataki füz. 1865.
[2]) U. o. II. 54. és VI. 1798. Bod P. 76.

a III. Károly király által összehívott vallásügyi tárgyalásokon az evangelikusok képviselője volt.

Hofsteter János Adám 1660-ban Körmöczbányán született. Tanulmányait Németország egyetemein végezve Jenában doktorrá lett. Kopenhágában telepedett le, a hol mint a dán királynak udvari orvosa és tanácsosa élt.

Köleséri Sámuel — de Keres-ér — 1663-ban Szendrőn Borsod megyében született. Leydenben 1680-ban theologiae, 1683-ban philosophiae doktorrá lett és haza jött papnak. Debreczenben egy szónoklat alkalmával elhibázta a miatyánkot, erre elhagyta a papi pályát, visszament Leydenbe orvostant tanulni. Ezen tanulmányait bevégezve Nagy-Szebenben városi, majd generalatusi és kormányszéki orvossá, az erdélyi bányászat főfelügyelőjévé, kormányszéki titkárrá, majd kormánytanácsossá lett. Orvosi tudományáról[1] írják, hogy az orvoslás mesterségében nagy földön nem volt mása, a ki a nyavalyák okait oly jól észrevette s oly fundamentomosan orvosolta volna. Az életpályáján gyorsan emelkedő orvos családi életében szerencsétlen volt. Mikor özv. gróf Lázárné szül. Bethlen grófnővel harmadik házasságra lépett, ellenségei, első sorban mostoha fia gróf Lázár János, vagyoni perekbe bonyolították, melyek miatt fogságba jutott s ottan is halt meg 1732-ben. Bölcsészeti, történelmi, nyelvészeti műveinek száma meghaladja a 40-et. Tudományos érdemeinek méltánylásául az Acad. naturae curiosorum 1719-ben tagjává választotta.[1])

Moller Dávid Vilmos Pozsonyban 1642-ben született. Felsőbb iskolai tanulmányait Német-, Franczia-, Angolország, Schweicz, Németalföld és Itália egyetemein végezte. Az orvostudori czímet nem szerezte meg,

[1]) Bod T. 151. Weszpr. I. 82. Trausch: Schriftsteller Lex. 281—300.

de mint orvostudományi író kitűnt. 1679-ben Pozsonyban subrector volt. A vallási üldözések elől Altdorfba menekült s ott 1674-től az egyetemen metaphysicát és történelmet tanított, az akadémiának seniora és könyvtárnoka volt. Az Acad. naturae curios. és az olasz societas recuperatorum — a feltalálók társasága — tagúl választották. I. Lipót császár »Comes Palatinus Caesareus« címmel ékesítette fel. Meghalt 1712-ben.

Pápai Páriz Ferencz 1649-ben Nagy-Enyeden született. Tanulmányait M. Vásárhelyen, Enyeden, majd Németország egyetemein végezte. 1675-ben Báselben az orvostudori szigorlatot kiállva, az orvosi facultas assessorává választotta. Haza jöve I. Apafy Mihály fejedelem meghivására 1676-ban a nagy-enyedi collegiumban a görögnyelv, physica és logica tanszékét foglalta el s azt, az orvosi gyakorlat mellett, 1716-ban bekövetkezett haláláig megtartotta.[1]) Az enyedi collegiumnak megbecsülhetetlen szolgálatokat tett az által, hogy az ott tanúlt ifiak részére Frankfurtban, Leydenben és Franekerben alumniákat eszközölt ki. Ő az ismertetett »Pax Corporis« írója.

A *Rayger család*: *Rayger Vilmos* lovag, bécsi gyakorló orvos 1636-ban Pozsonyban telepedett le. A Pálfi grófok ajánlatára II. Ferdinandtól magyar nemességet kapott s megalapította a Pozsonyban egy századon át virágzott Rayger orvosi családot. Fia *Károly* Pozsonyban 1641-ben született. Külföldi felsőbb tanulmányai és utazásai után szülővárosában mint városi, a főúri családoknál házi orvos és Lipót királynak is udvari orvosa működött 1707-ig. A századnak nálunk legkiválóbb orvostudományi írója volt. Az Acad. naturae curios. 1694-ben tagjává választotta. Fia *Károly* Pozsonyban

[1]) Weszpr. I. 126. Bod. P. 210. Danielik I. 353

1675-ben született. Mint Pálfi Miklós nádor orvosa és városi orvos ott élt 1731-ig.

Skulteti N. idegen származású, Erdélyben honosságot nyert orvos. Bethlen Gábor fejedelemnek udvari orvosa és bizalmas tanácsosa. A fejedelem 1625-ben Kovacsóczi Istvánnal és Mikó Ferenczczel őt küldte Bécsbe Czeczilia Renata főherczegnőt részére megkérni és mikor ezen terv meghiúsult Skulteti Berlinbe ment, ahol küldetésében sikerrel járt el, nőül kérve fejedelmének Brandenburgi Katalint. »Schultetus doctor, igen fő deák, elmés ember, az fejedelem asszonynak hiteles embere az nyelvért, de egyébiránt Bethlen Gábor creaturája s religiosus evangelicus ember és titkos nagy jóakarója az Bethlen familiának«.[1]) Ezen nagy jóakaró volta okozta korai vesztét. Bethlen Gábor halála után a doktor Bethlen Istvánnak pártjára állott s általa küldetve követűl ment Konstantinápolyba. Mikor innen a sultán fermánjaival visszajött, a reá boszús özvegy fejedelemasszony elfogatta, orozva megölette és összevagdalt hulláját az Oltba dobták.

A *Spillenberger* család. *Spillenberger Sámuel* Szepes-Olasziban, ahol atyja ev. lelkész volt, született. Egyetemi tanulmányait Lőcse stipendiumán végezte Wittenbergben, honnan haza jöve a segélyező városnak szolgálatába állott. Lőcsének és Szepesvármegyének főorvosa nagy hírre tett szert. Thurzó György, Bethlen Gábor és II. Rákóczy György többször vették igénybe szolgálatát Egerbe, Kassára, Nagy-Károlyba, Szatmárra többször kérve őt ki a várostól. 1617-ben magyar nemességet kapott. 1619-ben II. Mátyás királynak halálos ágyához is meghívták. Lőcsének bir-

[1]) Kemény János önéletírása 165, 107. Szilágyi S. Erdélyorsz. tört. 169. Weszpr. I. 162.

tokán Tepliczen 1613-ban ő állította fel a hazánk területén első[1]) papirmalmot annak vízjegyéül a város czímerét választva. Fia volt *Dávid* aki orvosi tanulmányait Leydenben, Baselben, Bolognában elvégezve, előbb szülő városában Lőcsén orvos s két ízben, 1670 és 1671-ben a város bírája volt. Később az orvosi gyakorlattal felhagyva a bányászattal foglalkozott és nagy vagyonra tett szert.[2])

Teutsch András egy nagy-szebeni aranyművesnek fia (sz. 1669). Tanulmányai végeztével szülő városában városi orvos, 1701-ben tartományi jegyzővé, 1702-ben tanácsnokká, 1704-ben polgármesterré, 1710-ben királybíróvá lett. 1713-tól kezdve a Steinville tábornok által visszaállított kormánytanácsnak tagja. Meghalt 1731-ben. Kiváló orvos, jogász és theologus volt.[3])

Ezen századból közel száz orvosunknak életét és irodalmi működését ismerjük. A legnagyobbára latin nyelven írott művek nem szólnak a nagy közönségnek, de a külföldi tudományos társulatok méltánylásai mutatják, hogy a tudományos irodalomban számot tettek.

Orvosainknak életét és a közügyekre hatását igen kedvező világításba helyezi az, hogy ők rendesen többoldalúan képzett emberek levén, a közélet minden terén érvényesülnek. Városaink és fejedelmeink igyekeznek őket a legkiválóbb iskolákba tanárokúl megnyerni s mint rektorokra és conrektorokra rájok bízzák az iskolák szervezését. Tanárokúl működő jeles orvosainkat már említők (l. 353 old.) Másokat a legkiválóbb hitközségek lelkészekűl hívják meg, hogy érdemeiket a jó javadalommal is jutalmazzák. Így: Árkosi B. és Tolnai Istvánt Kolozsvárra, Apáti Miklóst

[1]) Ballagi szerint a 2ik. A nyomd. tört. 98.

[2]) Weszprémi I. 169–172.

[3]) Trausch: Schriftst. Lex. III. 367 stb.

Debreczenbe stb. Másokat a díszes városi bírói székeken találunk mint: Teutsch Andrást Nagy-Szebenben, Seuler Lukácsot Brassóban, a Spillenbergereket Lőcsén, Weber Jánost Eperjesen. Fejedelmek és főurak tanácsosaikká választják, a kiválóbb orvosokat leveleikben rendesen »excellentissimus« czímmel illetik. Hellenbach orvosi érdemeiért báróvá lett, számosan kaptak nemességet. Az így tisztelt állás az előkelő nemesi és patricius családoknak ivadékait is vonzotta az orvosi pályára. A XVII-ik századnak határozottan aristocratikus jellege mellett az orvosi tudomány nagy tekintélye kiegyenlítette a radicalis nemes és a polgári származás közötti ellentétet a házasságkötésnél is.

Az orvosi állás anyagilag is kedvező volt. Mikor — például — Monavius Frigyest 1635-ben Brassóba városi orvosnak és tanárnak meghívták, fizetésül ajánlottak neki: mint physicusnak évenkint 140 frtot, mint tanárnak 60 frtot (ezért hetenkint 4 óra előadást kellett tartania); továbbá 10 köböl búzát, 10 köböl árpamalátát sörfőzésre, szabad lakást, szabad fát, mentességet minden polgári közterhektől s ezeken felül a tiszteletdíjakat s a szeretet és barátság nyilvánításait elfogadhatja. — Fabuschi Györgynek, a XVII. század elején Sárosmegye tiszti orvosának évi fizetése 500 frt volt. Spillenberger Sámuel Lőcse tiszti orvosa 1615-ben 120 frt. 1636-ban és a következő években 200 frt évi fizetést kapott. Ugyanannyit kapott fia és utóda Dávid egész 1688-ig, mikor évi fizetését 250 frtra emelték.[1])

[1]) Mennyire megfelelt ezen rendes fizetés a kor viszonyainak, megitélhetjük, ha tudjuk, hogy olyan előkelő városban, aminő ekkor Lőcse volt 1671-ig a biró kapott egy évre 12 frtot és egy hordó bort, a tanácsnokok 3—25 frtot és az accidentiákat — bírságok, bor, helypénz stb. — Az accidentiákat 1671-ben készpénzre változtatták s a bíró kapott évenkint 400 frtot, a tanácsnokok

Fejedelmeink és főuraink körében mindig találunk magyar orvosokat: II. és III. Ferdinand királyoknál Augustini ab Hortis Ker. I. Lipótnál Hellenbach és id. Rayger Károly; Bethlen Gábor fejedelemnél Skultéti, Bethlen Istvánnál Ruland János Dáv.; I. Rákóczy Györgynél Held M. és Czanaki M.; II. Rákóczy Györgynél Ascanius; I. Apafy Mihálynál Keyl A. és Köpeczy János; II. Apafy Mihálynál Huszti Szabó István; Tököly Imrénél Moller J.

Városaink már rendes fizetéssel díjazott physicust tartanak. Mint városi orvosok működtek: Beszterczebányán: Grundel György, Lang János; Brassóban: Francisci Pál, Monavius, Seuler Lukács, Ziegler András; Eperjesen: Fabuschi György, Fridelius M. — egyszersmind Sáros m. tiszti orvosai — Khien Ferd. Paterson Hain J., Schönlin Fülöp, Szent-Kereszti Dán.; Kassán: Schirmer János; Késmárkon: Augustini ab H. K. Praetorius Dávid; Kézdi-Vásárhelyen: Várady M.; Kolosváron: Pécsi András; Lőcsén: Brewer János, Cramer Pál, Spillenberger Sámuel és Dávid; N. Szebenben: Bauler Wolfgang, Köleséri S., Teutsch András; Pozsonyban: Geiger Dániel, Metzger M., Moller D. V., Rayger Vilmos, id. és ifj. Károly; Selmeczbányán: Hellenbach J.,

---

180—220 frtot s a biró 40, a tanácsnokok 20—20 köböl árpát. A városi jegyző 1621-ig kapott évi 65 frtot, 1621 után 80-at továbbá 28 köböl árpát, 4 köböl búzát, 25 szekér fát és lakást. — Nagy drágaság idején a termények ára volt:

Áru	1599		1622		1654		1663		1676	
	frt	den.	frt	den.	frt	den	frt	den.	frt	den.
1 köböl búza . . .	4	50	4	—	2	60	2	18	—	—
1 „ rozs	3	25	3	50	2	—	1	72	2	—
1 „ árpa. . . .	2	—	3	—	1	30	1	27	1	60
1 „ zab	1	60	2	—	—	66	—	51	—	—

Lang J.; Szakolczán: Ascanius; Sopronban: Kober T., Loew A, Schemberger András, Scholtz Jeremiás.

Külföldön szereztek jó hírt a magyar orvosok nevének: Hofsteter J. Koppenhágában kir. orvos és tanácsos; Kökösi Pál Páduában kórházi orvos; Silvanus — Erdélyi — Angliában Middelsexben tanár; Moller D. V. Altdorfban tanár; Strobelberger J Regensburgban orvos és senator.

Orvosainknak számát, társadalmi viszonyait és a közegészségügyre gyakorolt hatásukat általában kielégitőnek mondhatjuk, noha olykor még fejedelmi személyek is megszorúlnak orvos tekintetében. I. Rákóczy György 1640. aug. 5-éről írja nejének Dévárol, hogy »Kassai uram igen elnehezedett« és Ascaniusért küldött. 1644-ben junius 21-én I. Rákóczy Györgyöt igen elővette az arena, de Ascanius nem volt mellette s az ifjú doktort, aki Fülek tájékán jött a táborba, hívták hozzá, de annak sem volt semmi orvossága. Rákóczy Zsigmond 1648 május 19-én Munkácsról írja anyjának hogy a késmárki doktor oda fel vagyon Wesselényi Ferencz uramnál, hanem Sélyei-Tolnai-Istvánért küldött, de 21-én még se a késmárki doktor nem jött se Sélyeitől választ nem kapott. Sélyei 25-én érkezett meg. Ugyanazon év junius 6-án I. Rákóczy György Somlyóról írja nejének, hogy »a lőcsei doktort valóban várnók«.[1]) Akár melyik Somlyóról írt, a doktornak Lőcséről több napi utat kellett odáig tennie. Hogy a közegészségügy terén ezen században még igen nagy hézagok mutatkoznak, az a politikai, közgazdasági és társadalmi viszonyoknak terhére róható.

[1]) A két Rákóczy György családi levelezése.

b) Gyógyszerészek.

Paracelsusnak a chemiai úton előállítandó gyógyszerek és arcanumok alkalmazására irányozott törekvését a chemiatrikusok általános érvényre emelték. A XVII. században megindúlt a küzdelem a babonás és ocsmány szereknek, mint: szűz-vizelet, újszülött vizelete, békapetéből szűrt víz, havi tisztulás, pókolaj, különféle ganéjok stbnek a gyógyszertárakból kiküszöbölésére. A felfedezési utazások több új szerrel gazdagították a gyógyászatot, melyek közt kiváló szerepet kezdenek játszani az izgató és izzasztó szerek: az ipecacuancha. arsenik, arnica, digitalis, opium, lichen islandicus, chinahéj, dohány, thea, kávé, chocoladé. Az orvosok és chemicusok egyszerű gyógyszerek előállítására törekszenek és hogy a gyógyszerészek munkáját megkönnyítsék, az új tanoknak megfelelő gyógyszerkönyveket — Pharmakopöea — adnak ki. Legnevezetesebbek: Libavius Andrásé (1606), Jean de Renoué (1615), Minderer tábori gyógyszerkönyve (1621), az első londoni (1618), az első párizsi (1639), a Ludwig Dánielé (1625—1680), ki a gyógyszertáraknak fent említett tisztogatását legelsőnek kezdte meg, a Zwelfer féle augsburgi (1652) stb.[1]) Nálunk a legelső Ruland János Dávid pozsonyi orvos műve: »Pharmacopoea nova in qua reposita sunt stercora stb.« Megjelent Lőcsén 1644. A gyógyszerészek képzése még mindig a régi módon történik, leginkább gyakorlati úton a gyógyszertárakban sajátítják el a szükséges ismereteket.

Specialis magyar törvény vagy rendelet, tudtommal, nem intézkedik a gyógyszerészek képzéséről vagy a gyógyszerészet gyakorlásáról. Az 1656-iki praxis cri-

[1]) Haeser II. 327—429. Baas 435—437.

minalis 72. articulusa csak azt állapítja meg, hogy a mérget kellő vigyázat nélkül eladó gyógyszerész bírói úton bűnhödjék. Aggodalom nélkül elfogadhatónak tartom Linzbauernek véleményét, hogy tekintettel arra, hogy nekünk egyetemünk nem volt, nálunk is legalább részben érvényben lehettek az osztrák örökös tartományokra vonatkozólag kiadott rendeletek. Ezek közől a gyógyszerészi gyakorlatot szabályozza III. Ferdinandnak I. Ferdinand 1564-iki és II. Rudolfnak 1602-iki szabályzatait megerősítő és kibővítő rendelete. E szerint gyógyszertárt csak az tarthat, kit az orvosi kar két gyógyszerészszel együtt megvizsgált. Vizsgára bocsátható, aki keresztlevelet hoz mint katholikus és bizonyítványt tanuló éveiről. A vizsgálat ne csak elméleti legyen, hanem a szerek gyakorlati készítését is ölelje fel. A gyógyszerésznek esküt kell tennie arra, hogy a szerek kiszolgáltatásában lelkiismeretes lesz, hogy magas díjakat nem szed; jó, friss szereket ad; belső és ártalmas szereket, mérgeket orvosi rendelet nélkül ki nem ad, érvágást sem nem rendel, sem nem végez; a szabályzatot megtartja. A gyógyszerészeknek ügyes, jártas, józan segédeket kell tartaniok s azokra gondosan felügyelniök. A meg nem felelő segédeket, minthogy azoknak hibáiért ők felelősek, a kikötött idő előtt is bármikor elbocsáthatják. A tanulók törvényes és katholikus születésűek, a latin nyelvben *némileg* jártasak legyenek és négy évig tanulnak. Az özvegyek megvizsgált provisort tarthatnak. A részegeskedés, könnyelmű életmód tilos. Egy gyógyszerész csak egy gyógyszertárt tarthat. Minthogy az orvosi gyakorlat egy embernek elég munkát ad, az orvosoknak nem szabad gyógyszertárt tartaniok és szereket készíteniök, orvos tarthat ugyan gyógyszertárt, de akkor orvosi gyakor-

latot nem űzhet és mindenben tartozik a gyógyszerészi szabályzathoz alkalmazkodni; viszont a gyógyszerész nem avatkozhat az orvos teendőibe és patienseket nem fogadhat el. Habár az orvos saját házanépén kívül másnak nem adhat gyógyszert, általa feltalált titkos szereket készíthet, de azokkal az orvoshoz nem illő nyilvános kereskedést nem folytathat. A gyógyszertár mindig tiszta, csinos legyen, legyen ellátva a szükséges szerekkel; ha valami előírt szer hiányzik, azt hozassa más gyógyszertárból s ha nem kapható, jelentse a rendelő orvosnak, de önkényesen ne helyettesítse mással. A compositiokat — összetett szerek — a *Dispensatorium augustanum* vagy az *Appendix viennensis* rendelkezése szerint készítsék, az electuariumok, conservek és confectiokhoz ne vegyenek czukor helyett mézet, hanem minden ingredientia a legjobb legyen. Az egyszerű és összetett tisztító szerek mindig kéznél legyenek. A magvakat, virágokat, füveket, gyökereket kellő időben szerezzék be, a folyadékokat tiszta edényben tartsák. Minden szerre írják fel a készítés napját, nehogy állott és erejöket vesztett szereket használva meghiúsítsák az orvos rendeléseinek sikerét és a betegeknek ártsanak. A destillátákat és compositákat ne készíttessék tanulókkal, de vagy segédeik vagy magok készítsék. Ne csak a közönséges, de a drágább szereket is mindig tartsák készletben. Theriacat és Medritat-ot, minden mérgezésnek hathatós ellenszerét és sok súlyos betegségnek orosságát, nem szabad a vásárokon és piaczon árulni, csak a gyógyszertárban s az orvosok annak valódiságát szigorúan vizsgálják meg. A gyógyszerészek által feltalálandó orvosságokat az egyetem két doktor tanára vizsgálja meg, a vizsgálathoz a feltaláló is kijelölhet egy orvost, ezek az engedélyezést

sajátkezűleg aláírják, pontos jegyzékbe veszik, hogy a feltaláló joga biztosítva legyen. Különösen a fontosabb gyógyszerek elkészítésénél lehetőleg jelen legyen a gyógyszerész s ne bízza azokat egyedűl segédeire. Lehetőleg tartózkodjék nyilvános hivatalok elvállalásától, melyek őt hivatásában gátolnák, ha a közjóért mégis városi hivatalra választanák, akkor a gyógyszertár vezetésére vegyen alkalmas, tapasztalt, szorgalmas egyént. A decoctiót agyag és mázos edényekben végezze. Mérges és kártékony szereket ne adjon bárkinek. Zsidóknak, anabaptistáknak, teriac- és fűszerkereskedőknek, foghúzóknak, piaczi árusoknak — Marktschreier —, zugorvosoknak, házalóknak, asszonyoknak s más hasonló egyéneknek recipékre is csak akkor adjon orvosságokat, ha azok alá vannak írva. Az aláírás nélkülieket bejelenti az orvosi facultas dekánjának, hogy azok szerzőit kérdőre lehessen vonni. Az imitt-amott tartózkodó és lakásaikon gyógyszereket készítő gyógyszerészeket, borbély és fürdős legényeket a hatóságnak át kell szólgáltatni. Ha a gyógyszerészek észreveszik, hogy az orvos sietség vagy más okból tévedt, a recipet változtatniok nem szabad, se az orvost ne becsméreljék vagy híreszteljék ki, de figyelmeztessék a tévedésre. Ha a gyógyszerész követne el hibát, nem kell őt mindjárt becsmérelni és felelőségre vonni, ha hibája nem volt a betegre káros, de meg kell őt inteni. Káros következmény esetében jelentést kell tenni a dékánnál, ki az ügyet két gyógyszerészszel megvizsgálja. A dispensatiorum augustanum érvényben marad, hogy a szerint készítsék a gyógyszereket. Minden recipere rá kell írni az árat, aki sokalja, jelentse be az orvosi kar dékánjánál, ki azt két gyógyszerészszel helyesbíti. A chemiai szereket ne vegyék ismeretlen em-

berektől, de magok készítsék. A kolostorok, collegiumok, convictusok, seminariumok gyógytárai csak saját embereiket láthatják el, ki eladniok nem szabad. A teriac kereskedők, fűszeresek, lythotomusok, házalók, piaczi árusok és asszonyok a piaczokon gyógyszereket csak az orvosi kar dékánjának irásbeli engedélye mellet árulhatnak. A materialisták, czukrászok, kereskedők összetett gyógyszereket nem árulhatnak, egyszerűeket sem lat, quintel és pfennig számra. A gyógytárakat a dékán 3—4 orvossal és két gyógyszerészszel vizsgálja meg. Az isteni tiszteletet látogatni s különösen a gyógyászat védőszentjeinek Cosma és Damianusnak napját megünnepelni kell. Ezen rendelet érvénye kiterjed egész alsó és felső Ausztriára.[1])

Ezen udvari rendeletnek záradéka világosan mondja, hogy a rendelet érvénye a két Ausztriára terjed ki. Ha azon közjogi felfogásra helyezkedünk, hogy Magyarországot rendeletekkel kormányozni nem lehet, a rendeletnek hazánkban érvényességét egyszerűen elvethetnők. De ha tekintetbe vesszük, hogy törvényhozásunk a közegészségügygyel egyáltalában nem foglalkozik és városaink, mint sok más téren, úgy ezen is teljes municipalis hatáskörrel bírva onnan veszik a megfelelő rendszabályokat, ahonnan a legczélszerűbbeket kapják, tekintve Bécscsel ezen században igen szoros politikai és kereskedelmi összeköttetéseiket és a közegészségügy terén városainkban kimutatható egyéb császári rendeleteknek érvényesülését; ezen rendeletnek érvényesülését is bízvást elfogadhatjuk a következő változtatásokkal: 1. A német császárnak, illetve ausztriai főherczegnek azon felfogása, hogy gyógysze-

[1]) Linzbauer I. 387. sz. 245—256. old. közölve a Codex Austriacus Pars I-ből. Az egész áll 36 pontból és a záradékból.

részszé csak katholikus ember lehet, nemcsak a magyar alaptörvényekkel — bécsi, nikolsburgi, békék —; de még inkább protestáns polgárságunk felfogásával ellenkezik. I. Lipót királynak 1678-ban, Magyarország alkotmánya felfüggesztésének időszakában, kiadott azon rendelete, hogy nem katholikusok gyógyszertár tartására engedélyt nem kapnak, s hogy nem katholikus gyermek, ha alapos kilátás van arra, hogy a kath. vallásra át fog térni, a kormány engedélyével felvehető gyógyszerész tanulónak,[1]) rövid időn át, (1681-ig) érvényesülhetett. — Nálunk azt látjuk, hogy az orvosi pályára leginkább protestáns ifiak léptek s így a protestánsok a gyógyszerészi gyakorlattól még kevésbbé lehettek eltiltva. — 2. Orvosaink gyógyszerészi gyakorlatot űztek. Példa rá Moller Károly Otto, Beszterczebányán orvos, kinek gyógyszertárában többen, köztük a gyógyszerészeti irodalom terén ismert nevű Vette György, nyerték kiképeztetésüket. — 3. Hogy a gyógyszerészek által feltalált orvosságokat felűl vizsgálják, arra egyetem hiányában a városi tiszti orvoson kívűl más alig gondolhatott. — 4. A gyógyszerészek és gyógyszertárak fölött a felügyeletet nálunk a városi tiszti orvos gyakorolta. 5. A papi gyógyszertárak nálunk szabadon működtek s ezt csak a következő század rendezettebb közigazgatási viszonyai közt szabályozzák. — 6. Ugyanígy áll a dolog a vándorló gyógyszerárusokkal. Ezeket csakis a rendezett városok hatóságai korlátozhatták. — 7. A gyógyszertárak vizsgálata nálunk a városi tiszti orvos és a tanácsurak feladata. — A többi pontokat illetőleg városainkban mindenütt azokkal azonos intézkedéseket találunk.

A felhozott rendelet is megengedi, hogy, ha a

[1]) Linzbauer I. 428. sz. 276. l. Cod. Austr. II. 71.

közjó kívánja, gyógyszerészek városi hivatalt vállaljanak. Mi már a XVI. század elején mutattunk fel gyógyszerészeket városi senatorokúl. A XVII. században, eltekintve Bertran késmárki gyógyszerésztől, mint senatortól, a nagyrabecsültségnek kiváló példájául hozhatjuk fel Weber János eperjesi gyógyszerészt, akit ezen századnak egyik legkiválóbb embere Wesselényi Ferencz és neje a büszke murányi Venus, Szécsy Mária, benső barátságukra méltattak. Szécsy Mária 1653 deczember 8-án Szendrőn kelt levelében írja neki, hogy májbaja felől »beszélgessen doktor uraimékkal derekason« s az ő tanácsát kéri és arra kéri, hogy ő küldene neki valami flastromot, kenőcsöt, vagy valami italt, amit bevehetne. Úgy látszik Weber igen ismerte az úrnő természetét, mert ez írja: »maga jól tudja azt kegyelmed, nem igen vehetek belső orvosságot«. Wesselényi családja és a Weberek közt az összeköttetés hosszú időn át tartott, nemcsak rendes gyógyszerésze volt Weber a nádornak, aki 1658 máj. 12-én Murányból tartozására *100 forintot* küld s a többinek kimutatását is kéri, hanem bizalmas barátja és komája is. 1669 aug. 21-én Szécsy Mária Wesselényihez mint »édes komám uram«-hoz ír s tanácsot kér tőle »hitvány szívbágyadás miatt, mely iránt kérem kegyelmedet édes komám uram, adja maga jó tanácsát is«, a »komám asszony ő kegyelmének« is szolgálatát ajánlja. Az 1663-iki levél »Joh. Weber judici primario« (főbírónak), az 1669-iki meg »Nemzetes Eperjes városa főbbik Tanácsának (első senator) Véber János komám uramnak ő kegyelmének« van czímezve.[1])

A gyógyszertárak száma nem felelhetett meg a közszükségnek, ha oly távolságokra, aminő Lőcse és

[1]) Történ. tár 1880. 605—607,

Szendrő meg Murány, kellett gyógyszerekért küldözni. I. Rákóczy György 1640 aug. 5-én Dévárról írja nejének: »Mennyeit siettesd hozzánk utánunk mind az patikariussal együtt«. Jelentékenyebb városainkban, a nagyobb zárdákban és a katonaság állandó nagyobb táborhelyein voltak a gyógyszertárak; de daczára a gyógyszerészi állás nagyrabecsültségének, megtörtént, hogy nagyobb városok gyógyszertárai is zárva voltak gyógyszerész hiánya miatt, mint Lőcsén 1655-ben.

A gyógyszertárak hiányát a köznépnél pótolták az *olajos tótok*, a merialisták és a fűszerkereskedők. Az úgynevezett olejkár-ok hazánk felvidékéről szárított gyógyfüvekkel, olajokkal, kenőcsökkel nemcsak hazánk egész területén jártak faluról-falura, hanem az ausztriai tartományokat is beutazták. Virágzó üzletüket hatósági rendeletek csak a következő században szabályozzák.

c) Sebészet. Fürdők.

A sebészet a XVI. században nagy lendületet vett anatomia alapján legkivált Olaszországban, ahol az egyetemeken mindenütt szerveztek sebészi kart, és Franciaországban, ahol az école de chirurgie nevelt képzett sebészeket, továbbá Hollandiában és Harvey nyomán Angliában a fejlettségnek magas fokára emelkedett. Németországban a sebészet ekkor még épen olyan czéhszerű foglalkozás volt, mint nálunk. A XVII. századnak sok háborúja nálunk épen úgy mint Franciaés Németországban igen sok alkalmat nyújtott a sebészeknek a gyakorlati képzésre.

Azon felfogás, hogy az orvosnak sebészeti műtétekkel foglalkoznia lealacsonyító, jóformán csak Németországban uralkodik. Orvosaink nem osztoznak a németek nézetében, hogy az orvosoknak legfölebb nehe-

zebb operatióknál kell felügyeletet gyakorolniok, például, hogy a trepanationál a varrat meg ne sértessék, az altest paracentesisénél a vizet egyszerre ki ne bocsássák, a herniotomiánál a castratiot ne engedjék meg; sőt inkább legjelesebb orvosaink elég sűrűn foglalkoztak irodalmilag a sebészet körébe tartozott külső betegségekkel (l. 376. old.)

Borbély és seborvos még ezen században is egyértelműek. Képeztetésük és így képzettségük is azonos a múlt században részletesen ismertetettel. (l. 308. old.) A XVII. századnak a sebészet gyakorlását szabályozó rendeletei mutatják, hogy még akkor is nagy számmal voltak az úgynevezett vásári sebészek, akik sátraik alá dob, trombita szóval és nagy lármával csődítették a közönséget — Marktschreyer-ek — és ott köpölyöztek, pióczáztak, flastromoztak, borotváltak, nyírtak, eret vágtak, hályogot nyitottak stb. Ezek rontottak aztán nagyban a czéhbeli mestereknek becsületét. A magyar vidékeken a sebész-borbélymesterségre szegényebb nemes családok fiai is mentek, mint a pápai czéh tagjai közt 1613-ban találjuk nemes Szalay János, Pápai Imre, Kolozsvári János, 1647-ben Debreczenben Czéky Mátyás, Jász-berényi Simon, Jenei János, Várady Gáspár stbek neveit.[1]) A felvidéki városokban azonban, ahol a polgári aristocratia a munkaágak szerint fejlődött ki, daczára a gyakorlathoz kötött elég magas képzettségnek, a chirurgusok nem örvendtek valami kiváló tekintélynek s a jövedelmezőbb és így előkelőbb iparágakat űző czéhek a fürdőzők és seborvosok fiait nem akarták czéhükbe felvenni. Nagy vihart keltett 1664-ben az eperjesi asztalosok ilyen tette s azon állítása, hogy az asztalosok s más hasonló czéhek a

[1]) Történeti tár. 1878. 88. stb.

német birodalomban sem veszik föl a seborvosok és fürdőzők fiait. A felvidéki városok Lőcsén tartott általános czéhgyűlése kérdést intézett ez iránt a bélsi, boroszlói és nürnbergi főczéhekhez, melyek nagy méltatlankodással utasították vissza a dehonestatiot. A bécsi czéh azonnal írt Frankfurtba és Nürnbergbe, s beszerzett értesülései és a császári rendeletek alapján írja, hogy a birodalomban mindenütt felveszik más czéhekbe a seborvosok és a fürdőzők fiait. Példa is van rá, hogy egy nürnbergi seborvosnak fia asztalossá lett és Frankfurtban műhelye van. A német birodalomban is elkövettek az eperjesihez hasonló attentatumokat, de 1621 nov. 3-án Laa, 1625 márcz. 17-én Himberg, u. a. év szept. 10-én Bécs, 1618-ban Brünn városokban példás büntetést kaptak a merénylők. Nagy-Szombatban a hasonló vakmerőséget elkövetett bodnárok a megsértett seborvos és fürdőző czéhtől 1614 május 1-én 20 tekintélyes emberrel bocsánatot kértek s reversalist adva magokról, 100 magyar tallér bírságot fizettek. Hasonló méltatlankodásnak adnak kifejezést a többi főczéhek is, erélyes megtorlásra buzdítva a becsületében megsértett társczéhet.[1]) I Lipót király a városok ügyeit szabályozó 1689 decz. 9-iki rendeletében végképen elhagyni rendeli azon lábrakapott visszaélést, hogy a sebészek és fürdőzők gyermekei nem bocsáttatnak mesterségek tanulására.[2])

A borbélyokba vetett bizalomra nézve jellemzők ifj. Rákóczy Györgynek (II.) anyjához 1646-ban írt levelei. Nagy-Váradról jul. 9-én írja: »A kis Ferencznek kezét az új keresztyén borbély és a váradi gyógyították. Azt mondták, hogy inai marjultak meg«. Jul. 13.

[1]) Demkó K. A felső magyarorsz. városok. 107.

[2]) Linzbauer I. 458. sz. 335.

»A német borbély most érkezett meg, mint orvosolta a kezeket, Keresztúri leveléből megértheti«. Több hiába való kisérletezés után aug. 3-án írt levelében egyenesen kijelenti, hogy a borbélyban többet bízik, mint az orvosban. »Keresztúrinak dicsérnek egy orvost, s azt ajánlja. Az az orvos kenéssel szokott orvosolni, amiben semmi gyanúság nincs«. Ugyanakkor írja: »A német orvos azt mondja, hogy a gyermeknek keze tört meg, a fiókcsontban, amint én nem hihetek és ha van ott fent alkalmas borbély, azt kellene leküldeni«.[1])

A sebészeket a törvénykezési eljárásoknál szakértőkül alkalmazni rendeli az 1656 decz. 30-án kelt bűntető eljárás — praxis criminalis. — A sebesítés és emberölésnél a sértettet vagy a hullát esküdt sebész által megvizsgáltatni, hogy az illető hány sebet, hol és milyen eszközzel kapott, hogy a sebek általában vagy azok közül csak egyik másik volt-e halálos? A hullát sebészi vizsgálat nélkül eltemetni nem szabad. (art 25). A vizsgálatot akkor is meg kell ejteni, ha a gyilkos ismeretlen. (art. 62). Az öngyilkosságot megkisérlőket a sebészek és fürdőzők mesterségük elvesztésének terhe alatt tartoznak ápolás alá venni s e miatt becsületükön csorba nem esik. (art. 69).

A következő században, hazánk közigazgatásának újra szervezésekor nagyobb gondot fordítanak a sebészekre s szoknak viszonyait is szabályozzák a kormányrendeletek.

Fürdők. Városaink ezen században is folytonosan jó karban tartották fürdőiket és gyakorlott, czéhszerűen megvizsgált seborvosokra és fürdőzőkre bízták azoknak kezelését. Gyógyfürdőink mind nagyobb figyelemben részesülnek. A chemia fejlettsége magával hozza az

[1]) A két Rákóczy Gy. levelezése 365.

ásványvizeknek tüzetesebb vizsgálatát és orvosaink már kezdenek tudományosan foglalkozni gyógyvizeinkkel. Igy: Árkosi Tegző Benedek a nagy-váradi, Loew András a balfi és pinkafői, Scholtz Jeremiás a balfi, Vette György (gyógyszerész) Erdélynek meleg forrásairól értekeztek. Gyógyfürdőink ezen században az előkelő magyar úri családoknak már kedvelt tartózkodási helyeikké kezdenek válni. Forgách Mária 1607 máj. 5-én és június 1-én a stubnyai hévvízen kelt leveleiben értesíti a maga és családja hogylétéről Révay Ferenczné.[1]) Homonnai Mária Murányból 1643 máj. 12-én írja Turóczba Révay Ferencznek, hogy leányai Listius Jánosné és Illésházy Gáspárné igen kivánkoznak a hévvízekbe — Stubnyára —, de minthogy most sok vendégnép van ott, talán alkalmatos szállások sem lehetne, de ha Révay biztatná vagy két hétre elbocsataná oda őket.[2]) Rákóczy Zsigmond 1648 május 21-én panaszolkodva írja Munkácsról anyjának, hogy ugyan fél, hogy az savanyúvíz ital nélkül most is el kell lennie, mivel a késmárki doktor nem jöhet. De már máj. 26-án Savanyúvízen — *Szolyva* — keltezi levelét, ahova Sélyei doktorral 25-én érkezett. Keglevics Péter naplójában írja: »1658 jul. 29-én este gróf Zrini Péternénél *savanyúvizen* voltunk: én, ifjabb gróf Erdődy György és fia, Chikulin Ferencz és fia és Laczkó fiam. Mindnyájan jól fel voltunk hangolva, jól becsiptünk«. Majd aug. 3-án: »*Studeniczán* savanyúvízen voltam én, Chikulinné, ifjabb gróf Erdődy György neje és Boris kisasszony, Keglevich Zsigmond leánya.[3]) 1638 junius 2-án I. Rákóczy György írja nejének, hogy a *gyógyi* fürdőbe

[1]) Magy. hölgy. lev. 121.
[2]) U. o. 298.
[3]) Magyar tört. tár. XII. 24.

megy, hova őt is várja és már írt, hogy fiát Zsigát is vigyék oda.[1]) A *trencséni* fürdők a Wesselényi féle összeesküvés idejében történelmi nevezetességre tettek szert.

Gyógyforrásainknak felkutatása, tudományos ismertetése és a közegészségügy érdekében hasznosítása a következő századnak jutott feladatúl. A bécsi udvarnak a fürdők fontosságát méltányoló nézetének kifejezése II. Ferdinandnak rendelete, melyben a malmok, kovácsműhelyek, iskolák és a gyermekágyasokkal egysorban a fürdőket is felmenti minden haditeher alól.

d) Szülészet.

Az anatomia fejlettsége és a sebészetnek tudományos alapokra fektetése mellett Európa egyes államaiban a szülészetre is kezdenek gondot fordítani. Francziaországban a »Hôtel-Dieu«-ben tanszéket állítottak a szülészetnek és onnan kerültek ki a legképzettebb szülészek és szülésznők. Ottan már a XVII. században elvetik azon nézetet, hogy férfinak a szülésnél segédkeznie erkölcstelen dolog. Maga XIV. Lajos volt az, aki első unokája születése alkalmával Jules Clementet a segédkezésre felszólította. Példája aztán követőkre talált. Olaszország és Hollandia kiváló orvosai is foglalkoznak a szülészet ügyével és ezen országokban is vannak már képzett szülésznők. Németországban csak a század végén jelennek meg a szülésznők számára írt könyvek A kormányok is csak akkor kezdik rendeletekkel szabályozni a szülésznői foglalkozást.[2])

Nálunk a szülésznők elméleti képeztetéséről még

[1]) A két Rákóczy Gy. lev. 58.

[2]) Haeser II. 459 stb.

nincsen szó. Tapasztalat útján szerzett hiányos ismeretekkel végzik fontos teendőiket. Seborvosaink szabályzataiban sehol sincsen nyoma annak, hogy ők a szülés alkalmával bárminő segély nyújtására képesíttetnének. A kormánynak egyetlen rendeletét sem ismerem, amelyik a szűlésznői gyakorlatról szólana. Csak az 1656-iki »Praxis criminalis« rendeli őket szakértőkül alkalmazni a magzatelhajtás és a gyermekkitevés és gyilkolás esetében (P. II. art. 66, 67).

Orvosaink a külföld példája után indúlva már foglalkoznak a szülészet kérdéseivel és ezen a téren is találunk már némi irodalmi működést: Greising Bálint: »De partu septimestri«, — Loew András: »Uteri disrupti historia« stb. továbbá id. Rayger Károly és Metzger Kristóf latin nyelven írott tanulmányaikban.[1]) Legnagyobb értékű ezen a téren Pápai Páriz Ferencz »Pax corporis«-ának hatodik könyve, amely »Az asszonyinemnek Nyavalyáiról« szólva, beszél: 1. A hó-szám megrekedéséről; — 2. A vér-folyásról; — 3. A gyermekvesztésről vagy idétlen-szülésről; — 4. A szülés körűl való dolgokról s azután következhetőkről való tanácsadás. Mint mindenki által érthető magyar munka, általános érdekkel bírt. Ugyanennek nyolczadik könyve XVIII. része »Az apró gyermekek külső és belső közönségesebb nyavalyáiról« szólva a gyermekek 29 féle betegségét s azok gyógyításának módját írja le.

e) Egészségügyi intézmények. Járványok. Orvosrendőrség. Babona.

A XVII. században hazánkban minden téren nagy mérvű hanyatlás állott be. A századnak legelején megindúlt vallási és alkotmányos küzdelmek, a törökökkel

[1]) l. Szinyei Könyvészetében.

vívott nagy háborúk egészen igénybe veszik az igen megfogyott magyar nemzetet. Országgyűléseink nem érnek rá közigazgatási kérdésekkel foglalkozni, hatóságainkat egészen igénybe veszik a háborús gondok, városaink rohamos hanyatlásnak indúlnak. Az emberanyag az, amire a legkevesebb gondot fordítottak ezen időben. Pusztította azt a sok háború, a különféle járványok, a számtalan elemi csapás.

Megdöbbentő képet fest hazánk ezen századbeli népességi viszonyairól egyik kiváló írónk, élénken ecsetelve a töröknek emberírtó politikáját, a német zsoldosok garázdálkodását, a pusztító járványokat, melyeknek következtében a lakosság annyira kipusztúlt, hogy 1680 táján a magyar korona egész mai területén alig élhetett több *két millió* embernél.[1]) Amerre a török járt, mindenütt pusztulás jelezte nyomát. Az elnéptelenedett vidékeken megszűnt a kultura, óriási területek elmocsárosodtak, elposványosodtak és fészkeivé lettek a különféle betegségeknek. Legjobb termő vidékünk, az alföld, török kézen legnagyobb részében műveletlenül állt. A felvidék rendes körülmények közt is nehezen fedezte az élelmi szükségletet, kissé kedvezőtlen időjárás már nagy drágaságot sőt éhinséget hozott; mert a rossz közlekedési visszonyok és a bécsi kormány által hazánkkal szemben követett vámpolitika igen megnehezítették a megszorúlt lakosság élelmezését.

Törvényeink közt egyetlen egyet sem találunk, amely a közegészségügy rendezésére vonatkoznék. Törvényeink az emberi élettel csak annyiban foglalkoznak, amennyiben annak erőszakos kioltását büntetendő cselekménynek minősítik. Gondoskodnak a magzatelhajtás, gyermekgyilkolás, szándékos és nem szándékos ember-

[1]) Acsády: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. 20—35.

ölés bűntényeinek megtorlásáról (Prax. crim.), de e mellet maguk sincsenek figyelemmel az emberre, a torturát puszta gyanú alapján is elrendelik. Arra hogy a természetes halálozást a lehetőségig korlátozni kellene, nem is gondolnak.

Pedig erre igen nagy szükség lett volna azon országban, melyről Bethlen Gábor 1626-ban írja Pázmány Péternek: »Adná az úr isten, volna húszszázezer nemzetünk, de ha connumerálnák az egész országot is a Fátrától innét, feleségestől, gyermekestől is nem találnának *kétszázezer* magyar lelket, parasztot«.[1]) Eltekintve a háborúk által okozott pusztításoktól, talán még ezeknél is nagyobb dúlást vittek véghez az emberi életben a járványok, első sorban a hagymáz és a pestis, mindkettő közös néven »döghalál«. Döghalálos évek voltak: 1608, 1613, 1620, 1621, 1622, 1624, 1628, 1632, 1633, 1644, 1645, 1654, 1665, 1678, 1679, 1683, 1686, 1690, 1692.[2]) Mekkora volt a lakosság fent említett gyér számához arányosítva a döghalál pusztítása, elképzelhetjük, ha olvassuk, hogy 1621-ben Debreczenben 2000-en, 1679—1680-ban Pozsonyban 11.000-en, Eperjesen 3000-en estek áldozatául. — Éhinség uralkodott 1603, 1622, 1638, 1653, 1661, 1666, 1686-ban s ezzel rendesen együttjárt az éh-tiphus. A táborokban úgyszólván otthonossá lett a vérhas. Járványosan lép föl a himlő.[3]) Ezek ellen a debreczeni tanácsnak hiába tetszett 1633-ban »hogy a czitera, mindenféle zene, istentelen dalolás és táncz megszüntettessék«, hiába tiltották császári rendeletek a jár-

[1]) Acsády id. mű. 27.

[2]) Fekete L.: A magyarorsz. rag. és járv. kórok. 26. stb.

[3]) A XVII. század uralkodó járványainak leírását l. Haeser id. mű. III. 386. stb. A hagymázról, pestisről, himlőről. l. Pápai Páriz Fer. „Pax corporis"-át az illető helyeken.

ványos időben az erkölcsrontó játékokat, komédiákat, káromkodást stb. A bécsi kormány a járványok ellen Ausztriára nézve ezeknél hathatósabb eszközöket is alkalmazott. A bécsi orvosi karnak 1553-iki javaslatai, melyeket részletesen ismertettünk (322. old.), képezik alapját a XVI. és XVII. századokban nagy számmal kiadott »Infections-Ordnung«-oknak és »Pestis-Ordnung«-oknak.[1]) Ezeknek pontos végrehajtására szervezteteti Ausztriában 1618-ban az »Aerarium sanitatis«, melyből fedezték a járvány következtében felmerülő költségeket, a magister sanitatis és a rendes díjjal alkalmazott chirurgusok fizetését.[2]) A bécsi kormány 1660 april 12-én elhatározta Bécs számára egy külön vesztegtőházat rendezni be. Ezzel el volt fogadva a Saltzmann János által már 1510-ben ajánlott vesztegzári intézmény. Hazánkban is meghonosúlt ez. Az 1690-iki szabályzat rendeli, hogy mindazok, akik Pestről Bécsbe akarnak utazni, a Budán dühöngő dögvész miatt Pest városában vesztegidőt kötelesek tartani. 1691-ben Ausztria védelmére a Lajta, Morva és Duna mentében állítottak veszteglő intézeteket. A Magyarországot *külön illető* első pestis elleni rendszabály, melyet Kolonits bíbornok 1692-ben adott ki, szigorúan ragaszkodik a veszteglő intézetek alapelveihez.[3]) A bécsi kormány említett egészségügyi rendeletei nálunk csak a század vége felé kezdenek érvényesülni, már amennyire az akkor igen rendezetlen közigazgatási viszonyok mellett érvényesülhettek.

A múlt századokban virágzott kór- és szegényházak számát több emberbarát szaporította. Szegényhá-

[1]) Több terjedelmesen közölve Linzbauer Cod. sans. med. I. kötetében.

[2]) U. o. 391, 413, 420 számok.

[3]) Linzbauer: A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye Buda 1868 11—12.

zakat alapítottak: 1600-ban Drugeth Zsigmond özvegye Keglevich Teréz grófnő Homonnán; ugyanakkor a város Pozsonyban; 1613-ban Thurzó Gy. Bitsén; 1637-ben Pálffy Miklós gróf Vöröskőn — Nyitramegye —; 1640-ben a premontrei apátság Jászó-Mindszenten; 1643-ban a polgárság Podolinban és Metzenséfen; 1672-ben Wesselényi László gróf Tepliczen — Trencsén. — 1678-ban Széchényi György gróf, esztergomi érsek Győrött; 1680-ban Löwenberg Katalin grófnő Szereden — Nyitramegye. — Modorban 1672-ben, Szombathelyen 1682-ben keletkeztek polgári kórházak. Lorántffy Zsuzsanna 1620-ban építtetett kórházat Sárospatakon. 1650-ben Lubomirszky herczeg Szepes-Váralján, 1672-ben Szelepcsényi érsek Pozsonyban alapítottak kórházakat az *irgalmas szerzetes rend* részére.[1]) Városaink gazdagságát jóformán tönkre tette a XVII. századnak vámrendszere. A polgárság azonban még ezen században is buzgón ápolja az emberszeretet nemes erényét. Sajnálni lehet, hogy az erőszakos ellenreformatio a kórházakra is károsan hatott, elszedve azoknak vagyonát egyes szerzetes rendek javára. Beszterczebányán 1604-ben a szt. Erzsébet kórházat a jezsuiták foglalták el; Lőcsén 1675-ben a kassai kamara meghagyta a városnak, hogy a kórházat templomával és összes ingatlanával együtt adja át a szt. Ferenczrendű szerzeteseknek. Holló Imre kamarai tanácsos 1679-ben erőszakkal hajtotta végre a rendeletet s a város a kiszállított betegeket azonnal más házban helyezte el. Máshol is hasonlóan jártak a protestánsok által fentartott kórházak.

A népnevelésnek elhanyagolt állapota szülte az emberi életben és egészségben roppant károkat okozott balhiedelmeket, ezek közt kiválóan kettőt: a hitet

[1]) U. ott. 22—23.

a *boszorkányságban* és a *vampyrismusban,* melyekkel a XVI.—XVIII-ik századok művelődéstörténelme irójának minden téren foglalkoznia kell.[1]) Mondhatni egész Európa sínylik még ezen két nagy erkölcsi tévedésben, de hazánk a művelt Európában talán a legnagyobb mértékben, amihez nagy mértékben járulhatott az örökös háborúk közben elvadúlt közerkölcsiség és a Balkán félszigetről nagyobb mérvű bevándorlás.

A török uralom alatt állott területen, még a felszabadulás után is hosszú időn át voltak egész vármegyék, melyekben egy orvos sem volt. A nép, de még az úri osztály is, javas asszonyokra szorúlt minden betegségében. Sajátságos tévedése az emberi elmének, hogy a gyógyítót azonosította a megrontóval.

Általános volt a vélemény, hogy az gyógyíthatja legsikeresebben a bajt, aki fölidézte, innen volt aztán, hogy a javas asszonyok mestersége veszélyes is volt, mert igen könnyen kerűltek boszorkányság gyanújába.

Az erkölcseiben elvadúlt, tudatlan nép eskü alatt kész bizonyítani, hogy egyik-másik asszony az ördöggel czimboráló boszorkány, akin azt látható jelek is bizonyítják. Ilyen jelek, hogy a boszorkánynak farka van, testén semmi szőr nincsen, olykor szarva nő, kutyává vagy más állattá átváltozhat. Egy 1718-iki békési boszorkányper iratai szerint Nagy Mátyásnénak a lábán maga a vizsgáló szolgabíró látta a »boszorkány bélyeg«-et. Kár, hogy az nincsen leírva. A boszorkány képes az embert lóvá változtatni és úgy nyargal be rajta messze vidéket, a tűz nem árt neki, teste oly könnyű, hogy a víz fölött lebeg, egy jól megtermett boszorkány nem nyom többet 1—2 latnál.

A boszorkánynak mestersége a rontás, vesztés,

[1]) A XVIII. századot is ide foglalom; nemcsak az összefüggés kedvéért, de mert ottan teremet sok nevezetes alkotás leírása veszi igénybe.

kötés. Képes előidézni hideglelést, szem-, fül-, kéz-, lábfájást, tagmarjulásokat. Megnyomja az alvó embert. A betegséget szóval, tekintettel idézi fel és ugyanúgy meg is szüntetheti.

Ahol ember vagy állat közt kiütött a járvány, azt bizonyosan boszorkány idézte elő. Rettegték is nagy hatalmát, de mert a gyógyításhoz is értett és betegségében csak hozzá folyamodhatott a föld népe; a boszorkányság gyanujában állónak kedvében járt és csak ritkán jelentette fel.

Tárgyunk szempontjából legérdekesebbek a boszorkányok által eszközölt gyógyítások. Legközönségesebbek ezek közt: a kenés, tapogatás (gyúrogatás, dauzsolás), fürösztés, kötözés és italok beadása; babonásak: a ráolvasás, kikiáltás, ónöntés, a mestergerenda megfúrása, a létra fokainak kiszedése és visszarakása, araszszal megmérés stb. A boszorkánynyomásnak leghathatósabb ellenszere a *sóra hívás*. Mindezekről sok érdekes részletet beszélnek el a nagyszámu boszorkányperek.[1])

A boszorkányoknak legveszélyesebb ellenségei, mert talán a gyógyításért járó díjakért versenytársai voltak, a *„nézők"*. Egy 1718-iki békési pörben Mucsi Mihály tanu a többi közt így vallott: »A földhöz vertek erősen egy éjszaka. Annakutána a *Kecskeméti nézőhöz* mentem« stb. A néző asszony *virgát hányt*, azután azt mondta, hogy Mihály gazda betegsége onnan van, hogy a lakásában idétlen gyermek van eltemetve és

[1]) L. részletesen: Oláh György: A boszorkányperek Békésvármegyében. Gyula 1888 Fekete: A jász-kunok történetében, halasi boszorkánypör iratok. Debreczen 1861. Századok 1881. 593 stb. Számos más erre vonatkozókat. Linzbauer Codex san. med. I. kötetében: *a)* A boszorkányperek történetének vázlata. (786) *b)* Magyarországi boszorkányperek (789). — *c)* A méregkeverőkről (793 old.) Egy nevezetes boszorkányper 1768-ból (II köt. 592.)

hogy a két Kőrös közt lakik egy bába, arra reá ment a virga, hogy az boszorkány. Ezt aztán Mucsi uram Barnánéra alkalmazta s rá csküdött.

Voltak aztán a táltos boszorkány mesterek, akik — a hivatalos iratok szerint — erdők sűrűiben sötét éjjel magok köré gyűjtötték a társakat, azokat tanították, összeeskették a sátánnal stb.

Ezen boszorkányokúl tekintett kuruzsolók, javas asszonyok a legmagasabb körökben is találtak hívőkre. Némelyikhez előkelő emberek messzi vidékről mentek el. II. Rákóczy Ferencz generalisa Orosz Pál 1807 junius 5-én írja Bercsényinek, hogy betegeskedése miatt lefordúl »az Ér mellé valamely boszorkányhoz, vagy árt, vagy használ, azt is megpróbálom, — Isten neki«.[1])

A széltiben elterjedt kuruzsolás, amit azonosnak vehetünk azzal, a mit boszorkányság alatt értettek, sokszor akaratlanúl, sokszor a bűn szolgálatába szegődve, kiszámított rossz indulattal igen sok kárt okozhatott az emberi egészségben és életben, annyira, hogy törvényes korlátozásáról és megtorlásáról gondoskodni kellett. Régen feledésbe ment a bölcs Kálmán királynak törvénye: »de strigis, quae non sunt, nulla fiat questio«, az 1656-ban alkotott »Praxis criminalis« 60-ik articulusa «De magia« czím alatt részletesen meghatározza a boszorkányok ellen követendő eljárást és újra kigyuladnak a máglyák hazánk minden vidékén, hogy annál kirivóbban tűnjék ki az erkölcsi sötétség.

Mária Terézia, a felvilágosúlt nagy királynő, igyekszik véget vetni az emberiességet meggyalázó vakhitnek és a borzalmas ítéleteknek. Mikor tudomására esett, hogy Hódmező-Vásárhelyen egy asszonyt boszorkányság miatt pallosra és máglyára ítéltek s az ítéle-

[1]) Századok 1881. 121.

tet rajta végre is hajtották, 1756 jan. 26-án meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy ez a hatóságokat a boszorkányperekben nagyobb megfontolásra intse és a halálos itéletet nem szabad végre hajtani a király végleges határozata nélkül.[1]) Ugyanazon évi márczius 26-iki rendelete szerint a magia és boszorkány eseteiben hozott *minden* itéletet végrehajtás előtt a helytartó tanácshoz fel kell terjeszteni. 1758 junius 9-én meg azt rendeli, hogy a magia és méregkeverés dolgában legyőzhetlennek látszó előitélet kiirtása végett a vádlottak elfogathatók ugyan, de mielőtt ügyük elintéztetnék, az egészet a m. kir. udv. kanczelláriához s ennek útján a királyhoz kell felterjeszteni és ő határozza meg a további teendőket.[2]) 1766 nov. 5-iki szabályzata 16 pontban részletesen szól a bűvölésről, boszorkányságról. Meghatározza mit kell azok alatt érteni; minő psychologiai és physiologiai szempontokat kell a megitélésnél szem előtt tartani; melyek a sátánnal szövetkezésnek félreismerhetetlen jelei; minő babonás bizonyító eszközöket kell mellőzni stb. Kimondja itten, hogy mivel eddig egyetlen igazi bűvölő, boszorkány vagy boszorkánymester sem akadt; nehogy elhamarkodott itélet hozassék s ez a balhitet terjessze, minden itéletet a felsőbb biróságokhoz s ezek útján a felséghez kell felterjeszteni.[3])

A nagy királynő törekvése sikeres volt, amennyiben a boszorkányok hivatalos üldözése lassankint megszünt, de a kuruzsolás és a boszorkányságba vetett néphit napjainkig is meg van. Annak kiirtására csak egy imádságunk lehet: Népnevelés jöjjön el valahára a te országod!

[1]) Linzbauer Cod. II. 425. sz.
[2]) U. ott 461, 467.
[3]) U. ott. I. köt. 575. sz. 776—785. old.

A Balkán félsziget szerbjei és oláhjai közől átszivárgott és itten a magyar népet is megmételyezve elterjedt a hit a vampyrokban (lidércz, moroi, nora.) A nép körében, rendesen a hosszabb bőjtök, különösen a görög vallásuak szigorú nagy bőjtjének vége felé járványosan lépett fel egy betegség, mely étvágytalansággal, hányásingerrel, gyomor-, bél-, fejfájással, a látás-, hallás elgyengülésével, az idegek túlfeszültségével, nehéz álmokkal stb. járt. A tudatlan, babonás nép ezen sok áldozatot követelt endemikus kórt annak tulajdonította, hogy a halottak éjjelenkint sírjaikból kikelve a betegnek vérét kiszívják, mellére feküdve meggyötrik, megnyomják. — Lidércznyomás. —

Már a XVI. század közepén Melius Juhász Péter: »Krisztusnak, szt. Péternek, sz. Pálnak és Pápának egymással való beszélgetései« című könyvében[1]) igyekszik a népet felvilágosítani és kigyógyítani a lidérczekbe, boszorkányokba vetett hitéből. De a mindinkább elterjedt nyomor, tudatlanság és erkölcsi sülyedés jó melegágya volt a balhiedelmeknek. Akire a közhit kimondta, hogy holta után vampyrrá lett, annak a sírban sem volt nyugta. Azt hitték róla, hogy teste nem rothad el, vére megmarad, új körmei nőnek. A babonás népben nem volt kegyelet. Sírjából kiásta a vampyrt, a hulla száján megeredt véres genyt megszedte, hogy orvosságúl használja. A kiásott hullát átadta a hóhérnak, hogy az fejét véve elégesse és hamvát szétszórja. És ez még a szelidebb eljárás volt, mert sokszor a fejtől elválasztott testet feldarabolták, karókkal a földhöz szegezték s úgy hagyták martalékúl az ég madarainak és a kutyáknak.

Képzelhetjük a betegnek, akire kimondták, hogy

[1]) Megjelent Debreczenben 1562- és 1570-ben.

a vampyr szívja, lelki állapotát. A néphit szerint holta után ő is vampyrrá lesz. Előre ismerheti a temetése után hullájára váró sorsot, melytől csak az szabadúlhat, mert az nem lesz vampyrrá, akit betegségében egy vampyrnak vérével — az említett genynyel — megkentek.

Ezen borzasztó babona az osztrák örökös tartományokban is uralkodott. Kiirtására szintén Mária Terézia királynő tett lépéseket, 1756-ban a temesi bánságba egy vizsgáló bizottságot küldve ki, melynek tagja Tallar György sebész tapasztalatait 1784-ben nyomtatásban kiadta.[1])

* * *

Nemzeti nagylétünk nagy temetőjén megtört egységünk s »egységünk történ törve hanyatla erőnk«. A XVI-ik században, habár hazánk már három részre szakadt is, közművelődésünk sokat haladt a renaissance által kijelölt úton. Városaink meggazdagodva jó iskolák állítása és gyermekeiknek a külföldi egyetemekre küldése által igyekeztek a műveltségben emelkedni. Polgárságunk méltán érdemelte meg a »prudens et circumspectus« címet, mert nemcsak szabadalmaira volt féltékeny, hanem nagy gonddal óvta a városi lakosoknak szellemi és testi jólétét is. Kórházai, szegényházai, czéhszállói, czéhpénztárai megannyi menedékei a betegség által sújtott polgárnak. A XVII. században közművelődésünk ezen főhelyeit csapás éri csapásra. A nemzeti és német hadak, mint leggazdagabbakat, őket sarczolják, királyok és erdélyi fejedelmek tőlük

[1]) A vampyrismust és annak irodalmát részletesen ismerteti Linzbauer Cod. I. 568. sz. 716—737.

kérik a kölcsönt és segélyt állandóan, de úgy, hogy azt a legritkább esetben fizetik vissza. Őket sújtotta legerősebben az ellenreformatio, a katholikusok részére foglalva le templomaikat, iskoláikat, kórházaikat, ösztöndíj alapítványaikat s eltiltva gyermekeiket a külföld egyetemeinek látogatásától. A nemzeti harczok megszüntével és a felszabadító hadjárat után fontosságuk, mint erődökéi, is megszünt. Nagy kereskedelmüket tönkre tette az Ausztriának kedvező vámrendszer. Vagyonosságuk hanyatlásával külső birtokaikat egymásután kénytelenek elidegeníteni és így nem gyakorolnak többé egész vidékek lakóira kiható gondos felügyeletet.

Főnemességünk nemzeti érzelmű része a vallási és nemzeti küzdelmekben vagyonilag megtört, számban megfogyatkozott. Alsó rendű nemességünk az alföldön kipusztúlt, a felföldön elszegényedett és műveltségét tekintve alig állott valamivel fölötte a köznépnek, a melynek meg csak az anyagi és szellemi nyomorúság jutott osztályrészül.

Közigazgatásunk, törvénykezésünk rendezetlen, hacsak rendszernek nem tekintjük az igazságszolgáltatásunkban a XVII. században rendszerré vált borzalmakat, melyeknek czélja az elrettentés, eredménye pedig az erkölcsök teljes elvadulása.

A közélet terén mindenütt mutatkozó nagy hanyatlás mellett természetes az is, hogy a közegészségügy terén az egyesek, kivéve a városokat, még inkább magokra vannak hagyatva mint azelőtt.

A XVIII. század a magyar *nemzeti szellemet* igyekszik kiölni. De bármennyire elitéljük **is** ezen szempontból; a hatalom összepontosítására irányozott törekvése

a XVII. században teljes szétzüllésnek indúlt állami intézményeinknek, habár nem nemzeti, de biztos alapokon újjá szervezése által sok tekintetben méltánylást érdemel. Ezek közé tartozik különösen a közegészség ügye, melylyel, mint országos érdekűvel, csakis a XVIII. század kezd foglalkozni.

NEGYEDIK RÉSZ.

A TIZENNYOLCZADIK SZÁZAD.

A XVIII. századot hazánk történetében a nemzeti szellem aláhanyatlása századának szokás nevezni. „*A régi Magyarország*" szomorú véget ért szerzője ekkori közállapotainkat így jellemzi: »A szatmári békekötéssel kezdődik a magyar nemzet történetének legdicstelenebb korszaka, mely egy századnál tovább tart. Történetíróink akár *politikai,* akár *irodalmi* viszonyainkat írják le, egyhangulag a sülyedés, az elnemzetietlenedés korszakának nevezik s jellemzésére a legerősebb kifejezéseket használják, s e korszakban a nemzeti szellem csakugyan folyton gyengül s közel van a teljes kialváshoz. A nemzet élete mind szűkebb körre szorúl. Nem vesz részt az európai eszmék mozgalmában, nem hatják át üdítő, megifjító áramlatai s nem alakítják át világnézetét s intézményeit; nincsenek általános emberiségi, de nemzeti ideáljai sem, elidegenedik önmagától, még nyelvét is elfelejti, nem érzi nemzeti érdekeinek sérelmét, s nem törekszik életczéljainak megvalósítására. Lassankint összezsugorodik s megmerevedik«.[1]) Ezen jellemzés nemzeti szellemünkre, politikai és irodalmi viszonyainkra vonatkozólag találó, de egész közéletünkre helyesen nem alkalmazható.

A XVII. században XIV. Lajos franczia király büszke mondása: »L' état c' est moi«, egész Európára

[1]) Grünwald Béla: A régi Magyarország 3.

átalakító hatást gyakorolt. Az uralkodók mindenütt megakarják törni a rendi kiváltságok hatalmát a korlátlan egyeduralom előnyére. Az államhatalom kezébe ragadja mindenütt continensünkön a közélet egész tevékenységét, az irányítja a nemzetek jövő közgazdasági és szellemi fejlődését. Mindenütt legnagyobb részben annak szolgálatában áll az irodalom és olyan szellemóriás is, aminő Voltaire volt, pártjára kél az önkényuralomnak, ha az a *népnek* javát akarja. A születés által nyert előjogok uralma helyett a képzettségnek, a képességnek és a munkának jogát hangoztatják a trónokról, ami azután erős viszhangra talál azon osztályoknál, melyek bírnak az említett tulajdonságokkal. Aki végig lapozza »A régi Magyarország«-ot a sülyedtségnek szomorú képét látja, de egyszersmind látja, annak okait is. Látni fogja, hogy hazánkat csakugyan nem hatják át az európai eszmék üditő, megifjító áramlatai s nem alakítják át világnézetét s intézményeit, nincsenek általános emberiségi ideáljai. A XVII. század nagy harczai közben nemzeti főnemességünk kipusztult vagy elszegényedett vagy az udvarhoz csatlakozva elveszítette nemzeti jellegét. Köznemességünk vagyonilag és szellemileg tönkre jutott. Polgárságunkra nagy csapásokat mért a vámrendszer és az erőszakos ellenreformatio. Mindenik rend sokat veszített előbbi virágzó létének alapfeltételeiből és egyik sem bírta belátni, hogy a megrongált régi alapokon az újabb kor eszméinek megfelelően többé nem állíthatja helyre a régi rendiség épületeit. Pedig mindenki arra törekszik.

Ha végig tekintünk ezen század gyéren tartott országgyűléseinek történetén, mindenütt a felekezetiség és rendiség önző érdekei tűnnek elő és sehol sincsen nyoma annak, hogy a *nemzetet* vezetné valamely

a haza közjavára irányuló eszme. Királyainknak a közjóra irányozott javaslatait csakis a rendiség és felekezetiség szempontjából képesek megitélni. Ezen szűkkeblű lelfogás lehetetlenné teszi az ország összes lakosaira üdvösen kiható új intézményeknek törvényhozási úton létesítését, a melyekre pedig égető szükség volt.

A karloviczi 1699-iki, és a paszarovicziczi 1718-iki, békekötések után hazánk teljesen felszabadúlt a másfélszáz évnél hosszabb török uralom alól. Egész országrészek lakossága ki volt pusztítva; messze vidékeken posványok, mocsárok és műveletlen pusztaságok terűlnek el; az országnak mintegy egy harmadrésze teljesen nélkülözi a civilisatio színét. A Diploma Leopoldianum az erdélyi fejedelemséget a magyar király uralma alá helyezi vissza. A területileg helyreállitott magyar királyságban minden téren igen sok a teendő. A kipusztúlt lakosságot új telepítésekkel kell pótolni; rendezni kell a birtokviszonyokat; meg kell teremteni az egész országra nézve egységes közigazgatást, törvénykezést; állandó hadseregre van szükség; gondoskodni kell a kor igényeinek megfelelő iskoláztatásról és valahára gondoskodni kell a népről, a misera plebs contribuensről is. Ezen sokoldalú feladatok megoldására a külön érdekeit makacsúl védő rendiség nem alkalmas. És minél jobban kitűnik annak alkalmatlan volta, annál erősebben ragadja kezébe a kormányzás minden egyes ágát a királyi hatalom. A m. kir. helytartó tanács szervezésével hazánk a közigazgatás minden ágára kiterjedő hatáskörrel bíró középponti kormányszéket nyert. Ez ugyan Bécsből kapta az ottani kormányzó közegek által sugalmazott rendeleteket, melyeket az alkotmányos és nemzeti élet szempontjából sokszor önkényeseknek, törvényteleneknek kell tekintenünk; de

a közjó előmozdításának szempontjából tekintve azokat, legnagyobbrészt üdvösek voltak. Különösen áll ez a közegészség ügyét tekintve. A csatornázások, vízszabályozások nagy területeket mentesítenek a járványoktól; a városi-, megyei-, járás orvosok, sebészek és szülésznők intézményének létesítése; veszteglő intézetek állítása; szigorú felügyelet a járványok terjedésének gátolására; az orvosi, gyógyszerészi, sebészi, szülésznői gyakorlat szabályozása; a sebészek, szülésznők képzésének, társadalmi állásának javítása; a kuruzsolás, babona írtása s végre az orvosi főiskolának felállítása és a kor igényeinek megfelelő szervezése mind oly intézkedések, melyeknek üdvös hatása szívesen feledteti velünk azt, hogy eredetük nem a Corpus jurisban, hanem királyi rendeletekben gyökerezik.

Az előző századok együtt véve nem tettek annyit hazánk közegészségügyének érdekében, mint a XVIII. egyedül.

a) Orvosok.

A XVII. században megteremtett iatrophysikai és chemiatriai iskolák tanai mélyen benyúlnak a XVIII. század orvosi történetébe; mert ezen századnak kiváló orvosai azoknak tanaira építik föl a különböző rendszereket és elméleteket, melyeknek sokasága miatt méltán nevezhetjük a XVIII. századot a systemák és theoriák századának.

A philosophia ezen században is vezérlő szerepet játszik még a tudományok között, de a múlt századnak empirismusa és sensualismusa helyet ad a materialismusnak, mely aztán Holbachnál és az encyclopaedistáknál a cynismusba megy át. A philosophusoknak az emberi test és szellem egymáshoz való viszonyát tárgyaló fejtegetéseik természetesen hatnak az orvosi

vélemények kialakulására. Ezen szempontokból nevezetesek *de Condilac Bonnot Etienne*nek (1715—1780) és *Bonnet Charles*nak (1720—1793) tanai, melyek szerint az ismeretek szerzésének egyedüli útja az érzéki észrevevés s a lelki működések az agy és idegek érzékenységétől tételezvék fel. Ezzel szemben áll *Cabanis János György* (1757—1808) orvosnak physiologiai psychologiája.[1]) Nagy hatású továbbá *Leibnitz Gottfried Vilmos*nak a lelkes *monas*okra alapított rendszere.[2]) Említést érdemel még *Darwin Erasmus* (1731—1802) orvosnak a szellemi törvények physiologiai alapját kimutatni akaró theoriája.[3])

Az orvostan tovább fejlődésének helyét illetőleg reánk nézve jelentékeny változás állott be ezen században. Itália a múlt századok dicsőségének maradványait élvezi még, ahol a régi jó hírnevet Pavia tartja fenn, Francziaországban, ahol 1789-ig egészen hiányzott a klinikai oktatás, hanyatlás áll be. Angolország Harvey és Sydenham nyomain előre halad. A vezérszerepet a század elején Németalföldnek híres egyeteme Leyden bírja, élén *Boerhaave*val, míg a század második felében Németország veszi azt át, hol a fényes sikerek *Hoffmann Frigyes, Stahl György Ernest* és *Haller Albert* neveihez fűződnek.

Az uralkodóvá vált új systemák között időrendben és hatására nézve is első helyen áll *Boerhaave Hermann* (1668—1738) leydeni orvosnak, a XVIII. század Galenusának, *eclecticus* rendszere. Boerhaavenak czélja egyesíteni mindazt, amit az eddigi irányokban jónak talált. Kiválogatva összeállítja és rendszerbe szedi a

---

[1]) Rendszereiket l. Lewes-Bánóczy III. 38, 85.
[2]) U. o. II. 572 stb.
[3]) U. o. III. 70 stb.

solidar- és humoralpathologia, a iatrophysika és iatrochemia híveinek, nemkülönben a régibb iskoláknak jókúl kipróbált tanait. Módszerében az analysisnek épen úgy helyet ad mint a synthesisnek, amint azt a kutatás természete megkívánja. Gondosan áttanulmányozta elődeinek és kortársainak az emberi test alkotására vonatkozó tanulmányait. A mikroskop segélyével részint ellenőrizte amazok állításainak helyességét, részint újabb felfedezésekre jutott. Czélja volt: nem új rendszert állítani fel, hanem felébreszteni az orvosi tudomány terén eszközlendő kutatások iránt a helyes érzéket, a mi neki igen nagy mértékben sikerűlt is. Híre Leydenbe vonzotta Angol-, Franczia-, Németország legtörekvőbb ifjúságát és a század legkiválóbb orvosainak javarésze az ő iskolájából kerűlt ki.[1])

Kiváló követői és tanítványai voltak: *Gaub Dávid Jeromos* (1705—1780) leydeni, *Gorter János* (1688—1762) harderwyki, *Oosterdyk Schacht János* († 1791) utrechti, *Ludwig Gottl. Ker.* (1709—1773) lipcsei, *Vogel Ág. Rud.* (1724—1774) göttingeni, *Van Swieten Gerh.* (1700—1772), *de Haën Antal* (1704—1776) bécsi, *Haller Albert* (1708—1777) göttingeni tanárok,[2]) kik közől többen nagy önálló munkásságot fejtettek ki.

b) Stahl György Ernest (1660—1734) hallei egyetemi tanár „*Animismus*“-nak nevezett rendszere visszahatás a XVII. századnak mechanikai és chemiai felfogása ellen. Stahl az emberi élet szerves egységén alapuló önálló tudományos rendszert akart alapítani és felakarta szabadítani az orvosi tudományt a physika és

[1]) A század folyamán az orvosi tudomány terén felmerűlt új rendszerekre és vívmányokra itten is csak reá mutatok. Részletes ismertetésüket illetőleg utalom a szíves olvasót Haeser és Baas nagy orvostörténeti műveikre, melyekből ezen vázlatokat veszem.

[2]) Itt is leginkább csak a legnagyobb hatást gyakorolt tanárokat említem.

chemia befolyása alól- Nagy befolyással volt rája Leibnitznak a lelkes *monas*okról szóló tana. Szerinte az emberi testnek éltetője a *lélek* = „*anïma*“. Amíg a lélek a testben van, megóvja azt az enyészéstől, a rothadástól, melyre nagy természetes hajlama van. A lélek építi fel czéljainak megfelelően a testet, intézi az egyes szervek mozgását és a test csak a lélek által él, szervei tulajdonképen nem élők, csak éltetettek. Ezen elvek alapján megtagadja a finomabb részletekig menő anatomiai vizsgálódásnak szükségét, meg a chemiának fontosságát az életjelenségek vizsgálatánál. A lélek a *mozgás* által tartja fenn az életet és eszközli az anyagcserét. A betegség érzete és jelenségei nem egyebek mint a léleknek törekvése a reája kellemetlenül ható okoktól megszabadulni; mert maga a lélek a testben lévő természetes gyógyító erő és csak ennek működését kell az orvosnak támogatnia. Ebből kifolyólag a lélek működésére alapítja egész pathologiáját és therapiáját.

Követői voltak: *Coschwitz György Dán.* hallei, *Alberti Mihály* (1682—1757) altdorfi, *Goelicke Andr. Ottmár* († 1744) oder-frankfurti, *Junker János* (1679—1759) hallei, *Nenter György Fül.* strassburgi, *Hellwig Keresztély* boroszlói, *Platner Ernő* (1744—1818) lipcsei tanárok.

Stahlnak animismusával szemben állította fel ennek tanártársa és ellensége.

c) Hoffmann Frigyes (1660—1742) a hallei egyetem tanára „*mechanico-dynamicus*“ rendszerét, elfogadva az emberi test szerkezetére nézve a iatromechanicusok és Boerhaave tanait, de mozgató erőül Stahlnak »anima«-ja helyett az egész világűrt betöltő „*aether*“-t veszi fel. A különbség közte és említett előzői közt az, hogy

míg Boerhaave az emberi test mechanismusát veszi tekintetbe, eltekintve a mozgató erőtől, Stahl meg ellenkezőleg a mozgató erőre helyezi a fősúlyt, a test anyagi szervezetét mellékesnek tartva; addig Hoffmann a test mechanicus szerkezetét és dynamikáját egyaránt figyelembe akarja venni. Amint Leibnitznak világot alkotó monasai önmagukban önálló lények, úgy a Hoffmann éltető és mozgató aether-monasai is önálló ideák. Ő is a természetet tekinti a legjobb orvosnak s azért pathologiája és therapiája igen egyszerű, ami leginkább megmagyarázza, hogy rendszere igen sok követőre talált. Iránya Halleban uralkodó, ahol követői voltak: *Schulze János Henr.* (1687—1744.) *Nicolai Ernest Ant.* (1722—1802), *Eberhard Péter* (1727—1779), *Nietzky Adám* († 1780), *Büchner Andr. Illés* (1700—1769). Németországon kívül követője *Rega Henr. Józs.* (1690—1754) löweni tanár.

Ezen három főrendszer mellett a theoriáknak egész sora keletkezett. Mielőtt ezeket említenők, érintenünk kell még *c) Haller Albertnek* (1708—1777) az *„irritabilitas"*-ra vonatkozó tanát, mint újabb theoriáknak alapját. Haller az állati test mozgásának okait kutatva kisérleteket tett arra néze, hogy a külről jövő izgatás minő hatást gyakorol a test egyes képződményeire s azt tapasztalta, hogy egyes testek, pld. a savak hatása alatt egyes részek, különösen a sejtszövet, a bőr összehúzódnak, de ez egyaránt történik az élő és a holt részen s így, mint tisztán mechanikus hatás, figyelemre nem méltó. A külső izgatás az élő szervezetre olykor egészen hatástalan és így phsyiologiai szempontból jelentéktelen, máskor fájdalmat vagy mozgást vagy mindkettőt okoz. Ennek alapján a »sensibilitas« (érzékenység) és az »irritabilitas« (ingerlékenység) az állati élet

alaptüneményeiül mutatkoztak. A további kisérletekből kitűnt, hogy az egyes érzékeny részek a hozzájok vezető idegek átvágása után érzékenységüket elveszítették, mig az irritatiora fogékonyak ezen tulajdonságukat azután is megtartották. Ebből megállapították, hogy a »sensibilitas« egyedül az idegeknek, az »irritabilitas« kizárólag az izomállománynak tulajdonsága. Ezen tanokon alapúl.

d) Cullen William (1712—1790) angol orvosnak *„neuropathologiai"* theoriája, mely szerint az életnek forrása nem dynamikus anyag, mint Hoffmann aetherje, se nem természetfölötti, mint Stahl anima-ja, hanem valami meghatározhatlan erő, melyet ő »idegerő«, ideg principium névvel jelöl és pathologiáját meg therapiáját az idegerő hatékonyságára alapítja.

Követői: *Macbride Dávid* dublini, *Gregory James* (1788—1822) edinburghi, *Elsner Ker. Ferencz* († 1820) königsbergi tanárokon kívül Olasz-, Spanyolország és Németalföld számos tekintélyes orvosa.

e) Hoffmann Lajos Krist. (1721—1806) *„antisepticus"* theoriája szerint a testben folytonos megromlási rothadási processus megy végbe. Az orvostannak feladata azt szabályozni és gátolni.

f) Kämpf János († 1753) *„infarctus"* theoriája a testben romló anyagok összetömörülésének meggátolását ajánlja. A klystirt nagy divatba hozta.

g) Bordeu Theophile (1722—1776) megalapította és követője *Barthez Paul. Jos.* (1734—1806) kifejtette a *„vitalismus"* theoriáját, mely szerint a test egészének élete az egyes szervek külön életének és életerejének összességéből alakúl, minden szervnek önálló működési köre van, melyeknek azonban összehangzóknak kell lenniök. A gyomor, szív és agy mint főszervek

igazgatják a többiek életét. Az életjelenségeknek okozója a *„vitale principium“* a lélektől különböző abstract fogalom, mely azonban érzési és mozgási képességgel bír. A test minden részében meg van, de az egyes részekben elkülönítve sokáig nem működhet. A betegség az élcterőnek megtámadásából keletkezik.

Tovább fejtették ki ezen theoriát *Reil Ján. Ker.* (1759—1813) és *Darwin Erasmus* (1731—1802) aki ebből kiindúlva philosophiai alapon magyarázta az élettani tüneteket.[1]) Ugyanabból indúl ki

h) Mesmer Ferencz Antalnak (1734—1815) az *állati delejességről* szóló tana, az úgynevezett »Mesmerismus« a velejáró mysticismusnak összes kinövéseivel.

i) A szénsavnak feltalálása alkalmat adott az orvostanban a *„phlogisticus“* és *„antiphlogisticus“*; a villanyosság alkalmazása a *„galvanismus“* neveken ismert theoriák kifejtésére.

Századunkba mélyen benyuló hatást gyakorolt

k) az alapító *Brown John* (1736—1788) nevéről nevezett *Brown-féle rendszer*. E szerint az állati test a növényitől csak abban különbözik, hogy az képes az izgalmak befogadására. Az élet nem természetes állapot, hanem a folytonos mesterséges izgatásnak következménye. Az izgatás lehet külső vagy belső, általános vagy helyi. Az izgatás mértékétől és a testre gyakorolt hatásától függ az egészséges vagy beteg állapot. A túl erős vagy túl gyenge izgatás egyaránt ártalmas s ennek fokozatától függ az egészség különböző foka. A betegségek az izgatás mérve szerint sthenicusokra és asthenicusokra oszlanak. Therapiája a »contraria contrariis« elvén alapúl és feladata a túlizgatást mérsékelni, a gyengét fokozni.

[1]) Darwin philosophiai rendszerét l. Lewes-Bánóczy III. 70 stb.

A brownianismusnak számos követője közt legkiválóbb *Röschlaub Ján. Andr.* (1768—1835), aki mesterének tanait tökéletesbbítve fejtette ki *„stimulisticus“* theoriájában, melylyel szemben áll *Rasori Giovanninak* (1762—1837) *„contra stimulisticus“* rendszere.

Ezek és a franczia *Pinel Fülöp* és *Bichat Xav. Ferencz* által felszínre hozott *„realismus“* már inkább századunkban játszanak szerepet.

A systemák és theoriák özönénél, melyek közől több csak ideig óráig gyakorolt hatást a kortársakra, sokkal jelentékenyebbek a XVIII. századnak az anatomia, physiologia és a gyakorlati orvostan téren elért eredményei.

Az *anatomia* a XVIII. században nem annyira új felfedezések, mint inkább az egyes részletek alaposabb megfigyelése által tűnik ki. A jelzett systemák és theoriák körében vagy igen csekély jelentőséget tulajdonítottak neki vagy a physiologiai elméletek kedvéért a legaprólékosabb részletekig vitt vizsgálódásokat vittek benne véghez.

Az általános anatomia terén Itáliában *Valsalva Antonio* (1666—1723) bolognai, *Santorino Giov. Domenico* (1681—1737) velenczei, *Morgagni Giov. Batt.* (1682—1771) és kiváló tanítványai: *Girardi Michele* (1731—1797) *Caldani Leop. M. Ant.* (1725—1813), *Cotugno Dom.* (1736—1822) bolognai, paduai és nápolyi tanárok biztosították az elsőséget az olaszok részére. Vetekednek velök, Németalföld dicsőségét emelve: *Albinus Bernát* (1697—1718) leydeni, *Camper Pieter* (1722—1789) franekeri, majd gröningeni tanárok. Franciaországban: *Winslöw Jak. Benign.* (1669—1760), *Senac Jean Bapt.* (1693—1770), *Lieutaud Józs.* (1703—1780) és *Portal Ant.* (1742—1832)

tartóztatják fel a nagyobb mérvű hanyatlást. Angliát *Cheselden William* (1688—1752), *Douglas James* (1675—1742), *Hunter William* (1718—1783) és fivére *H. John* (1728—1793) az anatomia terén is kiemelik. Németországban: *Heister Lőrincz* (1683—1758) altdorfi és helmstädti, *Coschwitz Dán. György, Cassebon Ján. Frigy.* († 1743) hallei tanárok és a göttingeni iskola, élén *Haller Albrechttel,* a kiválóbbak.

A *physiologia* terén legkitünőbbek a fent ismertetett theoriák megalkotói és felsorolt követőik.

A *physiologiai anatomia* nevezetes vívmányai közé tartoznak: a sejt-theoria (Wolf Gásp.); a csontképződés tana (Klinkosch Józs. 1735—1786, Clopton Havers és Du Hamel du Monceau); a vérkeringés szerveinek részletes ismertetése (Senac, Haller, Quesnay); a vér morphologiája (Hewson); az emésztés (Spallanzani); a lélegzés és vérkészítés (Haller); az agy és az idegek szerkezete (Boerhaave, Haller); a hallás szervei (Valsala); az izlés (Bonnet), a nemző szervek (Monro, Hunter W. Haller, Wolff) mindenoldalú alapos vizsgálatai.

A *gyakorlati orvostan* terén Olaszországban *Valsalva, Lancisi Giov. M.* (1654—1720), *Albertini Ippol. Fr.* (1662—1738), és *Borsieri Giov. Batt.* (1725—1785) műveikben közzé tett észleleteikkel sértetlenül fentartották mestereik jó hírnevét. Franciaországban a pathologiai anatomia fő képviselőiül *Sauvages*, *Senac* és *Lieutaud* tűnnek ki. Angolországban a gyakorlati orvostan Sydenham tanai nyomán dicsőséges fejlődési irányt vett. A iatromechanikai elveket és Newtonnak physikai és mathematikai tanait alkalmazták az orvosi tudományra: *Cheyne György* (1671—1743), *Keill James* (1673—1719), *Robinson Miklós* és *Bryan*. Gyakorlati irányú, az egyes betegségeknél szerzett észle-

leteiket közlő írataik által, melyekben legnagyobbrészt Boerhaave, Sydenham és Stahl elméleteinek gyakorlati érvényesülését látjuk, kitűntek: *Mead Richard* (1673—1734), *Freind John* (1675—1728) *Pringle John* (1707—1782), *Witringham Clifton* (1710—1794), *Huxham John* (1694—1768), *Fothergil John* (1712—1780). Németországban Boerhaave, Stahl, Hoffmann és Haller nyomain a gyakorlati orvosi tudomány rohamosan emelkedett vezérszerepre a continensen. Ezen felvirágzásnak tényezői voltak: a *göttingeni kör* és a *bécsi iskola*. Az 1737-ben alapított göttingeni egyetem orvosi kara, élén Hallerrel, csakhamar egész éjszaki Németországra nézve irányadóvá lett. Haller theoriájának közvetlen követőin kivűl ehez tartoztak a gyakorlati téren: *Werlhof Gottl.* (1699—1767) a váltólázakról és a himlőről, *Zimmermann Ján. György* (1728—1795) — Haller életirója — a vérhasról, *Brendel Ján. Gottfr.* (1712—1758) a törvényszéki orvostanról, *Vogel Rudolf Ág.* (1724—1774) a gyógyforrások tanáról írt műveikkel; *Lentin Frigy. Benj.* (1736—1804) jeles epidemiographus, *Wichmann János Ernő* (1740—1802) diognostikája és therapiájával, *Hensler Gáb Fül.* (1733—1805) a himlőoltás buzgó híve és a historiai pathologia egyik megalapítója, és a franczia *Tissot Sim. Andr.* (1728—1797) epidemiographus, a népies orvosi irodalom buzgó szószólója.

A bécsi iskola megalapítója *Van Swieten Gerhard* (1700—1772) Boerhaave hű tanítványa és követője. Irodalmi munkássága, de különösen a bécsi egyetemnek újra szervezése és az első rangúak közé emelése által nagy érdemeket és hírt szerzett. Neve hazánk történetében a magyar egyetem orvoskarának szervezésével elválaszthatatlan kapcsolatban áll. A bécsi

iskola kiváló tagjai voltak: *de Haën Antal* (1704—1776) a klinikai tanítás és a diagnostika terén nagy érdemű tanár, *Störk Antal* (1731—1803), *Stoll Miksa* (1742—1788), akik a hazánkra nagy befolyást gyakorolt bécsi egyetemet híressé tették. Ezen iskolához tartoztak egyetemünk első orvos-tanárai is és számosan a múlt század magyar orvosai közől.

A gyakorlati orvostan nevezetesebb vívmányai: A pathologiai anatomia terén fontos újítást jelez Morgagninak azon eljárása, hogy a hullák bonczolása alkalmával kutatta az élő testen észlelt kórtünetek által okozott változásokat. »De sedibus et causis morborum etc.« czímű 1762-ben megjelent műve a symptomatologiának kórboncztani magyarázata. A szív betegségeinek diagnostikáját megalapították: *Lancisi*, *Albertini*, *Morgagni* és *Senac Jean Bapt.* (1693—1770). Egyik legfontosabb vívmány a *percussio*nak a diagnostikában meghonosítása *Auenbrugger Józs. Leopold* (1722—1809) által.

Az orvosi tudomány általános fejlődésének ezen rövid vázlata feltűnteti a haladást, melynek fontos tényezői voltak a XVIII. században alapított új egyetemek: Boroszló 1702, Fulda 1711, Göttingen 1737, Erlangen 1743, Bonn 1771, Nagy-Szombat 1769 illetőleg Buda 1779, Stuttgart 1781.[1])

Az *orvostan tanítása* a század elején még mindenütt kezdetleges állapotokat mutat. A legtöbb egyetemen 2 tanára van az orvosi tudományok összes ágának. Egyik az elméleti, másik a gyakorlati részt adta elő. Leydenben Boerhaave naponkint 5 órán át tanított. A híres hallei egyetem orvoskarának két tanára volt: Stahl tanította a botanikát, gyógyszertant, diätetikát,

[1]) Baas 461.

physiologiát és az institutiokat; Haller pedig a physikát, chemiát, anatomiát, chirurgiát és a gyakorlati orvostant. Göttingenben Haller az anatomiát, physiologiát, botanikát, chirurgiát. Párizst és a párizsiak példája után indúlt Boerhaavet és Hallert kivéve, a többi tanároknak tanítása a szó legnémetebb értelmében »Vorlesung«-ból állott és így nem volt meglepő, ha a tanár urak kéziratából a felolvasást a famulus vagy épen a tanárnak a felesége tartotta meg. Az egyetemi tanároknak a fizetésük is gyarló volt és egyes egyetemeken jól jövedelmező mellékkeresetnek tekintették az inauguralis dissertatiók írását, melyeknek alaposság és terjedelem szerint meghatározott taxáik voltak. Másik jövedelmi forrás volt a hallgatóknak kosztba vétele. Legfőbb mellékjövedelmet képeztek az accidentiák: a felvételi, vizsgálati és szigorlati díjak.

A század folyamán az egyetemeken a kor igényeinek megfelelő kedvező változások állanak be. Noha kezdetben a jövedelmek csökkenésétől tartó professorok ellenezték új tanszékek állítását és egyes tárgyaknak tanítását csak a jobb jövő reményéből élő fizetéstelen docenseknek engedték át; végre kénytelenek engedni és a század második felében egy egy orvosi karon egyidőben már 3—5 tanár is van alkalmazva, kiknek rendes fizetése egyenkint 3000—7000 márkára megy fel a mellék jövedelmeken kívül.[1])

Az assistensek intézménye is meghonosúl ezen században és az időnként megüresedő rendes tanszékeket az assistensekkel szokás betölteni.

Az előképzés tekintetében megkivánták a gymnasiumi tanfolyam bevégzését, de ez nem volt okvetetlenül szükséges, amint nálunk is látni fogjuk, hogy ok-

[1]) Haeser II. 487. Baas 593 stb.

leveles sebészek és gyógyszerészek a nélkül is megszerezhették az orvosi diplomát. A tulajdonképeni orvosi cursus 3 év volt, de az egyetemeken uralkodott tanszabadság mellett a tehetségesebbek rövidebb idő alatt is letehették a szigorlatokat.

A tanítás gyakorlati oldala csak ezen század folyamán fejlődik ki. Különösen a reánk ekkor legnagyobb hatást gyakorló Németországban e század elején igen kedvezőtlen viszonyok uralkodtak. Haller Tübingenben 1723-ban tanulmányaihoz kutyákat volt kénytelen bonczolni és mikor Leydenben Albinusnak tanítványa volt, jókora összeget fizetett tanárának, hogy az átengedje neki további tanulmányozásra az általa felbonczolt hullát, Párizsban meg hullát lopott, hogy tanulhasson, amiért onnan menekűlnie kellett. Hoffmann hallei tanár 24 év alatt csak 20 hullához juthatott, Werlhof tanuló korában Helmstädtben 5 tanuló társával közös pénztárt alakított, melyből a szegényebb néposztály tagjainak temetkezési segélyt adtak, amiért azok megengedték elhúnyt övéiknek felbonczolását. A század második felében már javúlt a helyzet. Berlinben 1786 óta az öngyilkosokat tanulmányi czélokra beszállították a theatrum anatomicumba s így évenkint 200 hulla is állott rendelkezésre, ami Berlin egyetemét nagy hírűvé tette. Itáliában Fontana a bonctan tanításához viasz utánzatokat készített.

A klinikai tanítás Németországban csak a század közepén honosúlt meg. Prágában 1745-ben kötelezték a tanulók a betegek látogatására. Az első *rendszeres klinikát* Bécsben Van Swieten 1754-ben szervezte és vezetőjéűl meghívta de Haënt. Ezt követték: Pavia 1770, Prága 1781, Buda 1779. Göttingen 1784.[1])

[1]) Baas 590—592.

Mellőzöm itten a külföldi egyetemek statutumait, tan- és vizsgálati rendjeit, csak a mienket veszem fel majd részletesebben.

Mielőtt hazai viszonyaink ismertetésére áttérnénk, megemlítem még a századnak orvostudományi szempontból nevezetes társulatait, mint a melyeknek kiadványaiban hazánk orvosainak neveivel nem ritkán találkozunk. Berlinben 1700-ban alapíttatott a »Königliche Gesellschaft der Wissenschaften und freien Künste zu Berlin«, majd a »Neue Gelehrte Gesellschaft«, melyeket II. Frigyes király 1744-ben »Königliche Akademie« néven egyesített. 1751-ben keletkezett a »Königliche Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen«; Münchenben 1759-ben a »Churbaierische Akademie der Wissenschaften«; Mannheimban 1763-ban a »Churmainzische Akad.«; Baselben 1751-ben a »Gesellsch. der Aerzte und Naturforscher«; Zürichben 1757-ben a »Naturforschende Gesellsch.« Hasonló tudományos társulatok, melyek reánk nézve kevésbbé fontosak, keletkeztek Franczia-, Angol-, Holland-, Dán-, Svéd- sőt Oroszországban is.[1]) Nálunk a politikai viszonyok még ekkor meghiusították a magyar tudományos akademia alapítására irányozott törekvéseket.

Hazánkban a középfokú oktatás ügye a XVII. század vége felé igen aláhanyatlott. A Wesselényi féle összeesküvésre következett önkényuralom a protestánsok akkor virágzó tanügyére halálos csapást akart mérni, mikor a pozsonyi commissio a protestáns lelkészeket és tanárokat tömegesen küldte a gályákra vagy számüzetésbe és iskoláiknak nagy részét elszedte. Az 1681-iki soproni országgyűlés keveset javított helyzetükön, mert iskolák tartását csak az úgynevezett ar-

[1]) U. ott 469.

ticularis helyeken engedte meg, (26. t. cz) ott is csak alsóbb fokúakat.

Az 1724 tavaszán felállított m. kir. helytartó tanácsnak egyik osztálya az 1723. 70. t. cz. 1. szakasza értelmében a tanulmányi és jótékony alapítványokon kivűl az összes tanulmányi ügyeket is kezelése alá vette. Ezzel veszi kezdetét nálunk a rendszeres tanügyi administratio. Ez azonban a protestánsokra nézve nem volt kedvező, mert a 1731-iki »Carolina resolutio« szerint: »Alsóbb iskoláknak, mint a nyilvános vallásgyakorlathoz tartozóknak bezárólag a *grammatikáig* terjedhető tanfolyammal tartása az akatholikusoknak is megengedendő mindenik articularis helyen; — felsőbb iskoláik pedig, hacsak nincs reá királyi szabadalmuk és engedélyük, egyszerűen törlendők«. Ezen rendelet értelmében aztán a protestánsok késmárki, bártfai, szebeni, selmeczi, körmöczi, beszterczebányai és más gymnasiumai a grammatikáig hatóságilag leszoríttattak. Felsőbb iskoláikúl csak az ág. evangelikusok eperjesi és pozsonyi lyceumai, az ev. reformatusoknak sárospataki és debreczeni collegiumai tekinthetők.

A kath. iskolaügy, a rendnek 1772-ben történt eltörléséig, leginkább a jezsuiták kezében van. Mellettök nagy hírre és jelentőségre emelkedtek a hazánkba 1642-ben betelepített kegyesrendi — piarista — atyák iskolái.[1])

A nagy-szombati és kassai kath. egyetemeken orvosi kar nem volt és így itthon tulajdonképeni orvosi képzésről nem szólhatunk a század első felében. A múlt században említett magán orvosi tanítást kiegészíthetjük azzal, hogy most is vannak nevezetes orvosi családaink, mint a: Paëken, Schwartz, Loew, Máday,

[1]) Molnár Al. A közokt. tört. 273, 283—284 stb.

Moller, Torkos. Egyes orvosaink philologiát, philosophiát és theologiát tanítanak s e mellett foglalkoznak az orvostannal is, mint: Garmathy Sámuel Zilahon, Herczegh János Debreczenben, ifj Pataky Sámuel Kolozsváron, Diószeghi István Mármaros-Szigeten, Paksi Szathmáry Pál Sárospatakon. Moller Károly Ottó beszterczebányai iskolája átszármazott a XVIII. századba is és többek közt két kitünőségünk, Perliczy Ján. Dáv. és Torkos Justus János is itt nyerték első kiképeztetésüket a jeles mestertől, aki tanítványai számára adta ki »Succincta morbos curandi methodus, suis auditoribus in domesticis scholis dictata« czímű művét. Az orvosi tudomány magán úton tanulásának érdekes példája Bethlen Kata grófnő, Haller László, majd Teleki József grófok neje, aki Köleséri Sámuel és Borosnyai Nagy Márton orvosoktól tanúlva az orvostant, házában nagy kiterjedésű gyakorlatot űzött, melyről halotti éneke így emlékszik meg:

»Voltak ezek között szép orvoskönyvek is,
Vonta magát arra még a természet is,
Tudta sok jó fűnek hasznos erejét is,
Gyógyítást gyakorlott gyakran még maga is.

Kivált szem fájdalmát bölcsen orvoslotta,
Hályogot a szemről könnyen eloszlatta,
E hasznos tudományt neki tanította.
Más doctorok között egy jó oculista«.

Az, hogy a főrangú nők házi szerekkel gyógyítgatták házuk népét, még a múlt században is mindennapi dolog, de Bethlen Katáról azt mondja az ének, hogy

»Sokszor a betegek sereggel állottak,
Kik hozzája mentek megorvosoltattak,
Messze földről néha odahozattak« stb.

A magán tanításnak említett módja ezen században annál fontosabb, mert a protestáns ifiaknak külföldi egyetemekre járása igen meg volt nehezítve és a már előkészített ifiak könnyebben nyerték meg valamely város vagy főúr által ajánlva az engedélyt.

A külföldi egyetemekre kiment magyar ifiak segélyezésére szolgáló ösztöndíjaknak és más jótékonyságoknak 1762-iki kimutatását már közöltük. (356. old.) Városaink régi alapítványai nagyobbrészt áldozatául estek az ellenreformatiónak, mint Thurzó Eleknek Lőcse részére tett 10.000 frtos hagyományával is történt. Főuraink közől azonban most is többen küldtek ki orvostant tanulókat. Igy: Gróf Teleky József és Sándor Ajtai Szabó Andrást, Teleky Pál Pataki Sámuelt, Kemény János Bentzig Mátyást, Vas Dániel Szentpéteri Jánost, Gyulai Ferencz grófnak erdélyi ifiak részére alapított ösztöndíján volt Buzinkai György. Moller Kár. Otto tanítványait rendes pénzsegélylyel látta el stb.

A nagyszombati egyetem orvosi karának szervezéséig ifiaink kivétel nélkül kénytelenek voltak oklevél szerzése végett a külföldhöz fordúlni. Az Ausztriával ezen századon át szorosabb kapcsolatoknak kifolyása volt, hogy ifiaink Bécset sokkal sűrűbben keresik fel mint azelőtt. Az, meg azon körülmény, hogy orvosi karunknak mintáúl a bécsi szolgál, okozta, hogy a bécsi iskola gyakorolt ránk legnagyobb hatást. Hatását és a magyar ifiak által látogatottságát tekintve Bécs után Halle következik. Ifiainknak dicséretükre válik, hogy legtöbbnyire a leghíresebb egyetemeket keresték fel s nem azokat, melyeken a doktori dissertatiók árulása az egyetemi tanárok egyik fő jövedelmi forrása volt s ahol in absentia is megszerezhették a diplomát mint »Doctores bullati«.

A külföld látogatását egyetemek szerint így csoportosíthatjuk:

1. *Altdorf:* Nevezetesebb tanárok: Schulze Henrik (Ho.),[1]) Nietzky Ádám (Ho.), Alberti Mihály (St.),[2]) Magyar tanulók: Kastenholz H. Vilmos, Mayoor Zsigm., Rothe Zs. Theoph.[3])

2. *Basel:* Magyar tanulók: Csapó József, Dömök Gergely, Hatvani István, Paxy-Szatmáry Mihály, Tege-Konkoly Mihály.

3. *Bécs:* Nevezetesebb tanárok: Van Swieten, de Haën, Störk, Stoll. — Magy. tan.: Adami András, Adami Pál, Ambró-Adamóczi Ignácz, Augustin Sámuel Beddeus Sám. Siegfr, Benkő Sám., Bruz László, Conrád József, Cosmini Jakab, Cseh-Szombati József, Dahlmüller Józs. Vilmos, Doslern Károly, Erdélyi Ferencz, Fürst Ján. Mih., Glosius Sámuel, Gömöri Dávid, Gruber János, Hardegen Ede, Huber Kristóf, Kassai Mihály, Keszler Fer. Antal, Keörmendy János, Krecsovszky Adalbert, Larisch Tamás, Liszovinyi S. Dán., Martini János, Mayer Lajos Ernő, Molnár József, Niciphor János, Pajer Fer. Xav., Prandt Ádám Ign., Rácz Sámuel, Raymund József, Schwannenfeld Ign. Ján., Sebők-Szent-Miklósi Sándor, Seltmann Xav. Ferencz, Seredi Bálint, Torner Mihály, Ungerhoffer Fer, Veisz Ján., Wagner Márton, Wernischek János Jakab, Winkler József, Zurbrucken Mihály.

4. *Erfurt:* Magy. tan.: Bácsmegyei János, Fischer Kár. Dán., Fronius Márt. Gottl., Hennel Ádám Theoph.,

---

[1]) Ho. = Hoffmann követője.

[2]) St. = Stahl követője.

[3]) Ezen és a következő névsorokban csak azokat sorolom fel, kiknek neveit valamely irodalmi munkáik után ismerem. Ismeretlen lehet még több is.

Somogyi Józs., Stockinger Mih. Gottfr., Windisch Ján., Theoph., Ziegler János.

5. *Erlangen:* Magy. Tan. Benkóczy Istv., Hueber János György, Lipszky Pál, Marikovszky-Nagytoronyai-Márton, Neustädter Mihály, Pauer Krist. Andr., Procopius Ján., Schwartz Sámuel.

6. *Frankfurt*-Oderai-: Nev. tan.: Cassebohn Ján. Frigyes, Goelicke Ottomar (St). Magy. tan.: Detsi Sámuel, Maxay Mihály, Orgovány-Fogarasy Mih., Pápai Páriz András.

7. *Franeker:* Nev tan.: Camper Pieter, Winter Jan. Frigy. Magy. tan.: Buzinkay György, Csúzi-Cseh János, Fogarasy Sámuel, Hentziday Mátyás, Herczegh János, Keresztesy Pál, Milesz József, Örvendy János.

8. *Göttingen:* Nev. tan.: Haller Albrecht, Brendel Ján. Gottfr., Vogel Rud. Ágost, Blumenbach Ján. Frigy. Magy. tan.: Baliga Sámuel, Bél Ján. Theoph., Conrad András, ifj. Csermák László, Donner Ján Zsig., Torkos János.

9. *Halle:* Nev. tan : Hoffmann Frigyes és követői: Büchner Illés, Eberhard Péter, Nietzky Ádám, Nicolai Ern. Ant., Schulze Henrik. — Stahl György Ernő és követői: Coschwitz György Dán., Juncker János, Reil Ján. Ker. Magy. tan.: Aczél Péter Tamás, Agnetheler Mih. Gottfr., Ajtai Andr., Apostolovics Ján., Benczik Mátyás, Breuer Sámuel, Czentner János, Closius István, Csernanszky Sámuel, Enyedi István, Fábry János, Frith Márton, Fronius András, Girald-Gothard. Mih, Grosse Andr. Kár., Hambacher Sámuel, Hermann Andr., Hirschel Mih. Náth, Huber János Krist., Hueber Sámuel, Institoris-Mosóczi-Mihály, Keszler János Mih., Klement Mihály, Knogler Márton, Kochlatsch Istv. Ant., Lissoviny Ján, Máday Dáv. Sám., Manikati Safrani János,

Moller Gottfr., Moller Kár., Nagy-Borosnyai-Márton, Peck Ker, Pillich Ján. Ferd., Raymann Ján. Ád., Raymann Ján. Sám., Richter Károly Gottfr., Sailer Kár. Vilm., Schankebank Ján., Schuller Ján. Gottfr., Schuller János György, Schwarz Ján. Mih., Schwarz Ján. Theoph., Seivert Mihály, Seiffert Ján. Krist., Sontag Sámuel, Szent-Péteri Jónás, Theisz Mih. Gottfr, Torkos Justus János, Trangusz Illés, Trost Ján. Márton, Wachsmann Andr., Wallaskay János, Zacharides György.

10. *Jena:* Nev. tan.: Nikolai Ernest, Loder Just. Ker. Magy. tan.: Chernel Ker., Drauth Sám. Frigy., Deccard Ján. Vilm., Ebhard György Zsigm., Glatzinger Ján. Mih., Gömöri Dáv., Graf Ján. Mih, Fischer Fer. Gottfr., Kövesdy János, Krajzel Ján. Zsig., Lányi Pál, Loew Kár. Frigy., Lübeck Ján. Kár., Myss Márton, Neumann Sám., Perliczy Ján. Dán., Pfeiffer Mih., Podkoniczky Ádám, Sailer János, Schmidt Ján. György, Schunn Jak., Segner János Andr., Segner Ján. Mih., Sontag Mih., Szén Károly, Sztopkay Ján., Textoris Dán., Trangus Mih Theoph., Trogmayr Ján. Theoph., Wietorisz Dáv., Windisch Ján. Theoph.

11. *Leyden:* Nevezetesebb tanárok: Boerhaave és követői: Osterdijk-Schacht, Gaub Jeromos Dávid, Rau, Albigny Bernát Siegfried, Sandifort Ede, Winter János Frigyes. — Magyar tanulók: Auner István, Balogh-szt.-imrei József, Bácsmegyei István, Maleter János, Mylius János, Raymann János Ádám, Schwab Keresztély János.

12. *Lipcse:* Nev. tan.: Krause Kár. Ker., Ludwig Gottl. Ker., Platter Ernest. — Magy. tan.: Baumgarten Ján. Ker., Bayer Ján. Andr., Elhard Krist., Neuhold Ján. Jak., Plecker Ján. Gottl., Vette Ján. Andr., id. Wipacher Dáv., ifj. Wipacher Ján.

13. *Strassburg:* Nev. tan.: Nenter György Fül. (St.) — Magy. tan: Albrich Ján., Aczél Pét. Tam., Balogh-Sós Mihály, Báti Ján., Benedek János, Diószegi István, Dombi Sám., Farkas Istv, Jánosy György, Kolosváry Sámuel, Mátyus Istv., Nagy-Borosnyai Pál, Pataky Sám., Paxy-Szatmáry Mih., Peetsi Péter, Szegedi-Pesti Sámuel, Szén Károly, Tege Konkoly Mih., Weszprémi-Csanádi István, Zágonyi Gábor, Zoltán József.

14. *Wittenberg:* Magy. tan.: Auner Istv., Fischer Dán., Madách Péter, ifj. Paecken Ker., Vaghi György, Wette György.

Közel 200-ra megy azon külföldön tanúlt orvosaink száma, kiket itten név szerint felsoroltam, kétségkívűl sokkal többen voltak még tanult orvosaink, de számuk még korántsem felelt meg a fokozottabb igényeknek. A közegészségügyünk iránt melegebben érdeklődőknek legfőbb ohajtásuk volt egy orvosi karnak itthon alapitása. Erre az első jelentékenyebb lépést Perliczy János Dániel Nógrád megye tiszti orvosa tette meg Mária Terézia királynőhöz 1751-ben benyújtott emlékíratával. Felterjesztéséhez az alapításra vonatkozó részletes tervezetet csatolt, melynek első része foglalkozik a hazai orvosi kar hiányából eredő hátrányokkal. A viszonyainkra nézve érdekes képnek vázlata ez: A közegészségügy gondozására éghajlatunkat, népünket, nyelvünket, életmódunkat nem ismerő idegen orvosokra szorúlunk, akik csak sok, igen gyászos eredményű experimentálás után tanulják meg, amire itten szükség van. A legközelebbi járványok megmutatták, hogy még az idegenekkel együtt is kevés az orvos, a sebész, és sem a megyék, sem a városok és kórházak nincsenek kellően ellátva. Szükségből teljesen képzetlen vagy jobb esetben az iskolákból alig kikerülő kezdőkre kell

nagy terűletek gondozását bízni. A vásári oculisták, chirurgusok korlátozás nélkül űznek orvosi gyakorlatot és büntetlenűl okoznak helyrepótolhatatlan kárt az emberi életben. A gyógyszertárak nem állanak kellő ellenőrzés alatt; idegen, a mi viszonyainkat figyelembe egyáltalában nem vevő dispensatoriumokat használnak. Az igazságszolgáltatásra nézve fontos törvényszéki orvosi vizsgálatokat nincs kinek teljesítenie.

A királynőhöz benyújtott emlékirat terjedelmesen fejtegeti a magyar orvosi karnak közegészségügyi és nemzeti szempontokból nagy fontosságát, részletesen kimutatja, mire lenne egy ilyen karnak szüksége, menynyibe kerűlne annak felállítása és fentartása s igen helyes érzékkel az ország középpontját Pestet ajánlja székhelyéűl.[1]) A királynő az emlékiratot véleményadás végett kiadta a helytartó tanács útján a közegészségügyi bizottságnak.

Általánosan érzett óhajtás volt már az, hogy a magyar ifiaknak itthon kell alkalmat adni magasabb kiképeztetésükre, hogy a külföldi iskoláztatás költséges volta ne vonjon el közéletünktől oly sok valódi tehetséget. Kifejezést ad ennek már az 1723-iki 70. t.-cz. A magyar nemzet iránt jó indulatú királynő ezen óhajtás kielégítésére 1769 jul. 17-én a nagy-szombati egyetem kibővítésére a jezsuita rend tanulmányi alapítványaiból évenkint fizetendő 10.000 frtot és a földvári apátságot jelölte ki, a jogikar tanszékeinek szaporítását rendelte el, az *orvosi kar* felállítását ekkor még függőben hagyta.[2]) Azonban ennek létesítése sem késett sokáig. Az 1769. nov. 7-iki kir. rendelet a Nagy-Szom-

[1]) Linzbauer Cod. II. 270—277.

[2]) Az orvosi karra vonatkozó történeti adatokat Pauler Tivadar: „A budapesti m. kir. tud. egyet. története I. Budapest 1880"-ból vettem át. A további hivatkozásokat erre mellőzöm.

batban fennálló karokhoz megadta az orvosit is és szabályozta a tanárok fizetéseit s kineveztetésük módját. Kezdetben az új kar elhelyezése nehézséggel járt, miért is az 1770/71-iki tanév kezdetén az orvosi karban az előadások csak november 29-én vették kezdetüket a régi egyetem átalakított és kibővített épületével szemben levő új épületben.

A királynő Van Swietennek, a bécsi klinika megalapítójának, tanácsa után indúlva az új orvosi iskolát a kor igényeinek megfelelően akarta szervezni és mikor a tanárok a szükséges mellékintézetek hiánya miatt panaszkodtak, 1771 szept. 9 én meghagyta Nagy-Szombat városának, hogy kórházában a gyakorlati orvostan és szülészet tanítására helyet és alkalmat szolgáltasson. Ennek azonban kevés eredménye volt a városi kórház elégtelensége miatt, és noha a királynő az egyetemi pénztárból két betegszoba berendezését engedélyezte, a gyakorlati orvostan tanára előadásait leginkább csak elméletileg tarthatta és még 1776-ban is panaszolkodott, hogy nincs kórodája.

A vegytani laboratorium felszerelésére a kar 1773-ban 600, a szükséges könyvekre 200 és a kisérletezésre évenkint 300 frtot kapott.

Az anatomia tanításához szükéges hullákra nézve Pozsony- és Nyitra vármegyék utasíttattak, hogy a kivégzettek tetemeit szolgáltassák be. Amennyiben ez nem lenne elég, a tanárok a bonczolásnál állatok hulláit használják (1773.)

Füvészkertnek megvették Swartzer János Lajos kanonoknak a felső kapun kivűl levő kertjét, majd a jezsuita rend eltörlése után a rendnek Stella nevű kertjét fordították ezen czélra.

A természettani eszközök beszerzésére és a ki-

sérletekre évenként 100 frt utalványoztatott és megengedtetett az erőműtani leczkékhez szükséges könyvek és gépek beszerzése.

A tanrendszer az 1770 okt. 29-iki helytartótanácsi intézményben közöltetett az egyetemmel. Az orvoskarban öt tanszék rendszeresíttetett, úgymint: az elméleti orvostané (élet- és gyógyszertan, materia medica), a gyakorlati orvostané (kór- és gyógytan), a boncztané, a sebészet- és szülészeté és a vegy- és növénytané. 1775-ben a bölcsészeti tanfolyam, különösen a kisérleti természettan hallgatása az orvosi tanulmányok előfeltételéül szabatott ki. Az első évben a boncztan, a vegy és növénytan; a 2-ban az élettan; a 3-ikban az élettan ismétlése mellett a gyógyszertan és kórtan; a 4-ikben a kór- és gyógyszertan; ismétlése mellett a gyakorlati gyógytan a kórodában: az 5-ikben a gyakorlati gyógytan folytatása mellett a sebészet és szülészet adatott elő.

Az elméleti és gyakorlati orvostant Boerhaave, a vegy- és növénytant a tanár saját rendszere szerint adták elő naponként egy-egy órában Ugyanennyi idő volt a boncztanra és a sebészetre is.

Tankönyvekül elő voltak írva: a vegytanban Boerhaave; a növénytanban Linné; az élettanban Boerhaave, van Swieten és Marherr; a gyógyszertanban Boerhave, Krantz, Cartheuser és Vogel; a kórtanban Boerhaave és Van Swieten; a boncztanban Scharschmidt, Winslow és Albini; a sebészetben Winslow, Verdieux, Heister; a szülészetben Kranz, Plenk és Steidele művei. Ezek mellett a tanárok tanításuknál felhasználhatják a tudományok újabb vívmányait és saját észleleteik és kutatásaik eredményeit is.

A boncztan tanára utasítást kapott, hogy nyáron

az osteologiát és száraz boncztant adja elő, a hullákat télen bonczolja; a növénytan tanára meg, hogy füvészeti kirándulásokat rendezzen.

Ezen alapokon kezdték meg nálunk az orvostan rendszeres tanítását az első tanárok: *Schoretits Mihály* veszprémmegyei tiszti főorvos a kór- és gyógytanból, *Prandt Ádám Ignácz* az élet és gyógyszertanból, *Winterl Jakab József* a vegy- és növénytanból, *Krzowitzi Trnka Venczel* római szt. birodalmi lovag a boncztanból és *Plenk Jakab József* a sebészet és szülészetből.

A tanárok fizetése évi 1200 frtban állapíttatott meg. Ez ugyan nagynak látszott, de Van Swietennek határozott nyilatkozata, hogy annál kisebb évi díjért az orvosi tanszékekre alkalmas egyének nem vállalkoznak, akik pedig kisebb díjért vállalkoznak, azokra nem alkalmasak, döntött.

Az orvosi karban egy tanárjelölt (assistens) állomása a vegytan tanára mellé rendszeresíttetett 144 frt fizetéssel.

Hazánk tanügyének minden téren rendezése alkalmával újból felmerült azon eszme, hogy az egyetemet Nagy-Szombatból az ország közepébe kellene áthelyezni. Buda városa az egyetem érdekében kész levén nagyobb áldozatokat hozni, a királynő 1777 febr. 10-iki leiratában jóváhagyta az egyetem áthelyezésére vonatkozó javaslatot s az új tanév 1777 nov. 3-án már Budán nyilt meg. Az orvosi kar elméleti előadásai az egyetem czéljára fordított kir. várpalotával szemben levő melléképületben,[1]) a gyakorlatiak a városi kórházban tartattak.

Egyidejűleg gondoskodott a kormány a kar mel-

[1]) Ezen épület az 1849 évi ostrom alkalmával leégett, helyén 1880-ban az u. n. „Stökl“ épület állott. Pauler id. mű. 119.

lékintézeteiről is. Az orvosi és sebészi kórodák a vízivárosban a várhegy tövében levő Szt. János kórházban helyeztettek el. A fűvészkert számára az angol kisasszonyok majorja rendeltetett, de ezt 1778-ban egy, a szomszédságban levő alkalmasabb telekkel cserélték fel.

Az egyetem áthelyeztetése után az orvosi kar öt rendes tanárához egy rendkivűli járult, kinek kötelessége volt a gyakorlati orvostant a sebészek számára magyarúl és németűl tanítani. Később, 1780-ban, az általános kórtan a gyakorlati orvostantól elválasztatván, a rendes tanárok száma hatra emeltetett. A gyakorlati orvostan előadásával, a sebészek számára, a boncztan tanára bízatván meg, a rendkívűli tanárság megszűnt. A boncztan tanára 1780-tól a külön előadások tartásáért 200 frt tiszteletidíjat kapott. Ugyanennyit nyert Plenk a szemészetből tartott külön előadásaiért.

Budán az orvosi karban a seniornak fizetése 1500 frtban állapíttatott meg, a többi tanároké 1200 frt maradt.

A tanrendszer nem változott.

Az orvosi kar alapításától kezdve ugyanazon jogokat, kiváltságokat és jelvényeket nyerte, melyekkel a többi karok régibb idő óta bírtak; dékáni köpenyt és jogart kapott, melyet a dékán ünnepélyes alkalomkor maga előtt vitetett, saját pecsétje volt és tagjai viselhették az egyetemi méltóságokat. Egyetemünk fennállásának első évtizedében a rectori méltóságot viselték: 1774-ben Prandt Ignácz, 1780-ban Winterl Jakab János orvostanárok. Az utóbbi rectorságának idejében történt Budán az egyetem ünnepélyes beiktatása. Dékánok voltak: 1770- 1771- és 1772-ben Prandt Ád. Ignácz, 1773—1774-ben Winterl, 1775- 1776-ban Trnka,

1777-ben Prandt, 1777—1778-ban Schoretits, 1779-ben Winterl, 1780-ban Trnka.

Az orvosi karban az orvostudori fokon kívül a sebészetből, szülészet- és gyógyszerészetből magisteri fokozatok adományoztattak.

Az orvostudori fok elnyerésére két szigorlat volt. Az első az elméleti tárgyakból: boncztan, vegy- és növénytan, élettan, kórtan és gyógyszertan; a második a gyakorlatra, a betegek gyógykezelésére terjedt ki. — Az elsőben az igazgató dékán és négy rendes tanár, úgymint a boncztan, a vegy- és növénytan, az elméleti és a gyakorlati orvostan tanárai; a másodikban az említetteken kívül két idősbb gyakorló orvos vett részt. A szigorlatokat a nyilvános vitatkozás követte, melyen négy orvostudornak kellett ellenvetéseket tenni, ha annyian nem jelennének meg, azokat a tanárok helyettesíteni tartoztak. A szigorlót, a ki jól nem felelt meg, egy vagy két évre tanulmányai folytatására és új szigorlatokra utasították, de a díjakat újra nem fizette. A szigorlati díj a felavattatással együtt 1775-ben 183 frt 42 krban állapíttatott meg.

A megszabott szigorlatok és vitatkozás kiállása után a tudorjelölt a cancellár előtt a hitvallást és a szeplőtelen fogantatás iránti esküt tette le, azután az egyetem nagyságos rectorának rendeletéből, annak elnöklete alatt, a cancellár és négy dékán jelenlétében ünnepélyesen tudorrá avattatott.

Minthogy a protestánsok az említett alakban sem a hitvallást sem az esküt nem tehették le, doktorokká nem avatták őket. Ugróczy Mihály prot. nemes a szigorlatok kiállása után a királynőhöz folyamodott s ez 1772 aug. 28-iki leiratában meghagyta az egyetemnek, hogy folyamodót és hitsorsosait, ha a feltételeknek

megfeleltek, avassa tudorokká. De az egyetemi tanács a bécsi egyetem szabályzataira hivatkozva kérte a királynőt, hogy a protestánsok itt is csak a licentiát nyerhessék el, de tudorokká ne avattassanak. A királynő a m. kir. udv. kancellaria véleménye ellenére az egyetemi tanács kérelmére hajlott és a bécsi egyetem szabályait a nagy-szombatinál is alkalmazni rendelte, minek folytán a protestansok csak licentiatusokká avattattak s ennek alapján űztek gyakorlatot.

Aki a doktori czímet megakarta szerezni, kénytelen volt valamelyik külföldi prot. egyetemre menni új szigorlatokra. Weszprémi szerint Conrad József magyar ifiú volt az első protestáns, akit a bécsi egyetemen, 1779-ben, orvostudorrá avattak.[1]) Ez után a mi egyetemünk sem tehetett kivételt a protestánsokkal.

Az orvosi kar megalapításától kezdve az egyetemnek Budán ünnepélyes beiktatásáig következő okleveles egészségügyi személyzetet bocsátott ki: 1771—1777-ben: orvostudort 38-at, sebészmestert 131-et, gyógyszerész mestert 32-őt, szülészmestert 2-őt, oklev. szülésznő 21-et; 1778—1780-ban: orvostudort 17, sebészmestert 80, gyógyszerészmestert 14, szülészmestert 3, oklev. szülésznőt 32-őt. Működésének első évtizedében összesen 370-et.[2])

[1]) Weszpr. IV. 56.

[2]) Az első évtizedben kikerűlt orvosok közől Szinnyei id. művében a következőknek inaug. dissertatiói vannak felemlítve: Barbenius József, Báti János, Benkő Sám., Csernyei János, Czapovszky Andr. Ján., Czepecz Ján. Jak., Engel Ján. Jak., Fuchs Mátyás, Fuker Frigy. Jak., Gabriel Ján., Gogolák Imre, Gömöri Istv., Heidenreich Ján. Lajos, Huszti — raszinyai — Zach. Theoph., Jósa Istv., Kis-Witzai Józs., Koczi Ign. Bál., Krieger Ker. Ernő, Lange Márton, Lipszky Pál, List Sám., Lupini Dán. Márt., Mauks Ján. Dán., Milloradovics Pét., Mudrányi Ján. Jak., Müller Józs. Ant., Oertel Henr. Gottfr., Pillmann Istv., Pitner Gábor, Rácz Márton, Rigler Mikl. Ján., Rodlsperger Pál Ján., Schimert Ján. Pét., Schweger Ign. Ján., Semere Ján. Pál, Staehling Józs. Fer., Stipsich Nánd., Ugróczy Mih., Vogel Ján. György.

A nagyszombati collegiumnak teljes egyetemmé kiegészítése után Mária Terézia királynő azon gondolattal is foglalkozott, hogy az általa »Nagy-fejedelemség« rangjára emelt Erdély számára is állít egyetemet. A jezsuitáknak kolozsvári collegiuma már régebben viselte, az »Universitas« czímet, olyan értelemben, mint a kassai; mert itt is tanitottak theologiát, just és philosophiát. A királynő 1775-ben a kolozsvári Universitásnak megadta a rectorválasztás jogát, szabályozta a tanszékeket és a tanárok fizetését s ekkor igérte, hogy az *orvosi karhoz* Bécsből küld két tanárt. Ekkor elrendeltetett a boncztan, sebészet és szülészet tanítása és tanárúl 400 frt fizetéssel kinevezett *Laffer József* sebész és szülészmester, aki az említett tantárgyakat egy év folyama alatt adta elő. Az 1776 nov. 7-iki kir. rendelet kilátásba helyezte az orvosi karnak a következő tanévekre a vegytan, növénytan, élettan és kórtan tanszékeivel tovább fejlesztését, de ezen terv az 1777 aug. 27-iki rendelettel »egyelőre« függőben maradt és Laffer hosszabb időn át az orvosi karnak egyedűli tanára. 1787-ben állíttatott egy új tanszék az állatgyógyászatra s erre *Fuhrman Péter* neveztetett ki. Az 1790. okt. 8-ik helyt. tanácsi rendelettel a boncztan tanára mellé egy assistensi állomás rendszeresíttetett. Még a múlt század folyamán szerveztetett az ásványtan, vegytan, élettan és általános kórtan tanszéke, betöltve *Dr. Etienne András* által, és a szemészeté *Müllerheimi Molnár Jánossal.* Etiennek 1797-ben történt halála után az ásványtani és vegytani előadások hosszabb időn át szüneteltek, az élet- és kórtan tanszékére *Nagybaczoni Incze Mihály* neveztetett ki. Nevezetes még ezen században az 1790 jun. 7-iki udv. rendelet, mely szerint a boncztan és állatgyógy-

tan hallgatói ösztöndíjakat kaptak, a kolozsvári kórházban a betegek gyógyítása mellett a sebészetnek külön szaktanár által gyakorlatilag tanítása kimondatott, megbízatván az egyetemi tanács, a sebészi szaktanár és a városi physikus, hogy erre nézve tervet készítsenek. A szaktanár a tanítással addig is megbízatott. Az orvos-sebészet és a szülészet tanárai az utolsó vizsga letételekor és az oklevél kiadásakor mérsékelt díjt szedhettek. Ugyanekkor megjavíttatott a a tanárok fizetése.

Ezen új kar nem osztozott a többi karok jogaiban s az orvos-sebészi kar tanári kara a többiekkel szorosabb szervi kapcsolatban nem állott. A »facultas medica«, »medicae facultatis pars«, »classis chirurgica«, »facultas chirurgica« nevek alatt szereplő kar, mint látjuk leginkább sebészek és szülésznők képzésére szolgált.[1])

Egyetemi orvoskarunknak szervezése egészen új irányt jelez hazánk orvosi történetében. Nem szorúlunk már többé kizárólagosan a külföldre. Tanáraink figyelembe vehették hazánknak különleges geographiai, klimatologiai és ethnographiai viszonyait, a magyar nemzet életmódját, sajátságos betegségeit, járványait s ezeknek alapján nálunk is fejlődhetett önálló irány az orvosi tudományban és ezen túl már nálunk is lehet szó *a magyar orvosi tudomány* történetéről.

A kolozsvári tanintézet nem orvos-doktorokat képző, hanem orvos-sebészi és szülészeti iskola. Hazánknak múlt századbeli közegészségügyi viszonyai mellett egy olyan tanintézet, melyben az orvosi gyakorlat űzé-

[1]) Maizner Ján. dr: A kolozsvári orvos-sebészi tanintézet tört. vázl. 1775—1872. Kolozsvár 1890. — Jakab Elek: „Kolozsvár tört. I. 339. 526. Linczbauer Cod. III./1. 607.

sére jogosítást nyerő sebészmesterek képeztettek, a gyógyászat szempontjából általában nagy fontosságú.

Ha már a múlt századokban láttuk, hogy a magyar orvosok daczára a nehéz viszonyoknak, melyekkel kiképeztetésük és a külföld jelesebb tudósaival állandó összeköttetésük járt, mindig részt vettek tudományszakuk irodalmi művelésében: a XVIII. században magyar orvosaink, mondhatni, fényt hoztak a magyar tudományosságra a külföldön. Van Swieten és vele a bécsi egyetem tanárai Mária Terézia királynő előtt magasztalva emlegették a magyar tanulók kiváló képességeit és hazánknak azon jó barátja a többi közt épen evvel érvelt a magyar orvosi kar felállítása mellett. Valóban csodálkoznunk kell azon elfogultság fölött, melylyel orvosainknak tudományos működését mély hallgatással mellőzik a nagy orvostörténeti műveknek német írói, mikor a német tudományos társulatoknak évkönyvei valószínüleg rendelkezésükre állottak.

Mennyire jogosúlt ezen megjegyzés, mutassák a következő életrajzi adatok.

Agnethler Mihály Gottl. lovagi családból 1719-ben Nagy-Szebenben született. A hallei egyetemen 1742-től theologiát, philosophiát, mathematikát és historiát, majd, orvostant tanúlt és 1750-ben a bölcsészet és szépművészetek tudorává 1751-ben orvostudorrá lett. Közvetlenül ez után a helmstädti egyetemre hívták meg az ékesszólástan, költészet és archeologia tanszékére, ahol egy évi működése után meghalt. Nevét orvosi, numismatikai irataival és Linné botanikai munkájának kiadásával tette ismertté.[1])

[1]) Az életrajzi adatokat Weszprémi, Ferenczy-Danielik, Trausch és Szinnyei már idézett műveiből veszem. Minthogy azok ott könnyen feltalálhatók, egyenkint nem hivatkozom reájok. Műveik részletes felsorolására nézve is az említett forrásokra és alább következő orvosi irodalmunkra utalom az olvasót.

Albrich János Brassóban 1687-ben született. Halleban, Strassburgban tanúlva 1709-ben orvostudorrá lett és szülő városában telepedett le, ahol az 1718-1719-iki pestis alkalmával az erdélyi gubernium egészségügyi igazgatójává lett. Szülő városa senatorává, az acad. naturae curiosorum III. Chrysippus névvel tagjává választotta. Brassóban az 1689-ben elégett gyógyszertár helyett újat alapított. Orvosi művein kívül előszeretettel foglalkozott szülő városa történetével és 1714-ben kiadta Brassó okmánytárát.

Benkő Sámuel született Kis-Báczonban, Erdélyben, orvosi tanulmányait Nagy-Szombatban és Budán végezte, itt 1778-ban lett orvostudorrá. 1775-ben Leydenben megjelent első értekezését az orvosi és természettudományi munkáknak egész sora követte 1818-ig, közöttük több magyar nyelven. 1783-ban a dijoni tudós társaság egyik, a folytonos és váltólázak rosszindulatúságának és jóindultúvá változásának ismertető jeleiről szóló jutalomkérdésére második osztályú jutalmat nyert.[1])

De Cilano Maternus György Keresztély szül. Pozsonyban 1696-ban. Nagyatyja Jakab Olaszországból jött hazánkba, fia Márton Pozsonyban senator volt, ennek fia volt György, aki egyetemi tanulmányait Halleban és Helmstädtben elvégezve orvossá lett és Altonában telepedett le, hová tanárnak meghívták az orvostan és a görög-római régészet tanszékére. Majd VI. Keresztély dán király udvari orvosává lett. Ezen állásáról később visszatért tanári székére s egész életét tanári hivatásának szentelte. Az acad. nat. cur. II. Menander néven 1745-ben tagjává választotta őt, aki ekkor már tagja volt a kopenhágai tud. társaságnak.

[1]) U. o. 44.

Altonában anatomiai museumot alapított. Orvosi és régészeti műveket írt.

Conrád András szül. Győrben 1724-ben. Tanulmányait Halleban és Berlinben elvégezve, itt 1748-ban orvostudorrá lett. Gyakorlatát Győrben, majd Sopronban folytatta, itt mint városi orvos. Az acad. nat. cur. 1751-ben III. Diodorus néven tagjává és a Gensel János Ádám féle alapítvány gondnokává, a lausitzi tud. társaság tagjává választotta.

Fia volt *József* (szül. 1756-ban) az első protestáns, akit a bécsi egyetemen orvostudorrá avattak. 1781-től az acad. nat. cur. tagja IV. Diodorus néven.

Fischer Dániel Késmárkon 1695-ben született. Wittenbergben 1718-ban lett orvostudorrá. Mint Késmárk város és Szepes- és Liptómegyék physicusa működött. 1719-től az acad. nat. cur. tagja Cajus néven.

Földi János, Nagy-Szalontán 1755 decz. 21-én született. Árván, szegényen, mint szolgagyerek végezte a falusi iskolát, azután altanítóvá lett. 1773-ban a debreczeni iskolába került, onnan 1781-ben Halasra ment rectornak, majd ugyanazon évben az orvosi pályára lépett. 1788-ban orvostudorrá avattatván, előbb Szatmáron működött, 1791-ben a Hajdú-kerület főorvosává választatván Hadházon telepedett le. Ő nevezhető a magyar természetrajzi, különösen az állattani irodalom és műnyelv megteremtőjének. Természetrajzi művei alapján a jenai természettani és földtani társaságok tagjává választatott. Nemzeti irodalmunk történetében előkelő helyet foglal el mint a »debreczeni kör«-nek alapítója, mint költő és nyelvtudós, aki a »debreczeni grammatika«-nak nagy részét szolgáltatta. Meghalt 1801-ben.[1])

[1]) U. o. II. 82 és Beöthy Zs. Irod. tört. I. 131.

Gensel János Ádám Sopronban 1677-ben patriciusi családból született. Felsőbb tanulmányait Jenában theologiával kezdte, majd ugyanott az orvostanra adta magát. Tanulmányait Bolognában, Florenczben, Rómában, Páduában folytatta. Itt 2 évet töltött a legkiválóbb tudósok társaságában, két ízben volt az egyetemnek consiliarius anatomicus-a, a német társaságnak — ehez számították mindig a magyarokat — vicesyndicusává választották és mint ilyent őt küldték Mocinegus Alajos újonnan választott velenczei doget az egyetemi német nemzet nevében üdvözölni. A doge őt Szt. Márk lovagjává nevezte ki. 1703-ban orvostudorrá avattatva haza jött és itt mint Vas-, Sopron megyék főorvosa és az Esterházi család orvosa nagy vagyonra tett szert. Az acad. nat. curiosorum 1712-ben I. Diodorus néven tagjává, majd 1714-ben másod-elnökévé választotta. Az akademia iránt háláját azzal tanúsította, hogy 1720-ban bekövetkezett halála előtt hagyatékából az akademiának évi 6000 frtnyi jövedelmet hagyományozott s ez által az erfurti híres könyvtárnak egyik legfőbb alapítójává lett.

Gyarmathy Sámuel szül. 1751-ben Kolozsváron. Egyetemet Bécsben és Goldbergben végzett. 1782-ben orvostudorrá lett. Mint a Ráday fiúk (Pál és Gedeon) nevelője beutazta Németországot. 1787-ben Hunyadmegye tiszti orvosává választotta. A Görög Demeter féle 50 aranyas díjra »Magyar nyelvmester« című művével pályázott s ezt 1794-ben Kolozsvárott kiadta. Tiszti orvosi állásáról leköszönve gróf Bethlen Gergelylyel nevelőnek ment Németországba, ahol a német tudósokkal barátságba, levelezésbe lépett és Göttingenben 1799-ben kiadta: »Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata«

című művét, mely nevét európaszerte ismertté tette és melyért a göttingeni tudós társaság tagjává választotta. Németországból visszatérve a Bethlen családtól húzott évi díjjal 1800—1809-ben mint tanár működött. Meghalt 1830-ban.[1])

Gyöngyösy-petényi-Pál 1707-ben Kassán született. Atyja Pál, ev. ref. lelkész, 1724-ben hazánkat elhagyva oderai Frankfurtba ment, ott a theologia tanáraa lett. Fia az orvostant Leydenben és Harderwijkben tanulta s itt lett orvostudorrá 1753-ban. Boerhaave ajánlatára Erzsébet czárnő Oroszországba hívta, ahol előbb a szt.-pétervári kórház, majd a nemes ifiak katonaintézetének orvosává és 1766-ban udvari orvossá lett.

Hambach János 1682-ben Eperjesen született. A szigorlatokat 1710-ben Wittenbergben oly fényes eredménynyel tette le, hogy a jelenlevő Wiesnowieczky herczeg azonnal meghívta őt szülői házi orvosának. Ezen ajánlatot el nem fogadva, Eperjesen telepedett le, ahol mint a város és Sárosmegye orvosa 40 éven át működött. A lengyel főurak gyakran hívták meg a híres orvost, akit királyuk II. Ágost udvari orvosává kinevezve drága aranylánczczal tüntetett ki. Az 1739—1740-iki pestis alkalmával nagy érdemeket szerzett, mikor Sáros, Zemplén, Ung és Bereg megyék egészségügyének gondozása egészen az ő vállaira nehezedett.

Hedwig János Brassóban 1730-ban született. Tanulói éveiből érdekes esetet beszél el Trausch.[1]) Lipcsében sétálgatott egyszer a szegény medicus, mikor váratlanúl egy pénzzel telt erszény esik lábai elé, a fiatal ember felnéz, észreveszi az emeleti nyitott ablakot, melyből az áldás elébe hullott. Az erszényt felviszi az illető lakásba, ahonnan a kedélyesen czívódó

[1]) Schriftsteller Lex. II. 88.

házastársak egyike dobta azt ki. A becsületes ifiút annyira megszerették, hogy nem csak az erszényt ajándékozták neki, hanem asztalukhoz is meghívták. Tanulmányait elvégezve 1759-ben doktorrá lett. Lipcsében maradva 1784-ben városi orvossá, 1786-ban az egyetemen rendkívűli, 1789-ben a botanika rendes tanárává lett. Tudományos működésének elismeréséül az acad. nat. curiosorum, a londoni, stockholmi, berlini tud. társaságok, a lipcsei gazdasági, a zürichi orvosi és természettud. társaságok tagjukká választották. A növénytani irodalom terén első rangú tekintély.

Loew Károly Frigyes Sopronban 1799-ben született, — atyja volt András, szintén híres orvos —, korán árvaságra jutva, sógorához Windisch bazini orvoshoz került s ettől nyerte az orvostanban az első oktatást. 1721-ben Jenában orvostudorrá avatták. Gyakorlatát Sopronban kezdte, majd Bécsbe hívták, ahol 16 éven át volt a kir. herczegek és a követek kedvelt orvosa. Később, 1741-ben történt haláláig, Sopronban lakott buzgón tanulmányozva és ismertetve a környék floráját. Irodalmi műveit méltatva, az acad. nat. curios. 1724-ben tagjává, 1728-ban alelnökévé választotta. Tagjává lett a berlini tudós társaságnak is.

Mádai Dávid Sámuel 1709-ben Selmeczbányán született. Az orvostanban első oktatást Moller Károly Ottó beszterczebányai orvostól nyerve, Wittenbergbe ment, ahol 1722-ben orvostudorrá lett. Ipájának, Richter hallei orvosnak halála után a szász-marburgi és az Anhalt-cötheni herczegek udvari orvosává lett. A acad. nat. curios. 1745-ben V. Hermes néven tagjává választotta.

Moller Károly Ottó Pozsonyban 1670-ben született. 1696-ban Altdorfban lett orvostudorrá, azután

egy ideig Pozsonyban gyakorolt, majd 1702-ben Beszterczebányán telepedve le, a városnak és Zólyom, Túrócz megyéknek főorvosa volt. Orvosi magán iskolája által nagy érdemeket szerzett a magyar ifiaknak az orvosi tudományban kiképzése körűl. Tőle számosan, később jeles orvosokká lett ifiaink, nyerték nemcsak első kiképeztetésüket, hanem az anyagi segélyt is külföldi tanulmányaik végzésére. Életírója (Weszprémi) szerint olyan gazdag volt, hogy bányavállalatokba több mint 60.000 frtot fektetett. Mint jeles orvos több főúri családnak volt házi orvosa és egy alkalommal III. Károly király nejének súlyos betegsége alkalmával Bécsbe hivatta tanácskozásra. III. Károly királytól magyar nemességet kapott. Beszterczebányának több ízben bírája és senatora volt. A boroszlói orvos-természettudományi annalesekben 14 értekezése jelent meg.

Molnár Ádám nemes szülőktől Vasmegyében Terestyénfalván 1716-ban született. Halleban 1747-ben lett doctorrá és az acad. nat. curios. tagjává választotta II. Marcellus néven. Hazatérve egyideig Brassóban volt gyakorló orvos, innen az oláh vajda udvari orvosának Bukarestbe ment, ahol 16 éven át lakott és több munkájában ismertette Románia természeti viszonyait és az ott uralkodó betegségeket.

Neuhold János Jakab 1700-ban Sopronban született. Egyetemi tanulmányait Wittenberg, Jena és Lipcse egyetemein végezte. Haza jövé előbb Nógrád, majd 1730-tól Komárom megye és a komáromi vár őrségének főorvosa volt. Az acad. nat. curios. 1729-ben II. Apollophanes néven tagjává, 1735-ben meg másodelnökévé választotta. Fiatal korában 1737-ben halt meg.

Paeken Keresztély. Ugyanily nevű atyja Poroszországból származott, 1721-ben Gömör megye tiszti

orvosává lett és itt, Rozsnyón 1730-ban született a mi Keresztélyünk. Ez alsóbb tanulmányait itthon elvégezve, 21 éves korában 1751-ben Wittenbergben orvostudorrá avattatott. Haza jöve, 1747-ben elhalt atyjának utódává lett Gömörmegye tiszti orvosi állásában. Innen 1751-ben Oroszországba meghívatván, előbb tábori orvos. 1760-tól a szt. pétervári katonai kórház főorvosa s az azzal kapcsolatos sebészeti iskolában a boncztan és a sebészet tanára. 1763-ban a szt. pétervári orvosi társaságnak tagjává választották. 1764-ben a birodalmi főtörvényszék tanácsosává neveztetett ki, megbízatván az egészségügyi főtanács referensségével. Az 1775-iki pestis alkalmával a smolenski kerületbe küldetett és, amint Weszprémi Istvánhoz 1775 decz. 12-én intézett levelében írta, annyira sikerült elnyomnia a járványt, hogy amely községben az fel is lépett, legfölebb 1—2 háznak népét pusztította el. Mint a szt. pétervári orvosi collegium cancellárja 1779-ben halt meg.

Perlitzy János Dániel szül. 1705-ben Késmárkon, ahol atyja ev. lelkész volt. Német-, Franciaország és Hollandia egyetemein tanúlva, Wittenbergben 1727-ben philosophiae magisterré, majd Utrechtben 1728-ban orvostudorrá lett. Gyakorlatát Késmárkon kezdte. Selmeczbányán folytatta. 1731-ben Nógrádmegye főorvosává lett s ott működött 1754-ig, mikor hivataláról lemondva Apátfalván vett jószágára vonult vissza, ahol egészen tudományának élt. 1731-ben a berlini tudós társaság, 1742-ben az acad. nat. curios. IV. Archimedes néven tagjává választotta. Mária Terézia királynő 1754-ben magyar nemessé tette. A nagy-szombati egyetem orvosi kara alapításának ő volt egyik legbuzgóbb szószólója.

Rácz Sámuel szül. 1744-ben. Egyetemi tanulmá-

nyait Bécsben végezve, Nagy-Bányán városi tiszti orvossá lett. 1780-ban a budai egyetem orvosi korában rendkívüli, majd még ugyanazon évben a boncztan rendes tanárává neveztetett ki és megbízatott a gyakorlati orvostannak a sebészek számára külön tanításával. »Tanítani kellett — írja Toldy — s nem volt könyv. A boncz- és élettantól kezdve a kór- és gyógytanig az egész orvostudományt kidolgozta, részint eredeti, részint fordított munkákkal pótolva a hiányt«.[1]) Tagja volt a hessen-homburgi, a svéd és bajor tudós társaságoknak. Meghalt Pesten 1807 febr. 24-én. (Műveit l. 466. stb. old.)

Segner János András, a XVIII. századnak általában egyik legkiválóbb mathematikusa és physikusa, Pozsonyban előkelő patricius szülőktől 1704-ben született. Alsóbb iskoláit szülő városában, Győrött és Debreczenben elvégezve az orvostanra Jenába ment és 1730-ban orvossá lett. Itthon előbb Pozsonyban kezdett gyakorlatot, onnan Debreczenbe ment, de alig egy évi ott működés után, úgy látszik, régi szerelme Teichmeyer Mária vissza Jenába vonzotta. Máriájával, szülei akarata ellenére, egybekelt s előbb az egyetemen a phylosophiának magán, majd rendes tanárává lett. 1735-ben Göttingenbe hívták meg az egyetemre a physika, mathesis és chemia tanszékére, melyet 1755-ben a hallei egyetem hasonló tanszékével cserélt fel. Itt nemességet kapva, királyi tanácsossá lett. A nagyhírű tudóst, kinek nevét a természettudományi, különösen hydrostatikai műveinek hosszú sora (Szinnyei repertoriumában 85 nagyobb-kisebb önálló orvosi, mathematikai, természettani műve és értekezése van felsorolva) örökíti meg, a szent-pétervári császári akademia, a londoni

[1]) Toldy irod. tört. I. 159.

kir. társaság, a göttingeni és berlini tudós-társaságok tagjukká választották. Meghalt 1777-ben.

Torkos Justus János régi nemes család sarja, született Győrben 1699-ben. A gymnasiumot Bél Mátyás vezetése alatt Beszterczebányán, majd Pozsonyban végezte. Azután 3 évig Halleban theologiát tanúlt. Innen visszatérve Moller Kár. Ottó gyógyszertárában Beszterczebányán a gyógyszerészetet és Mollertől az orvostant tanulta. 1720-ban visszament Halleba s ott 1724-ben orvostudorrá lett. Haza jőve, előbb tábori orvos, majd 1726-tól Komárom és Esztergommegyék tiszti orvosa, Pálfi Miklós nádor meghívására 1731-ben Pozsonyba ment s itt a nádornak házi és a városnak tiszti orvosa volt haláláig, 1770-ig. 1751-ben a florenczi botanikai, 1752-ben a londoni kir. társulat választották meg tagúl. Nagy befolyást gyakorolt hazánk közegészségügyének, különösen a gyógyszerészetnek rendezésére.

Weszprémi-Csanády István szül. Veszprémben 1723 aug. 13-án. Egyetemi tanúlmányait Londonban, Strassburgban végezte. 1775-ben »Tentamen de inoculanda peste« Londonban megjelent tanúlmányát a Monthly Rewiew kedvezően méltatta. 1776-ban lett orvostudorrá. Itthon Debreczen városa tiszti orvosává választotta. Itt írta a gyakorlati orvostan körébe tartozó magyar munkáit (l. 466. stb. old.) és a magyar orvosok életéről szóló, 4 centuriára osztott életrajzokat, »mely messze túl terjedve czíme határain, historiai s archeologiai, nagyobbrészt azonban irodalomtörténeti kitéréseivel nagyszerű raktárát képezi szerencsés nyomozásai, számos fölfedezéseinek«.[1]) Ezen művével ő vetette meg alapját a magyar orvosi rend történetének,

[1]) Toldy Fer. Irod. tört. I. 156.

melyet az ő munkájának hiányában ma még lehetetlen lenne meg írni és a mely a részletek kidolgozásánál nélkülözhetetlen. A jeles tudóst több külföldi tud. társulat tagjává választotta. Mária Terézia királyné 1767-ben az ő arczképét viselő, dús gyémánt-foglalatú arany éremmel ajándékozta meg. — Meghalt Debreczenben 1799 márcz. 13-án.

Wipacher Dávid a XVII. század végén Modorban született. Orvostudorrá Lipcsében 1717-ben lett. Mint gyakorló orvos Lipcsében maradt, ottan az egyetemen a növénytan nyilv. r. tanárává lett.

Orvosaink közől a természettudományok császári akademiájának (acad. naturae curios.) tagjai voltak még: *Liebezeit György Zsigmond* 1721-ben Nileus néven; *Drauth Sámuel*, *Raymann János Ádám* 1719-ben I. Aristophanes néven; *Wallaszky János* 1734-ben Columbus néven; és *Wipacher János Theophil* 1729-ben Hieracus néven.

Összefoglalva a magyar orvosoknak a külföldön nevezetesebb szereplését, az egyes *tudós társaságok tagjaiúl* a következőket találjuk: *a)* Az acad. nat. curiosorumban: Albrich János, Conrad András, Conrad József, Drauth Sám., Fischer Dániel, Gensel Ján. Ádám, Hedwigh Ján., Liebezeit György, Loew Kár. Frigy., Mádai Dáv. Sám., Molnár Ád., Neuhold Jak. Wallaszky Ján., Windisch János. A társulat közlönyeiben czikkek megjelentek a következő magyar orvosoktól: Ausfeld Krist., Held Máté, Metzger Márton Krist. és Slotze Sámueltől. *b)* A berlini akademiának, illetve előző tud. társulatainak: Gensel Ján. Á., Hedwigh J., Loew Kár. Frigyes, Perlitzy Dán., Segner Andr. *c)* A göttingeni kir. akademiának: Gyarmathy S., Segner Ján. *d)* A londoni kir. társulatnak (Society royal): Hedwigh János,

Segner Ján., Torkos Just. Ján. *c)* A szent-pétervári akademiának: Paeken Ker., Segner J. *f)* A stockholmi kir. akademiának: Hedwigh János. *g)* A zürichi természettud. társulatnak: Hedwigh J. *h)* A florenczi botanikai társaságnak: Torkos Justus Ján. *i)* A dijoni tud. társaságnál pályadíjat nyert: Benkő Sámuel. Külföldi *egyetemeken tanárok:* Agnethler Mihály Helmstädtben; Hedwigh J. Lipcsében; Paeken Ker. Szent-Pétervároń; Segner Ján. Andr. Jenában, Göttingenben és Halleban; Wipacher Dávid Lipcsében. Mint *gyakorló orvosok* híresek: de Cilano VI. Keresztély dán király udvari orvosa. Liebezeit György Frigyes a brandenburgi herczeg udvari orvos és tanácsosa; Gyöngyössy Pál Oroszországban; Hambach Sámuel Lengyelországban II. Ágost udvari orvosa; Kramer Ján. a szász választó fejedelem udvari orvosa és tanácsosa; Máday Dáv. Sám. az oláh vajdáé Bukarestben; Paeken Ker. Oroszországban. Külföldi tud. *folyóiratok munkatársai:* Az »Annales physico medicae Vratislavienses«-nek: Báchmegyei István, Fischer Dán., Gensel Ján. Ád., Moller Kár. Ottó, Kölesséri Sám., Schwartz Ján. Teoph. A »Commercium litterarium Noricum«-nak: Bácsmegyei, Buzinkay György, Fischer D., Loew Kár. Frigy., Neuhold Ján. Jak., Torkos Just. Ján.

Ezen rövid mutatvány azt hiszem eléggé fogja igazolni állításunkat, hogy egy, a múlt században a szó szoros értelmében maroknyi nemzettől, amelyik csak ekkor újra rendezkedni kezdő állami és társadalmi viszonyai közt igen nehezen juthat a magasabb képeztetés forrásaihoz; egy tudomány ágnak kiváló művelői közt több kitűnőséget alig várhatott volna a külföld. Ha politikai viszonyaink más félék és a külföld Magyarországot nem Ausztria tartományának és a ma-

gyar ifiakat nem »nationis germanicae addicti«-knak tekintette volna, nem lenne okunk panaszra a fölött, hogy a múlt században nem becsülték meg a magyarnak szellemi képességeit.

Ezen, a külföld tudós köreiben általánosan ismert irodalmi nevű orvosainkon kívűl igen sokan vannak, akik nem a külföldnek, nem a tudós társaságoknak írtak; hanem hazánk közegészségügyének elmaradottságát belátva, egyenesen hazánk javának előmozdítására szentelték erejöket. A közjó és nemzeti irodalmunk szempontjából legelső sorban említendők azon orvosaink, akik *magyarúl írtak: Báti János:* »A hójagos és vörös himlőnek gyógyítására és beoltására vonatkozó utasítás« (svéd nyelven írta Rosen M., németre ford. dr. Murai Ján. Andr. németből magyarra fordította Báti Ján. *Benkő Sámuel:* Borsod megye főorvosa: »A hólyagos himlőről való tanácsadás stb.« (1781). »A fekete epés mértékletnek stb. gyógyítása«. (Angolból ford. és 2 eredeti értekezés az aranyérről. (1791.) *Bruz László* Hunyadmegye főorvosa: »Házi patika« Kolozsvár 1781; *Buzinkay György* Debreczen város orvosa: Rövid oktatás a pestis elleni védekezésre stb. (1739); *Csapó József* Debreczen város orvosa: »Kis gyermekek isputálja« stb. (1771), »Uj füves és virágos magyar kert« stb. (1775 és 92), »Orvosló könyvecske« stb. (1791); *Dombay-gálfalvi-Sámuel* Borsodmegye főorvosa: »Bába mesterség« stb. (1772), »Fontos kérdés, mint kelljen a gyermekeket nevelni« (1807.) *Geodri János:* »A nőtelen és nehézkeseknek, azaz anyáknak és gyermekeknek az ő különös nyavalyájokban . . . oktatás« stb. (Németből ford. 1791.) *id. Gömöri Dávid* győri orvos: »A pestisről való orvosi tanácslás« stb. (1739); *Haffner Mihály* pesti kórházi orvos: »Pest

városa nemes Tanácsának . . . projectum egy alkalmatos betegek ispotálya felállítására« stb. (1793); *Haiszler György* Szepesmegye tiszti orvosa: »Mi jobb, a természetes-e, vagy a mesterséges himlőzés?« (1791), nagyobb magyar »Orvosi munkája« 3 részben 1801, 1802, 1837-ben jelent meg; *Köleséri Sámuel:* »Tanácsadás . . . pestis alkalmával« stb. (1719), »A rendes orvoslásnak közönséges regulái« — részletenkint a Kolozsvári Kalendariumban 1723—1730. *Lalangue Ker. Ján.* Varasd megye tiszti orvosa: »Népszerű orvosi könyv a falunépe és betegek számára« (1776), »Rövid oktatás a szülészethez« (1779), »A magyarországi orvosvizekről stb. a szegényeknek kedvekért« (1783) ugyanezek tőle horvát nyelven is. *Lange Márton* ker. főorvos a Bárczaságban: »A leányoknak, anyáknak és gyermekeknek orvos asszonyjok« stb. (1791.) *Mádai Dávid Sámuel:* »Szükséges oktatás« stb. a pestisről (Halleben 1739); *Mátyus István* Küküllő és Marosszék főorvosa: »Dietetica az az . . . stb. (1762), »Ó és új dietetica, az az stb.« (1787); *Miskoltzy Ferencz* győri sebész: »Manuale chirurgicum avagy chirurgiai utazás« stb. (1742); *Mocsi Károly:* »A bába mesterségnek eleji« (1784); *Pápai Páriz András* atyjának Ferencznek »Pax Corporis«-át újra kiadta 1747-ben. *Perlitzy Ján. Dán.* Nógrádmegye tiszti orvosa: »Medicina pauperum, az az szegények számára való házi orvosságok stb.« (1740). »Testi békességre vezető útitárs stb.« (1740); *Rácz Sámuel* nagybányai főorvos, később egyet. tanár: »Az emberi élet általános ismeretét tanító könyve« (1772), »Orvosi oktatás« stb. (1776), »A skarlátos hidegnek leírása és orvoslása« (Benkő S. latin művének fordítása. 1784.) »A physiologiának rövid sommája« stb. (1789), »A borbélyi tanításoknak

I. II. darabja« (1794), »Orvosi praxis« stb. (1801); *Sailer Károly Vilmos* Komárom megye tiszti orvosa: »Az halálos dögleletnek . . . megvizsgálása stb.« (1739); *Váli-Nedeliczi-Mihály.* »Házi orvos szótárocska stb.« (1797); *Veszprémi-Csanády-István* Debreczen tiszti orvosa: »Bába mesterségre tanitó könyv« (1760), »A kisded gyermekeknek nevelésekről való oktatás stb.« (1760); *Zay Sámuel:* »Falusi orvos pap stb.« (1810.)[1])

Nemzeti irodalmunk történetének irói igen röviden szoktak végezni tudományos irodalmunkkal, legfölebb a történetirást és a bölcsészetet méltatják figyelemre — ezeknél olykor igen jelentéktelen apróságokat is, — de a természettudományok alig említvék. Egyik jeles irodalomtörténeti irónk közkézen forgó könyvében a XVIII. századbeli magyar természettudományi irodalmunkról annyit mond; »Természettudományi irodalmunk alig mutathat fel valámit Mátyus István Küküllő megyei főorvosnak tudományos ismeretekkel dolgozott *ó- és új diaetetikáján* (1762) kívül. Az orvosi szak, főleg kisebb, gyakorlati czélokra készített munkában gazdagabb volt; különösen sok az akkoriban nagyon pusztító pestis elleni tanácsadás. E téren dolgozók közül elhíresedett Köleséri Sámuel, erdélyi országos főorvos; Waáli Mihály, kalandos életű kurúzsoló, ki fűvészkönyvét Meliuséből írta ki; és Miskolczi Ferencz, ki magyar orvosi műnyelv megalkotására tett kisérletet.[2]) Egy tankönyv keretében elég ennyi, de nagyobb szabású irodalomtörténeti művekben a magyar nyelvű természettudományi irodalom, amely nem volt jelentéktelen, részletesebb méltatást érdemelne.

---

[1]) Ezeknek részletesebb ismertetését adta dr. Maizner János: „A magyar orvostudományi irodalom 1770 ig czím alatt Kolozsvár 1885.

[2]) U. ott 27 és Beöthy Zs. Magy. nemz. irod. tört. I. 91.

A felhozott magyar orvosi művek igen szép tanúságot tesznek arról, hogy az egyes tiszti orvosok milyen nemesen fogták fel hivatásukat, népszerűsítve az egészségügyre vonatkozó ismereteket. A magyarúl író 25 orvos közől 17 viselt közhivatalt.

Ugyancsak a népszerűsítésre törekedtek azon orvosaink, akik nemzetiségi vidékeinken működve, németül közölték tanácsaikat. Igy: A himlő oltásról: *Gellei Mihály* Bácsmegye tiszti orvosa (1797), *Kolbány Pál* pozsonyi orvos és Neustädter Mihály erdélyi főorvos. A pestisről: Köleséri S., Loew Kár. Frigyes, Maleter Ján., Neustädter M., Schwab Ker. Ján.

A népszerű orvosi munkáknál sokkal nagyobb számú orvosainknak latin nyelvű irodalmi munkássága, amely felöleli a betegségeknek minden fajját. Ezeknek részletes felsorolása nem lehet ezen tanulmánynak tárgya, de, mert a magyar *orvosi tudomány* története egykori írójának munkáját némileg megkönnyítheti és ezen munka keretében is bírhat némi érdekkel; csoportokba szedve közlöm az egyes betegségekkel és más kérdésekkel irodalmilag foglalkozott orvosaink neveit.[1] Az *orvosi tudományt általánosságban érintő* kérdésekről írtak: Ajtai Andr., Apostolovics Ján., Csernanszky Sám., Decsi Sám., Diószegi Istv., Dömök Gerg., Engel Ján. Jak., Enyedi Istv., Fischer Dán., Foith Márt., Fronius Márt. Gottl., Fuker Frigy., Grosse Andr., Gyöngyösy Pál, Hathvani Istv., Heinzely Márt., Horváth Sám., Keresztesi Pál, Kis-Witzay Józs., Klement Mih., Kohlatsch Istv. Ant., Keormendy Ján., Krieger Ker. Ernő, Lang Ján., Lange Márt., Loew Kár. Frigy., Madách

[1] Műveik czímei könnyen feltalálhatók Szinnyei Józs.: „Magyarorsz. mathemat. és természettud. könyvészetében. Igen sok azok közt az orvostudori értekezés, de a kor orvostudományi felfogására nézve azok is érdekesek, sőt sokszor nélkülözhetetlenek s azért azok iróinak neveit is felemlítem

Pét., Maehal Jer., Manikati Ján., Marikoszky Márt., Maternia de Cilano, Mátyus Istv., Moller Gottfr., Nagyborosnyai-Márt., Oertl Hon. Gottfr., Oesterreicher Józs. M., Pápai-Páriz Andr., Paxy Mih., Perliczy Ján. D., Pillich Ján. Ferd., Plecker Ján., Pöck Ign., Procopius Ján., Rácz Sám., Raymann Ján., Rothe Zs. Theoph., Schankebank J., Schraud Fer., Schwarcz Jak., Schwarcz J. Theoph., Schuster Jak., Schweger Ign., Segner Ján. Andr., Smith Arm. Vilm., Sontag Sám., Stipsics K. Ferd., Torner Mih., Trangus Ill., Vaghi György, Vinkler Imre, Wachsmann Dáv., Wallaskay Ján., Welthern Ján. Mih., Wernischek Ján. Jak., Weszprémi István, Wolff Andr., Zágonyi Gáb., Ziegler Ján. — *Alvajárás* (sonnambulismus): Keresztesi Pál, Wipacher Dávid. — *Anatomia:* Auner Ist., Balogh-Soós Mih., Csapó J., Cseh-szombati Józs., Donner J. Zs., Ebhardt György, Fischer Dán., Plenck Józs., Rácz Sám., Vette Ján. Gy. — *Aranyér* (haemorrhois): Albrich Ján., Hermann Andr., Schwarz J. Mih., Segner J. Andr., Slaby Fer. — *Bágyadtság* (languor): Windisch J. Theoph. — *Bélbajok*: Grosse Andr. Kár. — *Cholera*: Bél Ján. Teoph. — *Colica*: Bácsmegyei Istv., Maleter Ján. — *Csalánkiiteg* (essera, urticaria): Pauer Kr. Vilm. — *Daganat* (tumor): Plenck Józs. — *Delirium*: Fischer Dán. — *Dörzsölés* (frictio): Müller J. A. — *Elmebajok*: Benedek J. — *Epebajok*: Glosius Sám. — *Eskór* (epilepsia): Milesz Józs. — *Élelmi szerek*: Rigler M. Ján., Ungerhoffer X. Fer. — *Élettan* (physiologia): Rácz Sám. — *Érvágás*: Raymann Sám. — *Fagydaganat* (pernio): Grünschnek Ján., — *Fekély*: (ulcus); Lányi Pál. — *Fogászat*: Plenck Józs., Zurbrucken Mihály, — *Fuladás*: (suffocatio): Sailler Ján. — *Genyedés*: (suppuratio) Vette Ján. András. — *Galandféreg* (taenia): Beddeus Sándor, Drauth Sámuel. — *Giliszta* (lumbricus): Schwartz J.

Theoph. — *Gutaütés* (apoplexia): Raymann J. Ádám *Gyermekbetegségek*: Csapó Józs., Haidenreich Ján. Laj., Neuhold Ján. Jak., Moller Kár. Ot., Rosen Mikl., Weszprémi Istv. — *Gyógytörténet*: Benza X. Fer., Buzinkay Gy., Canestrini, Ray J. A. — *Gyomorbajok*: Milloradovics P., Niciphor János, Ugróczy Mih. — *Gyuladások*: Trogmayr Ján. Theoph., ifj. Wipacher Dávid. — *Havi tisztulás* (menstruatio): Báti Ján., Fischer Dán., Neumann Sám., Vette Ján. — *Himlő* (variola): Erdélyi Ferencz, Fischer Dán., Gellei Mih., Haiszler Gy., Kolbány Pál., Neustädter M., Raymann Ád., Rosen M. — *Hypochondria*: Girald Mihály, Mátyus Istv., Schwartz Sám., Zacharides Gy. — *Izületi lob* (artritis): Szőőcs Andr., — *Járványok* (epidem. endemicus): Gorgius Pál, Loew Andr., Loew K. Fr., Moller K. Ot., Pajer Fer., Raymann J. Ád. — *Koponya-, fejbajok*: Bentzig Máty., Moller K. Ot., Rettig Ferencz X. — *Köszvény* (podagra): Bácsmegyei Istv., Moller K. Ot. — *Kütegek* (exanthema): Plenck Józs., Raymund Józs., Szalay Imre. — *Lázas betegségek*: Bácsmegyei Istv., Drauth S. Fronius Andr., Glatzinger Ján. Mih., Gensel Ján. Ád., Hirschel M., Kastenholz Hon. Vilm., Kine Márt., Köleséri Sám., Köttel Gy. Sám., Lipszky Pál, Máday Dáv. S., Moller K. Ot., Novák Józs., Oroszi Mih., Pfeiffer Mih., Pipan Fer., Raemer Theoph., Riedl Ján. V., Schraud Fer., Schuller Ján. Gottl., Schwanenfeld Ign. Ján., Seltmann X. Fer., Trost Ján. Márt., Weisz Ján., Zoltán Józs. — *Lencsecsontok* (sesamoidea os.): Pauer Sám. — *Lengyel fürt* (plica polonica): Gabriel Ján. Sám. — *Lépbajok* (lien): Neuhold Ján. Jak., — *Májlob*: Graf Ján. Mih., — *Mellhártyalob* (pleuritis) Bácsmegyei Istv., Csapó Józs., Freisinger Ign. ifj., Wipacher Dáv. — *Méhszenv* (hysteria): Rósa Ján., Fer. — *Mérgek*: Adami Andr., Buzinkay Gy.,

Kolbány Pál, Paeken Ker. — *Nemi bajok*: Bell Benj., Huber Kristóf, Máday Dávid S., Neustädter Mihály, Schraud Ferencz, — *Nyák, nyálka* (mucus): Szegedi-pesti-Sámuel — *Orr bajok*: Büky József István. — *Orvosi közigazgatás*: Canestrini, Huszti Zachariás Th., Perliczy János Dáv., Rácz Sámuel, Schraud Ferencz, Wietorisz Dáv. — *Orvosi tanácsadók*: A már említett, magyar nyelvüeken kívül (462. stb. old.): Gömöri Dáv., Habersack Fer. Ádám., Haidenreich János., Lange Márt., Marschal H. Gy., Neuhold Ján. — *Pestis*: Adami P., Albrich Ján., Ausfeld Kr., Bencsik Máty., Benza Fer. X., Buzinkay Gy. Canestrini, Gorgius Bál., Gömöri Dáv., Lange Márt., Loigk Ant., Máday Dáv. S., Nagy György, Neustädter Mih., Sailer K. V., Schraud Fer., Schwab K. Ján., Seredi Pál, Stocker Lőr., Werlosching János, Weszprémi Istv. — *Petecs*: Loew Kár. Fer., Torkos Just. Ján., Windisch J. Th. — *Reszketés* (tremor): Fischer József — *Sápkór*: (chlorosis): Myss Márton: — *Süly* (scorbut): Köleséri Sám., Fogarasi Sám., Haidenreich M., Somógyi Józs. — *Sorvadás* (phtysis): Lipszky Pál. Gregory Jak. — *Sömör* (herpes): Pitner Gáb. — *Szemészet*: Lange Márton, Plenk József, Réz Józs., Szén Károly. — *Székeles* (lienteria): Thomas Ernő Fer. — *Szépitő* (kendőző) *szerek*: Lange Márt., Lübeck Ján. — *Szivbajok*: Dahlmüller. — *Tehetetlenség* (impotentia): *Sonntag Mih.* — *Terméketlenség* (infoecunditas, sterilitas): Herdegen Ede, Kövesdy János, Molnár Ádám, Richter K. Gy. — *Tetszhalál* (semimors): Farkas István. — *Tettetés* (*simulatio*): Chernyei Ján. — *Torokbajok*: Beer Ján. (angina), Mudrányi Ján. Jak. (raucitas.) — *Tüdőbajok*: Auner Istv., Closius Istv., Fischher Dán., Gömöry Dáv., Larisch Tam., Orgovány M., Sailer K. V., Segner J. Andr., — *Ütérdaganat* (aneurisma): Enyedi

Sám., — *Végbél* (anus) bajok: Neustädter Mih. A *vérről*: Krecsovszky Adalb., Wagner Márton. *Vérbőség* (plettora): Fischer Fer. Gottfr., ifj. Paekhen Ker. — *Vérhas* (dysenteria): Nagy-borosnyai-Pál, Raymann Ján. Ád., Rodlsperger Pál Józs., Seyffert Ján. Kr., Soterius Andr. — *Vérömlés* (haemorhagia): Barbenius Józs. Herczegh Ján., Mylius Ján. Fark., Neustädter Mih., Peetsi Pét., Schmidt J. Gy., Weiskircher Pál. — *Vidtáncz* (chorea st. V.) Gyöngyössy Pál. — *Vízbefultakkal bánás*: Gensel J. Ád. — *Vizelet* (uropoësis stb.): Fischer Kár. D., Glosius Sám., Rayger Kár., Stipsich Ferd., Winkler Józs., — *Vízfejűség* (hydrocephalia): Knogler Márt. — *Víziszony* (hydrophobia): Gensel Ján. Ád. — *Vízkór* (hydrops): Fischer Dán. *Zsugorodás* (contractura) Schwab Kár. Joach.

Ezen iróink orvosi irodalmi műveinek tárgyi bírálásába nem bocsátkozhatom, tisztán csak számukat tekintve orvosi irodalmunkat eléggé termékenynek mondhatjuk és az orvosi tudomány fejlődési menetének tanulmányozója bő anyagot találhat bennök annak megitélésére, hogy orvosaink mennyire tartottak lépést szaktudományuk általános haladásával.

Irodalmunk más térein ezen században is több orvosunkkal találkozunk. A *theologia* a XVIII. században a világiakra nézve többé nem gyakorolt olyan vonzó hatást, mint azelőtt, a hitvitázó irodalom kora is lejárt már, mindamellett ezen téren is találkozunk orvosainkkal. *Bácsmegyei István* »Otia Báchmegyeiana etc« 1733-ban megjelent polemikus iratában igazolja áttérését a kath. egyházba. *Buzinkai Györgynek* »Az elveszett bűnösnek megkeresztetése stb.« (1735). *Csúzi Cseh Jánosnak* »Isten eleibe felvitetett lelki áldozat«-a, magyar imádságos könyvek. Az utóbbiról Weszprémi

azt írja, hogy az ebben levőknél tökéletesebb imák egy könyvünkben sincsenek. *Dimien Pálnak* unitarius Catechismusát az összes unit. iskolákban használták. *Kassai János* az orvosi tudománynak szükségességét a szentírás alapján bizonyítgatta két értekezésében. Wallaszki[1]) a század kiválóbb theologusai közt említi *Agnethler Mih.* és *Albrich Ján.* orvosokat is.

A *philosophiai* irodalomban Huszti-Szabó István, Nagy-borosnyai-Márton és a múlt századból átszármazott Köleséri S. és Pápai Páriz Ferencz nevével találkozuk. A *történelem-* és *jogtudományában*: *Bereczk Vizaknay Györgyével,* aki mint II. Rákóczy Fer. tábori orvosa korának eseményeit írta le. *Agnethler Mih.* éremtani, regészeti *Perlitzy J. Dán.* jogtudományi munkáival tűnt ki. *Weszprémi István* »A magyarországi keresztyén királyoknak historiája versekben foglalva« című könyvét Bécsben 1752-ben adta ki. *Zoltán József* Magyarország és Erdély történetével foglalkozott.

A XVIII. század orvosait általánosságban legjobban a »természettudós« jelző illeti meg. Orvosaink közől számosan adták jelét a természettudományokban alapos képzettségüknek és szorosan vett szaktudományuk mellett leginkább a *természettudományokkal* foglalkoznak. Hazánk természeti viszonyainak ismertetésénél a múlt században orvosainknak van legnagyobb érdemük. Mint magyar írót legelső helyen kell itt említenünk *Földi Jánost,* kinek »Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról« című 1793-ban a Magyar Hírmondó íróinak költségén Bécsben megjelent tanulmánya ezen szakban az első tudományos készültséggel írt magyar munka. 1801-ben megjelent: »Természeti historia a Linné systemája szérint. Első csomó-

[1]) Conspectus reip. lit.

Állatok országa« című művével ő vetette meg nálunk az állattani magyar irodalomnak alapját. *Loew Kár. Frigyes* 1739-ben Magyarország botanikusaihoz nyilt levelet intézett hazánk florája ismertetésének érdekében, felkérte őket, hogy »Flora Pannonica« című műve megírásában cserevisszony által támogassák őt. A »Flora Pannonica«-ról Weszprémi írja, hogy az öt nagy folio kötetben levő kéziratot Loew halála után Kastenholtz pozsonyi orvos vette meg. Loew munkáját folytatták *Deccard J. Vilmos* soproni orvos. Nyomatásban nem jelent meg. Növénytani munkákat adtak ki: *Ágnethler Mih.* és *Kramer Ján. Gy. Vilm.* A magyar borokról külföldi folyóiratokba írtak: *Bácsmegyei Istv., Raymann Ján. Ád.*

Az ásványvizeket és gyógyforrásokat ismertető munkákat a fürdőknél említjük. Hazánk meteorologiai és climaticus viszonyairól írtak: *Bácsmegyei Istv., Fischer Dán, Kramer Ján.* és *Raymann J. Ád.* — Physikai értekezéseket írt, külföldön közölve azokat, *Perlitzy Ján. D.* — *Segner János Andrásnak* természettudományi és mathematikai művei európaszerte első rangú tudós hírnevet szereztek.

Nemzeti irodalmunk története *Földi Jánost* mint a »debreczeni kör« név alatt ismert iskolának alapítóját méltatja. »A Magyar Múzsában a magyar verselésről értekezvén (1787) az idegenes és magyaros iskolák kiegyeztetését sürgette. . . Keveset írt, csak néhány dalt s egy két utánzatot, de ízléssel. Dolgozott a nyelvtudomány terén is: ő szolgáltatta nagy részét a debreczeni gramaticának, s bár a nyelvújítást ellenezte, természetrajzi munkáiban maga is sok új szót alkotott.«[1])

A »Hadi történetek« írói, Görög és Kerekes, által

[1]) Beöthy Zs. irod. tört. I. 131.

1789-ben egy magyar nyelvtanra kiírt pályázatra Földivel *Gyarmathy Sámuel* is beadta »Magyar nyelvmester« című, 1794-ben kinyomatott munkáját s ezzel nyelvtani irodalmunk terén a legelsők közé tartozik. Göttingenben 1799-ben megjelent; »Affinitas linguae hungaricae« stb. művében a »finn nyelvrokonság nyelvtani vizsgálatában szerencsésen haladott, hasonlító szótárában pedig mind a rokonság, mind a kölcsönzés kimutatására sok hasznavehető anyagot nyújtott.«[1]) *Zoltán József* erdélyi orvos Fenelonnak Telemachusát magyarra fordította s azt, amint írja, elvégezte »18. april 1753 Piskiben a Strigyvíze partyán«. Megjelent nyomtatásban Kolozsváron 1783-ban.

Tudományos, de kivált nemzeti irodalmunknak a múlt században még igen kezdetleges állapota mellett orvosainkat a haladás terén az elsők közt illeti meg az elismerés. A papi rendet kivéve, az értelmiségnek egyetlen osztálya sincsen, amelyiknek tudományosságunk fejlesztésében nagyobb része lenne.

A XVIII. század hazánkban a közéletnek minden terén a rendezkedés kora. A gyéren tartott országgyűlések a trónöröklés, a kormányszékek, a törvénykezés, adó és hadügy égetőbb kérdéseivel elfoglalva a közegészségügyre nem vetnek ügyet. Egészen a század közepéig igénybe veszik királyainkat a nemzeti felkelés, az örökösödési ügyek rendezése s az azok miatt viselt háborúk. Csak Mária Terézia királynő terjeszti ki figyelmét az egészségügyre s az ő rendeletei szabályozzák nálunk az *orvosi képzést* és *gyakorlatot.* 1755-ben kelt az ezekre vonatkozólag legelső fontosabb tervezet a »Planum regulationis in re sanitatis«.

[1]) Toldy Fer.: A magyar nemz. irod. tört. 3-ik kiad. Pest 1872. I. 147, 153.

A nagy-szombati orvosi karnak felállításáig itthon orvosok felsőbb kiképzése lehetetlen volt és orvos címe alatt sokféle ember szerepelt. Ennek véget vetendő a királynő már 1754 jan. 22-én meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy az országban levő orvosokat irassa össze, mindeniket kötelezze oklevele hiteles másolatának bemutatására, a gyakorlatot csak okleveles egyéneknek engedje meg, megyei és városi tiszti orvosokúl csak promoveáltakat szabad alkalmazni.[1])

Az ezen rendeletre beérkezett jelentésekből kitünt, hogy az orvosi gyakorlat terén a legnagyobb rendetlenség uralkodik. Mindenféle idegenek, olyanok is, kiknek otthon maradásuk nem volt, nálunk kellő ismeretek nélkül szabadon gyakorolták az orvoslást, mindenféle meg nem engedett módon szerezték a pénzt s megszedve magokat, visszamentek hazájokba. Ezen visszaélések megszüntetésére a helyt. tanács bizottsága Apponyi György gróf elnöklete alatt Perbegh Károly orvos, egészségügyi tanácsos meghallgatásával elkészitette a »Planum regulationis«-t. E szerint minden orvos, aki a külföldön szerzett oklevéllel itten gyakorlatot akar űzni, tartozik oklevelét a helyt. tanácsnak bemutatni és magát az egészségügyi-tanácsos- orvos s az az által meghívandó orvosok által megvizsgáltatni. Gyakorlatát csak ezek véleményének alapján kezdheti meg.[2]) A gyakorlatot régebben folytató orvosok a helyt. tanácsnál írásban tartoznak jelentkezni. A megyék, kerületek, városok, mielőtt valakit tiszti orvossá választanának, arról jelentést tesznek a helyt. tanácsnak. Mielőtt az orvos akár magán akár hivatalos gyakorlatot kezdene, jegyzékbe kell őt venni s a hazai

[1]) Linzbauer Cod. II. 395. sz.

[2]) U. o. 412.

származású 12, az idegen 24 körmöczi aranyat tartozik lefizetni, amely taxának rendeltetése alapúl szolgálni a külföldi egyetemekre menők segélyezésére.

Ezen rendeletnek értelme és hatálya csak a magyar orvosi karnak felállításáig volt. Mióta a nagyszombati egyetem kiállított diplomákat, ezek hazánk egész terűletére vonatkozó érvénynyel bírtak, érvényük azonban az osztrák örökös tartományokra nem terjedt ki, mig az amott nyert oklevéllel nálunk lehetett gyakorlatot űzni. Az 1792 nov. 8-iki királyi rendelet annyiban megszüntette ezen visszás állapotokat, amenyiben, amint a mi oklevelünk nem volt elegendő az örökös tartományokban, úgy az ottani egyetemek által kiállítottak sem voltak nálunk érvényesek, hanem minden orvos tartozott magát azon ország egyetemén újra megvizsgáltatni, ahol működni akart. Minthogy azonban ez még bonyolultabbá tette a dolgot, az 1793 okt. 7-iki rendelet a teljes paritas alapjára áll s az örökös tartományok és Magyarország diplomás orvosainak és sebészeinek kölcsönösen és korlátlanúl megengedi a gyakorlatot. Hogy ezen kölcsönösségi viszony egészen azonos alapon álljon, a pesti egyetemre nézve ugyanazon vizsgálati rendszert állapítja meg, mely a bécsin volt. A rendelet a kölcsönösséget — napjainkban is utánzásra méltó példaként — annyira viszi, hogy a hazánkba betelepűlni akaró idegen orvost a magyar nyelvből vizsgálatra utasítja, a mieink viszont a német nyelv birását tartoznak igazolni.[1])

A képesítés és gyakorlat szempontjából fontos még az, hogy 1786-tól kezdve minden orvos tartozott a sebészetet is tanulni, noha nem volt kötelező a chirurgiai szigorlat. 1787 febr. 16-án az udvari cancellaria

[1]) U. o. 1339. és 1351. sz.

meghagyta, hogy városi vagy megyei tiszti orvossá és sebésszé senkit sem szabad felvenni, aki a pesti egyetemen szervezett állatorvosi cursust be nem végezte és arról jó bizonyítványt nem nyert.[1]) Az orvosok számában mutatkozó nagy hiány indokolta a helytartó tanács 1788 szept. 26-án kelt rendeletét, melylyel a pesti orvosi kar kérdésére határozatúl kimondta, hogy az okleveles gyógyszerészeket és sebészeket, ha azok csak ismereteiket tökéletesíteni akarják, fel kell venni az orvosi cursusra anélkül, hogy őket előbb az 1785 szept. 28-iki rendelet értelmében követelt 3 évi bölcsészeti tanfolyamra utasítanák. Ezen rendeletét 1786 decz. 31-én oda módosította, hogy azok az orvostudorságot is elnyerhetik.[2])

Ezen rendeleteknek czéljuk volt a gyakorlattól, de különösen a közszolgálatból kiszorítani a képezetlen egyéneket s a helytartó tanács rendeleteinek teljesítését szigorúan végre is hajtotta. 1764-ben Oehme Károly drezdai származású orvos Pozsonyban telepedett le s miután azt állította, hogy oklevele a Pirna melletti csata előtt elveszett, a helytartó tanács oklevele megszerzésére 3 határidőt tűzött ki s ezek lejártával az orvost eltiltotta a gyakorlattól. 1765 okt. 17-én meghagyta a hatóságoknak, hogy bizonyos d'Etrepi apátot, aki az országban utazgatva, illetéktelenül űz orvosi gyakorlatot, fogassák el és szállítassák hazájába. 1784-ben a vándorló és vásári orvosok, kuruzsolók felkutatására és feljelentésére adott rendeletet, 1789-ben meg szigorú elbánást kiván azon papok és gyógyszerészek ellen, akik orvosi rendelet nélkül adogálnak gyógyszereket. Hogy a vándor orvoslást és kuruzsolást

[1]) U. o. III. 1028—1044. sz.

[2]) U. o. III. 1010., 1036. sz.

lehetőleg gátolja 1787 jan. 3-án a nyomdászokat szigorúan eltiltotta a vándor orvosok, borbélyok, sebészek orvosságait hirdető nyomtatványoknak kiállításától.[1]) Érdekes az orvosi reclamra nézve egy bizonyos Kern Tóbiásnak a szemgyógyászatban rendkívüli jártasságát magasztaló hirdetménye, melyet Mária Terézia királynőnek előterjesztett, hogy engedélyt kapjon Pozsonyban gyógyítani.[2])

A közigazgatás rendezésével kapcsolatban keletkezik nálunk a *tiszti orvosok* intézménye. A XVIII. század közepéig emlegettünk városi és megyei orvosokat. Szabad kir. városaink, amikor csak szerét tehették, tartottak a város által a közpénztárból fizetett orvost, akinek kötelessége volt a szegény polgárokat ingyen segélyben részesíteni és a városi gyógyszertárra felügyelni. Egyes megyékben is találkoztunk már megyei orvossal, de ez inkább csak arra való volt, hogy a nemes urakat szolgálja tudományával. A XVII. században uralkodott humanistikus absolutismus veszi először gondjai alá a *népet*. Mária Terézia királynő 1752 okt. 26-án a megyei hivatalok szervezését szabályozó rendeletében felhozza, minő csapásokat hoz a népre a közegészségügy elhanyagolt állapota, felhívja a megyéket, hogy gondoskodjanak az adózó népről, melynek nincs módjában magát gyógyíttatni. Meghagyja, hogy minden megye gondoskodjék képzett tiszti orvosról, aki lehetőleg a megye középpontjában lakjék; a szegényeket ingyen gyógyítsa; ha gyógyszertár nincsen, ő tartson gyógyszertárt jó karban s abból a gyógyszereket mérsékelt áron adja ki. A hol nincsen sebész

---

[1]) U. o. II. 541., 560., III., 1263., 1043. sz.

[2]) U. o. II. stb. old.

czéh, a megye sebészt is tartson a szegény nép szolgálatára.

A királynő nemes intentiója közigazgatásunk nehézkessége mellett csak lassan vezetett a kivánt eredményre, az is igaz, hogy a kir. kormány sem járt el egészen czéltudatosan s a rendeletek hosszú sorából csak lassan domborodik ki az új intézmény. Az első rendelet után hosszú szünetet találunk, mely után a királynőnek első sorban a kiérdemült tábori orvosok elhelyezésére van gondja, 1763 junius 20 án kiadott rendeletében azon kivánságának adva kifejezést, hogy ahol csak lehet, tiszti orvosokúl azokat alkalmazzák. Már ugyanazon évben a megyéktől jelentést kivánt az egészségügyi hivatalos személyzetről, de ezt nem kapván meg, a helytartó tanács útján 1766 május 7-én felhivatta a megyéket, adjanak részletes jelentést arról, hogy a kebelükben levő orvosok, sebészek, szülésznők, gyógyszerészek minő kötelezettségekkel, ki által adott és milyen utasításokkal vannak alkalmazva, mikor és mínő gyűlések tartatnak az egészségügy érdekében? — Jelentést kiván azoknak számáról, képesíttetésükről. Meghagyja, hogy akiknek megfelelő képesítésük nincsen, azokat a hatósági orvos vagy ha a megyében olyan nem volna, a szomszéd hatóság orvosa által meg kell vizsgáltatni. — Ezen rendelet feltételezi, hogy egyes törvényhatóságoknak még nincsen orvosuk s ugyanakkor mondja, hogy némely törvényhatóságban a közpénztárból díjazott több orvos, chirurgus és bába van s ezekre nézve elrendeli, hogy ha egyik másik el hal, helyét nem kell betölteni, hanem járandóságát a többieknek díjazására kell fordítani, amig csak egy-egy marad, de tisztességes díjazással. A rendeletnek kevés foganatja volt. Az évről évre

megujított sürgetések után a helytartó tanács végre felterjesztett egy jelentést, a melyikből kitűnik, hogy a hatóságok sommásan bántak el a kimutatással, nem írva be az orvosoknak, sebészeknek stb., sem neveit, sem képesítésüket. Erre a királynő 1770. ápril 1-én szigorúan megparancsolta a helytartó tanácsnak, ez meg a vármegyéknek, hogy a részletes jelentés 4 hónap alatt meg legyen.

A négy hónapból, úgylátszik, közel négy esztendő lett, pedig amint Esterházy felvidéki tábornoknak 1770 decz. 3-iki jelentéséből látjuk, nem ártott volna egy kissé jobban sietni. A jelentés szerint ugyanis Máramaros, Bereg, Ung és Zemplén megyékben egyetlen orvos, de még csak olyan chirurgus sem volt, akire akár érvágást lehetne bízni s ha valmi betegség üt ki, nincs a ki annak jellegét megállapíthatná, ami igen veszélyes dolog, mikor a szomszéd Lengyelországban, Moldvában és Erdélyben pestises betegségek uralkodnak. — Erre a helytartó tanács meghagyta az illető megyéknek, hogy azonnal fogadjanak orvost s arról azonnal tegyenek jelentést. Az 1770-ben megsürgetett jelentések végre mégis beérkeztek és 1774-ben már lehetett fölöttük tanácskozni s a nagy-szombati egészségügyi bizottság márczius 3-án összefoglalta azokat és részletesen jelenti a helytartó tanácsnak, hogy sok megyében és városban nincsenek képzett orvosok, gyógyszerészek, sebészek, szülésznők.

A nemes törvényhatóságok valószínűleg úgy magyarázták az 1773-iki kir. rendeletet, mely szerint a felfogadandó physicussal a salariumot illetőleg egyezkedhetnek, hogy a maguk számlájára azt vehetik doktornak, aki nekik tetszik és nem azt, akinek az egyetem diplomát ád. Az említett jelentés után a királynő 1774

szept. 14-iki rendeletében megmagyarázta nekik, hogy a megyéknek joguk van ugyan a tiszti főorvossal a salariumra nézve egyezkedniök és az egyes *járásokba* chirurgust meg bábát fizetéssel felfogadniok: de csak azok közől, akik a királynő uralma alatt álló országok egyetemének valamelyikén vizsgálatokat téve, a képesítő oklevelet elnyerték. Az ilyen diplomás orvos vizsgálja a bábákat, akiket alkalmazni lehet. II. József a tiszti orvosok dolgához is ismert erélyességével nyúlt. 1782. decz. 20-iki rendeletében meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy a megyei physikusok részére részletes szolgálati szabályzatot dolgozzon ki, melyben benne legyen az is, hogy évenkint egyszer kötelesek megyéjöket beutazni és az egészségügyről részletes jelentést tenni. Be kell venni azt is, hogy ha a tiszti orvosok és chirurgusok, a szegény adózó népnek nem állanának szolgálatára, hivatalukat azonnal elveszítik. Minthogy fizetésüket a közpénztárból kapják, a szegényeket ingyen tartoznak gyógyítani, ennek ellenőrzése végett évenkint részletes kimutatást terjesszenek fel arról, hány szegényt gyógykezeltek ingyen. Majd eskü alatt kötelezi a tiszti orvosokat a gyógyszertárak szigorú vizsgálására és hogy a részrehajlásnak elejét vegye, megtiltja a gyógyszerészek által adatni szokott újévi ajándékok elfogadását.[1])

A köznépnek gondolkozás módját igen jellemzi a helytartó tanácsnak 1786 julius 17-én kiadott rendelete. E szerint a megyei orvosok jelentéseiből kitűnt, hogy a legtöbb beteg részint szegénysége, részint fösvénysége miatt nem szerezte meg az előírt orvosságot, mások bizalmatlanságból csak egyszer kétszer vették be, sokan meg nem is fordúlnak orvoshoz. Fel-

[1]) U. o. III. 814., 824., 893., 904. sz.

szólítja a megyéket, hogy világosítsák fel a népet a megyei orvosok és sebészek rendeltetéséről, hogy ezek épen a szegény néposztály szolgálatára vannak hivatva. A családatyákat s ezek vagy rokonok nem létében a szomszédokat kötelezzék, súlyos felelőség terhe alatt, a betegek gondozására s arra, hogy haladék nélkül fordúljanak orvoshoz vagy a kerületi chirurgushoz.[1])

II. Józsefnek az államhatalom összpontosítására irányuló törekvése kiterjedt a tiszti orvosokra is. 1789-iki rendeleteiben kezébe veszi azoknak kinevezését. Hogy minden esetben kellően tájékozva legyen, a kormány számon tartja az alkalmazhatókat s a tiszti orvosi állásokat első sorban a fővárosi kórházakban gyakorlók számára akarja fenntartani, hogy így a vidékre kellő gyakorlattal bírók kerűljenek. Ezen czélból a hatóságoknak be kell jelenteniök ha orvosra van szükségök és meg kell jelölniök, minő nyelveket kell a kinevezendő orvosnak értenie, hogy a néppel érintkezhessék. A folyamodók közől a hatóság kijelölést terjeszt fel, felküldi a folyamodóknak láttamozott oklevelét és informatiot arról, ki hol, mennyi időn át működött, bírja-e a közönségnek bizalmát, beszéli-e a szükséges nyelveket? a kinevezés azonban a helytartó tanácsot illeti. Érdekesen jellemző II. Józsefnek Pécs városához 1789 decz. 24-én írt rövid rendelete: »Ich will die Anstellung eines physici für die Stadt Fünfkirchen mit jährlichen 300 fl. Joseph m. p.«

A kinevezési rendszer igen rövid életű volt. II. Józsefnek halálával az is sírba szállott s a megyei ügyek kezelését az előbbi törvényes állapotba visszahelyező, 1790 márcz. 1-én és 15-én kelt királyi rendeletek a tiszti orvosok és sebészek alkalmazását ismét a me-

[1]) U. o. 988. sz.

gyékre bízza, fentartva azt, hogy csak az egyetemen szabályszerű oklevelet nyert egyéneket lehet alkalmazni.[1])

Nemzetünk itteni állami életének kilenczszáz éve telt el, mikor végre a Tekintetes Karok és Rendek a korszellem nyomása alatt az országgyűlésen a közegészségügyet is tárgyalásra méltatták. A II. Lipót király által összehívott országgyűlés helyre állította alkotmányunkat, de a bekövetkezett világtörténelmi nagy események nem kedveztek a nemzet jobbjai által óhajtott korszerű reformok keresztül vitelének és az 1790/91-iki országgyűlés a közegészség ügyével csak annyiban foglalkozhatott, hogy az 1792-re összehívandó országgyűlés tárgyalásainak előkészítésére kiküldött országos bizottság teendői közé felvették a »Negotium sanitatis«-t. Az albizottságban a közegészségügyre vonatkozó javaslatot Fáy Pál dolgozta ki. De munkája kárba veszett, mert ez is a bizottság egyéb munkálatainak sorsára jutott. Keresztül vitelét nyugalmasabb időkre elhalasztották.[2])

A tiszti orvosoknak a megyékben kezdetben nem volt valami kiváló állásuk. Mária Terézia királynő 1752-iki, a megyei tisztségeket rendező rendeletében őket a harmadik helyen említi, a megyék azonban kimutatásaikban nem a tisztviselők, hanem mindíg a conventionatus szolgálatot tevők közé helyezik, így: orvos, sebész, várnagy, börtönfelügyelő, hajdúk stb. Ennek okát az 1723-iki 56. t.-czikkben vélem feltalálni, mely szerint tisztviselőkké csak bírtokos nemes választható. Az orvos honoratior volt ugyan, de a legtöbb esetben

---

[1]) U. o. III. 1223., 1226., 1238., 1269., 1279. sz.

[2]) A közegészségügy egész rendezését felölelő munkálatot közli Linzbauer III. 1295. sz. a. 612—639. old.

nem »bene possessionatus« nemes és az akkori aristocraticus világban azokkal egy sorra nem méltatták. Ezen felfogásban látszik leledzeni II. József is, mikor az erdélyi megyékhez intézett 1787 febr. 22-iki leiratában a tisztviselők kimutatását, névszerint felsorolva azokat, kívánja. Itt írja: »Das nemliche hat mit den Bestellungen der *minderen Bedinstungen* oder sogenannten conventionatorum zu geschehen, nur mit dem Unterschiede; dass lediglich der Ingenieur und *Medicus* zu benennen«, a többieket meg csak szám szerint kell felvenni. 1788-ban kiadott rendeletei azonban a jogokat és terheket illetőleg őket egyenesen a tisztviselők közé sorozzák, meghagyva, hogy a megyei orvosok és sebészek hivatalos küldetések alkalmával előfogatot és költséget épen úgy kapjanak, mint a megye tisztviselői. De tisztviselőknek itt sem nevezi őket.[1]) A városi tiszti orvosoknak e részben sokkal kedvezőbb helyzetük volt. Ők születésüknél fogva a polgársághoz tartoztak, legtöbbnyire szülőhelyükön működtek és élvezték körük előkelőinek minden előnyeit, nem ritkán viselve a senatori és birói tisztet is.

A városi és megyei tiszti orvosok közt a rangbeli elsőbbségért felmerült vitákat a helytartó tanács 1788 junius 20-iki rendeletével úgy döntötte el, hogy a városiakat alá rendelte a megyeinek s rájok nézve is iránytadóvá tette a megyeiek részére 1785-ben kiadott szabályzatot.

Mikor Mária Terézia 1752-ben meghagyta a megyéknek tiszti orvos tartását, díjazásukat nem állapítja meg, csak azt kívánja, hogy az tisztességes legyen. Az 1772 decz. 16-iki rendelet, melylyel a királynő jóváhagyta, hogy a megyék tisztviselőiknek fizetését

[1]) U. o. II. 384. III. 1052. sz.

felemeljék az orvosokra vonatkozólag mondja, hogy azok fizetése lehet a közpénztárból 300 frtig, ahol több van, ott le kell szállítani, ahol kevesebb vagy semmi fizetésük nincs, ott maradjon minden úgy, amint van. A fizetés rendszeres szabályozása Magyarországra nézve 1781-ben, Erdélyre 1778-ban következett be. Ezek szerint a tiszti orvos kapott Erdélyben: 400 frtot Hunyad, Alsó-Fehér, Kolozs, Doboka, Küküllő megyékben és Maros székben; 200 frtot Torda, Közép-Szolnok megyékben és Udvarhely székben. (Több állomás betöltetlen). Nagy-Szebenben 1787-ben a katonai orvos 800, a szék- és a város orvosai közől az egyik 400, a másik 300 frtot; Károly-Fehérváron a püspöké és káptalané 600, a kamaráé 200 frtot; Medgyesen a katonai és városi 600, Besztercén a városi 300, Erzsébetváros on a városi 400, Szamos-Újváron a városi 200 frtot kapott évenkint. Magyarországon a megyei orvosok fizetése: 800 frt Fejér, Komárom, Tolna; 700 Baranya; 650 Bács; 600 Hont, Veszprém, Trencsén; 550 Liptó; 544 Nógrád; 500 Abaúj, Bihar, Borsod, Heves, Máramaros, Nyitra, Somogy, Szathmár, Szepes, Vas, Zala; 498 Arad, 450 Esztergom, 442 Bars, 430 Árva, 400 Bereg, Gömör, Krassó, Temes, Torontál, Túrócz, Ung, Zemplén, Zólyom; 300 Békés, Csongrád, Pest (2 orvosa volt 300 és 200 frttal), Sopron, Torna; 150 Csanád megyékben. A hajdú kerületben 500. A városokban 200—400 frt közt váltakozott a kész fizetés.[1])

Az 1789 és 1796-iki rendeletek a megyei tiszti orvosnak az évi rendes körutazáson felül a székhelyén kívül eső kiküldetések alkalmával fuvart és 2 frt napidíjat állapítottak meg.

A katonai orvosok fizetése volt: 1716, 1720, 1723-

[1]) Weszprémi IV. 131 és 268.

ban: egy ezredorvosé havonkint 100 frt fizetés, 64 frt élelemre, 30 frt lóra = 194 frt; I. osztályú törzsorvosé 150 frt fizetés, 64 frt élelemre, 30 frt lóra; a II. oszt. törzsorvosé annyi, mint az ezredorvosé; — 1745-ben a törzskari főorvosé havonkint 244, az egyik orvosé 194, a másodiké 100 frt volt.

A magángyakorlatban az orvosi kezelésért járó honorariumot a helytartó tanács kiváltságos tartozásnak jelentette ki. Az 1787 február 5-iki rendelet a csődtömegből első sorban kielégítendőket így sorolja fel: 1. a temetés, 2. a szükséges gyász czikkek, 3. gyámokkal szemben a gyámgyermekek, 4. az orvos, sebész, gyógyszerész. Ha a vagyon a teljes kielégítésre nem elegendő, ezek abban az előzőkkel a követelés arányában részesülnek. A nyugdíjazott szerzeteseknek intercalaris jövedelemként a vallás alap javára kezelt hagyatékából a szolgákat, orvost és gyógyszerészt haladék nélkül ki kellett elégíteni.[1])

A tiszti orvosoknak a kormány az egészségügyi felügyeleten kívül culturalis fontosságot is tulajdonított. 1781-ben a helytartó tanács meghagyta a megyei hatóságoknak, utasítsák tiszti orvosaikat a természeti tárgyak kutatására, azok lelethelyeinek, természetének leírására és arra, hogy a budai egyetem meg a helyi muzeumok részére példányokat gyűjtsenek, hogy meglehessen írni Magyarország természetrajzát. Az ásványvizek, gyógyforrások szakszerű leírását is tőlük várta a kormány és ők ezen feladatnak már a múlt században jó részben eleget tettek.

Az orvosi képzés és gyakorlatnak szabályozása a közegészségi intézmények más ágaiban csakhamar érezteté jótékony hatását.

[1]) Linzbauer III. 1047, 1425.

b) Gyógyszerészek.

A gyógyszerészet terén a XVIII. század nem mutat oly nagy haladást, minőt a vegyészet és a természettudományok kifejlődése mellett várni lehetett volna. Daczára a XVII. század egyes íróinak, akik az úgynevezett »stercora«-kat igyekeztek kiküszöbölni, azok még mindig nagy szerepet játszanak. Ezeknek kizárása és a hosszú recipejü compositáktól az egyszerű szerekre átmenet a gyógyszerészek magasabb képzésétől, ami a század második felében örvendetesen indult meg, várta megvalósítását.

A múlt századból átjött még az orvosok vitája a chinakéreg, opium és ipecacuancha alkalmazása fölött. Új gyógyszerekül kezdik alkalmazni a Dover-port és mint narcoticumokat a coniumot, pulsatillat, chematist, hyosciamust, colchicumot stb. Bejönnek a gyógyászatba az: Aqu. laurocerasi, digitalis, katechu, kino, colomb, quassia, viola tric senega, és a vegyészetnek számos találmánya.[1]) Az ezen században általában, és különösen nálunk is nagyban uralkodott syphilis gyógyításánál nagy szerepet játszott *Van Swietennek* higany sublimat oldata, a »Liquor Swietenii« és *Goulard Tamás* franczia orvosnak ólom preparatuma.[2]) Nálunk új gyógyszerek feltalálásában kiválóan kitűnt *Fischer Dániel* késmárki orvos: Pulv. bezoardicus kesmarkiensis; spiritus nitri bezoardicus Fischerianus; Essentia Carpathica; Essentia ligni carpathici contra vertiginem; Elixir anti venereum Fisch. Az ann. phys.-med. Vratislavienses-ben ismertetve: Fischeri emulsio antifebrilis temperans; F. essentia contra vertiginem compo-

[1]) Baas id. mű. 576.

[2]) Haeser II. 645.

sita; F. elixir antivenereum; F. elixir antiscorbuticum; F. essentia regia; F. mistura in passionibus hystericis; F. species odontalgicae; F. massa stomachalis; F. pulvis antiepilepticus; F. unguentum matricale. — *Buchholtz Györgynek* »Oleum libani seu limbae«-ja igen elhíresedett és sok betegség ellen használatban volt[1]) Ezeken kívül a különféle gyógyításokat és kenőcsöket a vándorló gyógyszeres-tótok részére nagyban készítették nálunk.

A gyógyszerészetnek haladására nézve sokkal fontosabb az, hogy az egyetemen a vegyészetnek mindenütt tanszéket állítanak és a vegytan tanulására kötelezik az orvosokat és képesítik őket a gyógyszerészek működésének ellenőrzésére és a gyógyszertan terén önálló munkásságra. Orvosaink ezen téren is dicséretre méltó törekvést mutatnak: *Doslern Károly* a természet három országából vett olajak vegytani osztályozásáról, *Fürst Ján. Mih.* orvos-vegyészi compendium, *Madách Péter* a chemiai rokonságok theoriájáról, *Staehling Ján. Fer.* a gyógyvízek vegyi vizsgálatának módszeréről, *Winterl Jak Józs.* egyetemi tanár a vegyészet rendszeréről és az ásványvizek vegyelemzésének módszeréről írt műveikkel; míg végre *Nyulas Ferenczne*k »Az erdélyországi orvosvizeknek bontásáról« írt, 1800-ban megjelent művében megszületni látjuk a magyar chemiát.[2]) Ide tartozik még az ásványvizekről szóló irodalmunk, melyről a fürdőknél lesz szó.

Tulajdonképeni gyógyszerészeti irodalmunkat két csoportba oszthatjuk. Egyikbe tartoznak az egyes gyógyszerekről szóló munkák: *Bácsmegyei Istv.* az oltott

[1]) Weszpr. I. 48, 218. II. 39. stb. Az utóbbi helyen Buchholtz olajáról terjedelmesen.

[2]) Nyulas Ferenczne k terjedelmes méltatását nyújtja Dr. Ilosvay Lajos a Természettud. közl. 1888. XX. köt. 296 stb.

mészről — calx viva = calcyum oxyd — mint hatásos szer az ágyék és lábfájásokra; *Bayer Ján. Andr.* a hydrargyrum — higany — gyógyító erejéről és a belőle készített gyógyszerekről; *Hermann András* a nitris — légenysavas só — hasznos és káros voltáról, és a magyarországi bányákban termő »sal catharticum«-ról; *Hueber Ján. Sám.* az ipecacuanha americana-ról; *Lupini Dán. Márt.* a lichen-ről; *Martini Ján.* az arnica-ról; *Moller K. Ottó* az essentia dulcis-al tett gyógyításokról, az oleum Dippelianum-ról, a pulvis solaris Hallensis-ról (az Ann. phys. med. Wratisl.-ben); *Prandt Ádám* a vesicatorius-, *Raab Fer. M.* az emeticus-, *Seiwert Mih.* a topicus resolvens- (helyi oldó), *Stockinger M.* a tisztító szerekről, *Torkos Just. Jánosnak* latin, német és tót nyelven megjelent tanulmánya »De liquore polychresto«, és a »Sal minerale alcalicum naturum Pannonicum« s a belőle készített liquor polychrestus és sal polychrestum alcalicum-ról. A mérgekről és azoknak ellenszereiről: Adami András, Buzinkay György, Kolbány Pál, Paeken Keresztély. A második csoportot képezik a gyakorlati könyvek: *Winterl Ján. Jak.* Systema artis pharmaceuticae-je 1772; *Plenk Józs. Jak.* latin és német nyelven kiadott: Pharmacia chirurgica-ja (latin nyelven 1775—1780 közt 5 kiadás, németül 1776—1822-ig 7 kiadásban), Elementa pharmaco-catagraphologia-ja 1799, és Elementa chymiae pharmaceuticae-je 1802. *Torkos Justus Ján.* »Taxa pharmaceutica Posoniensis« 1745, ellátva a gyógyszerészek, sebészek és szülésznők részére kiadott utasításokkal. Ez volt a helytartó tanács és az egészségügyi országos bizottság által elfogadott és hosszú időn át használatban volt első magyar gyógyszerkönyv. Oroszország is egy magyar orvostól, Paeken Keresztélytől kapta

az 1765- és 1782-ben megjelent »Pharmakopoea Rossica«-t. A gyógyszertárak berendezésére vonatkoznak *Brúz László,* id. *Gömöri Dávid, Huszti Zach. Theoph.* és *Perlitzy Ján. Dán.* munkái.

A *gyógyszerészeknek képzése* a század első felében még mindig czéhszerű volt. A helytartó tanácsnak 1798 szeptember 19-iki rendelete is felpanaszolja még, hogy a gyógyszerészek sokszor írni és olvasni alig tudó ifiakat fogadnak fel tanulókúl, akik azután az egyetemre felkerűlve, nem képesek boldogúlni. Meghagyja a tiszti orvosoknak, ügyeljenek arra, hogy gyógyszerész tanulókúl, kikre az egészségügy terén egykor fontos hivatás vár, csakis legalább a humaniorákat elvégzett ifiak vétessenek fel. A század első felében általában rosszúl állott még a dolog s a helytartó tanácsot épen az indította a gyógyszertárak hivatalos visitatiojának behozására, hogy gyakran adattak ki rosszúl készített és romlott gyógyszerek.

A nagy-szombati egyetem szervezéséig nálunk ritka volt az egyetemet végzett gyógyszerész. Ilyenek leginkább csak azon orvosok, akik gyógyszertárt is tartottak. A tulajdonképeni gyógyszerészek a gyógytárban kitanulták a mesterséget, azután felszabadíttatva, minden hivatalos vizsgálat nélkül önállóan működtek. Nagyobb városainknak hatóságai már a XVII. században behozták, hogy a gyógyszerészek a tanács küldöttei és a városi orvos előtt tettek vizsgát.[1]) A helytartó tanács 1736-iki egyik rendelete felpanaszolja, hogy még nagyobb városokban — Pest, Esztergom, Nagy-Szombat stb. — sincsenek egyetemet végzett gyógyszerészek, hanem vizsgálásuk a városi orvosra van

[1]) Ezen időszak viszonyait részletesen megvilágítják a nagy-szombati gyógyszerészek egyesületének 1748-iki szabályzatai. l. Linzbauer cod. II. 349. sz.

bízva s ennek bizonyítványa elegendő és érvényes a gyógyszerészet önálló gyakorlására. Érdekes erre nézve egy 1736-iki eset. Biharmegye küldöttsége vizsgálat alá vette a debreczeni gyógyszertárt és gyógyszerészt s ezt tudatlannak, mesterségében járatlannak és a gyógyszertár kezelésére alkalmatlannak itélte. Debreczen városa magát jogában sértve érezvén, a helytartó tanácshoz folyamodott, illetéktelennek jelentvén ki a vármegye küldöttségét. A helytartó tanács szept. 15-iki leiratában kimondta, hogy a gyógyszertárak és gyógyszerészek vizsgálatát ne a *hatósági személyek*, hanem nem érdekelt *orvostudorok* végezzék a hatóság küldötteinek jelenlétében. Az 1759 máj. 29-iki királyi rendelet úgy intézkedett, hogy a gyógyszerészeket a városi, ahol olyan nincsen, a megyei tiszti orvosok vizsgálják meg, bizonyítványukat terjesszék fel a helytartó tanácshoz s ez esetről esetre adja meg a gyakorlatra az engedélyt.[1])

A nagy-szombati egyetem orvosi karának felállításával egyidejűleg 1769-ben szerveztetett a gyógyszertan — materia medica — tanszéke is. Első tanár volt Plenk. Ezen idővel kezdődik nálunk a gyógyszerészetnek új korszaka. Már maga azon körülmény, hogy a gyógyszerész segédek gyakorló éveik után egyetemi tanulmányokra utasíttattak, a tanulók megválogatásában óvatosabbakká kellett, hogy tegye a mestereket. Az egyetemen a gyógyszerészi cursus egy év volt. Ennek letelte után a jelölt négy vizsgát tett: a növénytanból, a gyógyszertanból, a vegytanból és végre a gyakorlatból, amikor több összetett gyógyszert kellett a dispensatorium szerint készítenie. Aki a vizsgákat megfelelő sikerrel ki nem állotta, egy évre vissza-

[1]) Linzbauer Cod. II. 75., 76., 81., 479. sz.

vettetett. A nagy-szombati, illetőleg budai egyetem 1770—1780 közt 46 gyógyszerészmesteri oklevelet adott ki.[1])

Azon kívánság, hogy önálló gyógyszertárt csak egyetemet végzettek tarthassanak, eleinte nagyobb akadályokba ütközött és, amint az oklevelet nyerteknek csekély száma mutatja, lassan haladt előre. A helytartó tanács 1770-ben meghagyta, hogy az egyetemen teendő vizsgálat alól csak azon gyógyszerészek (chirurgusok és szülésznők is) menthetők fel, akiket 1770 előtt az országos főorvos, az egészségügyi tanácsos vagy valamely egészségügyi bizottság vizsgált meg. A gyógyszerészeknek a városi vagy megyei tiszti orvos által kiállított bizonyítványa nem képezhet alapot a gyakorlatra s az olyanok az egyetem előtt teendő újabb vizsgára köteleztetnek. Ezen rendeletet azonban 1786-ban meg kellett újítani.

A gyógyszerészek ügyeit szabályozó 1786 február 24-iki »Norma generalis« megalkuszik a gyógyszerészek egyetemi képzése körül felmerült nehézségekkel és megengedi az előírt tárgyaknak magán úton tanulását, kimondja, hogy akiknek körülményeik nem engedik meg egész évet tölteni az egyetemen, hanem mint magántanulók egyes collegiumokat akarnak hallgatni, azt csak a nyári időben tehetik, amikor a Pesten ujonnan szervezett botanicai kertben tanulhatnak. Az erre vonatkozó figyelmeztetést a század végéig többször feltaláljuk.[2])

Noha a vizsgálat alól királyi kegyelem útján többen kaptak felmentést, — ezek voltak az úgynevezett

---

[1]) Pauler Tiv. id. mű 83, 85, 105.

[2]) Linzbauer III. 942, 955, 970. sz.

antelicentiatus-ok, — lassan-lassan kipusztúltak a nem képzett gyógyszerészek.

Torkos Justus János pozsonyi orvosnak 1795-ben kiadott »Taxa pharmaceutica Posoniensis«-e a gyógyszerészekre vonatkozó utasítást is tartalmaz, amely a helytartó tanácsnak jóváhagyását is megnyervén, általános érvényűvé lett. Ennek pontjai: 1. A gyógyszerészek hivatásuknak megfelelően józanok, becsületesek, lelkiismeretesek, szorgalmasak, hűk legyenek és becsületes társakról gondoskodjanak. 2. Az orvosok iránt tisztelettel és engedelmességgel viseltessenek. 3. Az egyszerű szereket akkor szerezzék be, mikor azok erejük javában vannak s azokat a megromlástól gondosan őrizzék. 4. Külföldi czikkeket a legjobb minőségben szerezzenek be, azokat s árjegyzéküket mutassák be az orvosnak, hogy a minőséget és árat az állapítsa meg. 5. A fontosabb, egyszerű, vegyi és összetett szereket ne vásárolják utazóktól stb., hanem a bécsi új dispensatorium szerint magok készítsék és bocsássák vizsgálat végett rendelkezésére a tiszti orvosnak. 6. Az orvosok előírását mindenben pontosan tartsák meg. 7. Orvosi rendelet nélkül ne adjanak ki erős tisztítót, hánytatót, izgatókat, abortivát, opiumot vagy mérget. 8. Belső betegségek gyógyításától, betegek visitatiójától egyszóval az orvosok teendőitől tartózkodjanak. 9. A gyógyszertárt vizsgáló tiszti orvosnak mindenben híven kezére járjanak. Az 1786-iki gyógyszerészi szabályzat hasonló tartalom mellett a kihágásokra nézve büntetéseket is statuál.[1]) Az ezekben levő intézkedések különben nem egyebek, mint az 1736-ban megállapított eskü szövegének pontokba foglalása.[2])

[1]) U. ott II. 328. III. 942. sz.

[2]) U. ott II. 75. sz.

Az orvosi gyakorlatnak szervezésével lépésről-lépésre veszít a gyógyszerészeknek fontossága a gyakorlati orvoslás terén. Az említett eskü szerint fogadták, hogy az orvoslástól, receptek írásától, betegek vizsgálásától tartózkodni fognak. Kezdetben még merülnek fel panaszok és a helyt. tanácsnak rendeleteivel közbe kell lépnie, de 1742 után a rendeletek leginkább csak a mérgek szabad elárusítása ellen szólanak. Az 1788 aug. 12-iki rendelet már csak a clysterozásról beszél s azt is elitéli, hogy ezt az emberi test belső szervezetét nem ismerő gyógyszerészekre bízzák, holott az a kisebb sebészi műtétekhez tartozik Minthogy ahoz jobban érthet a chyrurgus, a köpölyözéstől is eltiltja a gyógyszerészeket s ezzel orvosi gyakorlatuk egészen megszűnik, a mi csak javára válhatott tulajdonképeni hivatásuknak.

Gyógyszertárakat hazánkban már a XIII. században találunk (l. 110. old.). A szabad kir. városok voltak minden társadalmi és közművelődési életnek középpontjai, melyek municipalis jogkörüknél fogva minden intézményt privilegiumaik és külön törvényeik alapján önállóan létesítettek. A gyógyszerészet is czéhszerű foglalkozássá lett mindenütt, és mint minden czéhnek, úgy a gyógyszerészinek is alapját az egyes szabad városok és a városi szövetségek hatóságai és gyűléseinek határozatai vetik meg. Városaink, amint láttuk, épen úgy, mint a németországiak, alapítottak gyógyszertárakat, s azok fölött szabadon rendelkeztek. A hatóság szereztette be a gyógyszereket, az választotta és fizette a gyógyszerészt. (l. 151. old.). A városi gyógyszertárakon kivül csakis a királyi udvarban találunk kir. gyógyszertárt, majd a XVI. század közepe tájától tábori gyógyszertárakat. A szerzetesek kolos-

toraikban űzve a gyógyászatot, gyógyszereket is tartottak.

Amig az állami szervezkedés minden téren egységes alapon meg nem indúlt, mindenki boldogúlt úgy, ahogy tudott. A XVIII. században bekövetkezik a jogviszonyok rendezése s ezzel együtt felmerűl a gyógyszertárak ügye is. A gyógyszertáraknak helyei, mint nagyobb vidékek természetes középpontjai, a városok, melyekben régibb idő óta volt gyógyszertár. Mikor a gyógyszerészek képzésének, képesítésének ügyét a kir. kormány veszi kezébe, a városok erélyesen védik régi jogaikat és a kormány el is ismeri azon jogukat, hogy gyógyszertárt a város területén csak a város tarthat. A városokban azonban a múlt századokban katonai és szerzetesi gyógyszertárak is keletkeztek és a városoknak kivált ezeknek versenye ellen kellett sajátjukat védenie, amiből több per keletkezett, melyekből a városoknak gyógyszertártartási joga győzedelmesen került ki. III. Károly király 1735-ben a kassai irgalmas szerzeteseket, 1735-ben a győri és a trencséni jeszuitákat kötelezte arra, hogy ha gyógyszereket a zárdából ki is akarnak árusítani, a városnak a jog fejében évenkint 30 frtot vagy egyszerre 500-at fizessenek le váltságúl. Az 1748-iki nagyszombati perben a királynő egyenesen meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy a jezsuitákat a gyógyszerek árulásától tiltsa el, mire a helytartó tanács ápril 2-án kelt rendeletében a gyógyszerekkel való kereskedést polgári és a város jövedelmei közé tartozó foglalkozásnak nyilatkoztatta ki. Buda hatósága 1736-ban a várban lakó katonai gyógyszerész ellen emelt panaszt, hogy ez anélkül, hogy városi közterheket viselne, polgári egyéneknek is árul gyógyszereket. A király ezen esetben is a városnak

adott igazat. Meghagyta gyógyszerészének, hogy ezentúl csak a katonaságot lássa el, de egyszersmind felmentette a gyógyszertár után fizetett adótól is.[1]) A városi jog nyilatkozik abban is, hogy a szerzetesek gyógyszertárait a városi hatóság vizsgálta. Új gyógyszertárak alapítására a király adott engedélyt, de a városokban, ahol régibb idő óta volt gyógyszertár, újnak állítása mindig csak a városnak beleegyezésével történt.

A szerzetesek, kik kórházakat régibb időtől tartottak, fentartották gyógyszertáraikat is, így a benczések, jezsuiták sőt a ferenczieк is. Új rendekűl jönnek hazánkba az irgalmasok és a kegyesrendiek. Az előbbiek kórházuk mellett gyógyszertárt mindenütt, az utóbbiak csak helyenkint saját használatukra tartanak.

A városok a szerzeteseket a gyógyszerek szabad árulásában csak ottan korlátozzzák, a hol a városnak magának is van gyógytára. Máshol nemcsak szerzetesek, hanem a sebész-borbélyok is tartottak gyógyszertárt, amelyek mind közszükségletet pótoltak. Az 1747-ik hivatalos összeírás alkalmával ugyanis: Arad, Bereg, Békés, Csanád, Liptó, Mármaros, Sáros, Szepes, Tolna, Torna, Ugocsa, Veszprém, Zólyom megyékben és a Jász-Kún kerületben egy gyógyszertár és egy gyógyszerész sem volt. Esztergom, Fejér (capucinusoké), Mosony, Pest, Pozsony, Zemplén megyékben volt 1—1; Baranyában Pécsett 2, egy városi és egy a franciskanusoké; Nyitra megyében 7. A városok közől: Bakabánya, Bártfa, Breznóbánya, Felső-Bánya, Nagy-Bánya, Ruszt, Szatmár, Szeben (Kis), Szent-György, Zólyom városokban egy sem volt. Bazinban 2, Debreczenben 1, Esztergomban 1, Győrben 2, (1 városi 1 a jezsuitáké),

[1]) U. ott II. 69., 79., 80., 85., 242. sz.

Kismartonban 2, (1 uradalmi, 1 városi), Komáromban 2, Körmöczbányán 1, Kőszegen 1, Nagy-Szombatban 4, Selmeczbányán 4, Sopronban 3, Szegeden 1, Székesfehérváron 1, Trencsénben 2. Összesen 30 nyilvános és 2 magán gyógyszertárról és 24 esküdt gyógyszerészről szól a jelentés. A többi megyék és városok jelentéseiket nem küldték be, de már ebből is eléggé látjuk, mily nagy hiány volt a gyógyszertárakban. Mária Terézia királynőnek még 1773-ban is fel kellett szólítania a megyéket, hogy mindenik legalább egy gyógyszertárt állítson fel, mire a megyék a királynőt arra kérték, hogy azokat, akik saját költségükön állítanak gyógyszertárt, mentse fel az adó alól, de kérésüket a királynő nem teljesítette.[1]) Új gyógyszertárak mind nagyobb számban keletkeztek és az 1799 márcz. 15-iki kir. rendelet alapján a helytartó tanács ezekre nézve úgy intézkedett, hogy az újonnan alapítandó gyógyszertárakat reális és személyi jogúakra osztotta. Realis jogúaknak tekinthetők azok, melyeknél az alapítás alkalmával világosan ki van mondva az átöröklés vagy elendhatóság joga; személyi jogúak azok, amelyeknél az engedélyezés csak meghatározott személyre szól s ezeket a gyakorlat jogával sem átörökölni sem megvenni nem lehet.[2])

A helytartó tanács a *gyógyszertárak vizsgálatára* korán kiterjesztette figyelmét. 1727-től kezdve több ízben adott ki a városokhoz erre vonatkozó rendeleteket. Ezeknek részint közigazgatásunk hiányossága, részint a gyógyszertárak tulajdonosainak ellenállása folytán kezdetben kevés eredményük volt. 1736-tól kezdve egymást követik az erélyesebb intézkedések. A gyógy-

[1]) U. o. II. 336, 686. sz.

[2]) U. o. III. 1460. sz.

szerészek a vizsgálatra vonatkozólag engedelmességre esküvel köteleztettek. A jezsuiták több helyen ellenszegűltek annak, hogy gyógyszertáraikat világi hatóság vizsgálja, de a helytartó tanács nem tágitott s 1736-ban Trencsén, 1745-ben Győr hatóságának meghagyta, hogy a jezsuiták gyógyszertárait vizsgálják meg úgy, amint az a pozsonyi jezsuiták és irgalmasoknál történt. Az irgalmas szerzetesek a hivatalos vizsgálatot nem ellenezték, csak az ellen folyamodtak fel, hogy az egyházi gyógyszerészek is a világiak által tartott vizsgálatnak vettessenek alá és külön esküt tegyenek. Erre a helytartó tanács 1736 ápr. 18-án kijelentette, hogy az irgalmasokról feltételezvén, miszerint gyógyszertárukat ahoz értő lelkiismeretes atyákra bízzák, őket a szokásos vizsga és eskü alól felmenti, de ha világit alkalmaznak, az vizsgát és esküt tenni tartozik.

Hogy tartották meg a vizsgálatokat, arról fogalmat nyerhetünk a helytartó tanács 1747-iki kimutatásából, melyben ezen kérdésre; mikor vizsgáltott a gyógyszertár? — ezen válaszok vannak: Nagy-Szombatban a vizsgálásra 1745 okt. 20-ika tűzetett ki, de más közbejött közügyek miatt azt el kellett halasztani; Székesfehérváron vizsgáltatott 1743-ban. Sopronban 2 év előtt és az új tisztújítás után ismét megvizsgálják; Komáromban 1747-ben először; Bazinban a vizsgálatra vonatkozó intézkedéseket már megtették. 6 gyógyszertárnak megvizsgálásáról szerencsésen beérkezett az orvosi jelentés. Kassa gyógyszertára 1752-ben már 3 év óta nem volt vizsgálva, mire a helytartó tanács a vizsgálatra szigorú utasítással Meyer helyőrségi orvost küldte ki.[1])

A tiszti orvosok intézményének behozatala hivatva

[1]) U. o. II. 73, 76, 73, 326, 312, 383.

volt ezen a téren is nagyobb eredmenyeket mutatni fel. A helytartó tanács ezeket kötelezte pontos jelentések beküldésére és 1787 nov. 13-án az egyöntetű eljárást megállapította az által, hogy mintául megküldte nekik a pozsonyi jelentést és meghagyta, hogy minden gyógyszertárban legyen egy protocollum, melybe a vizsgálat alkalmával minden nevezetesebb dolgot be kell vezetni. Jellemző a helytartó tanácsnak 1767 jan. 26-iki rendelete, mely szerint biztos tudomása van arról, hogy az orvosok a megejtendő vizsgálatról 2—3 héttel előre értesítik a gyógyszerészeket, hogy azok a romlott szereket előre eltávolíthassák és azokat a vizsgálat után újra visszahelyezzék. Az ilyen eljárásért járhatott a tiszti orvosok részére a sokszor eltiltott újévi ajándék.

A szegényeknek gyógyszerekkel ellátásáról a városokban rendesen a hatóság gondoskodott közköltségen. Mikor a budai tanács a városi gyógyszerészektől azt követelte, hogy a lazaretumok és kórházak részére felváltva ingyen szállítsák a gyógyszereket, a királynő 1764-ben meghagyta a tanácsnak, hogy amennyiben az más városban nincsen úgy, Buda is gondoskodjék a szegények részére szükséges orvosságoknak valamely alapból kifizetésére. A falusi szegényekről e részben csak 1788 óta gondoskodott a kormány, meghagyva a gyógyszerészeknek, hogy a szegényeknek a gyógyszereket két harmadrész árban adják, vagy legalább 20 %-it engedjenek el az árjegyzékben levő árból. A megyéknek elrendelte, hogy ha a gyógyszerészek nem fogadnák el az említett árakat, a helyben levő tábori gyógyszerészekkel kössenek olyan értelmű szerződést. A tiszti orvosokat és sebészeket utasította, hogy ügyeljenek fel arra, hogy a gyógyszerészek a szegény népnek ne adjanak mindig új edényeket, de a

régieket vegyék vissza, a drága fehérmázos tégelyek és fehér üveg helyett használjanak barna tégelyeket és közönséges üvegeket. (Megujitva 1794, 1800).[1])

Hazai viszonyainknak megfelelő *gyógyszerészi árszabályról* is gondoskodott a helytartó tanács. 1742 junius 23-án meghagyta Pozsony városának, hogy az eddig használt bécsi árszabályt figyelembe nem véve, új általános árszabályt készíttessen. A város jeles főorvosa Torkos Justus János elkészítette a *„Taxa pharmaceutica Posoniensis"*-t, azt 1774 szeptemberben benyújtotta a városi hatóságnak. A helytartó tanács a művet az országos egészségügyi bizottmány véleménye alapján, mint az egész országra nézve kötelezőt, megerősítette. De ugyancsak 1744-ben Bécsben Engel Illés orvos is megkezdte »Dispensatorium pharmaceuticum«-jának kidolgozását s az 1765-ben megjelent Dispensatoriumot a királynő Magyarországra nézve is kötelezővé akarta tenni és a Torkos-féle árszabályt csak a helytartó tanács felirata mentette meg. Mikor azonban 1775-ben megjelent a »Pharmacopoea Austriaca provincialis«, ezt az 1779 márcz. 20-iki kir. rendelet hazánkra nézve is kötelezőnek mondta ki, ami ellen a pesti egyetem orvosi kara 1799-ben felszólalt, de eredmény nélkül.[2])

A gyógyszertáraknak ismertetett csekély száma mellett virágzott *a vándorló gyógyszerkereskedés*. Szepes, Árva, Liptó, Túrócz, Trencsén, Zólyom, Bars megyék lakói mint *olajos tótok* (»olejkar«-ok) berendezett gyógyszertárral, hátukon és szekereken, gyógyszereikkel bejárták hazánkat, az örökös tartományokat, Német-, Lengyel- és Oroszországot. Üzletüknek leghitelesebb képét adja az 1748 aug. 28-iki királyi rendelethez

[1]) U. o II. 546, III 1170, 1370, 1483. sz.

[2]) Linzbauer: Magyarorsz. nemzetk. egészségügye 28—29.

mellékelt, a pozsonyi gyógyszerészek által felterjesztett panaszlevél. E szerint százakra sőt ezerekre megy azoknak száma, akik olajjal Európa országait bejárják, ezek rendesen földművelők, kikhez csatlakoznak aztán mindenféle csavargók, szökött jobbágyok, szolgák és hasonlók. Némelyek 3—4-szer is megteszik az utat egy év alatt, az ügyetlenebbek egy évnegyed alatt alig szereznek 1—2 forintot, de az ügyesebbek a 3—4 forinton szerzett árúért 50—60 frtot is bevesznek. Útleveleket egyes megyei tisztviselőktől 25 denárjával kapnak, sőt maguknak is vannak hamisított pecsétjeik, melyeknek segítségével útleveleket készítenek. Különféle recepteket nyomatnak, melyekről az mondják, hogy a jezsuita atyáktól valók, rendesen olyan helyekről, ahol sem jezsuita, sem gyógyszertár, sem orvos nincsen és nem is volt soha. Olajat Bécsben vesznek, azt különféle színekre festve, különböző nevek alatt adják el, itthonról csak kömény és boróka olajat visznek olykor; alkörmöst, terjéket — borsóból, zabszalmából különféle aromatikus növényekkel keverve — maguk készítenek; saját készítményű szelenczéikre a »velenczei« jelzőt teszik, a kifőzött hájat, mint medvezsirt, az elhullott állatok csontjait, mint »Unicornist«-t árúlják; árulnak növény labdacsokat és porokat aranyos és más színes papírokban, balsamot, gyomor-gyógyitalt, kőolajat, borostyánolajat, terpentint, arsenicumot, kenőcsöket, tapaszokat stb. s mindezekkel hallatlan csalásokat követnek el.

A jezsuita atyák, úgylátszik, nem voltak egészen ártatlanok ezen dologban; mert a pozsonyi gyógyszerészek 1748-ban ellenök is panaszt emeltek, hogy a trencséni jezsuiták Pozsonyba küldött alattvalói ottan különféle olajokkal, szeszekkel, sókkal és másféle gyógy-

szerekkel kereskednek, amitől aztán a helytartó tanács eltiltotta őket.

A fent említett panasz alapján a helytartó tanács 1749-ben szabályozta a házalást, megengedve a tótoknak köznapi használatra szánt olajjal és fűszerekkel Magyarországban és az örökös tartományokban kereskedni és eltiltva őket a gyógy-olajakkal, füvekkel, kenőcsökkel való kereskedéstől. Mikor ez nem használt, meghagyta, hogy a rendelet ellen vétőket a hatóságok testileg büntessék és árúikat kobozzák el. Erre azután magánosok is elkezdték az olajosokat zaklatni, elszedve holmijokat, aminek következtében a kivitel igen megcsökkent és az olajnak ára az örökös tartományokban felszökött úgy, hogy a helytartó tanácsnak kellett közbe lépnie s 1777-ben elrendelnie, hogy magánosoknak az elkobozást foganatosítaniok nem szabad, nehogy az olajosokat a kiviteltől elrettentsék. Élelmes tótjaink ezután hatóságuktól kereskedelmi engedélyeket kapva, az olajkereskedés czímén folytatták régi üzletüket, amíg az 1800-iki helytartó tanácsi rendelet meg nem hagyta a hatóságoknak, hogy a kereskedési engedélyben világosan tegyék ki, hogy az a gyógyszerek árulására nem terjed ki.

Daczára az útlevelek elvételének, az árúk elkobozásának és a testi büntetéseknek, a jól jövedelmező vándor-gyógyszerkereskedés nem szünt meg, amíg végre 1835, illetve 1843-ban Ausztria Szász- és Oroszországokkal szerződést nem kötött, hogy az oda menő házalók elfogatva a dolgozó házakban munkára kényszeríttessenek.

c) Sebészet. Fürdők.

A sebészek képzése a XVIII. században még mindig czéhszerű. Mindenütt keletkeznek ugyan már se-

bészeti iskolák, de ezek arra valók, hogy a czéhekben kitanult ifiaknak alaposabb képzést nyujtsanak. Az orvosi gyakorlat a sebészettel még nincsen szerves kapcsolatban, erre csak a század vége felé kezdenek törekedni. Francziaországban az egykor nagy hírű Collége de st. Côme nem emelkedett olyan fokra, hogy az orvosokkal egyenlő rangra emelkedő chyrurgusokat képzett volna és az orvosok ezeket mindíg lenézték, ami más országokban is úgy volt. XV. Lajos udvari sebészei Maréschal és La Peyronie törekvéseinek sikerült 1731-ben a sebészek képzésére egy akademiát létesíteniök, melyet 1750-ben az »Ecole pratique de chirurgie« megnyitása követett. Angliában London, Dublin, Edinburg kórházai a legkiválóbb anatomusok és physiologusok vezetése mellett sebészi iskolákká lettek. Poroszországban, Berlinben már 1726-ban alapíttatott orvos-sebészi collegium; Bécsben 1785-ben a József-akademia.

Az egyetemeken az orvostant hallgatók részére tartottak sebészeti elméleti előadásokat, de a sebészet gyakorlását az orvosra nézve még mindig lealázónak tekintették annyira, hogy mikor Mederer tanár Freiburgban 1779-ben előadásait azzal kezdte meg, hogy a sebészetnek az orvosi állással összekapcsolásáról, mint szükséges dologról beszélt, hallgatóinak bántalmazása elől csak nehezen menekűlhetett. A század második felében sokat javúlt a helyzet és a sebészetet az orvosok is elfogadják hivatásukhoz tartozónak.

Orvosaink közől többen irodalmilag foglalkoztak a sebészettel: *Auner István* a sebekről és azoknak symptomáiról; *Donner János Zsigm.* orvos- és sebésztudor a púposságról orvos-sebészi szempontból; *Hennel Ád. Theophil,* a halálos sebekről; *Huszti Zakh. Theoph.*

és *Tege Mih.* a phlebotomiáról; *Lányi Pál* a fekélyek pathologiájáról. *Maternia de Cilano* (1732) és *Rácz Sám.* (1779) az orvosi tudomány és a sebészet összekapcsolásának szükségességéről; *Plenck Józs.* Chirurgiai gyógyszertan és gyógyszerkönyv; *Smith Armánd Vilm* a betegek vizsgálásáról; *Torkos János* a sebek megitélése törvényszéki szempontból. Legnevezetesebb ezen a téren két *magyar* munka: *Miskoltzy Ferencz* győri sebésznek 1742-ben megjelent »Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai útitárs« stb. végén latin-magyar orvosi szótárral;[1]) és *Rácz Sámuel*-nek »A borbélyi tanításoknak első darabja 1794«.

Nálunk a sebészek képzése a nagy-szombati egyetem megalapításáig tisztán czéhszerű. A budai (1703), debreczeni (1735) és pápai (1750) czéheknek szabályai kellően felvilágosítanak sebészeink képzéséről és munkaköréről. Mind ezen czéhlevelek mutatják, hogy a chirurgus és borbély most is azonos fogalmak még. A mesterség kitanulására mindenik elegendőnek tart 3 évet. A debreczeni czéh el is árulja, hogy ezen időnek egy részét a tanulók mire fordítják, 25-ik articulusában megmondván, hogy »amely inas a *parasztmunkától* magát fel akarja váltani pénzzel, amint gazdájával megalkhatik, szabados lészen«. A budai német czéh sokkal politikusabb, mert nála a 3 tanulói évnek felét okvetetlenül ki kell tölteni, a másik fele megkönnyíthető. A pápai szerint »3 esztendőnek alatta nem szabad inast szegődtetni, akár pénzes legyen, akár avató«. A három inas esztendő után a tanulót mindenik felszabadította. A budai czéh levele a fürdősöknek is csak azon esetben engedi a borbély mesterség gyakorlását, ha azt 3 éven át tanulták. Aki mesterré akar

[1]) Ismertetve Maizner J. id. helyen.

lenni, annak a budai levél szerint legalább 3 éven át egy folytában kellett egy mesternél legényűl dolgoznia, a többiek elegendőnek tartják azt, ha igazolja, hogy igaz czéhes helyen tanulta a mesterséget és jól elkészíti a remeket. Ez volt Debreczenben: 1. »Deachylon magnum cum gummis filii Zachariae; 2. Deach. rubr. camphoratum; 3. Emplastrum de meliloto; 4. Empl. citrinum; 5. Ungventum de Althea; 6. Ung. aegyptiacum«. — Pápán meg: »Emplastrum diachilium cum gummis; Empl. de meliloto; Empl. oxicroceum; Empl. defensivum rubrum; Empl. septucium; Empl. ad rupturas; Empl. cinobrium; Empl. stipticum Crollii; Empl. diaphoreticum; Empl. gratia Dei; Ungvent. nervinum; Ungv. de althea«. — Debreczenben a főzést csak egyszer, Pápán 3-szor ismételhette s ha akkor se csinálta meg »a czéh próbájához mindenekben hasonlónak«, rejiciáltatott. Menjen még tanulni. Ha a remek rendben volt, fecerunt magnum áldomás, és bevették mesternek. Elméleti vizsgálatról, minőt a lőcsei főczéhnek ismertetett 1632-iki szabályzatában láttunk, itten szó sincsen. Orvosnak jelenlétét csak a budai czéh tartja szükségesnek és megengedi, hogy a vizsgát tevő tetszése szerint akármelyik orvost meghívhatja.

Ezen képzettség és képesítés mellett természetesnek találnók, ha a borbély-chirurgusok gyógyításai csakis a külső betegségekre szorítkoznának. Ezt talán ők is természetesnek tartották, vagy jónak látták nem részletezni azt, hogy mi mindenek gyógyítgatására hajlandók vállalkozni. A lelkiismeretességet mindenik czéh lelkére kötötte a tagoknak annyira, hogy ha valamelyik látta, hogy kétes vagy esetleg halálos kimenetelű lehet a baj, köteles volt arról a czéhmestert értesítenie, hogy az a beteget az egész czéhhel látogassa meg, — a

debreczeni szabály szerint »ha doctornak jelenléte kivántatik, azt is oda hivatván« — és együtt itéljenek a beteg állapota fölött; de azt, hogy a belső betegségek gyógyítására egy se vállalkozzék, sehol se találjuk említve.[1])

Hatásuk körét országosan először a Torkos-féle gyógyszerkönyvhöz csatolt utasítás szabályozza s ez képezi alapját az 1745 után alkotott czéhszabályoknak. Ebben köteleztetnek arra, hogy az orvosok rendeleteit a betegek mellett pontosan teljesítsék; más, mint sebészeti gyógyszereket ne készítsenek; súlyos esetekben hívjanak tanácskozásra czéhtársakat és hacsak lehet orvost is; a salivationál (ptyalismus, nyálfolyás) óvatosak legyenek és súlyosabb esetekben orvos nélkül ne intézkedjenek. Egyebekben a gondosságot és lelkiismeretességet ajánlja.

A helytartó tanács, mielőtt a sebészek ügyeit szabályozná, biztos adatokat akart rólok beszerezni s az 1747-iki összeírás szerint volt: Nagy-Szombatban 6; Zólyomban 1; Bártfán —; Felső-Bányán 1; Veszprém megyében 23; Esztergom megyében 7; Kis-Szebenben 2; Pozsony-Szt.-Györgyön 2; Jász-Kún ker. 1 chir., 9 borbély; Szathmár-Németiben 2; Csanádon 1; Máramaros megyében 3; Pest megyében 53; Zólyom megyében 1; Breznóbányán 1; Bakabányán 1; Székesfehérváron 1; Sopronban 5; Békés megyében kevés; Komáromban 2; Bereg megyében néhány; Mosonmegyében 9, ezek közt 1 egyszersmind gyógyszerész is, 4 pedig sehol sincsen czéhbe felvéve, se vizsgálva vagy approbálva; Szegeden 5; Debreczenben 9; Pozsony megyében 23; Baranya megyében 9; Nyitra megyében 9; Győr 9; Tolna megyében 16, ezek közt es-

[1]) Linzbauer Cod. I. 475, II. 71, 368. sz.

küdt 6, nem esküdt 10; Túrócz megyében 3; Kőszeg 3; Bazin 2; Esztergom 4; Zemplénmegyében 1, aki nehezebb betegeket is gyógyítani szokott és több közönséges; Nagy-Bányán 4, ezek közől 1 gyógyszerész is; Selmeczbányán 3, de ezeknek képzettsége sok kívánni valót hagy fenn; Körmöczbányán 2 városi és 1 kamarai; Trencsénben 3; Kismartonban 1; Ugocsa megyében 1; Liptó megyében 2 fizetéses, 1 nem fizetéses; Sáros megyében 2; Békésben 5. — Összesen 168 esküdt, 10 nem esküdt sebész és 9 borbély. Sok helyről nem jött jelentés.

Ha összeállítjuk az orvosok, gyógyszerészek és sebészek ezen évi statisztikáját, valóban szomorú képet nyerünk közegészségügyi személyzetünk számáról. A sebészeket a kormány az orvosok hiányának pótlására szolgálókúl, olyanokúl tekinti, akik eléggé alkalmasak arra, hogy a szegényebb néposztálynak segítségére lehessenek. A megyei hivatalokat rendező 1752 október 26-iki kir. rendelet meghagyta, hogy ahol chirurgus czéh nincsen, ott a megye tartson chirurgust, aki a szegény népet ingyen gyógyítsa és gyógyszerekkel mérsékelt áron lássa el. További rendeletek meghagyják, hogy a megyék minden járásban tartsanak sebészt.

Amint a kormány létesítette a közpénztárból díjazandó tiszti-sebészi intézményt, gondoskodni kezd az alkalmazandóknak megfelelőbb képeztetéséről is. Az 1755-iki »Planum regulationis in re sanitatis« a sebészekre nézve is akar alapot teremteni, melyből a tiszti sebészekűl alkalmazandókat külföldön képeztessék addig is, míg nálunk lesz megfelelő iskola. Ezen czélból mindenki, aki a sebészetet gyakorolta, engedélyért folyamodni, az újabbak személyesen jelentkezni s az egészségügyi tanács előtt vizsgát tenni és a taxát le-

fizetni tartozott és pedig: a szabad kir. városokban gyakorló hazai sebészek 3, külföldiek 6; a kisebb városokban lakó hazaiak 2, külföldiek 4; a falukon lakók 1 körmöczi aranyat.

Ettől kezdve a czéheket is mindjobban szorítja a kormány megfelelőbb képzésre. Több külföldi vizsgázott sebésznek engedélyt ad letelepedésre olyan helyeken is, ahol czéh van. 1761-ben meghagyja, hogy a vizsgálatot kiállott chyrurgus bárhol akadály nélkül felveendő a czéhbe és polgárnak s mint ilyen szabadon vehet és nyithat műhelyt. A vizsgát illetőleg elveti a meghatározott formákhoz kötött tapaszkészítést és a helyett az emberi test szervezetére és a betegségekre vonatkozó elméleti képzettséget követel.[1])

A nagy-szombati egyetem orvosi karának felállítása forduló pont a sebészek képzésében. A sebészetnek mindjárt kezdetben rendes tanszéket állítottak és az orvostant hallgatókat 1786-tól kezdve kötelezték a sebészet hallgatására is, de a chirurgiai szigorlatra nem kötelezték őket. A professionatus sebészeknek 1770-től kezdve volt alkalmuk az egyetemen kiképezniök magokat, hallgatva a boncztant, az elméleti és gyakorlati sebészetet és az akologiát (sebészeti eszköz és köttan). A sebészeti magisterium elnyeréséhez két szigorlat kivántatott. Az elsőnek tárgyai voltak a boncztan s az elméleti és gyakorlati sebészet; a másodiké az eszköz- és köttan és a belgyógyászatból néhány kérdés. 1770—1780 közt az egyetem 211 sebészmesteri oklevelet adott ki.[2]) Az erdélyi részek számára az 1775-ben felállított orvos-sebészi collegium adott képzett sebészeket.

---

[1]) U. o. II. 328, 336, 384, 412, 499. sz.

[2]) Pauler id. mű 75., 82., 85., 150.

A sebészmesterek számának szaporodásával a czéhszerű sebészet mindinkább háttérbe szorúl. 1784 november 2-án a helytartó tanács a sebészeket már két csoportba osztotta. Az elsőbe tartoztak azok, akik az egyetemen vizsgálatot tesznek, ezek képesítve vannak a tiszti állomások elfoglalására és minden műtétre; a másodikba tartoztak a nem vizsgázottak, akik kisebb műtéteket is csak ott végezhetnek, ahol első osztályú nincsen, különben csak a nyírásra és borotválásra szorítandók. 1785-ben a sebészet tanulói felmentettek a tandíj fizetése alól és ugyanezen év május 23-án meghagyta a helytartó tanács, hogy városi vagy járásbeli tiszti sebészül csak olyanokat szabad alkalmazni, akik az egyetemen a sebészek részére szervezett szülészeti tanfolyamot is elvégezték. Ilyen azonban az 1790-iki összeíráskor is csak egy volt. II. József az általa 1785-ben Bécsben alapított sebészeti akademiát elvégzőknek azon kiváltságot adta, hogy azok mint »magistri et doctores chirurgiae« nyerhetnek oklevelet s ezzel Magyarországon és az örökös tartományokban bárhol űzhetnek gyakorlatot.[1])

Az újabb nemzedék megszerezte a kellő képzettséget és képesítést, de a régebben alkalmazottaknál az nehezen ment, amiért is a már alkalmazásban voltakra nézve az 1786 okt. kir. rendelet helyt ad a magántanulásnak is, sőt 1788-ban annyira engedékeny a kormány, hogy az 1770 előtt már alkalmazott tiszti sebészeket egészen fölmentette a vizsgálat alól, ha hatósági bizonyítványnyal igazolták, hogy működésük megfelelő.[2])

Az egyetemet végzett sebészek a két évi tanfolyamon a belgyógyászati előadásokat is hallgatták, 1786-

[1]) Linzbauer. Cod. III., 877, 888, 899, 948. sz.

[2]) U. o. 1023. 1173.

tól az okleveles sebész-mesterek a rendes orvosi collegiumokra is felvétettek és medicinae doctorokká is lehettek. Minthogy a tiszti chirurgusoknak belső betegségek gyógyításával is kellett foglalkozniok, szükséges volt őket abban is képezni. A belgyógyászat gyakorlását illetőleg a helytartó tanács 1789 jan. 23-iki rendelete azt mondja, hogy a chirurgusoknak a belső betegségek gyógyítása csak szükség esetében, ha orvos nincs kéznél, van megengedve. Ezen engedélyt megújítva meghagyja, hogy kétes és súlyosabb eseteknél a sebész azonnal tartozik az orvos tanácsát igénybe venni, ez viszont köteles a sebészt tanácscsal, tettel segíteni, őt a legbarátságosabban támogatni, hibáira figyelmeztetni s azokat kijavítani. II. József 1786 márczius 16-iki rendeletében írja, hogy a balaton-füredi sebésznek a Magyarországon dívó nyelveket értenie kell; mert az orvos távolléte esetében a belső betegségeket is neki kell gyógyítania. A hadseregnél a sebészek belgyógyászati gyakorlata egészen általános volt. 1789-ben II. József megengedte, hogy a megyei chirurgusok részére a megyei pénztárból az országos főorvos utasítása szerint házi gyógyszertár szerveztessék. Ehez könyvvezetési formát is adtak, melyből kitűnjék, hogy a gyógyszerek csak szegényeknek adattak ki.[1])

Hogy a sebész a népnek minden ügyes bajos dolgát elintézhesse, a tiszti sebészeket 1788-tól kezdve az ujonnan szervezett állatorvosi tanfolyamra Pestre felrendelték és azontúl hivatalosan csak azokat volt szabad alkalmazni, akik az állatgyógyászatból is tettek vizsgát.

1793-ban mindent összefoglalva szabályozzák a sebészeknek képesítését.[2])

---

[1]) U. o. 1207., 953., 1232. sz.

[2]) U. o. 1343., 1352., 1353. sz.

A tiszti sebészeket a megyei, illetve a városi hatóság alkalmazta. A helytartó tanácsnak a képesítésre vonatkozó rendeleteit mindig szem előtt kellett azoknak tartaniok és 1787 óta pontos ellenőrzés végett mindig előre fel kellett küldeni az alkalmazandónak képesítő bizonyítványait. A kerületi sebészek alá voltak rendelve a megyei főorvosnak, jelentéseiket ahoz adták be és általa láttamozva mentek fel azok a helytartó tanácshoz. A járásbeli tiszti sebésznek évi fizetését a helytartó tanács 1787-ben 150 frtban állapította meg, ezen kívül hivatalos küldetések alkalmával előfogatot kap és felmerült költségeit felszámíthatja. Ha ehez vesszük a betegektől járó honorariumot, a tiszti sebészek anyagi helyzetét nem mondhatjuk kedvezőtlennek. Az 1745-iki szabályzat a sebészek díjait így állapította meg: a koponyát nem sértő fejseb gyógyításáért 3—6 forint; a koponyát is sértőért 8—12; a koponya hasadással járóért 14—20; csonttörés sebesítés nélkül 10—20; u. a. sebesítés és zúzódással 20—30; kificzamított tag helyreigazítása 2—3; u. az ha sebesítéssel járt 3—5; a húst sértő nagyobb seb első bekötéséért 1; az arteriát, nagyobb venát, inat, ideget vagy csontot sértő sebért 3; a holt magzat kivevéséért, valamelyik tagnak amputatiójáért, trépanatioért, paracenthesisért, hulla bonczolásért és más heroicus oparatioért 3—5 frt; húgycsap (catheter) alkalmazásáért 10 garas; kutacsnak (fonticulus) karon vagy czombon alkalmazásért 1 frt 10 garas; vesicatorium alkalmazásáért rosszindulatú betegségnél 1 frt 10 garas jóindulatúnál 1 frt; egy pióczáért 3—5; érvágásért a karon 3—6, a lábon 6—10 garas. A felsorolt betegségek mindenikében a második és következő látogatásokért 3—5 garas.

Ezen taxa azonban csak általánosságban szól. A vagyonosabbak tetszésük szerint többet adhatnak, mig a szegényekk iránt a sebésznek elnézőnek kell lennie és az egészen vagyontalanokat köteles ingyen is gyógyítani. Accidentiájok volt még minden katona újoncz megvizsgálásáért 3 kr.

Kedvezőtlenebb volt a tábori sebészek állása, akik rendesen vágytak is a polgári szolgálatba. Az 1716-iki »Regulamentum militare« szerint a legénységi ellátáson felül kapott a törzskari sebész havonkint 96, a zászlóalj sebésze a gyalogságnál és a huszároknál 6, a vértesek és dragonyosoknál 8 frtot. — 1732-ben az ezred sebésze havonkint 16, a zászlóaljé 12 frtot. 1745-ben ugyanúgy. 1751-ben az ezred-chirurgus havonkint 25 frt 30 krt., a zászlóaljé 12—15 frtot. A zászlóalj-chirurgusok a legénységi állományhoz tartoztak őrmesteri ranggal.[1])

A gyakorlatnak szabályozása és rendszeres ellenőrzése elvette a vándorló sebészek kenyerét. A czéhszerűen képzett sebészek a kormány beavatkozása után elérkezettnek látták az időt fellépni a *lithotomusok* ellen s a helyt. tan. 1756 julius 29-iki rendelete ezeket eltiltotta a sebészet gyakorlásától. A lithotomusok ez ellen felfolyamodtak, vizsgálatnak vetették magukat alá és az 1756 decz. 6-iki kir. rendelet szerint az egészségügyi tanács vizsgálatukról állitotta, hogy a feltett kérdésekre eléggé helyesen feleltek, bemutattak az emberi testből kivett köveket, hiteles bizonyitványokkal igazolták számos nagyobbszerű gyógyitásukat; ezeknek alapján külön specialis foglalkozásukra újra engedélyt kaptak.

A lithotomusok hozzánk leginkább a Balkán félszigetről jöttek s azért a köznép őket közönségesen

[1]) U. o. 328, 511, 540, 377. sz.

»görög herélő doktorok«-nak (medicus testiculorum) nevezte. A chyrurgusok azokat az említett rendelet daczára is gátolták mesterségükben, mire Stankovics János és Stanko Miklós macedoniai lithotomusok a királynőhöz folyamodtak. Folyamodványukban hivatkoznak arra, hogy III. Károly király Nicsevik János földijüknek külön szabadalom levelet adott és ők is ugyszólván a század elejétől gyakorolják mesterségöket. Nem foglalkoznak ők azzal, amit a magyarországi sebészek megtudnak tenni, hanem olyan operatiokat végeznek, melyekhez ezek nem értenek és melyekhez hozzá fogni nem is mernek. A magyar sebészeknek ugyanis — mondják — vannak a sérv (hernia) ellen némi praeservativumaik, kötéseket is alkalmaznak, de ezek csak a jobbmódúaknak valók, nem a népnek, amelyiknek foglalkozása azok viselését nem engedi; a kő bántalmakban oldó és enyhitő szereket a hazai gyógyszertárakban készitени nem tudják; a nyúlszájat (os leporinum) és a húsnak protuberantiáit operálni a hazai sebészek nem tudják. Ők csak ezen műtétek gyakorlására kérnek engedélyt s azt is, hogy megnevezett társaikat segédekül magukhoz vehessék. A királynő a helyt. tanács útján meghagyta Perbegh egészségügyi tanácsosnak, hogy a lithotomusokat vegye vizsgálat alá, és 1759 május 29-iki rendeletével a lithotomusok működését szabadnak nyilvánította, úgy azonban, hogy azok mesterségöknek körén kivül eső sebészetet vagy orvost igénylő műtéteket ne végezzenek.

Fürdők. Wernher Györgynek XVI. századbeli kisérletei után a XVII-ik században is foglalkoztak már egyes orvosaink egyes fürdőhelyeink vizének leirásával (l. 400. old.) A gyógyvizeknek méltatása nálunk is, mint általában, csak a XVIII. században vett nagyobb

lendületet. Mióta Hoffmann Frigyes, a hallei egyetem híres tanára, 1717-ben megjelent munkájával megveti az ásványvizek orvosi vizsgálatának alapját és amióta a Hahn testvérek, János Zsigm. és János Gottfr. Schweidnitzban megalapították a hydrotherapiát; a víznek a a gyógyászatban mind nagyobb tudományos alkalmazás jut. Mindenütt nagy gonddal kezdik tanulmányozni az egyes vizek vegyi alkotó részeit és gyógyhatásait. Franczia- és Németországban meghonosúl a fürdő-orvosok intézménye és a hatósági felügyelet a fürdők fölött. Ez ugyan nálunk nem egészen új dolog, amennyiben Körmöczbánya hatósága a városnak Stubnyafürdőjébe, ahol már akkor vendéglő is volt, 1568-ban fürdős- és seborvos mestert állított; de ez a XVIII. századig talán egyedűl álló eset. Az üdvös intézménynek állandósítására nálunk II. József törekedett.

Hazánknak természeti kincsei közt nem utólsó helyen állanak gyógyforrásaink. Laugier bécsi egyetemi tanár az udvari kereskedelmi tanács és a cancellaria útján felhívta erre a királynő figyelmét és ő 1763 január 7-iki rendeletével meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy a magyarországi ásványvizeket irassa össze, tanulmányoztassa, hogy azután Van Swietennek felügyelete alatt azokról részletes leírás készülhessen és ezeknek a külföldön is értékesítéséről, forgalomba hozásáról gondoskodni lehessen. Ezen kir. rendelet alapján a helytartó tanács jan. 17-én felhívta a megyéket; utasítsák tiszti orvosaikat az ország meleg és ásványos forrásainak tanulmányozására és azokról tegyenek jelentést. Ezen rendelet indította meg ásványvizeink és gyógyforrásaink részletesebb ismertetését s az előzőkhöz mind többen csatlakozva, létre jött a magyarországi *balneologiai irodalom.* Írtak: *Almás* hév-

vízről Torkos Justus János; *Balf* — Sopron megye —: Conrád András, Huszti Zachariás, Scholtz Jeremiás; *Borsod megye* ásványvizeiről Domby Sámuel; *Buda* meleg forrásairól: Oesterreicher J. M., Stocker Lőrincz; a *Dunáról* mint fürdőről Torkos Justus János; *Erdély* gyógyvizeiről Oesterreicher J. M., *Füred-Balaton* savanyúvizéről Oesterreicher J. M., Rácz Sámuel; *Háromszék megye* gyógyvizeiről Barbenius József; *Hercules* fürdőről Cariophilus Pascal; *Magyar-, Horvát- Slavonországok* gyógyvizeiről általában Lalangue János; *Nagy-Várad* meleg forrásairól Hatvani István; *Pöstyén* hévvizéről Torkos Just. János; *Rajecz,* Trencsén megye hévvizéről Kelin Amade; *Rákosi* meleg forrásokról Furlani J. András; *Ribari* meleg forrásokról ifj. Wipacher Dávid; *Ruzsbach* — Szepes megye — meleg forrásairól Krajzel J. Zsigmond; *Pozsony Szt.-György* kénes vízéről: Gömöry Dávid, Huszti Zach. Theophil; *Stubnyáról* Lissovini János; *Szt.-László* gyógyforrás — Veszprém megye — Gömöry István; *Szepesmegye* ásványos és meleg forrásairól Krajzel János; *Szinye-Lipócz* — Sáros megye — ásványvizéről Jósa István; *Szklenó* és *Vichnye* vizeiről Moller K. Ottó; *Tarcsa* — Vas megye — Komáromy J. Péter; *Trencsén megye* hydrographiáját megírta Adami Pál; *Trencsén* meleg forrásairól Hermann András; *Trencsén-Tepliczről*: Kiesewetter Alaj. Ferdinand, Seidler Károly; *Varasd megye* meleg forrásairól Payer János Lipót. Ezen német és latin nyelven dolgozott íróknak sorát bezárja Nyulas Ferencz »Az *erdélyországi* orvosvizeknek bontásáról« 1800 ban kiadott művével, melylyel megkezdte az újabb magyar balneologiai irodalmat.

Az orvosok és sebészek alaposabb képzésével, számuk növekedésével és működésük körének szabá-

lyozásával a fürdősök elveszítették jelentőségüket, mint egészségügyi tényezők. A sebészeknek gyógykezelési eljárásához tartozott a fürösztés is és így a városi fürdőkben még találunk alkalmazva sebész mestereket, de a tulajdonképeni fürdősök a kisebb sebészi műtétektől is elesnek. Már a budai sebészek 1703-iki czéhszabálya kimondja, hogy amelyik fürdős 3 évig rendesen nem tanulta a chirurgiát, borbélylyá nem lehet és ha tanulta is a sebészetet, ha nincsen meleg- vagy gőzfürdője, üzletet nem nyithat és a medenczét nem akaszthatja ki. A fürdősöktől, akik sebészetet is akartak gyakorolni, más czéhek is megkivánták a czéhbeli vizsgát. Mily csekély számmal voltak ilyen vizsgázott fürdős mesterek, mutatja az 1747-iki összeírás, amelyik mindössze 17 olyant mutat ki. Az egyes fürdőkben alkalmazott mesterek már inkább csak a fürdő elkészítésére, mint annak gyógyászati alkalmazására valók.

Gyógyfürdőink közől többet, amint láttuk, már a múlt századokban is igénybe vett a közönség. Ezek azonban a kényelem és a gyógyászat igényeinek igen kevéssé feleltek meg. A fürdőkre, mint közhasznú intézményre, a kormány csak a XVIII. században terjeszti ki figyelmét. Mária Terézia királynőnek az ásványvizek összeírását és vegyelemezését sürgető rendeleteit II. Józsefnek Balaton-Füred emelésére és a kor igényeinek megfelelő fürdővé alakítására vonatkozó intézkedései követték.

Balaton-Füred már a század elejétől sűrűn látogatott fürdője volt a közeli környéknek. A vidék népe régen felismerte savanyú vizének jótékony hatását és ivó vízűl nagyban használta. A forrásnak tulajdonosa, a tihanyi apátság, gondozta is némileg a forrást és a mellette volt kis fürdőt. A helyt. tanács 1783-ban fel-

szólította Zalamegyét, hogy a gyógyulást keresők érdekében állítson fel Füreden egy gyógyszertárt, amit a megye készségesen meg is tett. 1784-ben Veszprém és Zala megyék kaptak felszólítást, hogy tiszti főorvosaikat kiküldve tegyenek javaslatot a fürdő emelésére. Ezeknek és Skollanits József egészségügyi tanácsosnak jelentéseiből látjuk az ottan teljesített javításokat. A korhadt gerenda-bélelést eltávolitva kibővitették a kutat, melybe 5 savanyú- és 1 édesvíz-forrás ömlött, ezen utóbbit elrekesztették, ami által a forrás erőben nyert. A kutat kő béleléssel és párkánynyal látták el, megigazitották a kút fölött oszlopokon nyugvó fedelet. Az orvosok és a hatóságok javaslatai alapján a helyt. tanács a fürdő emlésére elrendelte, hogy a földesúr gondoskodjék arról, hogy a vendégek kellően el legyenek élelmi szerrel és itallal látva. Az eddigi bérlő monopoliumát megszüntetve, gondoskodni kellett a lakásokhoz jó konyhákról, hogy minden vendég tetszése szerint főzhessen. A korcsmák bérlőit osztályozni kell, hogy a vendégek anyagi viszonyaiknak megfelelően élhessenek, az árakat mindenütt meg kell szabni. Fára és élelmi szerekre szabad piaczot kell berendezni. Veszprémből a káptalan orvosa, aki eddig is kijárt oda, rendes orvosa legyen a fürdőnek, tartson mindig egy segédet, aki, ha állandóan nem laknék is a fürdőben, gyakran járjon oda. Állandó és rendesen fizetett sebész legyen. A sümegi gyógyszertárnak felállitott fiókját állandosítani, kellő postajárásról, sétáló helyek ültetéséről, a lakások, korcsmák, ételek tisztaságáról gondoskodni és azon kell lenni, hogy a verseny miatt minél több vendéglős telepedjék le, akikkel mindennek árát előre meg kell állapítani. A vendégek befogadására épitendő házakat a kormány felmentette a katonatartás

alól. Végre beleegyezik abba, hogy Zala és Veszprém megyék tervet készítsenek a forgalom emelésére irányozott balatoni hajózás megindítására.

1785-ben felhívatott a pesti orvosi kar, hogy készítsen rövid ismertetést a füredi víz alkotó részeiről és hogy minő betegségekben hogyan, milyen mértékben kell használni a vizet és a gyógyidő alatt minő életrendet kövessenek a betegek.

A fürdőben ekkor még igen sok kivánni való volt. A kádak kényelmetlenek, szűkek; a szobákban sehol egy asztalka nincs; a fürdős udvariatlan; az izraelitáknak csak a két kis, ugynevezett zsidó-szobácskában engednek fürödni, amiért a vagyonosabbak elhagyják a fürdőt; nincsen kórház, ahol a beteg cselédeket el lehetne helyezni; az árnyékszékek rendezetlenek; nincs elegendő édes ivóvíz; az orvost kárhoztatták, hogy a gyógyszerész magas árakat szed, hogy a víznek leírása még nem jelent meg nyomtatásban; a sebész még nincsen ellátva kellő eszközökkel; a közönség kivánja a hidegvíz gyógyintézet szervezését; a tóban fürdés nincs szabályozva; a mészgödrök fedetlenek; a vendégek részére nyomtatott fürdőszabályok érthetetlenek; a tisztaság sok kivánni valót hagy még fenn. A fürdő orvosa Oesterreicher József Manes mind ezen panaszoknak jogosultságát elismerve, a javitásokra vonatkozó részletes javaslatait felterjesztette a helyt. tanácshoz, melynek megkeresésére Zalamegye és a tihanyi apátság igyekeztek a bajokon segíteni.

Oesterreicher általában igen buzgón dolgozott Balaton-fürednek felvirágoztatásán. Javaslatot tett egy kútnak mesterséges úton előállítandó aczélvízzel készítésére, behozta a zuhany fürdőket és a villanyozást. Az ő sürgetéseire adta ki a helytartó tanács a fürdő eme-

lésére szolgáló rendeleteit, melyek csakhamar nagy részben megszüntették az említett panaszokat.

A helytartó tanács Oesterreicher gondoskodását látva, a tihanyi apátságot felhívta, hogy Füreden állandó orvosúl alkalmazza Oesterreichert. Az apátság sokalta ugyan, hogy a fürdő orvosnak évenkint 400, a chirurgusnak 200, a gyógyszerésznek 100 frtot fizessen, de végre belenyugodott és Oesterreicher 1786 szeptember 12-től 400 frt fizetéssel és szabad lakással első rendes fürdőorvosnak kineveztetett, megbízatván a fürdőben a rendőri szabályok és a víz kezelés fölötti felügyelettel is. A helytartó tanácsnak 1786 április 18- és május 2-, 23- és julius 25-iki rendeletei részletesen megállapították az orvos, chirurgus, gyógyszerész és a megyei polgári biztosnak teendőit. Megszabták az italok és ételek, szobák, kocsik árát s ezzel Balaton-füred a rendezett európai fürdők sorába lépett.

Füreden a forrás mellett, meg a faluban és Aracson, meg a szőlőkben volt ekkor a vendégek elhelyezésére 170 szoba, 51 konyha és 319 ló befogadására istáló, ebből a tulajdonképeni fürdőben 75 szoba, 7 konyha és 80 lóra istáló. Az első osztályú szobák ára 24 órára 30 kr., a második osztályuaké 24, a többi festett szobáé 15, a padlás szobáké 9 kr.

A felső vendéglőben az egyik asztalnál ebéd: Leves, marhahús 2 mártással, főzelék sülttel, egy becsinált, sült salátával 18 kr. A másik asztalnál ebéd ugyanúgy, hozzá még tészta és gyümölcs 30 kr. Az ételeket porczelán edényeken kellett feltálalni és ugyanazzal teríteni. Vacsora személyenkint 12 kr. Egy rántott vagy sült csirke salátával 15 kr. Becsinált csirke 12 kr. Egy sült liba salátával 36 kr. saláta nélkül 30 kr.

Egy itcze közönséges bor 4, ó-bor 6, somlai 8 kr. Az alsó vendéglőben minden olcsóbb volt.[1])

Balaton-Füred savanyúvizét a helytartó tanács fontos kereskedelmi czikknek tekintve, arra igen nagy gondot fordított, számos rendelet szabályozza annak kezelését és a hamisítás ellen védését. Az eladásra szánt palaczkok előbb a gyógyszerész, majd a fürdő orvos felügyelete alatt töltettek, dugaszoltattak és zárattak le a »Fons Füred« köriratú pecséttel. Mily nagy jövedelmet hozott a víz a tulajdonos apátságnak, mutatja a helytartó tanácsnak az orvos, sebész és gyógyszerész alkalmazására vonatkozó rendelete, amely az azok fizetésére megállapított 700 frtot sokaló apátnak azt mondja, hogy eddig a vízből évenkint 200 frttal többet vett be, mint amenyi az orvos, sebész és gyógyszerész fizetése.

Mióta Mária Terézia királynő figyelmét az udvari kereskedelmi tanács felhívta a magyar ásványvizeknek kereskedelmi fontosságára ásványvizünk kivitele folytonosan emelkedett a bécsi gyógyszerészek útján, akik azoknak forgalomba hozására kizárólagos szabadalmat szereztek és versenytársakra csak az olajos tótokban akadtak. II. József 1783-ban megszüntette ezen szabadalmat s az ásványvizekkel való kereskedést szabaddá tette s azokat összes országaiban vámmentesen lehetett szállítani. A külföldi vizekre palaczkonkint 12 kr. vámot vetett, míg a miéinknek palaczkjait is felmentette a vám alól és mindenkinek, aki külföldre vizet szállított, minden kivitt 1000 palaczkért 3 arany jutalmat adott. Mikor megtudta, hogy az olajosok hamisított vizet árulnak, nehogy annak következtében a

[1]) Linzbauer Cod. III. 848, 890, 1037, 1092, 1114, 962, 967, 977, 989. sz.

magyar ásványvizek jó híre csorbát szenvedjen, üzletüket betiltotta.[1])

d) Szülészet.

A szülészet a XVIII. században nagy lendületet nyert. Paré Ambrus óta senki sem gyakorolt arra oly nagy befolyást mint *Palfyn János,* a chirurgia tanára Gentben, az általa készített szülészeti fogóval, amelyik kiszorította a használatból a Roonhuyse féle titokzatos eszközt és a Chamberlen féle fogót és véglegesen megszüntette a nehéz szülésekhez hívott sebészeknek azon szokását, hogy mindjárt készek voltak a magzat feldarabolásához látni.

A szülészet tanítására európaszerte nagy gondot kezdenek fordítani. Párizsban a szülésznőket régi idők óta képző Hôtel-Dieuben mindössze 6 heti elméleti és ugyanannyi időn át tartó gyakorlati oktatást adtak. 1720-ban az id. *Gregoire* Párizsban szülészmestereket képző iskolát állított, melyet 1743-ban az École pratique de chirurgie-n szülésznők és sebészek részére nyitott tanfolyam követett. Erre aztán az egyetem is befogadta a szülészetet 1754-ben. Irhonban a szüléseket már a század elején a College of physicians vizsgálta. 1743 óta ezen testületben tanszéket állítottak a szülészetnek. 1763-ban *Fleury* orvos Dublinban a vezetése alatt állott Meath-Hospitalon szülészeti poliklinikát rendezett be. Edinburgban *Young* tanár 1751-ben kezdett szülészeti előadásokat tartani. Londonban régibb idő óta volt ugyan szegény nők felvételére szolgáló kórház, de rendszeres szülészeti iskola nem és az egész századon át csak egyes magán kórházakban adtak oktatást. Németországban a század

[1]) Linzbauer: Magyarorsz. nemzetk. egészségügye 73—74.

első felében még csak egyes egyetemi városokban vetették vizsgálat alá a szülésznőket. Rendszeres iskoláztatásukban Strassburg járt legelől, ahol az egyetem mellett 1728-ban állitottak szülésznői tanfolyamot és szülészeti kórodát. Göttingenben 1751-ben, Bécsben 1764-ben, Jenában 1781-ben kezdték meg az egyetemen a szülészet tanitását. Berlinben 1751-ben, Kopenhágában 1760-ban, Kasselben 1763-ban, Marburgban 1792-ben alapítottak szülészeti iskolákat. Nagy-Szombatban 1770-ben. Ezen iskolák azonban kezdetben mindenütt csak kis körben éreztették hatásukat. A szülészet Európa nyugati országaiban is legnagyobb részben csak gyakorlati úton szerzett ismeretekkel bíró nőknek kezén volt.

A század első felében nálunk uralkodott állapotokról legvilágosabb képet ad az 1747-iki összeírás, amelyik szerint: Nagy-Szombatban volt 2 fő- és 3 segéd szülésznő, az utóbbiakról nem említik, hogy tanultak és felesküdtek-e; Zólyomban 2 tanúlt és esküdt; Bártfán 3; Felső-Bányán 2; Szebenben (kis) 3; Pozsony-Szt.-Györgyön 1; Jász-Kún kerület minden községben; Sáros megyében a plébánosok és esperesek gondoskodnak, hogy hiány ne legyen; Szatmár-Németi 3; Ruszt 1; Máramaros megyében a szolgabírák rendeletet kaptak, hogy a nem esküdteket eskessék meg; Pest megye 143; Zólyom megye 45; Breznóbánya 2; Bakabánya 3; Székesfehérvár 2; Sopron 2 vizsgált de nem esküdt; Békés megyében a szülésznők inkább csak kiszolgálnak, mint képzettséggel és tapasztalt segitséggel szolgálnának; Komáromban 6; Bars megyében bőven; Mosony megyében a parochusok szokták tanítani és felesketni. Szeged 17; Debreczen 11; Pozsony megye

[1]) Haeser II. 714—724. Baas. 542. U. ott részletesen a külföld szülészeti és gyermekgyógyászati irodalma.

175; Baranya megye 216; Nyitra megyében a parochusokat hívták fel gondoskodni arról, hogy hiány ne legyen; Győr 3 és egy segítő; Tolna megye 60 esküdt 5 nem; Túrócz megyében csaknem minden faluban lehet találni tapasztaltakat; Kőszeg 1 és 1 segitő; Bazin 3 esküdt; Zemplén megyében kitanúlt 1 sincs, de tapasztalatból jártas sok van; Nagybányán 3 esküdt; Selmeczbányán 26, 1 fő és több esküdt segitő; Trencsén 4 tanúlt és esküdt; Kis-Marton 1; Ugocsa megye 20; Bazin 3 esküdt és alkalmas; Liptó megyében számuk nem tudható meg, többnyire az öreg asszonyok segédkeznek a fiataloknak.[1])

Sok helyen még számszerint se tettek róluk jelentést, de a beérkezett adatok is elégségesek arra, hogy lássuk, miszerint képzett és esküdt szülésznők csak némely városainkban voltak. A képzettséget itt is csak annyiban kell értenünk, hogy a gondosabb városi orvosok utasításokat adtak egyeseknek. Egészben véve azt látjuk, hogy a szülészetre a lelkészeken kivűl alig ügyelt fel valaki, ők láttak el egyes nőket olyan utasításokkal, aminőkkel tehették, ők eskették fel és jogositották a gyakorlatra. És még ez is jó volt, ahol megtörtént, mert ezek legalább ellenőrzés és lelkiismereti kényszerűség alatt állottak. De a múlt század elején még papokban is nagy hiány volt, maga II. József több mint 1000 plébániát állított fel, és így a községek nagy részében még a papi felügyelet sem volt meg. Egyik másik megyének jelentéséből szinte kilehet olvasni a csudálkozást a helytartó tanács naivsága fölött, hogy az a nemes vármegyétől kér felvilágositást a gyermekek születéséről, mikor abból csak a papnak, meg a bábának van haszna.

[1]) Linzbauer Cod. II. 336. sz.

A helytartó tanács a szülészet ügyére is kiterjeszti figyelmét. A Torkos féle 1745-iki szabályzatban van részükre az első hivatalos utasítás, melynek 6-ik pontja megkívánja, hogy szülésznői gyakorlatra csak a tiszti orvosok előtt vizsgázottak bocsáttassanak. Minthogy azonban tiszti orvosok ekkor még csak a városokban voltak, ezen szabályzatnak általános érvénye nem lehetett. Az 1755-ben kiadott »Planum regulationis in re sanitatis« valamint az orvosokat, sebészeket és gyógyszerészeket, úgy a szülésznőket is kötelezi arra, hogy mielőtt gyakorlatot kezdenének, személyesen tartoznak a hatóságnál jelentkezni, magukat a tiszti orvos által tartandó vizsgának alávetni és a szülésznők kiképzésére szánt alapba működésük helyéhez mérten 2, 4, 6 körmöczi aranyat lefizetni. 1763-ban már látunk egyes törvényhatóságokban *tiszti szülésznőket* alkalmazva. Ekkor ugyanis a helytartó tanács a megyéktől jelentést kiván arról, hogy az alkalmazott orvosok, sebészek és szülésznők ki által adott és minő utasításokkal vannak alkalmazva? 1766-ban meghagyja, hogy a hol a közpénztárból díjazva több orvos, sebész és szülésznő van, ottan csak egyet kell alkalmazni. 1767-ben a többi közt a szülésznők fizetéséről, kötelezettségeiről, utasításaikról 3 hó alatt részletes jelentést kiván a megyéktől. A helyt. tanács 1770 október 4-iki rendeletével a magyar korona országaiban is érvénybe léptetett »Generale normativum Sanitatis« IV. szakasza az egészségügyi rendeletek végrehajtására hivatott hatóságoknak kötelességükké teszi gondoskodni arról, hogy ha már nem mindenikben is, de legalább minden 2—3 szomszédos faluban legyen szülésznő, akitől meg kell követelni a valamelyik szülészmester vagy hatósági orvos által kiállított bizonyít-

várt és az esküt. A járásbeli tiszti szülésznők fizetése évi 60 frtban volt megállapítva.

A nagyszombati egyetem orvosi karának szervezésekor a szülészetnek a sebészettel kapcsolatban állíttatott tanszék. A szülésznőknek az igazgató, dékán és a szülészet tanára előtt a szülészettan minden részéből vizsgát tenniök és gyakorlati jártasságukat gépezeten bemutatniok kellett. Mint szülészek szigorlatra csak orvosok és sebészek bocsáttattak. A szülészeti magister vizsgájáért és okleveléért 43 frt 6 krt, a szülésznőiért 35 frtot kellett fizetni, de ezt a szegény falusi sebészeknek és szülésznőknek felerészben vagy egészen is elengedték. Az egyetem 1771—80 közt 5 szülészmesteri és 53 szülésznői oklevelet adott ki.[1])

A szülésznőknek rendszeres kiképzése lassan haladt előre és a helytartó tanács alkalmaztatásuknál nem is követelte szigorúan az egyetemi oklevelet, de minden módon igyekezett a hatóságokat rá bírni, hogy a tanfolyamokra minél több nőt küldjenek fel. II. József 1781-ben megengedte a megyéknek, hogy az egyetemre a házi pénztár terhére küldjenek fel nőket szülésznőkké kiképeztetni. Mikor így sem ment a dolog és a vidéken nagy hiány volt képzett szülésznőkben, ilyeneket Pestről küldtek ki s ezeknek a törvényhatóság állomásonkint 40 krt fizetett úti költségül. Az 1788 február 18-iki kir. rendelet felhívta a megyék és városok figyelmét arra, hogy az így kiküldött szülésznőknek lakásáról is gondoskodni kell és így sokkal előnyösebb dolog, ha lakással bíró vagyonosabb nők vállalkoznak a tanfolyamok hallgatására. A hatóságok által felküldendő nőknek is meg kell adni az úti költséget, de a visszautazásra csak akkor, ha a vizsgát

[1]) Pauler id. mű 75, 83, 85, 150.

sikerrel állották ki. Az 1797-iki julius 9-iki kir. rendelet az izraelita szülésznőknek is szabad gyakorlatot engedett.

A kormánynak ezen jóakaratú törekvését buzgón támogatták orvosaink, a szülésznők számára írt magyar és német munkákkal. Első ezen téren *Weszprémi Istvánnak* »Bába mesterségre tanító könyv«-e 1766-ban. Van Swieten e műnek egy-egy példányát Weszprémi nevében Mária Teréziának és II. Józsefnek átnyújtotta, a kik azokért a szerzőnek buzgó igyekezetét megdicsérték és a királynő Weszprémit a mellképét viselő, gyémántos koronával ékített és gyémántos keretbe foglalt nagy arany éremmel ajandékozta meg.[1]) Weszprémit követték: *Domby Sámuel* »Bába mesterség stb. 1772; *Lalangue János.* »Rövid oktatás a szülészethez« 1779; *Mocsi Károly* »A bába mesterségnek eleji« 1784, a helytartó tanács által közhasználatra ajánlva; *Plenck József* »Anfangsgründe der Geburtshilfe« 1768-tól 1803-ig 7 kiadást ért. Ezt Mária Terézia királynő 1777-ben minden hazai nyelvre lefordítani és terjeszteni rendelte. Latin nyelven írtak: *A nehéz szülésről*: Fischer Dán., Segner András; az *elvetélésről* (abortus) ugyanazok; a *gyermekágyi folyásról* (lochia): Fischer Dániel, a vérnek a szülés után nem a rendes úton, hanem az emlő rákszerű fekélyein folyásáról; a *lochia* rendes és rendellenes lefolyásáról; Breuer Sámuel, Mocsi Károly és Smidt Ján. György: — a *havi tisztulásról:* (menstruatio, catamenia): Neumann Sámuel, Fischer Dániel és Vette J. György. A *szoptatást* illetőleg: Kassai Mihály a dajkák életrendjéről; Pfirsteter András az emlők gyuladásáról. 1789-ben a helytartó tanács az országos főorvos útján uta-

[1]) Maizner id mű 32.

sítást adott a szülésznőknek arra nézve, hogyan kell eljárni az életjelt nem adó újszülöttekkel.

A kormánynak ezen és a következő fejezetben érintendő intézkedései a gyermekek gondozása körül is meghozták a kívánt eredményt.

e) Egészségügyi intézmények. Járványok. Orvosrendőrség.

A helytartó tanácsnak a közegészségügyre vonatkozó nagymértékű intézkedései az *országos egészségügyi bizottságból* indúltak ki. III. Károly királynak 1738 aug. 26-iki rendelete meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy az saját kebeléből válasszon az országos bizottságba elnököt és két tagot, két tagot küld a m. kir. kamara, kettőt Pozsony város hatósága s ezekhez járul még egy orvos. Ezen bizottságnak feladata lesz az egész országra kiterjedő hatáskörrel felügyelni a közegészségügy minden ágára s működéséről jelentéseit a helytartó tanács és a m. kir. udvari cancellaria útján a felség elé terjeszteni. Az így megalakúlt országos egészségügyi bizottság javaslatára már 1738 nov. 18-án elrendelte a király, hogy tekintettel az uralkodó pestisre az egyes törvényhatóságok kebelében is alakíttassanak az ott állomásozó katonaság tisztjei és a hatóságok küldötteiből álló egészségügyi bizottságok, melyek a helyi viszonyoknak megfelelő javaslatokat, intézkedéseket megtéve, jelentéseiket az udvari cancellariához és a helytartó tanácshoz adják be. Ahol a helyi bizottság nem felelt meg kellően, a kormány rendkívűli hatalommal külön bizottságot rendelt, mint Budára 1739-ben Nádasdy Lipót gróf és Kassára 1742-ben Csáky Antal gróf elnöksége alatt, ezen utóbbira rábízva a felügyeletet az ország felső vidéke fö-

lött. Az egész országra nézve egységes szabályokat megállapította az 1770 szept. 17-iki királyi rendelettel kiadott »Generale normativum sanitatis«. A helytartó tanács kebelében alakított országos bizottságnak alárendelve minden megye és sz. kir. város köteleztetett egészségügyi bizottságot állítani, melynek a területén levő összes orvosok, sebészek, gyógyszerészek és szülésznők alá rendeltettek. A királynő az összes hatóságoknak szigorú felelősség alatt meghagyta, hogy az egészségügyi tanács határozatainak mindenkivel szemben szerezzenek érvényt és a legkisebb mulasztást vagy vétséget se hagyják büntetlenül. Részletesen szabályozva vannak itten a tiszti és magán orvosok, sebészek, gyógyszerészek viszonyai.[1]) A megyei physicusok részére itten foglalt utasításokat a szerzett tapasztalatok alapján 1786-ban kibővítette a helytartó tanács s ekkor adott hivatalos instructioja iránytadó volt a század további folyamán. A megyei tiszti orvosnak kötelessége volt: általában felügyelni az egészségügyre és teljesiteni a törvényszéki orvosi vizsgálatokat. A községeket ellenőrizni, hogy minden járványt haladék nélkül jelentsenek be és a vett jelentés után személyesen győződni meg a betegség természetéről, terjedelméről, ha csakugyan van járvány a kellő intézkedések végett a járvány helyén kell maradnia annak megszüntéig; ha saját intézkedései nem vezetnének kellő eredményre, a megye útján az országos egészségügyi bizottságnak haladék nélkül jelentést tesz, hogy ez az egyetem véleménye alapján segítségére legyen; felügyel, hogy orvosi, sebészi és szülésznői gyakorlatot csak kellő képesítésüek űzzenek; ellenőrzi és vizsgálja a gyógyszertárakat és a mérges anyagok

[1]) Linzbauer Cod. II. 111, 133, 163, 287, II. 641. sz.

árulására jogosított kereskedéseket; felügyel a köztisztaságra, az élelmezés egészséges voltára, általában mint nyilvános tisztviselő mindenre kiterjeszti figyelmét és mindenben intézkedik ami a közegészségügyet érinti. Hatáskörébe tartozott az állategészségügy is. Alája vannak rendelve a járásbeli sebészek és szülésznők. Ezek jelentéseiket évnegyedenkint beterjesztették a főorvosnak ez meg az egészségügy állapotáról évenkint részletes jelentést tett az országos egészségügyi bizottságnak.

A tiszti orvosok jelentéseit és javaslatait az országos bizottság eleinte az egyetem orvosi karának adta ki vélemény adásra, minthogy azonban ezen munka a kart elvonta rendes teendőitől, 1786-ban az *országos főorvosi* állás szerveztetett, melyre II. József *Vezza Gábort,* az orvosi kar igazgatóját nevezte ki évi 1500 frt fizetéssel és 500 frt személyes pótlékkal. Az országos főorvosnak teendői voltak: fő felügyelet az orvosi tanulmányok, a budai, pesti nyilvános kórházak fölött; ő a kegyes alapítványokat kezelő bizottságnak elnöke; neki vannak alárendelve a tiszti orvosok, akik jelentéseiket hozzá a főispánok útján terjesztik fel és ezeknek alapján ő teszi meg a szükséges egészségügyi intézkedéseket.[1])

Az egészségügyi személyzetnek a fokozatos felelősség elvére fektetett ilyen szervezése sokat javított a nép nagy tömegének eddig teljesen elhanyagolt egészségügyi viszonyain. A kormánynak jóakaratú törekvései végrehajtására voltak szakértő közegei, akiknek teendőit részletesen megállapították az általános egészségügyi szabályzatok (Generale normativum sanitatis 1770, 1787) és az egyes különös esetekben kiadott kormányrendeletek.

[1]) U. o. II. 927, 1048, 1058, sz.

A tiszti orvosok, sebészek és szülésznők intézményének behozatalánál a kir. kormány leginkább a szegény adózó néposztályra volt tekintettel. A hivatalos egészségügyi személyzetnek szoros kötelességévé volt téve a szegény népnek éjjel, nappal ingyen is segítségére állani. A humanismus szelleme lengi át a kormánynak többi egészségügyi rendeleteit is, melyek közt előkelő helyet foglal el a *kórház ügy* rendezése. Kórházakat a múlt században a városok és a szerzetes rendek tartottak fenn, mindenik a maga körében országos felügyelet nélkül.

Az 1723-iki 96. t. cz. több szerzetes rend közt törvényesen beveszi a hazánkba már a XVII. század közepén betelepült *irgalmas szerzetes rendet.* Ezen rend részére a XVIII. században Kollonich bíbornok 1723-ban Pozsonyban, gróf Erdődy Gábor püspök 1728-ban Egerben, Gyöngyössy György kanonok 1760-ban Nagy-Váradon, Migazzi bíbornok 1763-ban Váczon, Batthyány János hg. primás 1796-ban Szakolczán alapítottak új rend- és kórházakat.[1])

Ugyancsak az említett t. cz. vette be törvényesen az Orsolya szűzek rendjét.

Míg a XVIII. század, különösen második felében, nem kedvezett a szerzeteseknek, ezen betegek ápolásával foglalkozó két rend iránt még II. József is nemcsak elnéző volt, de tekintettel nemes hivatásukra, kedvezett is nekik. Míg a többi kolduló rendeket eltörölte, ezeknek az egész országban szabadon megengedte a könyöradományok gyűjtését. II. Lipót az irgalmasokra nézve megújította Mária Terézia királynőnek 1748-iki szabadalmát, mely szerint nyilvános gyógyszertárakat tarthatnak.

[1]) Rupp id. mű. I. 91, 195, 696. II. 41. III. 135.

Az 1715-iki 74 és 1723-iki 70. t.-czikkek az összes kegyes alapítványok fölött a felügyeletet királyi jognak tartván fenn, a kir. helytartó tanács ezen a téren is erélyes intézkedéseket tesz. Az osztrák örökös tartományokra vonatkozólag 1713-ban udvari rendelettel kiadott kór- és szegényházi szabályzatokat hazánkban is életbe léptette 1738-ban. 1754-ben — az 1723. 70. t.-cz alapján — felhívta az egyházi és világi hatóságokat, hogy a területükön levő összes kegyes alapítványokról tegyenek részletes jelentést, majd a következő évben az összes kór- és szegényházakat és azoknak vagyonát a kegyes alapítványok közé sorolta. Ezzel egészen kezébe vette a szegények és szerencsétlenek ápolásának ügyét

II. József 1783-ban kijelenti a tébolyodottak ügyének rendezésére vonatkozó szándékát. A tébolyodott egyházi emberekre vonatkozólag elrendeli, hogy azok az irgalmas szerzeteseknél helyeztessenek el, ahol részükre mindig kell helynek lennie. Az országos tébolyda alapításának czéljából a helytartó tanács útján felhívta az ország összes jótékony czélú intézeteit és társulatait, adjanak részletes kimutatást czéljaikról és vagyonukról, hogy meglehessen állapítani a szervezés módját és eszközeit. Utóda II. Lipót tovább foglalkozik az eszmével és 1791 aug. 26-iki rendeletében kifejtve egy országos tébolydának czélját, melyben a szegényeket ingyen, a vagyonosabbakat mérsékelt díjért lehetne ápoltatni; kijelenti, hogy a bécsinek mintájára akar egyet alapítani s ezen czélra fel akarja használni az eltörölt polgári fraternitasok vagyonát, amennyiben azok alapítványokkal terhelve nincsenek. Ez körülbelől 300.000 frt tőkét képvisel, de ennek nagyobb része magán adósok kezén lévén, felhívta a hatóságokat a tartozások beszedésére.

A leghumanusabb intézményeknek egyikét akarta a kormány meghonosítani, amikor 1799-ben felhívta a hatóságoknak figyelmét a törvénytelen szerelem áldozataira. A szégyentől félve sokan erőszakosan elveszítették szerelmük gyümölcsét, sok gyermek és szülő lett ennek áldozatává. A helytartó tanács 1799 január 29-iki leiratában felszólította a hatóságokat, nyilatkozzanak, vajjon kór-, szegényházaikban vagy lazaretumaikban nem lehetne e egy egy szobát berendezni azon czélra, hogy ottan az olyan szerencsétlenek nyugodtan megszülhetnék gyermekeiket s azokról aztán gondoskodhatnának. Ahol nincsen megfelelő helyiség, gondoskodjék a hatóság olyannak a házi pénztárból és gyűjtendő könyöradományokból felállításáról.

Lassankint ébredezni kezdett közönyösségéből a magyar nemesség is és az 1791-ben kiküldött regnicolaris deputatio munkálatai részletesen felölelték az említett összes egészségügyi intézményeknek törvények által óhajtott rendezését. Sajnos, hogy a beállott politikai viszonyok következtében a jó akaratú törekvések hosszab időre elodáztattak s egyik másik eszmének keresztűlvitele még mostanáig sem történt.

Járványok. A közegészségügyre fordított nagyobb gond elvette a járványoknak pusztító erejét. Egyrészt ritkábban lépnek fel azok, másrészt a tudomány és a megjavított egészségügyi igazgatás a lehetőleg szűk korlátok közé szorította azokat. Leggyakoribb még a *pestis*. Az ország nagyobb részére kiterjeszkedve csak kétszer, 1709- és 1739-ben tört ki, máskor mindíg csak egyes vidékekre szorítkozott, helyesebben mondva szoríttatott a rögtön foganatba vett intézkedések által. Mióta meggyőződtek róla, hogy a pestis ragályos betegség, hazánkat délen és keleten veszteglő intézetekkel látták

el, melyekben a török birodalomból, Oláh- és Moldvaországokból jövőket összes málháikkal együtt 20—40 napi szigorú veszteglésnek vetették alá. Eleinte a veszteglő házak csak ideiglenesek voltak, 1770-ben állandó veszteglő házakat állítottak fel: Mármarosban Borsán; Erdélyben: Radnán, Ojtozon, Gimesen, Birickén, Tömösön, a Verestorony, Törcsvár, Bodza és Vulkán szorosoknál; a temesi bánságban Mehádián, Supaneken, Fehértemplomban; Slavoniában: Eszéken, Zimonyban, Broodon, Gradiskán; Horvátországban: Szluinban, Radonováczon és Kosztaniczán. Ha a pestis a szomszédországokban kitört, a határon őrvonalat — cordon — állítottak oly sűrűn állítva az őröket, hogy egymást beláthassák. Ezeknek kötelességük volt őrködni, hogy a határon addig senki át ne jöhessen, amig a veszteglési időt ki nem töltötte. Aki az átkelést ki akarta erőszakolni, azt az 1766-iki kir. rendelet szerint le kellett lőni, hulláját és málháját megégetni. A veszteglő intézetek személyzetének, az őröknek és orvosoknak az idegenekkel érintkezniök nem volt szabad.[1])

Ha valahol az országban mutatkozott a pestis, az illető helyet szigorú zár alá vették, betiltottak minden összejövetelt, még a nyilvános istenitiszteletet és temetéseket is. A szigorúságot érdekes világításba helyezi a helytartó tanács 1738 nov. 28-iki rendelete, melyben, minthogy értésére esett, hogy a kálvinista papok a praedestinatio elvéből indúlva ki, nem óvják híveiket a tömeges érintkezéstől és így előmozdítják a pestis terjedését, meghagyja a hatóságoknak, hogy az engedetlen papokat jelentsék fel. Mikor az intés nem használt, a helytartó tanács 1739 máj. 2-án megparancsolta a hatóságoknak, hogy a papot aki a praedesti-

[1]) Fekete L. A magyarorsz. rag. és járv. körök tört. 67.

natiot hirdeti, nyilvános isteni tiszteleteket és temetéseket tart, el kell fogni és mások elrettentő példájára fel kell akasztatni vagy másképen szigorúan büntetni.[1])

Pestises évek voltak: 1709—1712, 1737—1741, 1755—1756, 1795—1796.

A második nagymérvű járvány volt a *bújakór*. A helytartó tanács 1784-ben rendeletet adott az orvosoknak és sebészeknek, hogy a köznép közt elterjedt ragályos betegség kiírtására mindent kövessenek el. Leginkább befészkelte az magát az oláhok közé. A királynő Krassó megye felterjesztésére meghagyta a temesi kamarai igazgatóságnak, hogy a bújakórosok elhelyezésére az oraviczai kerületben a Komoristyén levő úri házat adja át, ezenkívül Facseten és Lugoson és a karánsebesi kerület részére a később megállapítandó helyen külön kórházakat kell építeni. A határőrvidék katonai parancsnokai Brambilla fő törzschirurgus felterjesztésére részletes szigorú utasítást kaptak a betegség kiírtására. A zalatnai kincstári uradalom főorvosának jelentése szerint ottan egész községek ragályozva voltak 1786-ban, köztük sokan már olyan állapotban, hogy rajtok segíteni többé nem lehetett. A betegeket külön kórházakban osztályozva helyezték el és csak a legnagyobb erőfeszítéssel sikerült a betegséget kiírtani.[2])

A század vége felé, 1790-ben Buccari kerület egyik kis falujában a bújakórnak egy ezen időig nem ismert válfaja lépett föl, amely oly rohamosan terjedt, hogy a tengerpart falvaiban 1801-ben 13.000 egyén volt általa

[1]) Linzbauer Cod. II. 134, 155. Linzbauer Codexében nagy számmal vannak a pestis terjedésének gátolására, a betegség gyógyítására a veszteglő intézetekre vonatkozó rendeletek és utasítások.

[2]) Linzb. Cod. III. 864, 874, 876.

meglepve. Ezen ragályt keletkezése helyéről Skerlievo faluról *Skerlievo kórnak,* (— Maladitta di Scherlievo-, malsifilitico ulceroso-, grobbigni betegség, — morbus contagiosus scabioso venereus, — scabies venerea contagiosa) nevezték el. Kiírtására századunk első felében nagy mérvű intézkedések történtek.[1])

1771—1772-ben az ország több részében, de különösen Pozsony és Sáros megyékben járványosan lépett fel a hagymáznak egy neme, a *„febris bilioso putrida"*-nak rothasztó epésláznak nevezett betegség, amelyik 1789—1790-ben ismétlődött, Szerém, Pest, Árva-megyékben járványszerűleg lépve fel, különösen pusztított Budán és Pesten. Első fellépésekor a helytartó tanács az országos egészségügyi bizottság által azonnal összehívatta a pozsonyi orvosokat, hogy tanácskozzanak a betegség lényege, minősége, symptomái és gyógyításának módja fölött s tanácskozásuk eredményét terjesszék fel hozzá. Ekkor hozta a helytartó tanács azon fontos határozatot, hogy járvány alkalmával a megye, illetőleg város területén működő összes orvosok tartoznak a tiszti orvos felszólítására tanácskozásokra összejönni és véleményt adni.[2]) Haeser nagy orvostörténeti művében »Die biliöse Krankheitsconstitution« czím alatt írja: A rothadásról szóló tan új stadiumba lépett Stoll fellépésével. Boerhaave egyik tanítványa *de Koker* már 1719-ben az epét állította minden heves és hosszas betegségek okozójának. Stoll a febris maligna okául a megromlott epét s az ez által a bélnyálra, a chylusra és a vérre átvitt rothadást tartja. Ha Stoll követőinek iratait tekintjük, nem lehet kétel-

[1]) Fekete: Rag. és járv. kórok 66. Linzb. Magyarorsz. nemzetk. egészségügye 17 stb.

[2]) Linzb. Cod. II. 681.

kednünk egy ilyen betegségi charakternek 1760—1780 közt létezéséről«.[1]) Nálunk már de Koker előtt, Stollt egy félszázaddal megelőzőleg foglalkozott a biliosus lázakkal Moller Károly Ottó beszterczebányai orvos a boroszlói orvos-természettudományi évkönyvekben (XI. 57) közölt: »De febre epidemia *biliosa* in et circa Neosolium in Hungaria anno 1719 aestate et autumno grassante« című értekezésében. A febris bilioso putridaról meg Knie Márton írt 1781-ben.

A *scarlatina* = vörheny, melyet Rácz Sámuel budai egyetemi tanár magyarosan *skárlátos hidegnek* nevezett el, 1776 táján lépett fel először európaszerte járványosan. Nálunk 1783-ban Borsod, Gömör és Abaúj megyékben oly erővel lépett fel, hogy némely falvakban csaknem az összes gyermekeket elragadta, sőt a kutyákat és macskákat is kiölte. Benkő Sámuel Borsodmegye főorvosa még 1783-ban benyújtotta a helytartó tanácshoz ezen című tanúlmányát: »Novum febris scarlatinae genus, quod id 300 innocuis infantibus observatum, et ex aliquot cadaveribus excerptum, quale genus nullus medicorum, nec Sennertus in Saxonia, nec Navier in Gallia, nec Plencic et Stoll Viennae, nec Rosenstein in Svetia, non Tissot in Helvetia, non Withering in Anglia, non denique Weikhard in Germania descripserunt«. A tudós orvos már a czímen is kitűntette észleleteinek elsőségét. A budai egyetemnek vélemény adás végett kiadott tanúlmányt Rácz Sámuel tanár 1784-ben magyar nyelven: »A skárlátos hidegnek leírása és orvoslása« czímen kiadta. Domby Sámuel is foglalkozott ezen betegséggel: »Orvosi tanítás a gyermekek nyavalyáinak megesmerésekről és orvoslásokról. Pest 1794« című művében.

[1]) III. köt. 562.

Ezeken kívül uralkodtak még: az *exanthematicus typhus* 1730—34, 1751-ben; a *hurutos láz* febris catarrhalis 1729, 1762-ben, melyről Loew Károly írta: »Historia febr. catarrhalis quae anno 1729 per Europam epidemice grassata est« című, 1730-ban Bécsben németül is megjelent munkáját; a *süly* (scorbut) 1733, 1786-ban és a *hólyagos himlő* (variola) 1711, 1717, 1719, 1721, 1737, 1739, 1740—1742-ben.[1])

A himlő ellen emberi himlőből vett anyag oltása által védekezés Ázsia népeinél régi dolog volt már. Európában Konstantinápolyban 1673 táján honosúlt meg, és *Timoni Emanuel* ottani orvos volt az első, aki azt 1713-ban irodalmilag ismertette. 1715-ben Velenczének smyrnai consula *Pylarini* adott ki róla tanulmányt Angliában Lady Wortley-Montague a konstantinápolyi angol nagykövetnek neje saját családjában szerzett tapasztalatok után ajánlotta 1721-ben. Innen ment át az oltás Éjszak Amerikába. Németországban Hannoverában *Maitland* angol orvos királya parancsára 1724-ben beoltotta Frigyes herczeget. *Wrede Ernest* 1724-ben adta ki Németországban a himlőoltásról a legelső tanulmányt. Ezeket tekintik általában a himlőoltás irodalma terén a legelső munkásoknak, a tehénhimlő-oltóanyag feltalálója, az angol *Jenner Eduard* (1749—1823) legrégibb előzőinek.[2]) Ezen helyen kiválóan tartozunk az igazságnak azzal, hogy ezen a téren a dicsőséget ne engedjük át másoknak. *Raymann Ádám* eperjesi orvos ugyanis a boroszlói orvos-természettudományi társulat évkönyveiben — Tentamen I. pag. 31 stb. — már 1717-ben közzé tette: »Historia variolarum superior. Hungariae et Eperjesini anno 1717

[1]) U. ott. 465 és Fekete: Rag. és járv. kórok 50. stb.

[2]) Haeser II. 1069. Baas 567

epidemice grassantium, earumque origo, per emetica et *inoculationem* curatio«. című értekezését. De nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlat terén is megelőzte Európa más népeit. Weszprémi, ezen általában igen megbízható tudósunk, ezt írja róla: »Mielőtt Milady-Wortley-Montague férjével, a követtel Konstantinápolyból Londonba Angliába visszatért és a himlőoltásnak Bizanczban a görögöktől eltanúlt — a chinaiak által már régebben használt — és saját fián szerzett tapasztalat után ismert módjára szigetlakó népét megtanította volna; a mi *Raymannunk* a himlő oltását a görögöktől és örményektől, kikkel örökös érintkezésben és kereskedelmi összeköttetésben állunk, már eltanulta és gyakorolta, amit *Eperjesen most is* (1774) *élő tanúk* és önmagának közleménye bizonyítanak. Hiába való tehát a britteknek azon kérkedése, hogy a himlő oltásra Európa népeit ők tanították«.[1]) Raymannak a himlő oltás terén nálunk követőit nem ismerjük, de orvosaink közől többen írtak a különböző gyógyító módokról: Benkő Sámuel, Fischer Dániel, Neuhold Jakab, Loew András. A védhimlő oltásának irodalmát Bene Ferencz pesti egyetemi tanárnak: »Rövid oktatás a mentő himlőnek eredetéről, természetéről és beoltásáról« Pesten 1802-ben megjelent, latin, német, tót, horvát nyelvekre lefordított és a helytartó tanács által terjesztett műve nyitja meg.

Az újabbkori államéletnek, amelyik eltekintve a rendi kiváltságoktól az összességnek érdekeit vette oltalma alá, kifolyása a *törvényszéki orvostannak* kifejlődése. Az igazságszolgáltatás javítása magával hozta, hogy a bűnügyek vizsgálatánál mind nagyobb szerep jutott az orvosoknak és sebészeknek. Az orvosokat

[1]) Weszprémi cent. I. 155.

a közigazgatás és a törvénykezés terén mindinkább szélesedő hatáskörükben tájékoztató irodalom fejlődésének menete mutatja, hol mikor kezdődik a rendszeres orvosi közigazgatás. A XVI. században mindenütt még csak egyes törvények, Németországban az 1507-iki *„Bamberger peinliche Gerichts-Ordnung"* majd az V. Károly féle 1532-iki *„Halsgerichts-Ordnung"* azon törvények, amelyeket más államok is mintákúl véve megállapítják az orvosok és sebészek szerepét a gyilkosságok, sebesítések, stb. bűnesetek vizsgálásánál. A rendszeres orvosi közigazgatás és annak irodalma a XVII. század elején Itáliában indúlt meg *Fortunato Fedele* (Fidelis) (1602), *Paolo Zachia* (1621) műveivel. A franciáknál: *Devaux Jean* (1703), a németeknél: *Suevus B.* (1629), *Pfeizer Ján. Mikl.* (1635), *Amman Pál* (1670), *Bohn Ján.* nevezetesebb írók a XVII. században. A XVIII. században ezen irodalom mindenütt nagy lendületet vett. Németországban, amelyik ránk legnagyobb hatást gyakorolt: Alberti M., Teichmeyer H. Fr., Aschenbach Ch. E., Hebenstreit J. E., Brendel J. G., Plattner Ern., Pyl J. Th. és Metzger J. Dán. művei a legkiválóbbak.[1])

Amint a helytartó tanács közigazgatásunk rendezését kezébe vette és figyelmét az egészségügyre is kiterjesztette, nálunk is megindúl az orvosi közigazgatás és a törvényszéki orvostan irodalma. Eltekintve Perlitzy János Dániel és Torkos Justus Jánosnak a kir. kormányhoz ezen tárgyakban intézett számos felterjesztéseiktől, melyek rendesen nagyobb mérvű intézkedésekre vezettek; az orvosoknak közigazgatási és törvényszéki teendőiről rendszeres munkák jelennek meg. Első

[1]) Az egész erre vonatkozó irodalom részletesen Haeser II. 1081 stb. Baas 565.

ezen irányban *Perlitzy János Dánielnek*: »Sacra Themidos Hungariae, e medicina illustrata, sive de ratione decidendi, casus forenses, dubiis physicis et medicis obnoxios, manuductio, juri Hungarico, judiciisque provincialibus, comitatensibus et civitatensibus, praecipue, actionibus fiscalibus adcomodata. Budae 1750« című munkája. Őt követik: *Canestrini Antal:* »Monita medicopolitica . . . . . Cassoviae 1776«. — *Huszti Zach Theoph.:* »Diskurs über die medicinische Polizey 2 Bde. Pressburg 1786« — és *Schraud Ferencz* pesti egyetemi tanár: »Aphorismi de politia medica. Auditorum commodo . . . Pestini 1795«, ez az orvosi közigazgatásnak nálunk első tankönyve. Ugyancsak tőle való: »De forensibus judicum et medicorum relationibus« (Pest, Pozsony, Lipcse 1797).

Az 1793 novemb. 22-iki helytartó tanács-rendelet meghagyta a pesti egyetemnek, hogy a következő tanévtől fogva a törvényszéki orvostan (medicina forensis) és az orvosi közigazgatás (politia medica) tanszékének felállításáról gondoskodjék és azontúl ezek is tárgyát képezzék az orvosi szigorlatoknak.[1])

Mióta 1752-ben megalkottatott a tiszti orvosok, sebészek és szülésznők intézménye, létrejött nálunk is a rendszeres *orvosi közigazgatás*. A tiszti orvosok, sebészek és szülésznők kötelesek voltak a gondjukra bízott megyét, illetőleg járást beutazni, személyes meggyőződést szerezni a közegészségügy szükségleteiről, a szegény beteget tartoztak ingyen gyógykezelni és gyógyszerekkel a közpénztár terhére ellátni. A helytartó tanács sokszor lelkükre kötötte a hatóságoknak, hogy a népet világosítsák fel arról, hogy a tiszti egészségügyi személyzet épen a szegényebb néposztály szol-

[1]) Linzbauer Cod. III., 1353.

gálatára van szerezve. Hogy kitűnjék, mennyire szolgál a népnek javára az intézmény, a tiszti orvosok, sebészek és szülésznők évenkint részletes jelentést terjesztettek a helytartó tanácshoz, melyben különösen ki kellett tüntetni, hány szegény beteget láttak el ingyen gyógykezeléssel és gyógyszerekkel. A járványszerűen fellépő betegségekről haladék nélkül kimerítő jelentést kellett tenni, úgy arról is, minő hatással voltak a járványra vonatkozólag kiadott rendeletek.

A ragályos és járványos betegségek keletkezésének korlátozását a kir. kormány a köztisztaság emelésével, lápok, mocsárok kiszárításával, az utaknak körülfásításával, az élelmi szerek egészséges voltára felügyelettel akarta elérni; terjedésüket pedig országos és helyi határzárral és más szigorú orvosrendőri intézkedésekkel korlátozta.

A kór-, szegény és árvaházak fölött a felügyelet orvosok kezére került. Hirtelen halál eseteinél elrendeltetett a hivatalos bonczolás. 1788-ban behozatott a halottkémi intézmény. Mária Terézia és II. József büntető szabályai (Ordo criminalis) korlátozzák a kínzó vallatást és ha az már nem kerülhető el, a vallatandót előbb orvosi vizsgálat alá vétetik, gondoskodnak a fogságba kerültek egészségéről, a megbetegedett rabóknak ápolásáról. A magzat elhajtást és gyermekgyilkolást nem elrettentő büntetésekkel, hanem az emberi gyengeséget tekintetbe vevő elnézéssel s azzal akarják korlátozni, hogy a szégyenüket elrejteni akarók részére menedékházakat terveznek. Megindúl a rendszeres népszámlálás, az egészségügyi statisztika.[1])

[1]) Mindezekre vonatkozólag számos rendelet van Linzbauernek sokszor idézett Codex sanitario medicinalis-ában, melyeknek itten részletes felsorolását annál is inkább mellőzhetőnek tartom; mert ugyancsak Linzbauer csoportosítva közli azokat: „A magyar koronaországainak nemzetközi egészségügye“ című munkájában.

Bárhova tekintünk ezen intézkedések terén, mindenütt orvosaink buzgó kezdeményezéseivel találkozunk. Felkutatták a közegészségügy bajainak, hiányainak forrását, javaslatokat tettek a bajok orvoslására s ezzel ezen a téren szakadatlan tevékenységre ösztönözték a kormányt, ami nem a legcsekélyebb érdemeik között.

* * *

Kilenczszáz éven keresztül kisértük figyelemmel a magyar orvosi rendnek és gyógyászati intézményeinknek fejlődését a természeti ősvallásból vehető gyógyászati elemektől kezdve addig, amíg magyar orvosi tudományról és annak hazai viszonyainknak megfelelő alkalmazásáról szó lehet. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy a XVIII. század végéig egyáltalában nem beszélhetünk magyar orvosi tudományról; mert egyes orvosainknak műveiben van számos hazai vonatkozás; de egészen nemzeti nyelvű és különösen hazánk természeti, politikai és társadalmi viszonyait egészükben tekintetbe vevő magyar orvosi tudomány és gyógyászati intézményeink nem léteztek. Ha egy kissé vissza tekintünk, azt a történeti fejlődés nyomán természetesnek fogjuk találni.

Európai állami életünk első századaiban közművelődésünk fejlődésére irányt adó befolyást nyert két idegen tényező honosúlt meg nálunk: a keresztény egyház és a városokat alkotó német elem. Hosszú időn át ezen kettő volt a vezető a közművelődés terén általában és különösen a gyógyászati intézmények alapításában. Az egyház Rómának, a városokat alapítók behozott ősi törvényeiknek és szokásaiknak hatása alatt állottak, nemzetivé egyik sem lett. A római egyháznak általános nyelve, a latin, egész Európában kizáró-

lagos nyelvévé lett a tudományoknak és a középkoron innen is sokáig megtartotta uralkodó állását. Azon időből, mikor a XIII—XV. században volt egyetemeinken orvosok képzéséről szólottunk, legnagyobb sajnálatunkra egyetlen magyarországi orvosi művet sem ismerünk, amelyből megtudhatnók, vajjon azon korbeli orvosi iskoláinkon figyelembe vették-e a nemzetünk őskorából akkor még kétségen kívül élénken élő és a nép körében sűrűn gyakorolt gyógyászati elemeket. Azok után, amiket egyetemeink alapításáról, ismert tanárairól elmondtunk; a nemzeti elemeknek a tanításba bevitelét kizártnak kell tekintenünk. A XV. század renaissanceismusáról meg épen nem lehet azt feltételeznünk.

A mohácsi vész után a Habsburg-házzal létrejött politikai szövetségünk és a reformatiónak hazánkban gyors elterjedése, egyetemeinknek elpusztúlása, hazánknak szétdaraboltatása megakadályoztak abban, hogy a kedvezőbb helyzetben levő nyugati nemzetekkel egyidejűleg mi is megkisértsük tudományos életünket és közművelődésünket nemzeti alapokra fektetni. Politikai és vallási életünk legszorosabb kapcsolatba hozott Németországgal és Hollandiával s ezen túl alsóbb iskoláinknak berendezése német minták szerint történik, felsőbb tanulmányokra ifiaink Németország és Hollandia egyetemeire mennek és így az ottani tudományos irányok lesznek nálunk is uralkodókká. Mint mindenütt, úgy az orvosi tudományban is érvényesül ez.

Mindig voltak kiváló orvosaink, akik élénk részt vettek az orvosi tudomány irodalmi mozgalmaiban, de ezek azon általános irányoknak hatása alatt állanak, amelyekben kiképeztettek. A XVI. századtól kezdve mutatkozik némi nemzeti irány. Jordán Tamás ismer-

teti a magyar betegséget, a hagymázt; Balsarati Vitus János magyar nyelven ír chirurgiát, Frankovith orvosi könyvet, Melius Juhász Péter gyógyászati használatra füvészkönyvet: hanem Balsarátinak könyvét csak nevéről ismerjük, Frankovithéban tudományos szempontból nincs köszönet, Melius meg egészen idegen nyomokon halad. A XVII. században Apáczai Csere János, noha idegen tanokat és nagy általánosságban ad elő, számos régi magyar gyógyászati műszónak fentartása miatt kiváló figyelmet érdemel. Első tudományos magyar orvosi munkának Pápai Páriz Ferencz »Pax corporis«-át tekinthetjük, mint olyant is, amelyik hazai viszonyainkat is szem előtt tartja. A XVIII. században már erősebb a nemzeti irány. Perlitzy János Dániel Mária Terézia királynőhöz egy magyar orvosi kar alapításának érdekében 1751-ben felterjesztett emlékiratában világosan kimondja, hogy Magyarországnak egészségügye nagy károkat szenved annak következtében, hogy idegenekre van bízva, akik sem éghajlatunkat, sem népünket, sem nyelvünket nem ismerik, akik csak nagysokára sokszor igen gyászos következmények árán próbálgatják ki, mit kivánnak a mi különleges viszonyaink. Többen írnak Magyarország éghajlati viszonyairól, élelmi és gyógyterményeiről, ásványvizeiről, gyógyfürdőiről, a népnek életmódjáról, a nálunk fellépő epidemicus és endemicus betegségekről, azoknak nálunk mutatkozott kórtüneteiről és a nép közt szokásos gyógyításmódokról. Maga az orvosi tudomány kezd nemzeti irányúvá lenni.

Az orvosi rend és a gyógyászati intézmények külső történetét illetőleg azt látjuk, hogy tudományosságunk ezen a téren folytonosan lépésről lépésre követi a nyugaton mutatkozó haladást. Magyarországon az orvosok

a közéletben mindig kiváló szerepet játszanak. Nagyrabecsültetésüket két oknak tulajdoníthatjuk: egyik magának az orvostannak hasznossága; a másik azon egyéni kiválóság, melyet orvosaink a külföldnek rendesen több egyetemén tanúlva, a legkiválóbb kortársakkal személyesen érintkezve és rendesen széles ismeretkört, gazdag nyelvismeretet szerezve, hoztak haza. Ott találjuk őket a főpapi méltóságokban, a fejedelmi tanácsban, a városok consuli és senatori székeiben. Iskolaügyünk fejlődésének történetére, különösen a protestáns egyházakban, iránytadó befolyást gyakorolnak mint tanárok, szervezők, alapítók és lelkészek. Kiválóságukra mutat az, hogy egyesek már a szigorlatok letevése előtt jó irodalmi nevet szereznek és haza már mint egyik másik tudós társaságnak tagjai térnek. A külföldi egyetemek elismeréssel adóznak nekik, mikor tanárokúl, rektorokúl választják. Igaz, hogy egész műveltségük és irodalmi munkásságuk latin volt, de ez a kort tekintve másféle nem is lehetett, más nyelven se itthon, se künn nem értették volna meg őket. Latinos műveltségük azonban nem tette őket cosmopolitákká, Preysz Kristóf és fia a külföldön is mindig Pannoniusnak vallotta magát és mikor Német-, Franczia-, Angol-, Olaszországokban nemzeti nyelveken kezdenek orvosi munkákat írni, magyarúl írottakat már nálunk is találunk. A tudományok minden terén találkozunk orvosaink irodalmi munkásságával és magyar nemzeti irodalmunk történetében is méltó helyet követelhetnek. A XVIII. században orvosaink dicsősége hanyatlani látszik. De csak látszik; mert igaz, hogy a közéletben szerepük nem olyan sokoldalú mint az előtt, de annál belterjesebb hivatásszerű munkásságuk.

Az egészségügyi intézményeket tekintve a szerze-

tesi és városi kór-, szegényházakkal és gyógyszertárakkal épen úgy állunk, mint Európának bármely nyugati állama. Városainknak egészségügyi intézményeit tekintve bízvást mondhatjuk, hogy sok tekintetben előbbre voltunk Németországnál, ahol csak a nagyobb birodalmi városokban látunk olyan fejlődést, aminőt nálunk bármelyik szabad kir. és bányavárosban kimutathatunk. A köznépnek egészségügyi viszonyai itt is ott is egyformán nyomoruságosak a XVIII. századig. Mindenütt csak ekkor kezdik belátni, hogy nem milliók vannak egyesekért, hanem egyeseknek kell lenniök milliókért s a kormányok ügyet vetnek a népre is. Királyainknak és a helytartó tanácsnak a XVIII. században nagy érdemük, hogy az egészségügyet illető intézkedéseiknél nem egyeseknek, de az összességnek javát tartották szem előtt. És ezen intézkedéseknél még az a vád sem érheti őket, hogy csupa idegen intézményeket ültettek át hozzánk. Jellemző erre nézve Mária Terézia királynőnek 1778 decz. 11-iki határozatát, melylyel tudomásúl veszi a m. kir. helyt. tanácsnak azon határozatát, hogy az általa ajánlott 1773-iki osztrák Normativum sanitatis Magyarországon nem hirdettetett ki, hanem csak anynyiban léptettetett életbe, amennyiben az hazai viszonyainknak megfelel. Az intézkedések egész hosszú sorát orvosainknak a hazai viszonyokból merített tapasztalatai alapján tett javaslataik eredményezték. Az 1790—1791-iki országgyűlésen végre megmozdúlt a politikai nemzet is és az egészségügyre vonatkozó véleményei le vannak téve a regnicolaris deputatio javaslataiban.

Mindezen itten összefoglalóan, áttekintett dolgokat röviden érintettem tanulmányom fonalán. Czélom nem volt »kimeríteni mind azt, ami az orvosi tudo-

mányok historiájából Magyarországra vonatkozik«, hanem alapot akartam nyújtani a részletek kidolgozására.

Legyen szabad ezekre nézve egy pár szóval nyilvánítani szerény észrevételemet. Tanulmányom az orvosi *tudomány* fejlődésének menetével csak nagy vonásokban és csak annyiban foglalkozik, amennyiben annak megvilágítására szükséges, hogy lássuk, minő irányokban szerezhettek képzettséget orvosaink. A *magyar orvosi tudomány történetének* megirására csak szaktudós orvosnak lehet vállalkoznia. Igyekeztem mindenütt rá mutatni, honnan meríthető ahoz az anyag. Amennyire azt ismerem, a magyar orvosi tudomány történetének megirásánál a következők lehetnének az irányt adó pontok:

1. Kik voltak a magyar orvosok közől az orvosi tudomány egyes általános irányeszméinek és az orvostan terén felmerült rendszereknek irodalmi művelői, ki melyik rendszernek alapítóját követte? és ezeknek alapján megállapítani: melyek az orvosaink által leginkább követett irányok és rendszerek?

2. A XVII. és XVIII. században Németország orvostudományi folyóirataiban, a tudományos társulatok évkönyveiben és a nevezetesebb tudósok életrajzaiban számos ismertetés és bírálat jelent meg a magyar orvosok műveiről: minő volt ezeknek tudományos értékéről a kortársak itélete?

3. A morbus hungaricus, a cretinismus, a biliosus betegségek és a himlőoltás legelső ismertetői az általános orvosi történetek íróinak és a kortársaknak tanúságai szerint kétségkívül hazánk fiai voltak: menynyiben mutattak ezek önálló felfogást és minő hatást gyakoroltak korukra?

4. A XVI—XVIII. századok magyarországi szár-

mazású orvostudományi íróinál minő vonatkozásokat találunk hazánk egészségügyi viszonyaira (honi betegségeinkre s azoknak a nép közt szokásos gyógymódjaira, gyógyszereinkre, orvosokra stb.)? Ezeknek alapján

5. meg lehetne állapítani az egyes betegségeknek az általános irányoktól eltérő sajátos magyar therapiáját.

A feladat megoldása nem könnyű ugyan, de nem lehetetlen, tekintve azt, hogy bő anyag áll rendelkezésre.

Művelődésünk története még annyira szegény monographikus feldolgozásban, hogy ha szerény tanulmányom alkalmas lesz egy ilyennek alapjául szolgálni és a részletek kidolgozásában akadnak követőim, az elém kitűzött czél el van érve.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Abaris 42.
Acad. naturae curios. magyar tagjai 377, 460.
Achillini Alessandro 215.
Acta erudit. magyar munkatársai 377.
Adrianus kanonok med. dr. 240.
Agnethler Mihály 450.
Alberti Salamon 219.
Albertini Ippol. Fr. 428, 430.
Albinus Bernát 427.
Albrich János 451.
Alchimia 145, 162.
Almás hévvíz 512.
Altdorfi egyetem 187, 357, 437.
Alvajárás (somnambulismus) 466.
Anacharsis 42.
Anatomia 91, 134, 215—220, 343, 427, 466.
Angol láz 163, 167, 192, 327.
Animismus rendszer 422.
Antimonium harcz 211.
Antiphlogisticus theoria 425.
Antisepticus theoria 426.
Anutius Foës 189.
Apáczai Csere János 354, 362.
del Aquapendente Girol. Fabr. 219.
Aranyér 239, 466.
Aranzio Giul. Caes. 219.
Argenterio Giov. 211.
Articularis bajok l. ízületi bajok.
Aselli Gáspár 343.
Astrologia 160, 192, 222, 270.
Auenbrugger Józs. Leop 430.
Augustini ab Hortis Ker. 379, 380.
Auner István 501.
Áldás 67.
Árkosi-Tegző Benedek 353, 374, 378, 379, 400.
Árpádházból származott királyok kora 78—127.
Ásványvíz-kereskedés 518
Átok 62, 67.

Babona, balhiedelmek 104, 160.
Bacon Roger 129.
Bacon Verulam l. Verulam.
Bagelardo Pál 148, 239.
Baglivi Giorgio 351.
Baillou Vilmos 222.
Bajmócz fürdő 314.
Balaton-Füred 513, 514.
Ba'f fürdő 400, 513.
Balneologiai irodalmunk 400, 512.
Balsarati-Vitus János 200, 227, 240, 241, 247, 311, 326.
di Barletta Mariano Santi 306.
Barthez Paul J. 425.
Bartholinus Tamás 342.
Baseli egyetem 138, 223, 358, 437.
Bauhin Gáspár 219.
Bauszner Bertalan 376.
» Sebestyén 240, 326.
Bágyadtság (languor) 466.
Báti János 462.
Beadás 43.
Beatrix királyné 148.
Behrens György 374.
Bellini Lorenzo 344, 351.
Benedek rendű szerzet 83.
Benedetti Alessandro 215, 221.
Benkő Sámuel 451, 462, 534.
Bereczk-Vizaknai György 354, 376.
Bertholdus-Perectoldus cirolicus 141.
Betegségek irodalma betűrendben 239, 373—377, 466—469.
Betegségek, mesterségesek 35.
» természetesek 35.
Bethlen Kata grófnő 355, 435.
Bewerwijck János 342.
Bécsi egyetem 138, 437.

Bécsi iskola 429.
Bél bajok 466.
» sérv (enterocele) 376.
Bidloo Govert 344.
Blandrata György 229, 241.
de la Boë Sylvius Fer. 342, 348.
Boerhave Herm. 421, 428.
» követői 422.
Bohn János 345.
Bolognai egyetem 82, 132, 223.
Bonnet Carles 421, 428.
Bontekoe Cornelius 350.
Borbélyok 151, 153, 308.
Bordeu Theoph. 425.
Borelli Alphonso 343, 351.
Borosnyai-Nagy Márton 355.
Borsieri Giov. Batt. 428.
Boszorkányság, bűvölés 104, 162, 407.
Botallo Leonardo 306.
Bottoni Albertino 221.
Brassavola Antonio 222.
Brendel Ján. Gottfr. 429.
Brenner Márton 146, 242.
Brewer János 373.
Bressai Ferencz 143.
Brissot Péter 201.
Brown John 426.
Brundel-Grundel-György 376.
Brunner Konrád 345.
Brunschwig Jeromos 306.
Bruz László 462.
Buchholtz György 486.
Budai egyetem 138, 444.
» fürdők 313, 513.
Bujakór 163, 168, 192, 377, 532.
Buzinkay György 462.

Cabanis János Gy. 421.
Caldani Leop. M. Ant. 427.
Cambridgei egyetem 82.
Camper Pieter 427.
Campolongus Aemilius 201.
Canano Baptista 143, 215.
Canestríni Antal 538.
Carceus Márton 376.
Cardanus Hieron. 191, 212.
Carpi Berengario 215.
Carrichter Bertalan 210.
Cassebon János 428.
Cesalpini Andrea 341.
Chacon Daça 306.
Chemiatria 335, 348.
Cheselden William 428.
du Chesne József 211.
Cheyne György 428.
Cholera 466.
Chyromantia 281.
pe Cilano Maternus Gy. Ker. 451, 502.
Clostein Simon 137, 143.
Coberus l. Koberus
Collége de st. Côme 151.
Colombo Math. Realdo 219.
de Condilac Bonn. Etienne 421.
Conrád András 452.
» József 452.
Conring Herm. 342.
Contrastimulisticus theoria 427.
Copus Vilmos 189.
Cordus Valerius 295.
Coschwitz Dán. György 428.
Cotugno Domen. 427.
Cowper Will. 344.
Craanen Theodor 350.
Cramer Pál 376.
Cretinismus 275.
Croll Oswald 303.
Csalánküteg (essera, urticaria) 466.
Csapó József 462.
Csatornázás 166.
Czászárvágás 317.
Csere J. l. Apáczai.
Csizio 270.
Csodák 102.
Csömör (colica) 376, 466.
Cullen William 425.
Czanaki Máté 353, 374, 377, 380.
Czisztercita rend 87.

Daganat (tumor) 466.
Darwin Erasmus 421, 426.
Dauzsolás 46.
Dekkers Frigyes 350.
Delirium 466.
Deméndy László 142.
Descartes 340, 342.
Deussing Antal 342.
Dimien Pál 354.
Diószeghi István 435.
Dodoens Rambert 222.
Dombay-Gálfalvi-Sámuel 460, 534.
Donner Ján. Zsigm. 501.
Doslern Károly 486.
Douglas James 428.
Döghalál 404.
Dömés — Domonkos rendű — szervezetesek 139.
Dörzsölés (frictio) 466
Drauth Sámuel 460.
Drelincourt Kár. 344.
Drivere Jeremiás 201.
Dubois Fr. Jaques 215.
Dudith-horehoviczai-András 202, 211.

Eclecticus rendszer 421.
Egészségügyi bizottságok 525.
Egészségügyi intézmények 318, 402.

Egyetemek — hazaiak — 82, 135, 138, 440, 444.
Egyetemek — külföldiek — 82, 138, 186, 332, 430.
Ellinger András 210.
Elmebajok 466.
Enyedi Sámuel 354, 376, 378, 379, 381.
Epebajok 376, 466.
Erastus Tamás 211.
Erfurti egyetem 437.
Erlangeni egyetem 438.
Erzsébet királyné 148.
Eskór l. nehézkór.
Etienne András 448.
Ettmüller Mihály 350.
Eustachi Bartolomeo 219.
Exanthema l. kütegek.
Exanthematicus typhus 535.
Éhinség 120.
Élelmiszerek 239, 466.
Életrajzok 227—238, 379—385, 450—460.
Élettan l physiologia.
Érvágás (phlebotomia) 466, 502.

Facetius Illés 374.
Fagydaganat (pernio) 466.
Falliopo Gabriel 218.
Febris castrensis l. hagymáz.
» petechialis l. »
Fejbajok 376, 467.
Fejedelmek orvosai l. királyok orvosai.
Fejérvári István 377.
Fekete halál 163.
Fekély (ulcus) 377, 466, 502.
Felkai orvosi tanácsadó 266.
Felvinczy György 378.
» Sándor 374.
Fernel János 211.
Ferrarai egyetem 223.
Fischer Dániel 355, 452, 485.
Flagellansok 122.
Fogakról 239, 466.
Fonseca Roderigo 222.
Fontana Ferencz 143.
Forthergil John 429.
Föggler János 376.
Földi János 452.
Főpapok — magyar — orvosok 93, 141
Főurak orvosai 146, 282, 387.
Francastori Girolamo 222.
Franekeri egyetem 187, 358, 438.
Frankfurti — oderai egyetem 186, 223, 358, 438.
Frankovith Gergely 244, 246—258.
Freind John 429.
Fridelius János 374.
Fuhrman Péter 448.
Fuladás (suffocatio) 466.
Fülbajok 239, 377.
Fürdők 114. 154, 312, 399, 511.
Fürdőpénz 156.
Fürdősök 113, 315.
Fürdőzés 47.
Fürst János Mihály 486.
Füvészkert 442, 445.

Galand-féreg (taenia) 466.
Galilei 337.
Galvanismus 426.
Gensel Ján. Ád. 376, 453.
Genyedés (suppuratio) 466.
Geodri János 462.
Georgi Andr. Gásp. 374.
Gersdorff János 306.
Gesner Conrád 210.
Giesseni egyetem 333.
Giliszta (lumbricus) 466.
Giordano Bruno 189.
Girardi Mih. 427.
Glisson Francis 344.
Goclenius Rudolf 210. 346.
de Gorris János 189.
Gömöri Dávid 462.
Görgey Pál 354.
Göttingeni egyetem 438.
» kör 429.
de Graaf Reinier 344.
Greifswaldi egyetem 138.
Grönningeni egyetem 332, 358.
Guido Guidi 215.
Guillmeau Jacques 306.
Gutaütés (apoplexia) 376, 467.
Gyakorlati orvostan 346, 428.
Gyarmathy Sámuel 435, 453.
Gyermekgyógyászat 148, 239, 467.
Gyomorbajok 476.
Gyomorzsába (cardialgia) 476.
Gyógy fürdő 400.
Gyógyító módok — mesterségesek — 43.
» » — természetesek — 43.
Gyógyszerek ára 299.
» a szegényeknek 497.
Gyógyszerek — újak, köztük hazaiak — 294, 389, 485.
Gyógyszerészek 109—111, 149—151, 294—304, 389—396, 485—500.
Gyógyszerészek fizetése 303.
Gyógyszerészek gyakorlata 151, 303, 492.
Gyógyszerészek orvosi képzése 475.
Gyógyszerészek társadalmi állása 150, 393.
Gyógyszerészi árszabály = Taxa pharmaceutica 498.

Gyógyszerészi irodalom — hazai — 303, 389, 486.
Gyógyszerészi irodalom — külföldi — 149, 295, 302, 389.
Gyógyszertárak fölött felügyelet 111, 151, 303, 479, 489, 495.
Gyógyszertárak joga 493, 495.
Gyógyszertárak száma 111, 303, 395, 494.
Gyógyszertárak városiak 110, 150, 303, 492.
Gyógytörténet 467.
Gyöngyösy petényi-Pál 454.
Gyulai Pál 231, 242.
Gyuladások 467.
Gyurogatás 46.

de Haën Antal 430.
Haffner Mihály 462.
Hagenbut-Cornarus János 189.
Hagymáz 192, 239, 327, 374.
Haiszler György 463.
Hallei egyetem 333, 438.
Haller Albert 421, 124, 427, 428.
Hambach János 484.
Hansler Gáb. Fül. 429.
Harderwijki egyetem 333, 358.
Hartmann János 346.
Harvet Israel 211.
Harvey William 341.
» követői és ellenesei 342.
Havi tisztulás (menstruatio) 467.
Hedwigh János 454.
Heidelbergi egyetem 138, 223.
Heister Lőrincz 428.
Hellenbach Ján. Gottfr. báró 381.
van Helmont Ker. Ján. 346.
Helmstädti egyetem 187.
Henisch György 232, 241, 243—245.
Hennel Ád. Teoph. 501.
Herczegh János 435.
Hercules fürdő 513.
Heurinus János 221, 222.
Highmore Nath. 344.
Himlő (variola) 467.
» oltás 535.
Hobbes Tamás 339.
Hoefer Wolfg. 375.
Hoffmann Frigy. 421, 423.
» » követői 424.
» Gáspár 210, 342.
» Lajos K. 425.
Hofstetter Ján. Ád. 382.
van Horne János 342, 344.
Hortel János 238, 245.
Höffer Henr. Ád. 376.
Humanismus 140.
Hunter William 428.
Hunyady Ferencz 232, 244.
Hurutos láz (febris catarrhalis) 535.
Huszti-Szabó István 354, 373, 378.
Huszti Zachar. Theoph. 501, 538.
Huxham John 429.
Hüdés (paralysis) 239, 376.

Icterus 376.
Igézés 35.
Incze-Nagbaczoni Mihály 448.
Infarctus theoria 425.
Ingrassia Giov. 219.
Insbrucki egyetem 333.
Iralás 44.
Irgalmas szerzetes rend 528.
Irritabilitas theoria 424.
Iskolázás itthon 196, 352, 433.
Ischuria 376.
Izületi bajok 239, 377, 467.

Járványok 120, 163, 321, 404, 467, 530
Jatrochemia 335, 340, 348.
Jatromathematika 335, 340, 351.
Jatromechanika, 335, 349, 351.
Jatrophysika 335, 340, 351.
Jenai egyetem 187, 223, 358, 439.
Jenner Eduard 535.
Jeszenszky János 233, 241—245.
Jordán Tamás 222, 234, 240, 242, 243.
Julius Aemilius 144.

Kalendariumok 278, 372.
Kanta-ír 30, 366,
Kanyaró 375.
Karthausiak rendje 89.
Katalin apáczák 89.
Kaye John 189.
Kämpf János 425.
Kegyes alapítványok rendezése 529.
Keill James 428.
Kenés 46.
Kerckring Theod. 345.
Keresztesek-Szt. János rendje 86.
Khien Nándor 376.
Kieli egyetem 333.
Kikiáltás 61.
Király István 354, 377, 378.
Királyaink halálának okai 124.
Királyi gyógyszerészek 149.
Királynő-víz (eau de la reine) 148.
Királyok orvosai 141, 245, 281, 387.
Királyok sebészei 153.
Klára apáczák 89.
Klinikai oktatás 220, 432.
Klinkosch József 423.
Knie Márton 534.
Koberus Tóbiás 239, 242, 374.

de Koker 533.
Kolozsvári orvos-sebészi iskola 448.
Komáromy-Csipkés György 375.
Kovács György 376.
Kórboncztan 221
Kórházak 83—89, 99, 405.
Kórházügy rendezése 528.
Köleséri Sámuel 355, 378, 379, 382, 463.
Kölsch Márton 376.
Königsbergi egyetem 187.
Köpetzi János 354.
Köszvény (podagra) 377, 467.
Kötés 40.
Kraftheimi Crato 212, 222.
Krakói egyetem 138.
Kuruzsolás 34, 103, 291, 409.
Kuruzsoló 30, 31.
Külföldi tudós társaságok tagjai — magyarok 377, 460.
Külföldi uralkodók magyar orvosai 245, 388, 461.
Külföldön tanult magyar orvosok 94, 132, 224, 359, 437.
Kütegek (exanthema) 377, 467.
Kyr Pál 200, 235, 240.

Laffer József 448.
Lalangue Ker. Ján 463, 524.
Landbeck J. György 374.
Lange Márton 463.
Lazius Wolfg. 242.
Lányi Pál 502.
Lázas betegségek 376, 467.
van Leewenhoek Ant. 345.
Leibnitz Gottfr. V. 340, 421.
Lencsecsontok (sesamoidea ossa) 467.
Lengyel fürt (plica polonica) 467.
Lentin Frigy. József 429.
Leoniceno Nicolo 188.
Lepra 120.
Leydeni egyetem 187, 224, 358, 439.
Légcső-metszés (bronchotome) 477.
Légrekedés (asthma) 376.
Lép bajok 376, 467.
Liebezeit György Zs. 460.
Lieutaud Józs. 427.
Linacre Tamás 212.
Lipcsei egyetem 138, 224, 358, 439.
Lithotomusok 510.
Locke János 339.
Loew András 374—377. 400.
Loew Károly Frigy. 455.
Longobardus Jacobus 141.
Löweni egyetem 224.

Madách Péter 486.
Maggi Bartolo 306.
Magyar betegség l. hagymáz.
Magyar nyelvű orvosi irodalom 240, 244, 362, 462.
Magyar orvosok tanárok külföldi egyetemeken 132, 148, 238, 245, 461.
Magyar tanulók külföldi egyetemeken l. külföldön tanult magyar orvosok.
Malpighi Marcello 343.
Manardo Giov. — János — 144, 162, 192, 201, 211, 221, 239, 240, 326.
Marburgi egyetem 187, 224.
Marcello Donato 222.
de Marque Jaques 306.
Martini Dániel 376.
Massa Nicolo 222.
Mayow János 344.
Mádai Dáv. Sám. 455, 463.
Máj bajok 376, 467.
Mátyus István 463.
Mead Richard 429.
Mechanico-dynamikus rendszer 423.
Megkötés 40.
Megrontás 35.
Melchior Miklós 144, 162.
Melius Juhász Péter „Herbarium"-a 258—264.
Mellhártya-lob (pleuritis) 376, 467.
Mercuriale Geronimo 189.
Mesmer Fer. Ant. 426.
Metzger Márt. Krist. 377.
Méhszenv (hysteria) 476, 467.
Mérgek 467.
Milius Julius 141.
Miskoltzy Ferencz 463, 502.
Mocsi Károly 463, 524.
Moller Dáv. Vilm. 354, 377, 382.
„ Károly Ottó 355, 373, 435, 455, 534.
Molnár Ádám 456.
„ -müllenheimi-János 448.
Monau Frigyes 373, 377.
da Monte Giov. B. 188, 221.
Monte casinoi iskola 81.
Montpellieri egyetem 82, 358.
Morgagni Giov. Mat. 427, 430.
Mythologiai elemek 20, 66.

Nagy szombati egyetem 440 stb.
Nagy-Várad fürdő 513.
Nápolyi egyetem 82.
Needham Walt. 344.
Nehézkór (epilepsia) 376, 467.
Nemi bajok 468.
Nettesheimi Cornelius Agrippa 191.
Neuhold János 456.
Neuralpathologia 425.
Nők az orvosi tudomány terén 82, 91, 148, 435.

Nuck Antal 344.
Nyák, nyálka (mucus) 468.
Nyulas Ferencz 486.

degli Oddi Marco 221.
Oesterreicher Józs. Manes 516.
Orr bajok 468.
Országos főorvosi állás 527.
Orvos (név) 31, 366.
Orvosaink irodalmi működése 239—244, 373—379, 462—472.
Orvosi családok — külföldiek — 133, 199, 355.
Orvosi családok — magyarok — 200, 356, 434.
Orvosi gyakorlat 98, 289, 472.
» közigazgatás 538.
» közigazgatás irodalma 468.
» levelezés 212.
» tanácsadók 264, 266, 462, 468.
» társaságok 212.
» reclam 294.
» rendszerek 202 stb. 421 stb.
Orvosok 78—109, 128—148, 193—294, 331—388, 420—484.
Orvosok díjazása 106, 287, 386, 482.
» esküje 291.
Orvosok — magyarok — életrajzai l. Életrajzok.
Orvosok képesítése 226, 246.
Orvosok képzése itthon 82, 100, 135, 138, 199, 352—356, 435, 440—450.
Orvosok lelkészek itthon 385.
» száma 96, 285, 388, 478.
» tanárok itthon 200, 353, 435.
Orvosok társadalmi állása 103, 147, 286, 481.
Orvosok — magy. — földrajzi írók 243.
Orvosok — magyarok — nyelvészeti írók, költők 243, 379, 471.
Orvosok — magyarok — philosophiai írók 241, 379, 470.
Orvosok — magyarok — természettud. írók 242, 379, 470.
Orvosok — magyarok — theologiai írók 240, 378, 469.
Orvosok — magyarok — történet-jogtud. írók 242, 379, 470.
Orvos-rendőrség 107, 169, 309.
Orvos-sebészi iskola l. Kolozsvári orvos-sebészi iskola.
Orvostudományi irodalmunk 148, 239, 362, 373—377, 462—469.
Ó-budai egyetem 137.

Öntés 41.
Ösztöndíjak 198, 356, 436.
Őskori gyógyászatunk 20—77.

Paderborni egyetem 333.
Paduai egyetem 82, 132, 224, 358.
Paeken Keresztély 456.
Paksi-Szathmáry Pál 435.
Palfyn János 519.
Palumbini Máté 376, 379.
Papok orvosi gyakorlata 98, 139, 141
Papok sebészi gyakorlata 112, 141, 152.
Paracelsus 192, 202—210.
» ellenesei 211.
» követői 210, 346.
Paralysis l, hűdés.
Paré Ambrus 201.
Parisanus Aemilius 342.
Parschitius István 374.
» Miklós 374, 376.
Pataki Sámuel 435.
Pathologiai anatomia 221.
Paw Péter 219, 344.
Pálos szerzetesek 139.
Pápai Páriz András 463.
id. Pápai Páriz Ferencz 354, 367, 375, 378, 379, 383.
Párizsi egyetem 82, 224, 358.
Pecquet János 343.
Percussio 430.
Perliczy J. Dán. 435, 440, 457, 463, 538.
Pestis 120, 163, 240, 321, 374, 404, 468, 530, 532.
Petecs 375, 468.
Petrarca Ferencz 133.
Petri Keresztély 374.
Peucer Gáspár 210.
Pécsi egyetem 136, 193.
Philologus orvosok 188.
Philosophus orvosok 189.
Phlogisticus theoria 426.
Physiologia 375, 428, 466.
Physiologiai anatomia 428.
Pinceau Severin 306
Pisai egyetem 224.
Planum regulationis in re sanitatis 472.
Platter Felix 219, 222.
Plemp Vopiscus Fortun 342.
Plenk Jak. Józs. 444, 502, 524.
Poklossági folt (morphea nigra) 377.
Popium 310.
Portal Antal 427.
Portio Luc Ant. 350.
Pozsonyi egyetem 137.
Pozsony-szt.-György kénesvíz 513.
Pöstyén 314, 513.
Praemarton Mihály 238, 245.
Praetorius M. Dávid 354.
Prandt János Ádám 444.
Prágai egyetem 138.
Premontrei szerzetesek 139.
Preyss Bálint 237.

Preyss Kristóf 236, 243—245.
Primirose Jakab 342.
Pringle John 429.
Purkircher György 243, 244.
Púposság 501.

Rabelais 211.
Rajecz fürdő 513.
Ramazzini Bern. 350.
Rasori Giov. 427.
id. Rayger Károly 375—377, 383.
ifj. » » 383.
» Vilmos 383.
Raymann Ján. Ád. 460, 535.
Rácz Sámuel 457, 463, 502, 534.
Rákos fürdő 513.
Ráolvasás 42, 49.
Realdo Colombo 341.
Realismus 427.
Redi Francesco 344
Regimen sanitatis 97.
Regiomontanus csiziója 270.
Renaissance és scholasticismus 128.
» » természettudom, 182.
Rekeszlob (phrenitis) 376.
Reszketés (tremor) 468.
Rezenei János 240.
Rhenaudot Theophr. 211.
Ribar fürdő 513.
id. Riolan János 211.
ifj. » » 342, 345.
Riviére Lázár 342.
Robinson Miklós 428,
Rolfink Werner 342, 346.
Rothasztó epésláz (febris bilioso putrida) 533.
Rostocki egyetem 138.
Római egyetem 224.
Rózsakeresztesek 340.
Röschlaub János András 427.
Rudbeck Olaus 343.
Ruland János Dávid 389
» » Márton 210, 374.
Ruysch Frigyes 345.
Ruzsbach fürdő 513.
Rüdiger András 346.
Rüh (scabies) 377.

Salamancai egyetem 82.
Salernoi iskola 81, 91, 97, 132.
Sailer Károly Vilm. 464.
Salzburgi egyetem 333.
Santorio Giov. Dom. 427.
» Santoro 351.
Sápkór (chlorosis) 376, 468.
Scarlatina = vörheny 534.
Scipio Bartholomeus 141.
Schelhammer Gy. Kr. 350.
Schneider Conr. 345.
Scholasticismus és renaissance 128.
Scholtz Jeremias 379, 400.
Schoretits Mihály 444
Schraud Ferencz 538.
Schrevelius 221.
Schuyl Flor. 350.
Sebek 376, 501.
Sebész czéhek — hazaiak — 154, 308, 502.
Sebész czéhek — külföldiek 151, 304.
Sebészek képzése 153, 304, 396, 502, 505.
Sebészek orvosi gyakorlata 311, 504, 505.
Sebészek orvosi képzése 475, 508.
Sebészek társadalmi állása 153, 397.
Sebészeti gyógyszertan 502.
» irodalom — hazai — 311, 501.
Sebészeti » — külföldi — 306.
Seborvosok/sebészet/ 111—113, 151—154, 304—312, 396—399. 500—511.
Segner János András 458.
Senac Jean Bapt. 427, 428, 430.
Sennert Dániel 346.
» Mihály 374.
Serveto Miguel 341.
Seuler Lukács 372.
Sérv (hernia) 377.
Skerlievo kór 533.
Skulteti N. 384.
Skytha orvosok 42.
Slegel Marqu. P. 342.
Sorsvető könyvek 278.
Sorvadás (phtysis) 468.
Sömör (herpes) 468.
Spillenberger Dávid 377, 385.
» Sámuel 374, 384.
Spinoza 340.
Squarcialupus Marcellus 241, 243.
Staehling Ján. Fer. 486.
Stahl György Ernő 421, 422.
Stahl követői 423.
Stancarus Ferencz 240.
Stimulisticus theoria 427.
Stock János 143.
Störk Antal 430.
Stoll Miklós 530, 533.
Strassburgi egyetem 224, 440.
Struthius József 201.
Stubnya 314, 400, 513.
Stuff László 238, 245.
Süly (scorbut) 163, 168, 192. 377, 468.
Schwammerdamm János 345.
Sydenham Tamás 339, 351.
Sylvius l. Dubois.
Syphilis l. bujakór.

Szemészet 239, 468.
Szemmel verés 38.
Szemről esés 39.
Szemtől jövés 39.
Szent Antal tüze 120.
Szent János táncza (chorea St. Joh.) 163, 167.
Szent Jób miséje 168
Szent Vitus táncza (chorea St. Viti) 123, 163, 469.
Szepes-szombati orvosi tanácsadó 264.
Székelés (lienteria) 468.
Szépítő — kendőző — szerek 468.
Szirmay Antal — Ant. Sirmensis — 142.
Szív bajok 375, 468.
Szklenó fürdő 513.
Szolyva fürdő 400.
Sztudenicza fürdő 400.
Szülészet 316—318, 401—402, 519—525.
Szülészeti irodalmunk 318, 402, 524.
Szülészmesterek képzése 520.
Szülésznők képzése 401, 519.
Szülő-házak 530.

Tarcsa fürdő 513.
Tályog (abscessus) 376.
Tege Mihály 502.
Tehetetlenség (impotentia) 468.
Terméketlenség (infoecunditas) 468.
Tettetés (simulatio) 468.
Tetszhalál (semimors) 468.
Teutsch András 374, 385.
Tébolyda ügy 529.
Thorer Alban — Winterthuri — 189.
Tichtel János 144.
Tissot Sim. Andr. 429.
Tiszti orvosok fizetése 482.
» » intézménye 476.
» » társad. állása 481.
» sebészek » » 479, 508.
» szülésznők » » 474, 522.
Tizenhatodik század 179—328.
Tizenhetedik század 329—414.
Tizennyolczadik század 415—540.
Tolnai István 354, 378.
Torkos Justus János 435, 458, 502.
Torok bajok 468.
Torokgyík (angina) 377.
Toxaris 42.
Törvényszéki orvostan 536.
» sebészet 502.
Trincavella Victor 201, 222.
Trencsén-Teplicz 314, 401, 513.
Trnka-krzowitzi-Wenczel 444.
Truthius János 342.
Tudós társaságok 325, 433.
Tulp Nic. P. 344.
Tübingeni egyetem 138.
Tüdő bajok 376, 468.

Urus = orvos (név) 31, 366.
Utrechti egyetem 332, 358.

Ütérdaganat (aneurisma) 468.

Valor Fülöp 144.
Valsalva Antonio 427, 428.
Vampirismus 411.
Van Swieten Gerhard 429.
Varignana Vilmos 132, 141.
Variolo Constanzo 219.
Váli-Nedeliczy Mihály 464.
Vándor gyógyszerárusok 396, 498.
» orvosok 457.
Várady Mátyás 376, 378.
Városi kórházak 99, 157,
» orvosok 146, 283, 387, 476, 482.
Vegyes házakból származott királyok kora 128—178.
Vegyészeti irodalmunk 486.
Verheijen Fülöp 345.
du Verney Guichard 375.
Verulam Bacon 189, 337.
Vesal András 201, 216.
Vese bajok 376.
Veszprémi egyetem 82, 135.
Vesztegzár 164, 530.
Vette György 377, 400.
Vezza Gábor 527.
Végbél (anus) bajok 469.
Vérbőség (plethora) 469.
Vérhas (dysenteria) 328, 375, 469.
Vérömlés (haemorhagia) 469.
Vichnye fürdő 315, 513.
Victorius Benedek 201.
Vidtáncz l. szt. Vitus táncza.
Vidus Vidius l. Guido Guidi.
Vieussens Raym. 345, 350.
Vigo Giov. 306.
Vitalismus 425.
Vízbefultakkal bánás 469.
Vizelet (uropoësis) 469.
Vízfejűség (hydrocephalia) 469.
Vízkór (hydrops) 376, 469.
Vogel Rud. Ág. 429.
Vörheny = scarlatina 534.

Waldschmidt Ján. Jak. 350.
de Wale János 342.
Wallaszky János 460.
Warthon Tamás 344.
Waxmann Zsigmond 376.
Weber János 374, 379.
Wedel Wolfg. György 350.
Wernherr György 313.

Werlhof Gottl. 429.
Weszprémy-Csanády Istv. 459, 464, 524.
Wichmann Ján. Ernő 429.
Willis Tamás 344, 351,
Windisch Ján. Theoph. 355.
Winslöw Jak. Benign. 427.
Winterl Jak. Józs. 444, 486.
Winter von Andernach 189, 201, 210, 215.
Wipacher Dávid 460.
Witringham Clifton 429.
Wittenbergi egyetem 186, 224, 358, 440.
Wolf Gáspár 189, 428.
Worm Olaus 345.
Würtz Felix 306.
Würzburgi egyetem 187.

Xenodochiumok 84.

Zay Sámuel 464.
Zerbi Gabriel 215.
Ziegler András 375.
Zimmermann Ján. György 429.
Zwinger Jakab 210.
» Theodor 189, 210.
Zsámboky János 237, 241—243.
Zsidó orvosok 99, 291.
Zsugorodás (contractura) 469.